

*The Academy of Management
and Administration in Opole*

**Organization
and management
in the services' sphere
on selected examples**

Opole 2020

The Academy of Management and Administration in Opole

**ORGANIZATION AND MANAGEMENT
IN THE SERVICES' SPHERE
ON SELECTED EXAMPLES**

Monograph

Edited by Tetyana Nestorenko,

Tadeusz Pokusa

Opole 2020

ISBN 978 – 83 – 66567 – 02 – 3

Organization and management in the services' sphere on selected examples.

Editors: Tetyana Nestorenko, Tadeusz Pokusa. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-02-3; pp. 495, illus., tabs., bibls.

Editorial Office:

The Academy of Management and Administration in Opole
18 Niedziałkowskiego str., 45-085 Opole, Poland,
tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

Reviewers

doc. Olena Chukurna, DSc (Ukraine)
prof. WST Aleksander Ostenda, PhD.

Editorial Board

*Marian Duczmal, Nadiya Dubrovina (Slovakia), Wojciech Duczmal,
Józef Kaczmarek, Tamara Makarenko (Ukraine), Iwona Mstowska,
Oleksandr Nestorenko (Slovakia), Tetyana Nestorenko (Ukraine),
Filip Pokusa, Tadeusz Pokusa, Jadwiga Ratajczak, Sławomir Śliwa*

Publishing House:

The Academy of Management and Administration in Opole
18 Niedziałkowskiego str., 45-085 Opole, Poland,
tel. 77 402-19-00/01

Authors are responsible for content of the materials.

© Authors of articles, 2020
© Tetyana Nestorenko,
Tadeusz Pokusa
© Publishing House WSZiA, 2020

TABLE OF CONTENTS

Preface	7
Part 1. Organization and management in the provision of services	
by business	9
1.1. Identification of the potential and achievements of the logistics and logistics services sector in the European Union	9
1.2. New challenges for risk management in the digital economy and digital markets	25
1.3. Efficiency of energy crops cultivation for business development in Ukraine	36
1.4. Risks of a funded pension system	46
1.5. Public services as the tasks of the commune	57
1.6. Scoring models	68
1.7. Internal organizational interactions as a factor of the organization competitiveness	82
1.8. Audit in providing of agrarian business subjects activity	93
1.9. Current problems of formation and functioning service cooperatives in agriculture	101
1.10. Marketing communications in the management system strategic partnership relations in the field of communications and information	110

Part 2. Organization and management of educational institutions	118
2.1. Innovative educational work in Ukraine: management aspect	118
2.2. Lifelong learning as the civilization paradigm' factor of modern society development	127
2.3. The problem of defining the concept and types of migration in modern pedagogical science	142
2.4. CLIL as a method of training European specialists	150
2.5. Innovation management as an important component of education institution management	161
2.6. Approach to improving the efficiency of functioning the internal quality system of higher education in Ukraine in the student – teacher module	172
2.7. Organization of health space in an educational institution	181
2.8. Aesthetic value in education	192
2.9. Distance education as an innovative education service	201
Part 3. Applied aspects of organization and management in education	210
3.1. Problems and countermeasures of personnel development in Chinese	210
3.2. “Agrosharing” as a strategic vector of agricultural education management	220
3.3. Distinctives of the learning process transformation through digital tools: challenges and opportunities	230
3.4. The information competence formation's organization of future primary school teachers, social and cultural workers: foreign experience	241

3.5. Organization of control in higher education institutions for quality formation of professional competences in future teachers and preschool teachers in the European countries	248
3.6. Peculiarities of cultural-artistic education in primary schools and gymnasia of the countries of the European Union	259
3.7. Mobile teaching future economists English for specific purposes ..	267
3.8. Studying time category using infant folk tales	276
3.9. Changing the flows of people of people in the education system in European countries	285
3.10. Semantic relation between compound term-nouns in science and technical texts on electrical engineering	296
3.11. Accounting the individual lateral profile of schoolchildren when choosing a profession	304
3.12. Peculiarities of organization of psychological provision of professional training of future risk professional professionals	313
3.13. Peculiarities of mathematical preparation on the market of educational services for specialists of the agrarian industry	323

Part 4. Organization and management in the tourism sector **334**

4.1. Ethnic loading of food as a sustainable culture component in the form of physical-geographical, soil and ethnographic zoning of the Right-bank Polissya	334
4.2. Management of tourist activities: modern trends and features	347
4.3. Evolution of scientific views of spatial development of the region	355
4.4. Optimization of motor activity of teacher of physical culture by means of environmental tourism	362

4.5. The problem of formulation of the services sector requirements to the competence of future specialists	373
4.6. Peculiarities of responsibility for saving the visitor's property in the sphere of providing hotel services	382
4.7. Modern principles and methods of management of hotel business .	395

**Part 5. Organization and management in the field of physical and
psychological health 403**

5.1. Health preserving competence and virtual mass media: problems and solutions	403
5.2. Features of providing services for complex rehabilitation (habilitation) to certain categories of persons: legal aspects	413
5.3. Gender features of living values professional athletes	422
5.4. Conceptual principles for managing the process of formation, preservation, restoration and enhancement of individual human health	431
5.5. Interpersonal relationships of the sports coach with the basketball team members	439
5.6. Training of future physical culture teachers' to the implementation of health-care technology in camps	447
5.7. The healthkeeping competence of the personality as scientific and pedagogical problem	460

Annotation 475

About the Authors 490

Preface

With real satisfaction we give to readers our next joint publication, which is the result of several years of university cooperation: Berdyansk State Pedagogical University (Ukraine) and The Academy of Management and Administration in Opole (Poland). This collective monograph is devoted to extremely important and significant management issues in the sphere of services.

The collective monograph is the result of work carried out at the departments of our universities and at the departments of our cooperating universities as part of joined research. This publication also continues to present our achievements and knowledge about the experience and perspectives of applying various modern management concepts, popularized during our cyclical international scientific conferences and teleconferences.

It should be emphasized that since the beginning of our cooperation, its program assumptions have been implemented very consistently during organizing conferences, study visits or systematic publication of research results conducted by our employees and more. The main goal of this book is to present knowledge on the manifestations and instruments of selected concepts of modern management, especially in the sphere of services, the possibilities of their use in practice, as well as analysis of the effects of their implementation on a different scale of operation.

The problems taken require constant discussion and new interpretation, and they should also be reflected in the teaching of our universities.

In connection with the publication of this next work, there is also a reflection – the undertaking by our universities – the initiative to publish for the second time an extensive scientific work in the field of modern management. This clearly shows that Berdyansk State Pedagogical University and The Academy of Management and Administration in Opole properly appreciate the importance of this issue. It should also be emphasized that when preparing our publications, we always try to make

them have a common ground of reflection on the one hand, and on the other – to present the scientific achievements of our employees and colleagues from other Polish, Ukrainian and Slovak universities as widely as possible.

On behalf of the authors of the work, we encourage you to study the thoughts and theses contained in this book. We hope that readers will kindly accept and supplement their knowledge with valuable thoughts related to modern management and communication in the sphere of services.

Sincerely yours,

Tetyana Nestorenko

Tadeusz Pokusa

Part 1. Organization and management in the provision of services by business

1.1. Identification of the potential and achievements of the logistics and logistics services sector in the European Union

1.1. Identyfikacja potencjału i osiągnięć sektora logistyki i usług logistycznych w krajach Unii Europejskiej

Potencjał i struktura globalnego i europejskiego sektora logistyki podlegają dynamicznym zmianom, co stwarza nowe możliwości i wyzwania dla poszczególnych krajów UE. Stąd coraz większą wagę przywiązuje się do problemu wyodrębnienia oraz oceny ilościowego i jakościowego potencjału logistyki w rozumieniu sfery/gałęzi gospodarki. Zadanie pomiaru wolumenu ogółu czynności logistyki na zagregowanym poziomie krajów i branż i ocena wpływu sfery logistyki na całą działalność gospodarczą w kraju jest nadal bardzo trudne.¹ W konsekwencji, brak jest jak dotąd w pełni wiarygodnych odpowiedzi na pytanie o rozmiary ogólnego wolumenu sektora logistyki i jej wpływu na realny poziom gospodarki. Zagregowane spojrzenie na stan logistyki poprzez obraz adekwatnych danych ilościowych oraz ich szacunkowe wartościowe odzwierciedlenie, pozwala nie tylko na ogólną ocenę roli i miejsca sfery logistyki w kształtowaniu rzeczywistej sytuacji gospodarczej danego kraju, lecz również na bliższe wnioski dotyczące strategii dalszego rozwoju działalności logistycznej. Problem jednak tkwi w tym, że oficjalna/państwowa statystyka jak również Eurostatu nie ujmuje jeszcze oddzielnie logistyki jako sfery gospodarczej. Logistyka stanowi sferę gospodarki z wieloma aspektami funkcjonalnymi i rynkowymi, a jej procesy i świadczenia

---

¹ Zakres i przejawy wpływu sprawności i skuteczności logistyki i łańcuchów dostaw na wzrost efektywności i sukces rynkowo-ekonomiczny przedsiębiorstw różnych branż – zarówno w ujęciu teoretyczno-metodologicznym jak i empirycznym na przykładzie krajów zachodnich – są przedmiotem badań w pracy: Blaik, 2015, s. 220-246

przyporządkowane są w statystyce różnym sferom gospodarczym. W kontekście potrzeby praktycznego pomiaru ogólnego wolumenu logistyki i oceny jej roli we współczesnej gospodarce upowszechnia się w ostatnich latach, sformułowane przez P. Klause, rozumienie logistyki jako sfery gospodarczej (Klaus, 2002). Przyjęty dla potrzeb badań tak sprecyzowany zakres logistyki obejmuje: czynności transportu, przeładunku i magazynowania towarów i materiałów w całej gospodarce oraz związane z tym czynności opracowywania i realizacji zamówień, administracją, zarządzaniem łańcuchem dostaw, jak również wydatki na przechowanie zapasów itp., których kontrola i redukcja stanowi istotny cel nowoczesnego zarządzania logistycznego.

Od kilkudziesięciu lat podejmowane są cenne próby wskazujące, że można oraz warto oszacować i ocenić potencjał całej sfery logistyki w postaci pieniężnej i wartości dodanej. Należy wspomnieć tutaj o pierwszych doświadczeniach dotyczących analiz i badań empirycznych związanych z kwantyfikacją ogólnych wydatków/nakładów w sferze logistyki w skali makroekonomicznej, podjętych już w latach 60. XX w. w USA, opartych przede wszystkim na bazie zgromadzonych danych ogólnogospodarczych, dotyczących transportu, magazynowania towarów, zatrudnienia oraz inwestycji związanych z tworzeniem infrastruktury w sferze logistyki, dokonując szacunku rozmiarów rynku logistyki w USA.

W Europie, najważniejsze badania dotyczące identyfikacji i kwantyfikacji logistyki jako sfery gospodarczej i segmentu rynku z uwzględnieniem wymienionych wyżej procesów logistycznych, prowadzone są od ponad dwudziestu lat pod egidą Bundesvereinigung Logistik (BVL).² W badaniach tych pomiar sfery logistyki bazuje na gromadzeniu danych i szacowaniu wartości całkowitych wydatków/obrotów w tej sferze. W związku ze specyfiką logistyki i usług logistycznych znacząca część danych koncentruje się na ilości operacji materialnych czynności logistycznych, wymiernih w tonach, km, liczbie transakcji itp., a tylko część potencjału i osiągnięć logistyki wyrażana jest bezpośrednio w postaci obrotów. Ten zakres pomiaru /

---

² Poczynając od roku 1996 Katedra Logistyki na Uniwersytecie Erlangen-Nürnberg i Fraunhofer-Arbeitsgruppe für Technologien der Logistik-Dienstleistungswirtschaft ATL prowadzą regularne, coraz szersze w sensie problemowym i terytorialnym, badania w zakresie rynku logistyki i usług logistycznych w Niemczech i w krajach UE. Wyrazem tego są kolejne wydania „Die Top 100 der Logistik”. Zob. Klaus, 2003; Klaus, Kille, 2008; Kille, Schwemmer, 2014

szacunku sfery logistyki, określany jest różnie, jako: całkowite „obroty logistyki”, „rynek logistyki”, „nakłady/wydatki logistyki”, „rynek usług logistycznych” lub „koszty logistyki”. Najczęściej jednak stosuje się określenia całkowite nakłady/wydatki w sferze logistyki lub ogólny wolumen rynku logistyki jako relatywnie najbardziej adekwatne i zgodne z założeniami badań pod egidą BVL. Wielkości/wartości te wyrażone w relacji do PKB lub na 1 mieszkańca, odzwierciedlają w znacznej mierze potencjał i status oraz znaczenie logistyki w gospodarce danego kraju i pozwalają na porównania w skali międzynarodowej.

Podjmując problematykę analizy i oceny potencjału oraz roli sfery logistyki i rynku usług logistycznych w krajach Unii Europejskiej, warto zasygnalizować podstawowe koncepcje i jej założenia metodologiczne związane z empiryczną identyfikacją poziomu i struktury rynku logistyki oraz potencjału i realnego miejsca sektora logistyki we współczesnej gospodarce. Mam tu na myśli w szczególności:

1. regularne badania prowadzone począwszy od 1996 r/ pod egidą BVL dotyczące szacunku i oceny poziomu i struktury ogólnych wydatków/nakładów związanych ze sferą logistyki w Niemczech i w krajach UE – określanych jako wolumen rynku logistyki, wyrazem czego są kolejne wydania „Die Top 100 der Logistik”,

2. badania prowadzone od 2007 r. (J. Arvis, M. Mustra, J. Pancer, L. Ojala, T. Naula, 2007) pod egidą Banku Światowego, dotyczące oceny i porównania potencjału i kondycji oraz osiągnięć środowiska logistyki w skali światowej, wyrazem czego jest opracowywany i publikowany co dwa lata raport „Connecting to Compete”, prezentujący aktualny katalog osiągnięć logistyki Logistics Performance Index (LPI).

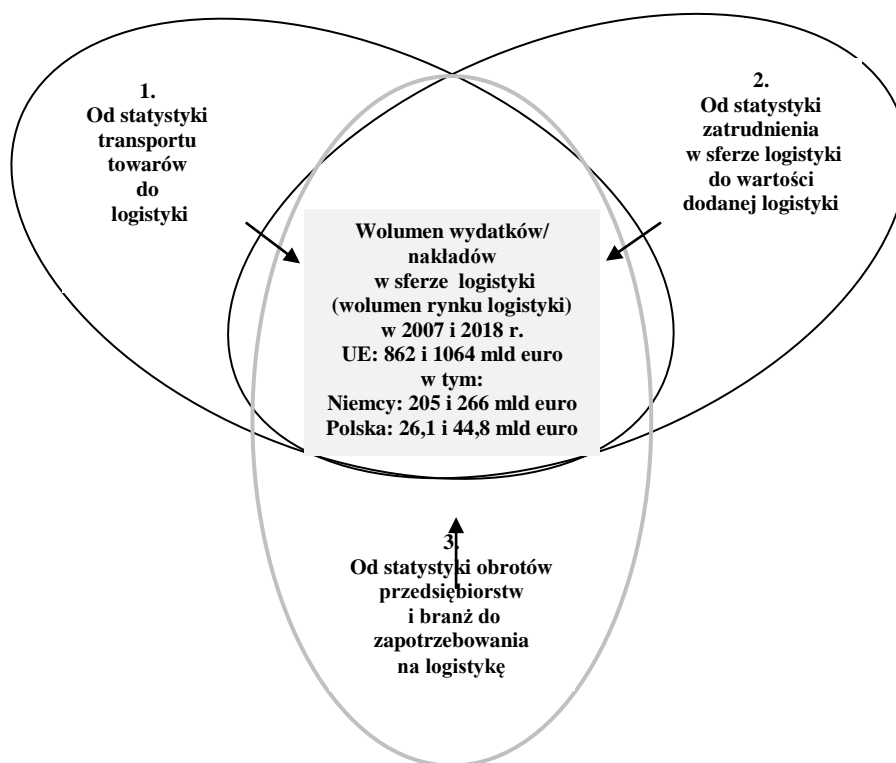
W ramach badań prowadzonych pod egidą BVL i kierunkiem P. Klausa i Ch. Kille, dokonano pomiaru ogólnych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu rynku logistyki) w skali makroekonomicznej dla Niemiec i krajów UE za pomocą trzech wariantowych sposobów/metod szacunku (Klaus, Kille, 2008, s. 46, 159) – rysunek 1:

1. szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu

rynku logistyki) na podstawie statystyki transportu towarów oraz wielkości rynku transportu i ogólnych kosztów transportu,

2. szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu rynku logistyki) opartego na statystyce rynków pracy i zatrudnienia oraz kosztów płac i pracy zatrudnionych w sferze logistyki,

3. szacunku całkowitych wydatków w sferze logistyki w oparciu o procentowy udział w obrotach przedsiębiorstw w poszczególnych branżach i fazach tworzenia wartości, ponoszących wydatki związane z czynnościami i świadczeniami logistycznymi.

Rys. 1 – Sposoby (drogi) szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki i wolumenu rynku logistyki według P. Klausa i Ch. Kille

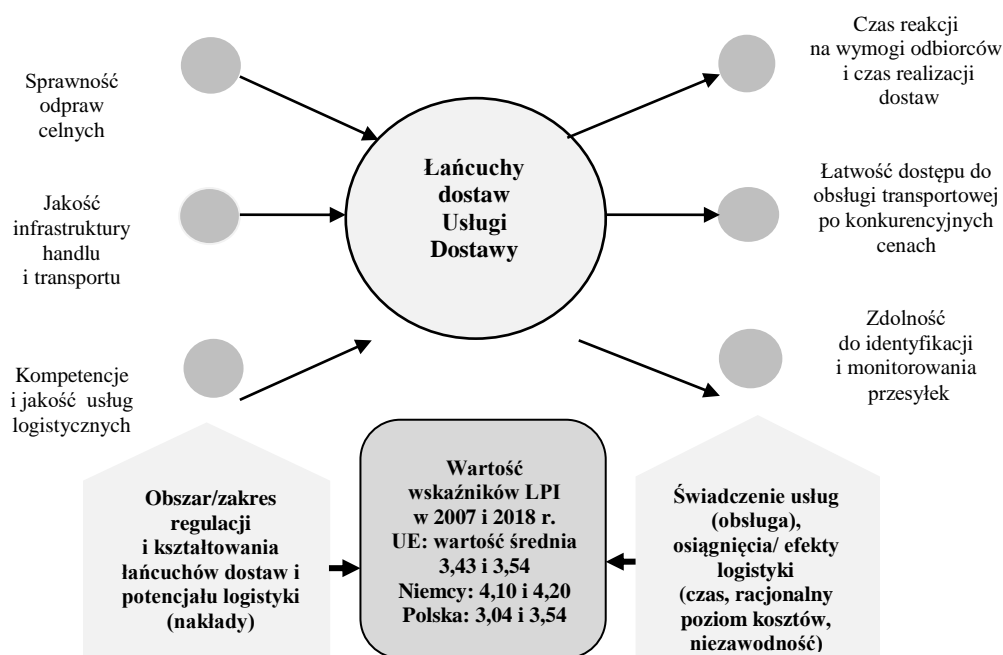
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: (Klaus, Kille, 2008, s. 46, 159); Schwemmer, Top 100 in European Transport and Logistics Services, 2019/2020, Fraunhofer SCS, Nuremberg)

W wyniku badań jako miarę całkowitych wydatków związanych z logistyką przyjęto wypadkową przytoczonych wariantowych sposobów szacunku (Klaus i Kille, 2008, s.53, 50, 69). Główny zakres szacunku bazował na danych dotyczących wydatków i świadczeń w sferze logistyki, uzyskanych z poszczególnych krajów i urzędowej statystyki europejskiej EUROSTAT. Jako syntetyczny wskaźnik, charakteryzujący rozmiary rynku logistyki, przyjęto relację wartości całkowitych

wydatków/nakładów związanych z logistyką w % do PKB.

W przypadku koncepcji identyfikacji potencjału i osiągnięć współczesnej logistyki opracowanej i stosowanej w ramach działalności Banku Światowego, struktura katalogu LPI obejmuje wskaźniki 6 komponentów, dotyczących istotnych obszarów logistyki i jej otoczenia zewnętrznego i wewnętrznego poszczególnych krajów – rysunek 2:

- sprawność i przejrzystość procedur celnych i handlowych,
- jakość infrastruktury handlu i transportu,
- kompetencje i jakość świadczenia usług logistycznych,
- łatwość dostępu do obsługi transportowej po konkurencyjnych cenach,
- zdolność do identyfikacji i monitorowania przesyłek,
- czas reakcji dostawców na wymogi odbiorców i czas realizacji dostaw.

Rys. 2 – Komponenty/wyznaczniki potencjału i świadczeń logistyki w strukturze wskaźników LPI

Źródło: opracowanie własne na podstawie: (Arvis, Mustra, Panzer, Ojala, Naula, 2007, s.2,8; Arvis, Ojala, Wiederer, Shepherd, Raj, Dairabayeva, Kiiski, 2018, s.45).

Katalog osiągnięć logistyki LPI, dostarcza globalnych kryteriów do oceny i porównania potencjału i osiągnięć środowiska logistyki w skali światowej (dla 150 krajów w edycji z 2007 i 167 krajów z edycji 2018 r.). Komponenty te można

traktować jako wyznaczniki obszaru/zakresu regulacji oraz kształtowania potencjału i taktyki działania logistyki oraz nakładów w sferze kształtowania łańcuchów dostaw oraz osiągnięć w zakresie świadczenia usług, w rozumieniu efektów funkcjonowania łańcuchów dostaw (rysunek 2), tworzące tym samym podstawę oszacowania poziomu logistykochłonności w odniesieniu do poszczególnych krajów i regionów. Komponenty wskaźnika LPI, są ustalane na bazie teoretycznych oraz empirycznych badań i doświadczeń specjalistów zaangażowanych w sferze logistyki oraz międzynarodowym transporcie i handlu. Podstawą gromadzenia danych są kwestionariusze ujęte w dwóch częściach, międzynarodowej i krajowej. W części zagranicznej respondenci oceniają 6 kluczowych aspektów w odniesieniu do 8 głównych partnerów zagranicznych. Natomiast w części krajowej, respondenci przekazują dane i oceny dotyczące środowiska logistycznego, osiągnięć łańcuchów dostaw itp. Do agregacji danych w postaci wskaźnika LPI, będącego kombinacją różnych zmiennych i ocen międzynarodowych, stosowane są standardowe techniki statystyczne. Umożliwia to porównanie i ocenę potencjału i osiągnięć logistyki między krajami w skali 1-5 (od najniższego do najwyższego poziomu potencjału i osiągnięć). Poziom wskaźnika LPI stanowi o pozycji danego kraju na mapie logistycznej świata.

Identyfikacja i ocena rynku logistyki oraz potencjału i osiągnięć współczesnej logistyki w krajach Unii Europejskiej

Interesujących informacji o rozwoju logistyki oraz rozmiarach rynku logistyki w krajach UE oraz w danym kraju członkowskim dostarczają badania związane z identyfikacją tego rynku i kwantyfikacją poziomu całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (tabela 1). Wyniki tych badań, choć nie pozwalają na pełną ocenę i jednoznaczne porównanie sytuacji w zakresie poziomu rozwoju i aktualnego potencjału rynku logistyki w całej Unii Europejskiej, a zwłaszcza między krajami Europy Zachodniej i krajami Europy Środkowo-Wschodniej, rozpatrywane jednak w szerszym kontekście i dłuższym okresie czasu, dostarczają cennych obserwacji dotyczących stanu i tendencji rozwojowych w tym zakresie.

Tabela 1 – Nakłady/ wydatki w sektorze logistyki i usług logistycznych na jednego mieszkańca i w relacji do PKB w Unii Europejskiej w latach 2007-2018

Nakłady /wydatki	Lata						Wzrost nakładów w latach 2007-2018 w % (2007=100)
	2007	2010	2012	2014	2016	2018	
Nakłady w sektorze logistyki i usług logistycznych w mld. euro							
w tym:							
ogółem kraje UE	861,9	884,7	877,8	906,4	997,5	1064,0	23,4
Polska	26,1	42,8	45,0	53,4	42,4	44,8	71,6
udział %-wy nakładów w Polsce w nakładach ogółem w UE	3,03	4,84	5,13	5,89	4,25	4,21	-
Nakłady w sektorze logistyki i usług logistycznych na 1 mieszkańca w tys. euro							
w tym:							
ogółem kraje UE	1,73	1,77	1,74	1,79	1,96	2,08	20,2
Polska	0,69	1,12	1,17	1,40	1,12	1,18	71,0
PKB na 1 mieszkańca w tys. euro							
w tym:							
ogółem kraje UE	25,0	25,5	26,7	27,7	29,3	31,0	24,0
Polska	8,2	9,3	10,0	10,8	11,1	12,9	57,3
Nakłady w sektorze logistyki w % do PKB							
w tym:							
ogółem kraje UE	7,0	7,2	6,5	6,5	6,7	6,7	-
Polska	8,4	12,1	11,7	12,9	9,9	9,0	-

Zródło: opracowanie własne na podstawie: P. Klaus, Ch. Kille, 2008; P. Klaus, E. Hartmann, Ch. Kille, 2010; Ch. Kille, M. Schwemmer, 2012; Top 100 in European Transport and Logistics Services 2015/2016; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2009; Europe in Figures, Eurostat yearbook 2010; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2012; Key figures on Europe. 2014; Key figures on Europe. 2019; M. Schwemmer, Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018; Key figure on Europe. 2018; Your key to European Statistics, Eurostat, 2020.

W przypadku wskaźnika charakteryzującego udział wydatków w sferze logistyki i usług logistycznych w ogólnych wydatkach z tym związanych w całej UE – wynoszący w latach 2007 i 2018 odpowiednio 861,9 i 1064 mld. euro – wyraźnie dominują Niemcy, których wydatki w sferze logistyki kształtowały się odpowiednio 205 i 266 mld. euro, co stanowi 23,8% i 25,0% ogólnych wydatków w UE. Na dalszych miejscach pod tym względem plasują się Francja i W. Brytania. Łącznie kraje te realizowały w latach 2007-2018 odpowiednio 49,2% i 51,6% wydatków związanych z logistyką w całej UE. W odniesieniu do Polski wolumen wydatków na sferę logistyki w Polsce wzrósł w tym okresie z 26,1 do 44.8 mld. euro, co stanowi

wzrost o 71,6%. W całej UE wydatki te wzrosły w tym okresie o 23,4% (tabela 1).

Powyższy stan i przejawy rozwoju logistyki mierzone wartością całkowitych wydatków/nakładów w % do PKB, mimo pewnych walorów poznawczych, nie stanowią, jak już podkreślano, w pełni wiarygodnej podstawy do oceny potencjału i osiągnięć roli sfery logistyki w gospodarce oraz dla porównań między krajami Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej, m.in. z uwagi na dysproporcje w tym zakresie w tych grupach krajów. Jest to widoczne przy porównaniu wydatków w logistyce na 1 mieszkańca i w % do PKB oraz PKB na 1 mieszkańca (tabela 1 i 2), oraz względnego poziomu rzeczywistych kosztów logistyki wyrażonego w % do obrotów przedsiębiorstw³, wskazującego na poziom efektywności logistyki, w kontekście oceny sektora logistyki danego kraju w rankingu LPI (tabela 3).

W tej sytuacji ewentualne oceny i wnioski – wynikające z porównania ogólnego poziomu i wzrostu wydatków w sferze logistyki między krajami, w różnych okresach i warunkach koniunktury światowej w gospodarce – mają charakter względny (Andrzejczyk, 2016, s.16-19). Przykładowo, mniej korzystnie przedstawia się ocena skali wzrostu ogólnych wydatków w sferze logistyki w Polsce w konfrontacji ze wskaźnikami poziomu tych wydatków oraz PKB na 1 mieszkańca. W roku 2007 wskaźniki te, przyjęte jako punkty odniesienia obserwowanych tendencji wzrostu w Polsce, kształtowały się na poziomie 0,69 tys. euro i 8,2% (tabela 1) i były jednymi z najniższych w UE. Podczas, gdy wskaźnik wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca wzrósł w 2016 r. do 1,12 tys. euro (o 62,3% w stosunku do roku 2007), to w odniesieniu do wskaźnika PKB wzrost był znacząco niższy (35,4%), nie wpływając na poprawę pozycji Polski w tym zakresie. Poziom PKB na 1 mieszkańca w Polsce był w 2016 r. ponad 2,5-krotnie niższy od przeciętnego poziomu w UE. Przy powyższej analizie i kompleksowej ocenie sytuacji Polski w tym zakresie, należy zwrócić uwagę na istotny problem dotyczący stopnia racjonalnego wykorzystania zaangażowanych wydatków/nakładów sferze logistyki w znaczeniu

---

³ Pod pojęciem kosztów logistyki, traktowanych w aspekcie racjonalizacji ich poziomu i struktury, rozumiem pożądane przejawy realizacji decyzji w sferze doboru i kształtowania nakładów, celowo poniesione, zużyte we właściwym czasie i miejscu w celu osiągnięcia oczekiwanych efektów logistycznych. Szerzej o istocie kosztów logistyki, koncepcjach ich kwantyfikacji, kształtowaniu się poziomu i tendencji rozwojowych kosztów logistyki w krajach zachodnich w relacji do ich pozycji w rankingu LPI oraz identyfikacji zakresu i kierunków racjonalizacji i wzrostu efektywności kosztów logistyki – zob. Blaik, 2015, s.166-220.

transformacji poziomu i struktury tych wydatków w pożądanym – z punktu widzenia celów logistycznych i oczekiwanych efektów – poziom i strukturę kosztów logistyki. Stosunkowo wysokiemu wzrostowi wydatków/nakładów w sektorze logistyki w Polsce towarzyszy wysoki – w porównaniu z innymi krajami UE – poziom kosztów logistyki w % do obrotów przedsiębiorstw, wskazujący na stosunkowo niską efektywność kosztów logistyki.

Tabela 2 – Wydatki/nakłady w sektorze logistyki na jednego mieszkańca i w relacji do PKB w krajach Unii Europejskiej w latach 2010-2016

Kraje UE	Nakłady w sferze logistyki na jednego mieszkańca w tys. euro				PKB na jednego mieszkańca w tys. euro				Udział nakładów w sferze logistyki w PKB w %			
	Lata				Lata				Lata			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Luksemburg	6,80	6,35	5,64	5,03	79,2	83,0	89,2	93,9	8,1	7,9	7,2	5,3
Finlandia	5,04	4,13	3,82	2,73	35,1	37,1	37,9	39,6	16,7	11,2	10,2	6,9
Holandia	2,94	2,85	3,35	2,92	38,5	39,0	39,8	41,6	8,2	7,4	8,6	7,0
Niemcy	2,59	2,84	2,91	3,14	31,9	34,1	36,2	38,1	8,5	8,3	8,1	8,3
Belgia	2,84	2,68	2,89	2,32	33,3	34,8	36,0	38,0	8,6	7,7	8,1	6,2
Szwecja	3,06	3,13	2,86	2,93	39,9	45,1	45,1	47,0	8,2	7,0	5,4	6,3
Dania	2,56	2,67	2,66	2,75	43,8	45,3	47,1	49,4	6,0	5,9	5,8	5,5
Austria	2,17	2,24	2,25	2,56	35,4	37,8	39,0	40,9	6,4	5,9	5,8	6,3
Francja	1,96	1,93	1,89	1,91	30,7	31,8	32,4	33,4	6,3	6,0	5,8	5,7
Grecja	2,13	1,77	1,77	1,46	20,3	17,3	16,4	16,4	10,5	8,7	10,8	9,1
Estonia	1,54	1,67	1,68	1,38	11,2	13,6	15,3	16,5	13,3	12,2	11,0	8,3
Hiszpania	1,70	1,51	1,55	1,56	23,0	22,1	22,2	24,0	7,5	6,7	6,8	6,5
W. Brytania	1,49	1,56	1,49	2,11	29,8	33,2	35,8	37,1	5,4	4,9	4,3	5,7
Łotwa	1,09	1,27	1,45	1,20	8,5	10,9	11,9	12,8	13,3	11,8	12,1	9,6
Polska	1,12	1,17	1,40	1,12	9,4	10,1	10,7	11,1	12,1	11,7	12,9	9,9
Irlandia	1,52	1,40	1,39	2,96	36,8	38,1	41,9	57,2	4,5	3,7	3,5	5,2
Włochy	1,49	1,27	1,17	1,51	26,9	27,0	26,8	28,0	5,8	4,7	4,4	5,4
Słowenia	1,20	0,88	1,02	1,43	17,8	17,6	18,3	19,6	6,7	5,0	5,7	7,4
Czechy	0,94	0,93	1,02	1,48	14,9	15,4	14,9	16,7	6,8	6,1	6,9	8,9
Litwa	0,70	0,87	0,88	1,11	7,9	11,2	11,9	13,6	8,5	7,9	7,2	8,0
Cypr	1,13	0,81	0,82	1,33	23,4	22,5	20,4	22,2	5,3	3,7	3,9	6,4
Portugalia	0,72	0,65	0,74	1,05	17,0	16,0	16,6	18,1	4,5	4,1	4,5	5,8
Malta	0,75	0,73	0,71	1,20	15,9	17,1	19,6	22,7	5,0	4,2	3,8	5,8
Słowacja	0,63	0,56	0,63	1,11	12,5	13,6	14,1	14,9	5,2	4,2	4,5	7,4
Węgry	0,47	0,42	0,50	0,85	9,9	10,1	10,7	11,7	4,8	4,7	4,8	7,2
Chorwacja	-	0,49	0,50	0,81	-	10,3	10,3	11,2	-	4,8	4,9	7,3
Bułgaria	0,28	0,34	0,43	0,66	5,1	5,8	5,9	6,8	5,8	6,1	7,4	9,7
Rumunia	0,31	0,34	0,40	0,61	6,2	6,6	7,6	8,7	5,5	5,1	5,3	7,0
Ogółem UE	1,77	1,74	1,79	1,96	25,5	26,7	27,7	29,3	7,2	6,5	6,5	6,7

Zródło: opracowanie własne na podstawie: Die Top 100 der Logistik. 2010; Kille, Schwemmer, Die Top 100 der Logistik. 2012; Top 100 in European Transport and Logistics Services 2015/2016; Europe in Figures, Eurostat yearbook 2010, 2012; Key figures on Europe. 2014, 2018, 2019; Schwemmer, Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018; Your key to European Statistics, 2020.

O ile, w krajach Europy Zachodniej, charakteryzujących się zaawansowanym rozwojem logistyki oraz stopniem jej wdrożenia w strukturach przedsiębiorstw i gospodarki, wskaźniki te mogą, wraz z innymi korzystnymi symptomami⁴, świadczyć nie tylko o ustabilizowanym potencjale sektora logistyki, ale także o relatywnie wysokim poziomie racjonalności działania w tej sferze – o tyle w odniesieniu do krajów Europy Środkowo-Wschodniej dane w tabelach 1-4, można odczytać raczej jako przejaw relatywnego niedoinwestowania oraz potrzebę przyśpieszonego rozwoju sfery logistyki.

Bardziej zobiektywizowany obraz rzeczywistości logistycznej w całej UE oraz w poszczególnych krajach członkowskich wyłania się w kontekście szczegółowych wyników systematycznych badań dotyczących potencjału i osiągnięć logistyki w skali światowej, prowadzonych pod egidą Banku Światowego (tabele 3 i 4).

Analiza komponentów indeksu LPI, charakteryzujących w sensie porównawczym istotne obszary działalności oraz osiągnięć logistyki w badanych krajach, stanowiła podstawę wyróżnienia przez J. Arvisa i in. (Arvis, Mustra, Ojala, Shepherd, Saslavsky, 2012, s.7-9), czterech kategorii krajów o różnym poziomie logistykochłonności:

- kraje „logistycznie przyjazne” o najwyższym indeksie LPI oraz wysokim i najwyższym poziomie dochodu (PKB),

- kraje o stosunkowo stabilnej działalności logistyki oraz średnim i niższym od średniego poziomie indeksu LPI, oceniane w odniesieniu do osiągnięć logistyki lepiej od pozostałych krajów o średnim poziomie dochodu (PKB),

- kraje o stosunkowo niestabilnej i ograniczonej działalności oraz poziomie osiągnięć logistyki, występujących najczęściej w krajach o niższy od średniego poziomu dochodu (PKB),

- kraje „logistycznie nieprzyjazne” o drastycznych ograniczeniach w obszarze logistyki i najniższym indeksie LPI oraz najniższym poziomie dochodu (PKB).

---

⁴ Mam tu na myśli m.in. relatywnie wysoką efektywność kosztów logistyki w krajach Europy Zachodniej oraz wpływ zarządzania logistycznego na ogólną efektywność przedsiębiorstw i całej gospodarki. Zob. Blaik, 2015, s.195-246

Tabela 3 – Potencjał i osiągnięcia logistyki w krajach Unii Europejskiej według światowego rankingu Logistics Performance Index w latach 2010-2018

Kraje UE	Lata					Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2010, 2012, 2014, 2016		Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2012, 2014, 2016, 2018	
	2010	2012	2014	2016	2018	Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu	Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu
	Wartość indeksu LPI w skali 1-5								
Niemcy	4,11	4,03	4,12	4,23	4,20	4,17	1	4,19	1
Holandia	4,07	4,02	4,05	4,19	4,02	4,12	2	4,07	2
Szwecja	4,08	3,85	3,96	4,20	4,05	4,08	4	4,07	3
Belgia	3,94	3,98	4,04	4,11	4,04	4,06	6	4,05	4
W. Brytania	3,95	3,90	4,01	4,07	3,99	4,02	7	4,01	6
Finlandia	3,89	4,05	3,62	3,92	3,97	3,86	15	3,92	12
Luksemburg	3,98	3,82	3,95	4,22	3,63	4,08	5	3,84	16
Austria	3,76	3,89	3,65	4,10	4,03	3,93	11	3,99	8
Dania	3,85	4,02	3,78	3,82	3,99	3,84	16	3,92	11
Francja	3,84	3,85	3,85	3,90	3,84	3,88	14	3,86	15
Irlandia	3,89	3,52	3,87	3,79	3,51	3,78	20	3,63	25
Włochy	3,64	3,67	3,69	3,76	3,74	3,72	21	3,73	21
Hiszpania	3,63	3,70	3,72	3,73	3,83	3,71	22	3,78	18
Portugalia	3,34	3,50	3,56	3,41	3,64	3,46	32	3,56	28
Czechy	3,51	3,14	3,49	3,67	3,68	3,54	27	3,62	26
Polska	3,44	3,43	3,49	3,43	3,54	3,45	33	3,50	31
Węgry	2,99	3,17	3,46	3,43	3,42	3,37	36	3,41	32
Słowenia	2,87	3,29	3,38	3,18	3,31	3,23	43	3,29	39
Łotwa	3,25	2,78	3,40	3,33	2,81	3,27	40	3,02	55
Słowacja	3,24	3,03	3,25	3,34	3,03	3,27	41	3,14	47
Estonia	3,16	2,86	3,35	3,36	3,31	3,28	39	3,30	36
Litwa	3,13	2,95	3,18	3,63	3,02	3,39	35	3,20	43
Grecja	2,96	2,83	3,20	3,24	3,20	3,16	48	3,19	44
Cypr	3,13	3,24	3,00	3,00	3,15	3,04	57	3,10	49
Malta	2,82	3,16	3,11	3,07	2,81	3,07	53	2,94	61
Rumunia	2,84	3,00	3,26	2,99	3,12	3,05	56	3,10	50
Bułgaria	2,83	3,21	3,16	2,81	3,03	2,96	62	3,00	57
Chorwacja	2,77	3,16	3,05	3,16	3,10	3,11	50	3,12	48
Ogółem UE	3,46	3,47	3,56	3,61	3,54	3,57		3,56	

Zródło: (Arvis, Mustra, Ojala, Shepherd, Saslavsky, 2010, s.VIII i 2012, s. VIII; Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, 2014, s. VIII; Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, Naula, 2016, s. X, 51-52; Arvis, Ojala, Wiederer, Shepherd, Raj, Dairabayeva, Kiiski, 2018, s.40-41).

W kontekście określonych kryteriów i parametrów, poszczególne kraje UE można w sensie umownym zakwalifikować i usytuować w trzech grupach (tabela 4).

Tabela 4 – Grupy krajów UE o różnym poziomie indeksu LPI oraz PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca (wartości średnie dla lat 2010, 2012, 2014 i 2016)

Grupy krajów UE	Średnia ważona wartość LPI w skali 1-5	Średnia ważona wartość komponentów wskaźników LPI w skali 1-5			PKB na 1 mieszkańca (średnia wartość w tys. euro)	Wydatki w sferze logistyki na 1 mieszkańca (średnia wartość w tys. euro)
		jakość infrastruktury handlu i transportu	kompetencje i jakość usług logistycznych	czas reagowania na wymogi odbiorców i realizacji dostaw		
Kraje o najwyższym (wyższym od średniego) poziomie indeksu LPI oraz PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca*	3,94	4,00	3,95	4,24	40,2	2,7
Kraje o średnim i niższym od średniego poziomie indeksu LPI oraz o średnim i niższym od średniego poziomie PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca**	3,34	3,20	3,25	3,80	13,8	1,1
Kraje o najniższym poziomie indeksu LPI oraz o niższym od średniego poziomie PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca***	3,05	2,87	2,95	3,51	13,0	0,6
Ogółem kraje UE	3,57	3,51	3,52	4,09	27,3	1,8

* Niemcy, Holandia, Belgia, W. Brytania, Szwecja, Luksemburg, Dania, Francja, Finlandia, Irlandia, Austria, Hiszpania, Włochy

** Portugalia, Polska, Czechy, Węgry, Słowenia, Łotwa, Słowacja, Estonia, Grecja, Litwa,

*** Chorwacja, Malta, Rumunia, Cypr, Bułgaria

Źródło: opracowanie własne na podstawie: (Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, Naula, 2016, s. X, 51-52)

Na pewne zmiany i przemieszczenia w zaproponowanej klasyfikacji i przyporządkowania krajów UE do przytoczonych wyżej drugiej i trzeciej grupy, wskazuje uwzględnienie w tej analizie i ocenie wyników raportu Connecting to

Compete 2016 i 2018, prezentującego średnie ważone wartości wskaźników LPI i ich komponentów (tabela 3 i 5).

Tabela 5 – Średnie ważone wartości wskaźników LPI i ich komponentów w krajach Unii Europejskiej dla kolejnych edycji rankingu (w latach 2010, 2012, 2014, 2016)

Kraje Unii Europejskiej	Miejsce w ranking u LPI	Średnia ważona wartość indeksu LPI w skali 1-5	Komponenty wskaźników LPI					
			Sprawność odpraw celnych	Jakość infrastruktury handlu i transportu	Łatwość dostępu do obsługi transportowej	Kompetencje i jakość usług logistycznych	Zdolność do identyfikacji i monitorowania przesyłek	Czas reagowania na wymogi odbiorców i realizacji dostaw
			Średnia ważona wartość indeksu w skali 1-5					
Wyniki LPI w czterech edycjach rankingu (2010, 2012, 2014, 2016)								
Niemcy	1	4,17	4,07	4,38	3,79	4,20	4,21	4,41
Holandia	2	4,12	4,03	4,25	3,83	4,17	4,13	4,36
Szwecja	4	4,08	3,84	4,19	3,84	4,13	4,19	4,35
Luksemburg	5	4,08	3,84	4,08	4,02	3,90	3,96	4,68
Belgia	6	4,06	3,82	4,07	3,89	4,07	5,17	4,38
W. Brytania	7	4,02	3,92	4,14	3,70	4,02	4,10	4,32
Austria	11	3,93	3,70	3,93	3,67	3,97	4,16	4,19
Francja	14	3,88	3,68	4,00	3,64	3,80	3,98	4,21
Finlandia	15	3,86	3,96	3,90	3,55	3,88	3,86	4,04
Dania	16	3,84	3,81	3,82	3,65	3,94	3,70	4,12
Irlandia	20	3,78	3,56	3,73	3,66	3,80	3,98	4,00
Włochy	21	3,72	3,41	3,78	3,58	3,71	3,83	4,04
Hiszpania	22	3,71	3,51	3,73	3,57	3,74	3,74	4,03
Czechy	27	3,54	3,39	3,28	3,53	3,55	3,66	3,83
Portugalia	32	3,46	3,32	3,21	3,30	3,36	3,64	3,91
Polska	33	3,45	3,26	3,12	3,43	3,39	3,46	3,97
Litwa	35	3,39	3,18	3,28	3,30	3,24	3,39	3,92
Węgry	36	3,37	2,97	3,33	3,32	3,29	3,49	3,84
Estonia	39	3,28	3,27	3,14	3,12	3,15	3,18	3,80
Łotwa	40	3,27	3,08	3,06	3,24	3,16	3,39	3,67
Słowacja	41	3,27	3,09	3,19	3,28	3,13	3,08	3,82
Słowenia	43	3,23	2,95	3,20	3,10	3,27	3,32	3,56
Grecja	48	3,16	2,90	3,19	2,93	2,96	3,34	3,66
Chorwacja	50	3,11	3,01	2,98	3,05	3,07	3,13	3,39
Malta	53	3,07	2,83	3,00	3,12	2,91	3,08	3,47
Rumunia	56	3,05	2,87	2,76	3,13	2,91	3,08	3,53
Cypr	57	3,04	3,02	2,98	2,93	2,84	2,84	3,61
Bułgaria	62	2,96	2,58	2,62	3,08	3,03	2,84	3,53
Ogółem kraje UE		3,57						

Zródło: J. Arvis, D. Saslavsky, L. Ojala, B. Shepherd, Ch. Busch, A. Raj, T. Naula, 2016. Trade Logistics in the Global Economy. 2016, s.51-52.

Zauważalne jest zwiększenie się rozpiętości wskaźnika LPI między zajmującymi 1 miejsce Niemcami – notującymi wzrost wskaźnika z 4,10 w latach

2007-2014 na 4,17 w latach 2010-2016 (tabela 3) – a ostatnią wśród krajów UE w rankingu Bułgarią (wskaźnik 2,96), która spadła z pozycji 46 na 62 (w latach 2010-2016). W grupie krajów o najniższym poziomie wskaźnika LPI, pozycję w rankingu w badanym okresie obniżyła także Rumunia, z pozycji 45 na 56. W grupie krajów o średnim poziomie LPI pozycje poprawiły m.in. Czechy, z 32 na 27, Estonia z 42 na 39, a spadek zanotowały Cypr z pozycji 52 na 57, Słowenia z 38 na 43 oraz Polska z 31 na 33. Podobne zmiany w rankingu LPI miały miejsce także w grupie krajów o najwyższym poziomie wskaźnika LPI oraz wydatków w sferze logistyki i ustabilizowanym rynku logistyki, w której Holandia, Szwecja i Luksemburg, wzmocniły swoje czołowe miejsca w pierwszej dziesiątce rankingu, a znaczny awans zanotowała Austria, z pozycji 19 na 11. Warto odnotować, że aż 9 krajów Europy Zachodniej zajmuje miejsca wśród 15 najwyższych usytuowanych krajów w rankingu LPI, w tym 6 z nich w pierwszej dziesiątce tego rankingu. Przedstawione przykłady zmian sytuacji w rankingu LPI krajów UE wskazują na dynamikę zmian w zakresie rozwoju oraz osiągnięć w sferze logistyki oraz podkreślaną wyżej umowność dokonanej systematyki całej zbiorowości krajów UE.

Bliższa analiza zależności między poziomem całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki na 1 mieszkańca i wielkością PKB na 1 mieszkańca oraz między wartością wskaźnika LPI i poziomem kosztów w sferze logistyki w krajach UE, wydaje się wskazywać wyraźniej na zarysowujące się tendencje i prawidłowości w tym zakresie.

Z badań przeprowadzonych przez P. Klause, na przykładzie zbiorowości krajów UE dla 2007 r. wynika, że występuje pozytywna korelacja między poziomem rozwoju gospodarczego danego kraju (mierzonego poziomem PKB na 1 mieszkańca) a wolumenem krajowego sektora logistyki (mierzonego poziomem wydatków/nakładów na 1 mieszkańca). Oznacza to m.in., że najbogatsze kraje w UE, jak np. Niemcy, Holandia, Dania, Belgia, Szwecja, wykazują relatywnie najwyższe wydatki/nakłady w sferze logistyki i poziom rozwoju rynku logistyki (Blaik, 2015, s. 211-215; Blaik, 2017, s.334-337; Global and Regional Infrastructure, Logistics Costs, 2014, s. 8-10,35-43). Kraje o relatywnie najniższym dochodzie

narodowym/PKB w UE, jak np. Bułgaria, Rumunia, Litwa, Polska, Słowacja i Węgry, posiadają relatywnie niższy poziom i zakres działalności logistycznej.

W świetle wyników badań, można zauważyć występowanie wzajemnych relacji między pozycją krajów w rankingu LPI a poziomem efektywności kosztów w sferze logistyki (koszty logistyki w % do PKB lub do wartości obrotu) w tych krajach. W ujęciu globalnym, regiony wysoko rozwinięte przemysłowo oraz w zakresie infrastruktury logistycznej, wykazują najniższe koszty logistyki w % do PKB. Według szacunków Armstrong & Associates Inc., w 2014 r. koszty logistyki w Ameryce Płn. i w Europie kształtowały się na poziomie 8,8% i 9,2 % PKB, podczas gdy w Azji i Ameryce Poł. na poziomie 12,8% i 12,3%. PKB. Kraje o najwyższej efektywności kosztów logistyki (USA, Niemcy, Holandia, Singapur), plasują się stale na wysokich lub najwyższych pozycjach w rankingu LPI, co determinowane jest m.in. wysokim poziomem i rozwojem infrastruktury logistycznej, wdrażaniem przodujących rozwiązań technicznych i organizacyjnych w zarządzaniu logistycznym oraz realizacją systematycznych i kompleksowych badań poziomu i struktury kosztów logistyki, bazujących na ich szacowaniu i kalkulacji w skali makro- i mikroekonomicznej. Wraz z rozszerzaniem i pogłębianiem się zakresu identyfikacji kosztów logistyki w poszczególnych krajach (np. Finlandia i Austria) ujawnia się na ogół poprawa ich pozycji w rankingu LPI. W krajach zajmujących najniższe pozycje w UE w rankingu LPI (kraje Europy Środkowo-Wschodniej), a zarazem wykazujących relatywnie najniższą efektywność kosztów logistyki, charakterystyczne jest słabe rozeznanie kosztów logistyki lub brak na ogół większego zainteresowania w zakresie ich kalkulacji i szacunku oraz racjonalizacji. Przed krajami Europy Środkowo-Wschodniej, stoi nie tylko problem przyśpieszenia rozwoju infrastruktury logistycznej, lecz także zadanie spełnienia wymogów natury decyzyjnej i informacyjnej związanych z zarządzaniem systemami i procesami logistycznymi oraz z kwantyfikacją i racjonalizacją kosztów logistyki.

Bibliografia

- Andrzejczyk B., (2016), Perspektywy i czynniki rozwoju usług logistycznych w Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia, w: *Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, Nr 286.
- Arvis J., Mustra M., Panzer J., Ojala L., Naula T., (2007), *Connecting to Compete 2007. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Arvis J., Mustra M., Ojala L., Shepherd B., Saslavsky D., (2010), *Connecting to Compete 2010. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Arvis J., Mustra M., Ojala L., Shepherd B., Saslavsky D., (2012), *Connecting to Compete. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Arvis J., Saslavsky D., Ojala L., Shepherd B., Busch Ch., Raj A., (2014), *Connecting to Compete 2014. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Arvis J., Saslavsky D., Ojala L., Shepherd B., Busch Ch., Raj A., Naula T., (2016), *Connecting to Compete 2016. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Arvis J., Ojala L., Wiederer Ch., Shepherd B., Raj A., Dairabayeva K., Kiiski T., (2018), *Connecting to Compete 2018. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*, The World Bank, Washington.
- Blaik P., (2015), *Efektywność Logistyki. Aspekt systemowy i zarządczy*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Blaik P., (2017), *Logistyka. Koncepcja zintegrowanego zarządzania*, Wydanie IV zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Blaik P., (2018), *Potencjał i osiągnięcia sektora logistyki w krajach Unii Europejskiej*, *Gospodarka Materiałowa & Logistyka*, 1/2018.
- Global and Regional Infrastructure, Logistics Costs, and Third-Party Logistics Market Trends and Analysis*, (2014), Armstrong & Associates, Inc. Databases.
- Klaus P., (2002), *Die dritte Bedeutung der Logistik*, Deutscher Verkehrs-Verlag, Hamburg.
- Klaus P., (2003), *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft. Deutschland und Europa*, 3.Aufl., Deutscher Verkehrs-Verlag, Hamburg.
- Klaus P., Kille Ch., (2008), *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft*, Ausgabe 2008/2009, DVV Media Group, Hamburg.
- Klaus P., Hartmann E., Kille Ch., (2010), *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft*, Ausgabe 2010/2011, DVV Media Group, Hamburg.
- Kille Ch., Schwemmer M., (2012), *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft*, Ausgabe 2012/2013, DVV Media Group, Hamburg.
- Kille Ch., Schwemmer M., (2014), *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft*, Ausgabe 2014/2015, DVV Media Group, Hamburg.
- Schwemmer M., *Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018*, Fraunhofer SCS, Nuremberg.
- Key figures on Europe. 2018 edition, Eurostat, European Union
- Key figures on Europe. 2019 edition, Eurostat, European Union
- Wohlers E., (2015), *Logistik – ein wichtiger Wirtschaftsbereich in Deutschland*, Hamburgisches Welt Wirtschafts Institut (HWWI), Hamburg.
- Your key to European statistics, European Commission, Eurostat, 2020.

1.2. New challenges for risk management in the digital economy and digital markets

Digital technologies do not change only society, economy and industry but forms a new digital identity in all areas of life. Investments in conventional infrastructure (roads, motorways, railways etc.) will be confronted to increasing demands for investment in digital infrastructure. Current issues of data portability change the way of perceiving geo-blocking, i.e. unqualified discrimination. However, investments in digital economy also included existing cyber threats, respecting artificial intelligence and innovative solutions not only in the fields of medicine, transport and finance. [3] Access to sources of funding through digital services must be conducted together with the risk perception of electronic platforms and the widespread adaptation of multi-sided platforms. Fair economic competition must also include access to high quality data while protecting the security of personal and sensitive data.

One of the milestone in the transition to a new digital society will be the replacement of human capital by a robotic. Artificial intelligence will have an impact not only on the financial side of economic operations, but also on the method of taxation of the basic factors of production [10]. One of the key determinant will be the digitization of the economy in smart factories, platform-based economic activities, online communication linked to the virtual world and the creation of cyber-physical systems, the disappearance of manufacturing jobs, a high degree of globalization and the elimination of the risks of information asymmetry.

Creating new business models based on online crowdsourcing will change the classic economic theory view of data processing, sorting and classification to risk perception.[8]According to a Report on a European Agenda [15] for the collaborative economy, collaborative economy services were used by approximately 17% of European consumers in 2016, and 52 % are aware of the services offered. The collaborative economy generated approximately € 28 billion in transactions, and it is expected that up to a third of Europeans will be involved in its development by

2025. Traditional methods of determining market power [7], respectively using definitions of traditional economic market power [11], and the market as a place where demand and supply meet [2] do not define the market power of market participants and their ability to influence the prices of goods on the basis of assumption of sufficient information. In the context of the digital economy, it is necessary to focus on the relevant market and its definitions.

Cross-elasticity of demand, relative output volumes, and examination of other factors may lead to a lack of economic potential of the market for the purpose of the digital economy and rational behavior. Anti-competitive behavior should be assessed not only from the point of view of the market power of individuals, but from the point of the effects of anti-competitive behavior in the context of substitution patterns using individual business practices. A hypothetical analysis of substitutability in the relevant market model is needed to monitor the elasticity of the “marginal supply”, which can predict the likelihood of economic loss in specified markets [1]. The relevant market, in terms of the availability of substitute goods, can significantly change the limit values of competitive pressure, and therefore supply market side, without gaining a high market share, can reduce the demand side and thus gain great market power [6].

The definition of a relevant market under the new conditions is aimed at any product or product group where joint action by all firms results in a profit of maximizing price that significantly exceeds the competitive price. Competition relevant product market defines demand-side substitutability, supply-side substitutability and potential competition. Therefore, consumers who are unwilling to accept increasing price will reduce the consumption of a product or will prefer the substitute of that product. The increasing price leads to a higher margin from each unit of the sold product but implication will be decreasing range of output. Opportunity of compensation of decreasing demand of this product is defined by the possibility of substitution for the good. In the absence of substitution, there is an economic interest in price increasing, and this leads to increasing profit, respectively to increasing margin of each unit sold in worth expression. Therefore,

the existence of demand-side substitution is much more important in defining the relevant market, because it will compensate the decline of output and profit from higher margins. Therefore, all products that consumer considers to be substitutes have to be marketed [12]. On the other hand, supply-side substitution, together with competitive pressure leads to increasing price of product, should also lead to the transfer of another product and increasing supply of the product by other competitors, but only in case that supply-side substitutability is time-consuming and financial inexpensive [4].

To the topic of bilateral markets, it should be noted that the role of bilateral markets is to bring together members of two different consumer groups with the aim of obtaining the same and equal value that they would not have been able to acquire without platform as advantageously or not at all. An essential element of the platform is the internationalization of indirect network effects between consumer groups. Platforms have been developed and economic theory is based on "web-based economy" postulates. Bilateral platforms must balance between two interrelated requirements – demand of two types of consumers. This may require high distorted price structure, raising to question if bilateral platforms are socially effective.

Two-sided markets

In general, price structure maximizing profit is not socially optimal. Two-sided markets (two-sided markets = TSP) means, that firms operating in two-sided markets are more aptly called – “two-sided platforms” because of their differences with firms that operate in one-sided markets. A two-sided platform is characterized by three elements.[13]:

- The first element is that there are two distinct groups of consumers who need each other in some way and who rely on the platform to intermediate transactions between them. A two-sided platform provides goods or services simultaneously to these two groups.

- The second element is the existence of indirect externalities across groups of consumers. That means that the value that a customer on one side realizes from the platform increases with the number of customers on the other side. For example, a

search platform is more valuable to advertisers if it is more likely that it will reach a larger number of potential buyers. At the same time, it is more valuable to potential buyers if the platform has more advertisers because that makes it more likely that a buyer will see a relevant advertisement.

- The third element is non-neutrality of the price structure, i.e., the price structure of the platform affects the level of transactions. The price structure is the way prices are distributed between consumers on the two sides of the market. The platform can affect the volume of transactions by charging more to one side of the market and reducing the price paid by the other side by an equal amount. Since the price structure matters, the platform must design it so as to induce both sides to join the platform.

Defining two-sided markets is a complicated and unsettled issue. However, there is general agreement that accounting for the linkages between the two sides of the market is important.

It is common practice that TSPs play a major role mainly in the media, mass media, payment systems or software and IT solutions. These are TSPs, directly or indirectly linked to the impact of the development of the internet economy, accompanied by lower communication costs and advances in the development of software technologies associated with web-based business (f.e. internet portals, auction houses or credit cards or payment portals). Defining the relevant market, it is undisputed that both consumers and sellers are important because platforms on both sides need to "let win" both parties, so they compete for customers on both sides and the level of competition they face on one side of the market depends on their competitive position on the other hand and vice versa.

Risk perception – Asymmetry

Asymmetry on the market can lead to a change in the bargaining power of market participants, resulting in a disproportionate market position from one market to the other – providing "negative fees" on the supply side compensating by a higher rate on demand-side (vertical asymmetry) and horizontal asymmetry with significant differences between the fees on demand-side by creating a separate market for

economically acceptable conditions for different consumer groups. To define the relevant factors for “win-win” parties, we can use theoretical basis for structuring and recapitulating the development series of some important decision making theories is to find out that the individual theories was originated for different purposes, were developed in conditions of the needs to solve a specific problems in different areas of human activity (f.e. solutions of the problems of optimal production or investment program, to address problems in conditions of risk and uncertainty, or to resolve real decision-making problems in the management of companies for recent period). The diversity of different defined decision making methods can be characterized by determination of quantitative approach. The economic theory based on the cardinal measurement of utility is the theory of marginal utility (the level of usefulness of the last unit of the file) based on the marginal analysis. This analysis operates with the border – marginal values (e.g. marginal costs, marginal utility), which characterize the optimal solution of certain defined decision-making problems. Axiomatic theories, also referred to the theory of preference that we can divide in the following sequence:

- The axiomatic theory of decision-making process in terms of certainty is based on a decision-making situation characterized by one single random element and the characteristics of the decision maker, which are expressed in the system of axioms. The selection is based on the choice of alternatives, which are defined using a vector, which characterize the state of the economic system achievable in the future – maximizing value. If the decision maker is able to determine the preferential sequence between each of the two alternatives and this system meets the conditions of linearity, reflexivity and transitivity, he can assigned a certain quantitative value to each alternative and then the ordinal function of utility can be defined.

- Axiomatic risk decision making theories are based on the formulation of the axioms with different degrees of evidence. Axioms which are generally accepted and admitted are connected to high degree of evidence. System-specific axioms have a lower degree of evidence. The generally accepted axioms include the axioms of linearity, transitivity and reflexivity of the arrangement of variants, and in addition

the axioms of dominance utility and probability dominance. Each system of axioms in risk decision theory must fulfil not only the formal requirements (independence, indisputability of the formulated variants) but also the conditions that the decision maker deduces a clear preferential arrangement of the set of “chances” of individual variants. This arrangement determines the optimum variant for which the utility function achieves maximum.

- Axiomatic decision-making theories are based on the basis of both the ordinal and cardinal measurement of utility. The following variables are used in the definitions of these criterion: 1. Subjective probability 2. The cardinal function of utility and 3. Subjective expected utility. The decision-making process can be formulated in such a way that the rational consumer assigns to the scale the quantitative values of the usefulness for each variant and then selects the one with the highest value of the expected utility. The definition of subjective probabilities is only a logical consequence of the adopted system of axioms, expressing the decision maker behavior under conditions of uncertainty. Therefore it depends on the subjective attitude of the decision maker to the uncertainty, which of the variant will be considered to be optimal. It should be emphasized that the dependence on the subjective decision-making side is substantial in these theories and cannot be eliminated.

In the early 1930s, the psychological [14] and sociological decision making theories were constituted, which, on the progress and analysis of decision making processes, has been constituted on two factors:

- Psychological factors – influence given by individual interests, habits, characteristics, stress, etc.

- Sociological factors – applying to the decision-making process of members of different social groups, such as the nature and frequency of interactions, the proportion of each decision-making group on decision making and the possibility and probability of conflict formation between them.

The decision making theory deals with all situations in which different alternatives can be chosen. All decision-making problems can be transformed into a

fundamental model of decision theory. According to this basic model against the decision maker of the decision stands the “States of Nature” (also uses the label world, reality, surroundings...). States of nature is defined as the theoretical basis for the unmanaged and uncontrolled inputs of the decision making process. Therefore the factors characterizing the possible future are defined and set up. The number of future states of nature may be borderless, unlimited (in the case of quantification) or final and finite (if the narrowing of possible states of nature conditions permits the substance of the problem and the knowledge and experience of the decision maker).

It is necessary to define the states of the nature to exclude the possibility of two or more of them occur simultaneously. If this requirement is fulfilled, the occurrence of one state precludes the simultaneous occurrence of the other states – mutual exclusion of the states of nature. Another requirement to define the states of nature is to include all possible options – we are talking about a globally exhaustive set of states of nature. The lack of knowledge about future conditions may cause in the future relationship of relevant ambient factors or in the inadequate information system. [9] For decision-making in real terms, it is sufficient to distinguish three basic types of decision-making situations: 1/uncertainty, 2/risk and 3/certainty. Each decision-making situation is characterized by a different degree of knowledge of the states of nature.

Differences at the level of knowledge of the states of nature situations in each decision making situation directly affect decision making process, decision and situational coefficient. One of the extreme cases is the situation under uncertainty. Within the definition of the criterion, we will consider only the situation as uncertainty in the narrower sense, which is characterized by the knowledge of possible future states of nature, but without the possibility of determining even probabilistic distributions and the probability of occurrence states of nature, i.e. it is a completely imperfect information system. The most common decision making situation is the risk taking decision, in which the decision maker has sufficient scale of information to determine the probability of the possible future states of nature, i.e. it is an imperfect information system. These probabilities can be identified in two

ways: As a subjective probability, based on intuition, experience, persuasion, etc., or as an objective probability determined on the basis of the processing of the exact historical data or statistical experiments.

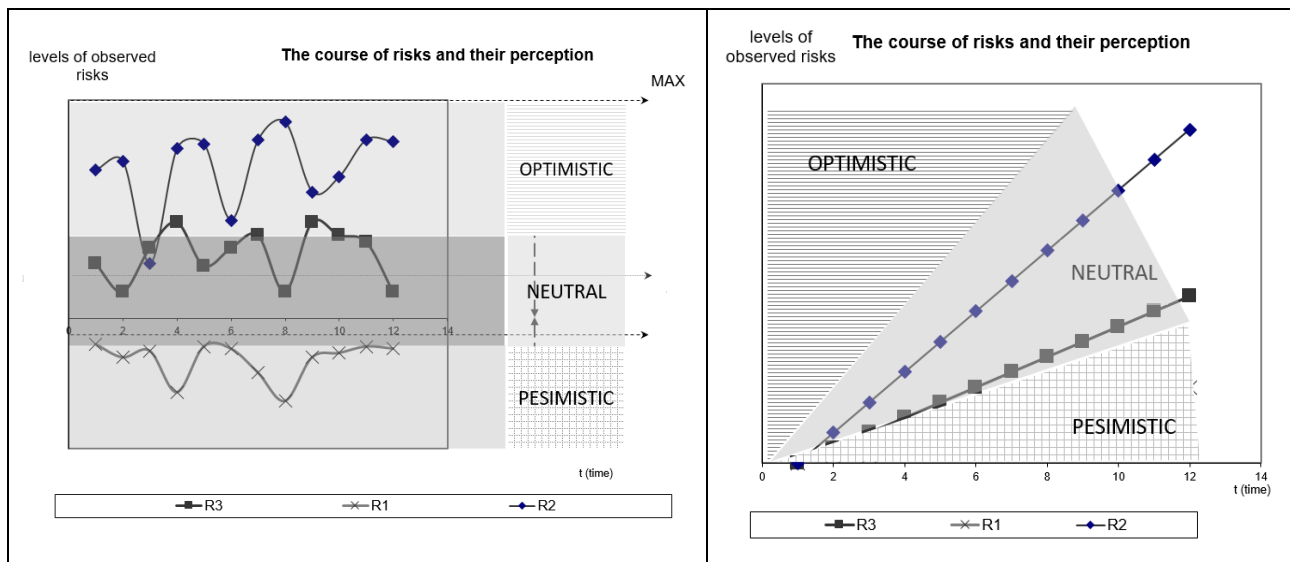
Another extreme case for the decision making situation is the certainty situation, characterized by the fact that the decision maker has sufficient information to know which state of the nature occurs, it is a perfect information system. These types of situations can be associated with future state of nature, but also with the results of the decision maker proceedings.

The formulation of the starting points of decision making problems in the risk situation is most common in practice. The essence of the decision making process is the choice of one of several possible alternatives. A set of possible alternatives v_i ($i=1,2,3 \dots, n$), which the decision maker has available to select is defined the decision data plot area. Decision making process is realized in the knowledge of the set of all relevant states of nature Z_j ($j=1,2,3 \dots, n$), which is defined as data states area. A reciprocal engagement of the decision (i.e. selecting one of the possible alternatives) and the state of nature leads to result. Thus each combination (decision result and state of nature) is assigned one specific result. A description of the consequences of the decision is known as measuring results. The results of decision-making at risk can be expressed in matrix form – The results matrix. The result, which will be targeted in the choice of a certain alternative v_i depends on the probability of future state of nature Z_j . If possible future states of nature are expected and expressed with probability p_j ($p_j > 0$; $j = 1, 2, 3 \dots, n$;) $\sum_{j=1}^n p_j = 1$ and alternatives v_i are defined, we get apply on situation of risk perception using the situation COVID-19 the following chart. Using the traditional economic theory, we can define three types of risk perception, which leads to optimistic, pessimistic and neutral standpoint. Risks marked on this graph are mutually indifferent and thus the risk of the origin of one is not conditioned by the origin of another, at the same time their mutual origin is not conditioned by the origin of others, and termination of one is not conditioned by the termination of another. So they do not influence each other and they are not mutually dependent. The course of values of risks is illustrated in time t_1

to t_{14} . The course is fluctuating and not probable, it is not possible to determine a trend from which the influence and impact of risks could be deduced in any case.

From the standpoint of the exposed subject it is thus possible to determine only accepted levels of risks which the subject can classify with its perception, and allocate levels to their values by subjective evaluation. From this point of view a limit of accepted risk which the subject is willing to take is set up and from his approach to risk it follows that it is not in the interest or costs, since the elimination of the observed risk is evaluated by the subject as higher in cost values than the value of costs for the elimination of the given risk. The warning level of risk is the value at which the given subject accepts the measures for risk control or methods for elimination of this risk. Risk with the given values becomes for the subject a limit at which he is willing to use measures for its monitoring and preparation of tools for its elimination. The limit of acceptable risk has two levels. The first is the observed value which exceeds the set-up level and therefore the subject begins to use tools for its elimination or, if it is possible in the given phase, he tries to avoid the risk. It is not possible in each phase to decide on not undergoing risk, because in a majority of cases the subject would by the decision on avoiding a risk also forfeit the useful thing brought about by the implementation of the process in which the risk occurs. Therefore the subject considers the usage of tools for the elimination of risk, while the value of the tools used must be lower than the value of the benefit which the given process brings. On the right chart we can define risk perception using linear model, which will lead to risk perception defined on three-phase shock in the global risk. Such a perception more accurately mimics the increase in the number of patients and its further spread.

Although we do not currently know how to define the development of people who will actually be affected by the disease, we see that the perception of risk is changing. Unlike the classic tools used in the left part of diagram, in the right part we cannot maximize and minimize the overall limit of risk perception, as the values are exposed and do not reach the maximum limit.

Diagram 1 – Course of risks perception

Resource: own processing

Although at present, scientists and economists are unable to determine whether the curve will be in the shape of a letter V, U, W or L, the change in psychological perception, not bounded by digital boundaries, may indicate that economic growth and potential GDP growth will not be from the point of view of economic development, market prospects and market expectations, despite the positive results, they will represent an "ice age" in terms of risk perception.

References

1. Boshoff, W.H. Conceptual and empirical advances in antitrust market definition with application to South African competition policy, Department of Economics, Stellenbosch University, Stellenbosch. 2011,
2. Bowles S.: Microeconomics: Behavior, Institutions, and Evolution, The Roundtable Series in Behavioral Economics, Princeton University Press, 2009, pp. 608
3. Buhr, D. Social Innovation Policy for Industry 4.0. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 2015. pp. 6.
4. Davis, P., Garcés, E.: Quantitative Techniques for Competition and Antitrust Analysis. Princeton University Press, 2010. pp580
5. Ferguson J. M., The Advertising Rate Structure in the Daily Newspaper Industry, 1963.
6. Foster, D. J., Weigand, D. A., & Baines, D.: The Effect of Removing Superstitious Behavior and Introducing a Pre-Performance Routine on Basketball Free-Throw Performance. Journal of Applied Sport Psychology, 18(2), 167-171. Washington, DC. 2006.
7. Gregory J. Werden. Network Effects and Entry Conditions, Antitrust Law Journal, 69, 87-111. 2001.
8. Jančovičová Bognarová, K., Analysis of the Relationship Between Economic Value Added and Market Value Added. In Challenges of the Knowledge Society (CKS): The International Conference, Bucharest, 2017
9. Kahkonen, K., Artto, K.A., Managing Risk in Projects: Institutional risk management. E&FN Spon, London, UK, pp 136-142, 1997.

10. Kušnírová, J. Corporate Tax As a Direct Tool for Supporting the Public Sector in the Slovak Republic. In *European Journal of Transformation Studies*. – Tbilisi: Europe our House, 2018, vol. 6, no. 1, pp. 78-89.
11. Mankiw, G. *Zásady ekonomie*, Grada Publishing as, 1999, pp 763.
12. O'Donoghue, R., Padilla, J.: *The Law and Economics of Article 102 TFEU*, A&C Black, 2014. pp 1078.
13. *OECD Policy Roundtables: Two-Sided Markets*, Competition Committee. 2009.
14. Rowe, W.D., *An Anatomy of Risk*. John Wiley & Sons. USA, pp 25-28. 1977.
15. *Report on a European Agenda for the collaborative economy (2017/2003(INI))* Committee on the Internal Market and Consumer Protection

1.3. Efficiency of energy crops cultivation for business development in Ukraine

Environmental, economic and social efficiency of energy plants growing can be achieved, if the sustainability criteria developed by the Global Bioenergy Partnership are complied with. This will allow the EU to achieve the goals of 2020 (20 % of renewable energy in final energy consumption, 10 % of renewable energy sources in the transport sector according to the Renewable Energy Directive 2009/28/EU 2009) [1].

Involvement of energy crops in the agriculture of Ukraine has several advantages: environmental, economic and energy. It has been established that perennial energy crops improve the soil structure, increase the content of organic matter in soil. They, due to the powerful phytomass, annually produce high yield that provides high economic indicators of energy-intensive biofuel production [2–5]. All these characteristics encourage scientists to conduct new researches and to find ways to reduce the cost of biomass.

Among the energy crops, representatives of the Poaceae family such as switchgrass, *miscanthus giganteus* and representatives of the Salicaceae family: willow [6] are the most widespread crops on the territory of Ukraine, according to the studied botanical and biological peculiarities and cultivation technology elements. It has been established that energy crops, taking into account their biological characteristics, differ both in yield and in energy output per unit area while cultivating in different soil and climatic conditions [7].

The energy crops of the Poaceae family differ in their duration of the growing season, the intensity of growth and development, the shape, colour of the edible organs and their structure, the relation to the environment, the technology of cultivation and the peculiarities of harvesting biomass [8, 9].

Switchgrass and *Miscanthus* are perennial herbs with a C 4 – scheme of photosynthesis. The description of these energy crops is given (Fig. 1–2).

Switchgrass (*Panicum virgatum L.*) is plant from the family of Poaceae.

Fig. 1 – Switchgrass (Panicum virgatum L.)

Plants reach a height of 100 – 150 to 210 – 250 cm. The number of productive shoots per plant is from 12–14 to 30 – 35 pieces. Plants, depending on the shape, are straight and semi-delusional. The number of metamers per stem is from 3 to 7, and in individual forms – up to 9. The diameter of the stem base is 4 – 6 mm on average, but forms with thin and thick stems are found. The sheet plate reaches a length of 50 – 60 cm, in some forms can be much longer; width is 11 – 14 mm on average. Panicle is flat, oval, pyramidal and compressed.

The length of the panicle is 30 – 40 cm, the width – 20 – 30 cm. By weight of 1000 pcs., grains are divided into three groups: with a low weight – up to 1.5 g, with an average weight of 1.5 – 1.8 and a large weight – more than 1.8 g.

Perennial rhizomes can be divided into 8 – 25 (vegetative reproduction) (up to 80) parts depending on the year of life and form of plants. Each landing unit has a length of 5 – 7 cm.

Unlike most perennials, switchgrass has a complete cycle of development (from seed to seed) during the first growing season. Intensive vegetation completes in the III decade of August – late October, depending on the genotype. Intensive plant regeneration begins in early spring (second decade of April) after overwintering. The phase of entering the tube comes from the second decade of July. Flowering is from the third decade of July to the first decade of August. Ripening from the end of September to the mid of October. Vegetation period is about 175 – 185 days.

Yield: aboveground phytomass of plants during the period of panicle appearance is 42 – 64 t/ha, during the flowering period is 42.7 – 70.2 t/ha; dry weight is 10 – 15 t/ha; seed is 500 – 600 (sometimes up to 1000) kg/ha. Energy productivity of plants is 40 – 60 (up to 80) Gcal/ha [10].

Miscanthus giganteus (*M. × giganteus*) is a plant from the family of Poaceae, is a tetraploid hybrid of the Chinese miscanthus (*M. sinensis* Anderss.) and a mucantic mushroom (*M. sacchariflorus* (Maxim.) Benth.).

Fig. 2 – Miscanthus giganteus (M. × giganteus)

Plants reach a height of 220 – 310 (may reach 450 – 500) cm. The number of shoots in the bush is 10 – 15 (up to 70). The stem is straight, rounded. The diameter of the stem is 12 – 25 mm. The number of leaves on the stalk is 11 – 15 pieces, the width is 2.2 – 2.9 cm, and the length is 93 – 102 cm.

The valve has a spindle-shaped, cone-shaped or elliptical shape and reaches a length of 30 – 33 cm. Plants have a rifle-type planting. The number of rhizomes (rhizomes) in one plant is from 18 to 37 pcs., the length is 10 – 15 cm.

Spring branching begins in the second half of April, tillering – the end of June, entering the tube – the end of August. The vegetation is completed in the phase of the appearance of panicle (most often in the phase of entering the tube) in the first half of October. The life cycle of plants lasts 15 – 20 years.

The yield of green phytomass is from 60 to 150 t/ha, dry weight is 10 – 15 (to 32) t/ha. The energy productivity of plants is 67 – 84 (up to 130) Gcal/ha [10].

Energy crops are herbaceous plants, shrubberies, fast-growing trees or other kinds of plants, biomass of which can be used for biofuel production (solid fuel, liquid soil and gas fuel) [11].

The phytomass of energy crops is used not only as a raw material for biofuels production, but also has a wide range of applications. Biomass is processed for various energy sources: solid fuel, biodiesel and bioethanol, as well as biogas. The components for chemical industry (biopolyethylen, bioplastics, and various compositions of household chemicals) and products of deeper chemical synthesis (pharmaceuticals, paints and varnishes, etc.) can be obtained too [12]. In addition, switchgrass has CO₂ neutral balance while growing and processing raw materials [13] and has phytoremediation properties [14].

Location of crop cultivation, soil tillage, seed preparation for sowing, moisture content in the soil at the time of sowing, soil temperature that is determined by the seeding term for the optimal combination of environmental factors are the key elements in the technology of switchgrass growing. Moreover, to improve the conditions of switchgrass growth and development, it is important to protect crops from weeds, including herbicides usage that depends on the soil-climatic zone of cultivation, and the ecotype chosen for cultivation [15–17].

The corresponding analysis of literature sources on this topic allowed us to develop practical effective mechanisms for optimizing the technology of switchgrass growing for the further production of energy-intensive biofuel from the local raw materials in order to reduce energy dependence and increase economic well-being of population of the territorial communities.

Besides, it is important to identify the economic efficiency of the best varieties and hybrids of a particular energy crop which are adapted to the certain conditions. This was the purpose of scientific work.

In view of the above, the authors conducted multi- year research with energy crops in the Central Forest Steppe of Ukraine. The experiment combined the study of energy crops varieties included in the Register of plant varieties suitable for distribution in Ukraine [18].

These are miscanthus varieties: Osinnii Zoretsvit (M1) and Huliver (M2), as well as switchgrass varieties: Morozko (S1) and Zoriane (S2). Energy crops were grown according to the recommendations of scientists [19], research was carried out according to the scientific methods in agronomy [20–22].

The economic efficiency of growing energy crops was carried out by the author's method [23]. Profit from energy crops biomass sale (P_b , Dollar/ha):

$$P_p = S_r - C_t,$$

S_r – revenue from energy crops biomass sale, Dollar/ha; C_t – total cost of energy crops cultivation, Dollar/ha

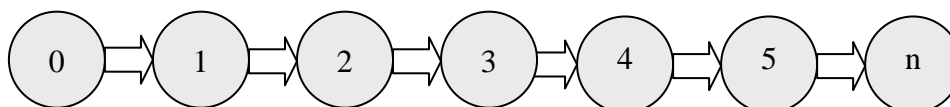
Profitability of energy crops biomass production (P , %):

$$P = \frac{G_p}{C_t} \cdot 100\% ,$$

G_p – gross profit from energy crops biomass sale, Dollar /ha; C_t – total cost of energy crops cultivation, Dollar/ha.

While calculating economic efficiency of energy crops growing, biomass price of 950 UAH/t (At the dollar rate of 1:26) was taken into account.

According to the research results, it has been determined that the varieties of energy crops differed both in terms of yield over three years and in terms of economic efficiency of biomass production. It has been determined that the production costs of energy plantations location and energy crops cultivation will be the highest in the zero and the first year of crop cultivation. Starting from the second year of cultivation, the costs were decreasing and they were minimal starting from the third year that is the period of industrial harvesting of biomass (Fig. 3). This feature is characteristic for all varieties of the studied energy crops.

Fig. 3 – Logistic scheme of energy plantation location and cultivation of energy crops

Note: 0 year – plot of land location, basic soil tillage (summer-autumn); 1 year – spring soil tillage, sowing (planting), plant care (spring-summer); 2 year – plant care (spring-summer); 3 year – biomass harvesting (autumn-winter); 4 year – fertilization of crops in spring, biomass harvesting (spring, autumn-winter); 5 and n following years – fertilization of crops in spring, biomass harvesting (spring, autumn-winter).

Based on many years of research, it has been determined that the potential of yields of energy crops along with their specific features, the response to soil-climatic conditions depend on the agrochemical properties of the soil, how it is cultivated, the application of fertilizers, biopreparations, the timing and methods of sowing/planting, care of plants, the specifics of harvesting, and other factors.

For the effective functioning of non-volatile rural territories, an important aspect is the development of a logistic chain for the cultivation of energy crops, the supply of bio-raw materials and the rational use of biofuels (Fig. 4).

Culture	1 year				2 year				3 year				n year			
	S	Sm	O	W	S	Sm	O	W	S	Sm	O	W	S*	Sm	O	W
Switchgrass																
Miscanthus																

Designation:

– sowing / planting

– plant care

– harvesting phytomass

* Note: S – spring period; Sm – summer period; O – autumn period; W – winter period.

Fig. 4 – Logistics chain cultivation of biomass energy crops

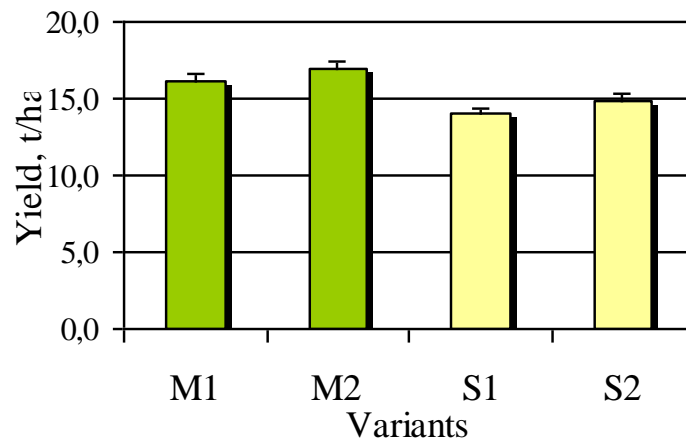
The comparative characteristics of energy crops in the period of biomass supply make it possible to state that the proper crop management approach, the dry matter yield (raw material for biofuels: solid, liquid and gaseous) is from 15 to 20 t/ha, can be obtained for a long period of time from August-September of the previous year to February-March of the next year.

Miscanthus varieties varied in the range of 16.6 to 17.5 t/ha, switchgrass varieties – from 14.6 to 14.9 t/ha (Fig. 5).

The highest yield was formed by miscanthus varieties Osinnii Zoretsvit, variety Huliver provided lower yields. The Switchgrass variety Zoriane had a yield biomass greater than the variety Morozko.

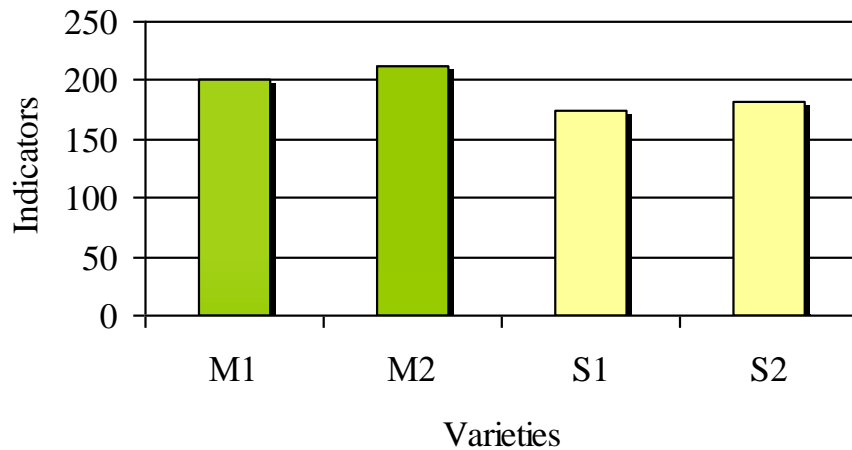
The use of the energy crops varieties, in comparison allows to increase sales revenue up to 201.7 (Miscanthus varietie Osinnii Zoretsvit) and 212.4 Dollar/ha

(Miscanthus varietie Huliver), and up to 174.5 (Switchgrass varietie Zoriane) and 182.5 Dollar/ha (Switchgrass varietie: Morozko).

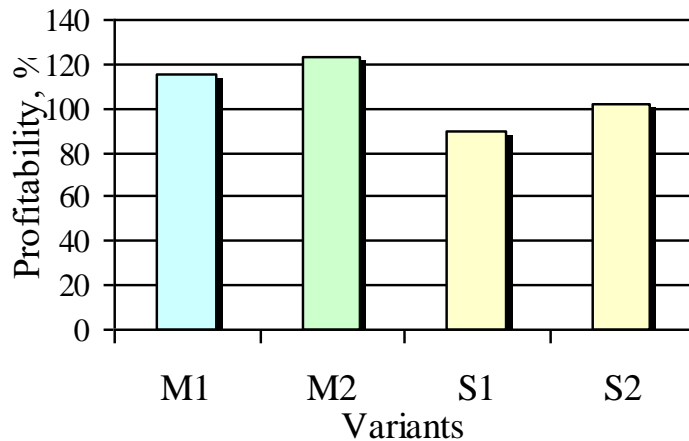
Fig. 5 – Yield of biomass production of energy crops, t/ha
 Note: Miscanthus varieties: Osinnii Zoretsvit (M1) and Huliver (M2).
 Switchgrass varieties: Morozko (S1) and Zoriane (S2).

Cultivation of Miscanthus variety Osinnii Zoretsvit and Switchgrass variety Zoriane contributes to increase production profitability, accordingly from 123.1 to 102.4 %, on average, throughout three years (Fig. 6–7).

Fig. 6 – Economic efficiency (profit) of biomass production of energy crops, Dollar/ha

Note: Miscanthus varieties: Osinnii Zoretsvit (M1) and Huliver (M2).
 Switchgrass varieties: Morozko (S1) and Zoriane (S2).

Fig. 7 – Economic efficiency (profitability level) of biomass production of energy crops, %

*Note: Miscanthus varieties: Osinnii Zoretsvit (M1) and Huliver (M2).
Switchgrass varieties: Morozko (S1) and Zoriane (S2).*

Miscanthus variety Huliver produced dry biomass yields in the range from 16.6 to 17.5 t/ha, throughout three years on average at the level of 16.9 t/ha, which is 0.8 t/ha more than the productivity of variety Osinnii Zoretsvit (16.1 t/ha). The profitability of biomass production by varieties was 123.1 % and 115.4 %, respectively.

The biomass yield of switchgrass variety Morozko varied from 13.1 to 14.4 t/ha (on average over the years by 14.0 t/ha), and variety Zoriane – from 14.6 t/ha to 15.1 t/ha, which averaged 14.9 t/ha over the years. A profitability level of the biomass production of switchgrass variety Zoriane was 102.4 %, and the variety Morozko was 89.3 %.

Conclusions

1. In accordance with agro-climatic zoning in Ukraine, there are zonal features of selection and cultivation technology of agricultural and energy crops. In connection with this, an attempt has been made to allocate places of cultivation of cereal energy crops on the territory of Ukraine, taking into account the biological characteristics of plants.

2. Thus, the high economic efficiency of biomass production has been established during the cultivation of miscanthus variety Huliver (with a yield of 16.9

t/ha), variety Osinnii Zoretsvit (16.1 t/ha), as well as variety Zoriane (14.9 t/ha) profitability level is over 100.0 %).

Cultivation and using of biomass energy crops increase the efficiency of service delivery to both business and government agencies and non-profit organizations.

References:

1. Directive 2009/28/EC on the promotion of the use of energy from renewable sources. Electronic resource. Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02009L0028-20151005&from=EN>.
2. Taranenko A., Kulyk M., Galytska M., Taranenko S. 2019. Effect of cultivation technology on switchgrass (*Panicum virgatum* L.) productivity on marginal lands in Ukraine. *Acta Agrobotanica*. Vol. 72 (3) : 1786. Available online: <https://doi.org/10.5586/aa.1786>.
3. Kalinichenko O. V., Kulyk M. I. 2018. Economic efficiency of rod-shaped millet (switchgrass) cultivation within the forest-steppe of Ukraine. *Ekonomika APK*, № 11. P. 19. Available online: <http://eapk.org.ua/en/contents/2018/11/19>.
4. Elbersen W, Kulyk M.: Switchgrass Ukraine: overview of switchgrass research and guidelines, Wageningen, UR Food & Biobased Research. 2016, 26 p. Available online: <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/444615>.
5. Kalinichenko A., Kalinichenko O., Kulyk M. 2017. Assessment of available potential of agro-biomass and energy crops phytomass for biofuel production in Ukraine: *Odnawialne źródła energii: teoria i praktyka*. Monograph / pod red. I. Pietkun-Greber, P. Ratusznego, Uniwersytet Opolski : Opole, Kijów, (tom II): 163–179. Available online: <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/handle/123456789/343>.
6. Kulyk M I., Zhornyk I. I., Rozhko I. I. Educational process optimization throughout studying the discipline “Energy crops” by students of the speciality “Agronomy”. *Herald of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*. Pedagogical sciences. 2018. Issue 1 (36). P. 131–139. URL: <https://dspace.pdaa.edu.ua:8080/handle/123456789/1675>.
7. Kurylo V. L., Rakhmetov D. B., Kulyk M. I. (2018). Biological features and potential of yield of energy crops of the Thin-skinned family in the condition of Ukraine. *Bulletin of Poltava state agrarian Academy: Scientific and production professional journal*. Vol. 1 (88), 2018: 11–17. URL: <https://doi.org/10.31210/visnyk.2018.01.01>.
8. Kulyk Maksym, Shokalo Natalia, Dinets Olha (2019). Morphometric indices of plants, biological peculiarities and productivity of industrial energy crops. *Development of modern science: the experience of European countries and prospects for Ukraine: monograph / edited by authors*. 3rd ed. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», p. 411–431. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-78-7>
9. Kulyk M. I., Kurylo V. L., Kalinichenko O. V., Galytska M. A. Plant energy resources: agroecological, economic and energy aspects : monograph / Edited by authors. Poltava: Astraya, 2019. 119 p. ISBN 978-617-7669-62-2
10. Kulyk M. *Navchalnyi posibnyk: Erhetychni kultury*. Poltava, 2016. 154 s.
11. Moroz O. V., Smirnykh V. M., Kurylo V. L., Herasymenko Yu. P., Mostovna N. A., Horobets A. M., & Kulyk M. I. (2011). Switchgrass as a new phytoenergy crop. *Tsukr. buriaky [Sugar Beet]*, Vol. 3 : 12–14.
12. Lesschen J. P., Elbersen H. W, Poppens R., at all. (2012). The financial and GHG cost of avoiding ILUC in biomass sourcing – a comparison between switchgrass produced with and without ILUC in Ukraine. 20 th European Biomass Conference and Exhibition, 18–22 June 2012, 2012-06-18/2012-06-22. URL: <https://library.wur.nl/ WebQuery/wurpubs/433099>.
13. Kulyk M., Galytska M., Samoylik M., & Zhornyk I. (2019). Phytoremediation aspects of energy crops use in Ukraine. *Agrology*, 2 (1): 65–73. <https://doi.org/10.32819/2617-6106.2018.14020>.

14. Bransby D. I., Walker R. H., Miller M. S. (1997). Development of optimal establishment and cultural practices for switchgrass as an energy crop. Five year summary report. Oak Ridge National Laboratory, Oak Ridge, Tennessee.
15. Peters T. J., Moomaw R. S., Martin A. R. (1989). Herbicides for postemergence control of annual grass weeds in seedling forage grasses. *Weed Sci.* Vol. 37: 375–379.
16. Minelli M., Rapparini L, Venturi G. (2004). Weed management in switchgrass crop. In: Swaaij W. P. M., Fjallstrom T, Helm P, Grassi A (eds) 2 nd world biomass conference, Rome. Vol. 2 : 439–441. Available online. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/25fa/0c05a898130a30fb2ac3811562f4eb6703b3.pdf>.
17. Реєстр сортів рослин України. Register of plant varieties of Ukraine. Available online: <http://service.ukragroexpert.com.ua/index.php>.
18. Kulyk M., Elbersen W. Methods of calculation productivity phytomass for switchgrass in Ukraine. Poltava, 2012. 10 p.
19. Kulyk M. I., Rakhmetov D. B., Kurylo V. L. Methodology of conducting field and laboratory researches with switchgrass (*Panicum virgatum* L.). Poltava, 2017. 24 p.
20. Rakhmetov D. B., Kalenska S. M., Fedorchuk M. I., et al. Methodical recommendations for optimization of miscanthus cultivation technology in the different soil and climatic zones of Ukraine. “Kolos” Publishing Center: Kherson State Agrarian University, 2017. 22 p.
21. Methodical recommendations for basic and pre-sowing soil tillage and switchgrass sowing / V. L. Kurylo, M. Ya. Humentyk, H. S. Honcharuk, et al. K.: IBC&SB, 2012. 28 p.
22. Kalinchenko O. V., Kulyk M. I. Naukovyi tvir «Ekspres-analiz ekonomichnoi efektyvnosti vyroshchuvannia enerhetychnykh kultur v umovakh Lisostepu Ukrainy» (Svidotstvo pro reiestratsiiu avtorskoho prava na tvir № 93178 vid 18.10.2019).

1.4. Risks of a funded pension system

The new pension system in Ukraine envisages the creation of three levels, namely the solidarity system (the first level), the obligatory funded system (the second level) and the private voluntary pension insurance (the third level).

The development and reformation of the pension system will contribute to the social development of the state, to ensuring social stability in society. At the same time, reforming the pension system is a complex process fraught with various risks.

The introduction of a funded pension in Ukraine is planned only after the necessary economic preconditions have been formed, first of all, a deficit-free budget and the establishment of an effective system of state supervision and regulation in this sphere, as well as the necessary infrastructure [1].

However, the high level of demographic burden on the working population, the presence of a large part of working benefits for contributions to the Pension Fund of Ukraine and low wages hinder the introduction of a funded pension system and the development of private pension system [2].

Thus, appropriate conditions for the effective functioning of the funded pension system provided for in the pension legislation have not been created.

The implementation of a compulsory funded pension system requires the practical implementation of a pension reform, which includes social, economic, demographic, financial and political components. This requires a comprehensive approach, reconciling the pace and parameters of pension reform with the pace of economic development of the state, reforms in living standards and income, tax reform, stock market development [3]. A necessary condition for effective solution of these problems is to justify, evaluation and finding ways to minimize the risks of the funded pension system.

When considering the use of risk assessment instruments, it should be noted that there are differences in the classification of risks [4].

Based on the scientific works, the main risks were identified and ways to minimize them were proposed.

Minimizing the risk of increasing the vulnerability of the system to the general state of the economy and, in particular, crises, the depreciation of pension savings due to inflation [5, 6] provides:

- guarantees for the protection of pension savings transferred to the accumulation system from inflationary processes;
- combating inflation and reducing it to an acceptable level (3-4% per year);
- the introduction of the second tier of the pension system in Ukraine is possible provided that the Pension Fund is deficient and GDP is steadily growing.

Minimizing the risk of loss and / or depreciation of retirement savings due to the lack of reliable tools for placing insurance contributions to a funded pension system[7] provides for:

- creation of reliable and investment-friendly financial instruments as soon as possible, such as:

special variable rate government pension bonds that take into account the inflation rate and guarantee an acceptable level of return on pension assets;

special retirement deposits with variable interest income state-owned banks, which take into account the inflation rate, guarantee an acceptable level of return on pension assets:

government guaranteed foreign currency deposits with state banks;

deposits in precious metals in state-owned banks;

shares under the prospective legislation of a national investment fund that are in circulation on a stock exchange, the assets of which are formed at the expense of blocks of shares of the best domestic corporations and transferred to the management of a foreign asset management company with a recognized international reputation;

shares and bonds of Ukrainian issuers that have been listed and are being traded on the stock exchange, which complies with the requirements of the National Securities and Stock Market Commission.

- the introduction of tougher conditions and liability for actions leading to fund losses.

Minimizing the risk of inefficient functioning of non-state pension funds and financial institutions that do not have sufficient financial resources to operate [8] provides:

- opportunity to cover the deficit of funds at the expense of the state budget;
- preparing proposals to anticipate the deterioration of the financial capacity of the pension system

The risk of weak diversification of pension assets into income financial instruments due to small amounts of pension contributions, decrease in the number of citizens creating retirement capital for the future [8] can be minimized by the emergence of financial instruments acceptable for risk reduction in private pension funds activity: long-term government bonds indexed to inflation

Risk of possible loss of funds due to poor investment of private pension funds: deviation of investment return from the planned value; creation of funds with unscrupulous goals and redistribution of resources in favor of the founders[5, 8] and the risk of lack of mechanisms for saving accumulations[9] can be minimized by:

- providing conditions for guarantee of return and saving of the population's public funds:

formation of pension assets at the expense of loan (credit) funds;

provision of property guarantees secured by pension assets;

issuance of any debt securities and derivative securities;

placement in liabilities of one legal entity more than 10 percent of the total value of pension assets;

holding more than 10 percent of securities (corporate rights) of one issuer;

- taking into account the possibility of changes in the value of securities: the revenue of government bonds is guaranteed by the state and the risk of profitability changes will be revealed only in case of devaluation of the national currency and accelerated of inflation, stocks are not a popular asset for investment among private pension funds.

- ensuring the proper supervision and oversight of state authorities

Underdeveloped stock market risk [7] and the risk of low liquidity and high volatility on the background of the underdeveloped government securities market [10] can be minimized by:

further introduction of a funded pension system, which will stimulate the demand for financial instruments and stock market development;

involvement of the population in active participation in the functioning of the stock market;

the development of measures to improve the social protection of the population.

Minimizing the risk of the threat of destabilization of the domestic financial and stock markets [10, 11] provides support to the real sector of the economy through the redistribution of temporarily free funds, the control over speculative capital.

Risk of inefficient management of retirement savings [6] it is possible to minimize using:

- selection of a member of the pension portfolio system and an authorized asset management company of the Pension Treasury or an authorized private pension fund;

- automatic distribution of system participants contributions among authorized pension asset management companies [12];

- storage of pension assets exclusively in government banks; the introduction of a guarantee fund for savings or insurance of accumulated sums.

Risk of misappropriation of pension funds, influence of oligarchic structures on the use of resources of the funded pension system through corruption schemes [6, 11] and the risk of improper activities in connection with the possibility of investing in the assets of the related entities of the founders [10] can be minimized by:

- ensuring compliance with restrictions on investing pension assets, namely the prohibition of: forming pension assets at the expense of borrowed (credit) funds; to provide property guarantees secured by pension assets or any credits (loans) at the expense of pension assets; to enter into sale and purchase or exchange the transactions of pension assets with a mandatory repurchase condition;

- the development of measures for maliciously authorized and unauthorized interventions;

– the introduction of the most modern information technologies in the system of funded pension providing;

– assets and liabilities management aimed at maintaining the market transparency;

– prevention of schemes based on the government sector, quasi-pension products of insurance companies and pension accounts of banks.

Minimizing the risk of unbalancing the II level system as a result of not only domestic but also foreign crisis processes [11, 13] provides:

– the transfer of insurance contributions to the Pension Treasury;

– the simultaneous increase in the wages of insured persons;

– the introduction of a funded system provides that workers under the age of 35 will leave the solidarity system and pay contributions only to the Pension Treasury [1];

– balancing the Pension Fund's budget in accordance with international accounting standards.

Credit risk [14] can be minimized by:

– compliance with the interest rate at the same level;

– selection of banks with no liquidity problems and reasonable investment in bonds;

– maintaining fluctuations in foreign currency exchange rates.

Minimizing the risk associated with the fund management structure and transparency[14] provides:

– improving the system to ensure that its work is focused solely on the benefit of participants in the pension scheme;

– raising the level of information distribution and transparency standards

Risk associated with valuing assets and calculation of the cost of a unit of pension assets [13,14] can be minimized by:

– improving accounting and auditing practices;

– disclosure / transparency of securities prices used to measure the value of assets;

– promoting the role of guardians in the evaluation process;

– providing opportunities to participants and potential participants in the retirement programs keep a track of the unit value of their pension contributions, informing them properly about the quality of asset management for a free and reasonable choice of pension scheme that will meet their personal needs;

– establishment of the mechanism of calculation future amounts of pension payments from the accumulation system;

– creation of guarantee funds or insurance of accumulated sums;

Risk assessment of insurance [13] it is possible to minimized by reviewing the rating of insurance in determining the amount of pension

The risk of a limited set of opportunities to achieve optimal portfolio diversification [15] it is possible to minimize by ensuring adequate supply of liquid securities issued by the government and / or transparent corporate issuers.

Minimizing the risk of cross-selling and marketing [15] provides the availability of sufficient correct information and the absence of undesirable incentives the expansion of the ability to exercise a free and informed choice of the pension system

Market risk [14] it is possible to minimize through the development of measures to risk changes in the value of securities

Minimization of operational risk [14] provides:

– the reduction of human risk factors (increase in the number of employees of subjects of state financial monitoring in the sphere of compulsory cumulative pension provision of entering correct data, avoiding negligence, theft);

– minimization of risks associated with the company's infrastructure (the use of equipment in the offices of the company that do not carry the risk of data loss, improper operation, including ensuring the functioning and development of a unified state information system in the sphere of compulsory funded pension providing);

– ensuring effective delegation of powers and establishing clear links of responsibility, operational activities.

Risk of distrust on the part of private pension participants in the financial system and the decrease in the pension contributions [8] can be minimized by:

- obtaining a sufficient level of information from citizens about the prospects and mechanisms of the new concept of pension providing;
- ensuring "pension literacy" of employers and employees;
- carrying out explanatory work on the rights and responsibilities of participants in the pension system, informing about the features and instruments of private pension providing, on free access to information about market participants working with pension funds;
- ensuring the approximation of the banking legislation of Ukraine to the norms and standards of banking law of the European Union.

Risk of goodwill [14] can be minimized through the integrity and honesty of the functioning of the funded pension system in the market, taking measures in case of its negative image, as well as establishing contacts with new clients and maintaining existing relationships.

Legal risk [14] can be minimized through proper control of violations or non-compliance by the fund with the requirements of laws, regulations, agreements, accepted practices or ethical standards, as well as through the ability to interpret them ambiguously.

Demographic risk [14, 16, 17], which includes aging of the population, increasing demo-economic burden on the working-age population, low birth rates, trends in life expectancy, low substitution rate can be minimized by:

- accurate forecasting of economic and demographic indicators of the development of the pension system and corresponding "adjustment" of budgetary mechanisms that will compensate for the impact of negative trends;
- provision of compensation to the Pension Treasury for repayment of the deficit of funds due to reduction of the working population in annual projects of the state budget;
- changes in the regulation of retirement age;
- improving the retirement savings management (optimization of invested pension savings);

– the increase in the replacement rate (the ratio of the size of the pension to wages).

Social risks include: retirement deaths; loss of a breadwinner; sickness in retirement; disability in the retirement period [18]. Their minimization is possible through the introducing of pension insurance as a complex of institutions, through which funds and reserves are formed and appropriate conditions are created for the pension providing of the disabled population.

Risks of a non-competitive labor market, such as: low employment, wages, rising income inequality, shadow incomes, the spread of non-standard and informal forms of employment, labor mobility [7, 17] can be minimized by:

– providing of legal wages, reduction of unemployment through the creation of new jobs, providing of conditions for official employment of the population;

– promoting economic growth and income levels;

– monitoring compliance with labor laws by monitoring and empowering labor inspectorates to control the use of workers without employment, increasing penalties for employers – from major fines to administrative liability

– a one-time increase in the level of remuneration for all participants of the accumulation system in the amount of paid pension contributions, which will immediately lead to an increase in the payment fund for such workers by 7%;

– introduction of taxes on the self-employed;

– modification the legislation to limit cash transactions without consideration.

Systemic risk is understood as the loss of funds due to the "opacity" of the system itself as a result of financial "collapses" of related systems – the stock market, banking or insurance systems [14]. It is minimized by establishing the "right legal rules".

Administrative and legislative risk [10, 14] can be minimized by ensuring the implementation of planned and unplanned administrative restrictions on the activities of market entities, as well as changes in legislation, in particular regarding participation in the accumulation stage of insurance companies and banks.

The minimizing of political risk [14] provides avoiding the aggravation of the internal political situation in the country as a result of holding global political events, such as referenda, elections; changes in the state's policy; changes in the geopolitical situation, protest moods in society – control over the negative impact of political changes in the country.

Regional, industrial and production risk [19] can be minimized by regulation of changes in the investment quality and exchange rate of securities, minimization of relevant losses of investors depending on the affiliation of a region or industry to a particular type, improvement of financial and economic situation of securities issuers, as well as correct assessment of these factors by investors.

Tax risk minimization [14, 16, 20] is possible by:

- introduction of amendments to the Tax Code of Ukraine on compulsory pension accumulation;
- tax breaks and privileges for taxpayers who pay into the refinery system;
- consideration of the amount of pension contributions to the enterprise costs;
- reduction of tax rates for taxpayers' enterprises when investing in corporate funds in government securities;
- tax benefits for individuals – participants of the refinery system;
- reduction of tax base for the category of working pensioners.

Management risk [14] can be minimized by making sound management decisions, as well as adequately responding to changes in legislation.

Minimizing the risk of internal audit [12] provides for:

developing, implementing, maintaining adequate internal rules and procedures aimed at conducting internal audits of the adequacy and efficiency of authorized custodian systems and internal control functions;

adoption of internal audit arrangements.

Thus, improving the forms and methods of the risk-based approach in the sphere of funded pension providing involves the structuring and minimizing of risks and the use of risk mitigation methods through the formation of a pension risk system. This will further develop the funded retirement pension.

References:

1. Zakon Ukrainy pro zagal'noobov'yazkove derzhavne pensijne straxuvannya [Law of Ukraine On Compulsory State Pension Insurance]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>
2. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy` vid 15.12. 2005 r. № 525-r. Pro sxvalennya Strategiyi rozvy`tku pensijnoyi sy`stemy`. [Resolution of the Ukraine Cabinet of Ministers dated 15.12. 2005 № 525-p. On Approving the Strategy for the development of the pension system]. <https://www.kmu.gov.ua/npas/25951687>
3. Kravchenko M. V. Nakopy`chuval`na pensijna sy`stema yak element social`nogo zaxy`stu gromadyan [Kravchenko M. V. Accumulation pension system as an element of social protection of citizens] http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2010_1/txts/10kmvszg.pdf.
4. Achkasova S. A. Obg`runtuvannya instrumentariyu ocinyuvannya ry`zy`kiv straxovy`x kompanij [Rationale of risk assessment instruments of insurance companies] / S. A. Achkasova // Rozvy`tok sy`stemy` upravlinnya ry`zy`kamy` ry`nku finansovy`x poslug: monografiya / [nauk. red. ta ker. nauk, prof. N. M. Vnukova]. – X. : Eksklyuzy`v, 2014. – C. 112–125.
5. Koval` O. P. Perspekty`vy` vprovadzhennya zagal`noobov'yazkovoyi nakopy`chuval`noyi pensijnoyi sy`stemy` v Ukraini: vply`v na ekonomichnu bezpeku : monografiya [Perspectives on the Introduction of the Compulsory Cumulative Pension System in Ukraine: Impact on Economic Security] / O. P. Koval. – K. : NISD, 2012. – 240 c.
6. Petrushka O. O. Nakopy`chuval`na sy`stema derzhavnogo pensijnogo straxuvannya: perevagy` ta ry`zy`ky` zaprovadzhennya v Ukraini [The Cumulative System of State Pension Insurance: Advantages and Risks of Introduction in Ukraine] / O. O. Petrushka // Svit finansiv. – 2015. – Vy`p. 1. C. 119–127.
7. Kozak T. M. Zagrozy` i vy`kly`ky` nakopy`chuval`noyi pensijnoyi sy`stemy` [Threats and challenges of the funded pension system] / Kozak T. M. Derzhava ta regiony`. Seriya: Derzhavne upravlinnya. – №1(61). – 2018. – C. 96-101. http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/19.pdf
8. Shaliyevs`ka L. A. Pensijne zabezpechennya v sy`stemi ekonomichnoyi bezpeky` derzhavy` [Pension provision in the system of economic security of the state] / dy`s... kand. ekon. nauk : 21.04.01 / L. A. Shaliyevs`ka, L`viv. derzh. un-t vnutrishnix sprav. – L`viv : 2019. – 210 c. http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/naukova%20diyalnist/dorobok_zdobuvachiv/shalievska_d.pdf
9. Nakopy`chuval`ni pensiyi: osnovni ry`zy`ky` j nedoliky` uryadovogo zakonoproektu [Funded pensions: basic risks and lacks of governmental bill]. <http://finbalance.com.ua/news/Nakopichuvalni-pensi-osnovni-riziki-y-nedoliki-uryadovoho-zakonoproektu>.
10. Stadny`chenko T. O. Ry`zy`ky` v diyal`nosti nederzhavny`x pensijny`x fondiv ta shlyaxy` yix minimizaciyi [Risks in the activity of private pension funds and ways to minimize them] / T.O. Stadny`chenko // Visny`k Nacional`noyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pry` Prezy`dentovi Ukrainy`. – 07/2012. – № 3. – C. 127–133. <http://visnyk.academy.gov.ua/wpcontent/uploads/2013/11/2012-3-19.pdf>.
11. Koval` O. P. Problemy` stanovlennya nakopy`chuval`noyi skladovoyi pensijnogo zabezpechennya v Ukraini [Problems of formation of a funded component of pension insurance in Ukraine] / O.P. Koval`. – K. : NISD, 2011. – 96 c.
12. Proekt zakonu vid 27.12.2019 № 2683 pro zagal`noobov'yazkove nakopy`chuval`ne pensijne zabezpechennya [A project of law dated 27.12.2019 on compulsory funded pension insurance]. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01073A.html.
13. Nakopy`chuval`ni pensiyi: osnovni ry`zy`ky` j nedoliky` uryadovogo zakonoproektu [Cumulative pensions: basic risks and lacks of governmental bill] <http://finbalance.com.ua/news/Nakopichuvalni-pensi-osnovni-riziki-y-nedoliki-uryadovoho-zakonoproektu>.
14. Pavliv V. V. Ry`zy`ky` v diyal`nosti nederzhavny`x pensijny`x fondiv [Risks in the activity of private pension funds] / Pavliv V. V. // Visny`k Sxidnoyevropejs`kogo universy`tetu ekonomiky`

I menedzhmentu. 2013. Vy`p. 2. P. 171–180.

http://www.suem.edu.ua/documents/journal_2_15_2013.pdf#page=22

15. Funkcionuvannya dobrovil`ny`x pry`vatny`x pensijny`x sy`stem v Ukrayini : oglyad i rekomendaciyi [Functioning of voluntary private pension systems in Ukraine: overview and recommendations. in a row] za red. specialistiv Svitovogo banku. K. Svitovy`j bank, 2014. – 40 c.

16. Pishhulina O. Finansovi, social`ni ta pravovi aspekty` pensijnoyi reformy` v Ukrayini. Svitovy`j dosvid ta ukrajins`ki realiyi [Financial, social and legal aspects of pension reform in Ukraine. World experience and Ukrainian realities] – Centr Razumkova, 2017. <http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017-PENSII.pdf>

17. Buryachenko O. Ye. Pensijna sy`stema v Ukrayini: istoriya stanovlennya i teorety`chni zasady` rozvy`tku na suchasnomu etapi nacional`nogo derzhavotvorennya [Pension system in Ukraine: history of formation and theoretical foundations of development at the present stage of national state formation] : dy`s.... kand. nauk z derzh. uprav.: 25.00.01. Odesa, 2017. – 252 c. http://www.oridu.odessa.ua/8/4/doc/aref_BUR.pdf

18. Demchenko V. O. Ry`zy`ky` u pensijnomu straxuvanni [Risks in retirement insurance] / V.O. Demchenko // Investy`ciyi: prakty`ka ta dosvid. – 2018. – № 23. – P. 101-107. http://investplan.com.ua/pdf/23_2018/20.pdf

19. Grem'yacz`ka K. A. Xaraktery`sty`ka ry`zy`kiv sy`stemy` nederzhavnogo pensijnogo zabezpechennya v konteksti diyal`nosti nederzhavny`x pensijny`x fondiv [Characterization of risks of the system of non-state pension provision in the context of activity of non-state pension funds] / A. K. Grem'yacz`ka // Teoriya ta prakty`ka derzhavnogo upravlinnya. 2009. Vy`p. 1. C. 337–345. <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-1/doc/3/23.pdf>

20. Analiz vply`vu regulyatornogo akta do proektu Zakonu Ukrayiny` Pro vnesennya zmin do Podatkovogo kodeksu Ukrayiny` shhodo zagal`noobov'yazkovogo nakopy`chuval`nogo pensijnogo zabezpechennya [On Amendments to the Tax Code of Ukraine on Compulsory Compulsory Pension Insurance]. <https://www.nssmc.gov.ua/documents/analz-vplivu-regulyatornogo-akta-do-proektu-zakonu-ukrani-pro-vnesennya-zmn-do-podatkovogo-kodeksu-ukrani-shtodo-zagalynoobovvyazkovogo-nakopitchuvalynogo-pensynogo-zabezpetchennya/>

1.5. Public services as the tasks of the commune

1.5. Usługi publiczne jako zadania gminy

Jednostkom samorządu terytorialnego zostało ustawowo powierzonych szereg zadań, których świadczenie ma odpowiadać na bieżące i nieprzerwane zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców. Są to tzw. usługi publiczne, a ich podstawowe cechy – ciągłość i trwałość – oznaczają, że usługobiorcy mogą być pewni nieprzerwanego zaspokajania ich zbiorowych potrzeb, bez względu na ich status ekonomiczny. Traktuje się je zatem jako usługi ogólnospołeczne, nieadresowane, niematerialne, świadczone na rzecz społeczeństwa bądź wspólnot samorządowych. Nie istnieje możliwość wykluczenia kogoś z członków społeczeństwa z konsumpcji usług publicznych¹.

Usługi publiczne można podzielić na trzy grupy:

- usługi komunalne – dotyczą głównie utrzymania obiektów i urządzeń infrastruktury technicznej, w skład których można zaliczyć m.in.: transport miejski, energetykę ciepłą, gospodarkę wodną, gospodarkę mieszkaniową, gospodarkę odpadami, urządzenia ochrony środowiska naturalnego i utrzymanie czystości w miejscach publicznych⁵;
- usługi społeczne – odnoszą się do utrzymania sieci urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej w celu kształtowania odpowiednich warunków życia społecznego oraz podnoszenia jakości życia, za pomocą m.in.: edukacji publicznej, ochrony zdrowia, kultury, pomocy społecznej, kultury fizycznej, rekreacji i bezpieczeństwa publicznego;
- usługi administracyjne – dotyczą wykonywania funkcji administracji publicznej.

Gmina wykonuje część zadań publicznych, z wyłączeniem tych, które są zastrzeżone do kompetencji powiatu, województwa lub rządu. Jedną z kompetencji

---

⁵ A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, *Gospodarka samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 139-141.

władz samorządowych jest ustalanie zakresu i priorytetów świadczonych usług administracyjnych. Władze gminne muszą przestrzegać praw i zasad ogólnych, ale również kształtować i wdrażać własną politykę rozwoju lokalnego. Dzięki posiadaniu samodzielności gmina ma możliwość wykonywania zadań zgodnie z jej interesem.

Zadania realizowane przez gminę można podzielić na trzy kategorie: zadania własne, zadania zlecone i zadania powierzone⁶.

Zadania własne realizowane są przez gminę samodzielnie, czyli we własnym imieniu i na własną odpowiedzialność oraz finansowane z budżetu lokalnego. Zawierają one zadania z zakresu problemów społeczno-gospodarczych. Można wydzielić zadania obligatoryjne i zadania fakultatywne.

Do zadań własnych samorządu gminnego należą sprawy z zakresu⁷:

- ładu przestrzennego, gospodarki terenami i ochrony środowiska;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- wodociągów i zaopatrzenia w wodę, kanalizacji, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymywania czystości oraz urządzeń sanitarnych, wysypisk i utylizacji odpadów komunalnych, zaopatrzenia w energię elektryczną i ciepłą oraz gaz;
- lokalnego transportu zbiorowego;
- ochrony zdrowia;
- gminnego budownictwa mieszkalnego;
- edukacji publicznej, w tym szkół podstawowych i przedszkoli;
- kultury fizycznej i turystyki, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych;
- targowisk i hal targowych;
- zieleni komunalnej i zadrzewień;
- porządku publicznego i ochrony przeciwpożarowej;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;

---

⁶ K.Krajewski, *Gmina jako podmiot świadczący usługi publiczne*, <http://bizneslokalny.pl/2012/12/gmina-jako-podmiot-swiadczaczy-uslugi-publiczne/>, dostęp: marzec 2014.

⁷Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591).

- promocji gminy;
- współpracy i działalności na rzecz organizacji pozarządowych;
- współpracy ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw.

Samorząd gminny nie ma możliwości rezygnacji z realizacji obowiązkowych zadań własnych, nawet jeśli wskaże na brak środków finansowych. Natomiast zadania fakultatywne realizowane są przez gminy w zakresie w jakim jest to możliwe w związku z posiadanymi środkami w budżecie lokalnym.

Zadania zlecone wchodzą w skład kompetencji administracji rządowej, która ma możliwość przekazania ich gminie do wykonania. W tym celu gmina otrzymuje środki finansowe na realizację tych zadań.

Do zadań zleconych gminie w drodze normy ustawowej należą:

- nadzór i wydawanie zezwoleń na uprawę maku i konopi włóknistych na obszarze gminy,
- pomoc kombatantom i innym osobom uprawnionym znajdującym się w trudnych warunkach materialnych,
- wybór ławników do sądów okręgowych oraz sądów rejonowych obejmujących swoją właściwością obszar gminy,
- wykonywanie zadań określonych w ustawie z dnia 10 kwietnia 1979 r o ewidencji ludności i dowodach osobistych,
- prowadzenie Ewidencji działalności gospodarczej według właściwości miejsca zamieszkania przedsiębiorcy,
- wykonywanie zadań określonych w art. 11 ustawy z dnia 29 listopada 1990 r. o pomocy społecznej,
- świadczenie usług opiekuńczych dla osób z zaburzeniami psychicznymi,
- prowadzenie postępowań w sprawach dotyczących zgromadzeń,
- sporządzanie i aktualizacja spisu wyborców (osób uprawnionych do głosowania), obsługa administracyjna i wykonywanie zadań związanych z organizacją i przeprowadzaniem wyborów na obszarze gminy, w związku z wyborami: do Sejmu i Senatu RP, Prezydenta RP, wyborami do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw, oraz w trakcie referendum ogólnokrajowego.

Zadania powierzone przekazuje gminie administracja rządowa, wojewódzka lub powiatowa, w drodze umów lub porozumień. W tym przypadku gmina również otrzymuje środki pieniężne na realizację tych zadań.

Systemy świadczenia usług publicznych

Rodzaj systemu świadczenia usług publicznych zależy od postępu gospodarczo-społecznego i instytucjonalnego. Takie procesy powodują m.in. zmiany popytu konsumentów, przemiany technologiczne i modernizację organów administracyjnych.

Państwa feudalne ograniczały zakres usług publicznych do rządzenia i ochrony państwa. W XIX wieku nastąpiła transformacja państwa absolutnego w państwo oparte na normie prawa i regułach demokratycznych. Zapoczątkowało to zmiany w sposobie dystrybucji usług publicznych oraz proces instytucjonalizacji samorządu terytorialnego, poprzez wykształcenie dualnego charakteru administracyjnego: rządowego i samorządowego.

Znaczące zmiany nastąpiły w latach 30. i 40. ubiegłego wieku, kiedy to II Wojna Światowa oraz kryzys gospodarczy doprowadziły do destabilizacji społeczno-politycznej. W celu ratowania spójności społeczeństw i stabilizacji procesów gospodarczych, utworzono koncepcję zaangażowania państwa w pomoc społeczną, czyli tzw. koncepcję państwa opiekuńczego. Dzięki wzrostowi gospodarczego powiększała się zamożność społeczeństwa, a jednocześnie poszerzał się zakres usług publicznych, głównie w zakresie usług społecznych i komunalnych. Standardem w krajach rozwiniętych stał się powszechny dostęp do bezpłatnej edukacji, ochrony zdrowia oraz zaopatrzenie w wodę, energię i inne usługi infrastrukturalne. W latach 50. powstawały również systemy ubezpieczeń społecznych oraz sfera świadczeń socjalnych i zasiłków⁸.

Przykładami nowoczesnego państwa opiekuńczego stały się kraje skandynawskie, głównie Szwecja. Począwszy od lat 30. ubiegłego wieku rozpoczęto realizację koncepcji „domu ludu”. Dąży się do zapewnienie praw socjalnych

---

⁸ M. Kachniarz, *Efektywność usług publicznych - teoria i praktyka*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław 2012, s. 30-32.

wszystkim obywatelom, a nie jedynie tym najbiedniejszym. Jednocześnie preferuje się model gospodarki mieszanej, w której istnieją obok siebie cztery rodzaje własności: państwowa, prywatna, samorządowa i spółdzielcza⁹.

W latach 70. pojawiło się wiele negatywnych zjawisk gospodarczych związanych ze zmniejszeniem się tempa rozwoju gospodarczego, wzrostem inflacji i bezrobocia oraz trudnościami zrównoważenia wydatków publicznych. Kryzys państwa dobrobytu sugerował, że sektor publiczny jest nadmiernie rozbudowany, nieefektywny i zbyt obciąża obywateli podatkami. W tej sytuacji ukształtowała się koncepcja państwa minimum, w której zdecydowana większość usług miała być świadczona przez system przedsiębiorczy opierający się na rynku i konkurencji¹⁰. Teoria ta skupiała się głównie na realiach amerykańskiego ustroju instytucjonalnego.

Pod wpływem krytyki poprzednich rozwiązań tworzyła się koncepcja *New Public Management* (nowe zarządzanie publiczne). Postuluje ona m.in. ograniczenie roli sektora publicznego w gospodarce oraz nastawienie administracji publicznej w kierunku szukania oszczędności i zewnętrznej realizacji usług publicznych lub ich prywatyzacji. Dotyczy ona również wprowadzenia rozwiązań zarządczych, które sprawdziły się już w sektorze prywatnym, w celu podniesienia efektywności i skuteczności¹¹.

Wyróżnić można cztery podstawowe modele NPM. W pierwszych zakłada się prostą implementację metod zarządzania z sektora prywatnego do administracji publicznej. Koncentruje się on głównie na wynikach i efektywności. Drugi model postuluje decentralizację i odchudzenie sektora publicznego. Zakłada się w nim prywatyzację usług i redukcję instytucji. W trzecim modelu duży nacisk kładzie się na kulturę organizacyjną poprzez: decentralizację, ocenę rezultatów oraz wzrost znaczenia wizerunku instytucji. Czwarty model dotyczy jakości usług publicznych i charakteryzuje się zwróceniem uwagi na potrzeby i opinie odbiorców usług oraz

---

⁹ Tamże.

¹⁰ M. Bevir, *Public Governance*, vol.1, *Théories of governance*, SAGE, London 2007, s. 22.

¹¹ J.F. Nowak, *Modernizacja lokalnej administracji publicznej a rozwój lokalny*, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2006, s. 42.

przywróceniem roli wybieranych przedstawicieli społeczeństwa w zarządzanie samorządem¹².

Rozwiązania instytucjonalne i formy organizacyjno-prawne

Ustawa z 20 grudnia 1996 roku o gospodarce komunalnej daje gminie możliwość wyboru formy organizacyjno-prawnej świadczenia usług publicznych. Wybór tej formy stanowi element polityki gminy, która realizuje zadania samodzielnie, za pośrednictwem spółek prawa handlowego lub wykorzystując cywilnoprawne formy realizacji zadań, gdzie gmina może przekazać świadczenie usług komunalnych osobom fizycznym, prawnym lub jednostkom organizacyjnym, w drodze umowy¹³.

Działalność wykraczająca poza zadania o charakterze użyteczności publicznej prowadzone są wyłącznie w formie spółek kapitałowych¹⁴. W tej sytuacji powstaje pewnego rodzaju dylemat, gdzie gmina jest jednocześnie organem założycielskim podmiotu jak i reprezentantem interesu społecznego. Może to doprowadzić do rozbieżności pomiędzy potrzebami publicznymi a opłacalnością ekonomiczną podmiotów. Jest to szczególnie istotny problem w sytuacji, gdy funkcją podmiotów jest osiąganie zysków, a celem gminy – zaspokajanie potrzeb mieszkańców¹⁵. W związku z tym władze muszą określić przewagę funkcji ekonomicznych bądź społecznych w działalności danych podmiotów komunalnych. Jednakże w sytuacji, gdy przewagę będzie mieć realizacja celów związanych z potrzebami społecznymi, może okazać się konieczne dofinansowanie działalności podmiotu z budżetu lokalnego.

Gmina jest odpowiedzialna za zapewnienie odpowiedniej podaży usług komunalnych dla społeczności lokalnej. Zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym gmina nie powinna bezpośrednio angażować się w świadczenie usług a jedynie organizować rynek tychże usług. Model, który należy przyjąć w celu rozwoju sfery

---

¹²P. Modzelewski, *Administracja samorządowa jako dobro publiczne*, [w:] J. Kleer (red.), *Samorząd lokalny - dobro publiczne*, CeDeWu, Warszawa 2008, s. 158-159.

¹³Ustawa z 20.12.1996 roku o gospodarce komunalnej (Dz.U. z 1997 r., nr 9, poz. 43, z późn. zm.), art. 3 ust. 1.

¹⁴tamże, art. 9.

¹⁵A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 142.

usług przy uwzględnieniu uwarunkowań rynkowych i strategii długofalowych powinien się charakteryzować m.in¹⁶ .:

- kreowanie konkurencji w świadczeniu usług komunalnych,
- komercjalizacją podmiotów komunalnych działających w formie pełnego monopolu,
- kształtowaniem standardów usług i postępu technicznego,
- łączeniem rozwoju sfery usług z programami rozwoju lokalnego.

Taki model powinien promować innowacyjność, efektywność oraz kompleksowość świadczenia usług komunalnych¹⁷. Jego realizacja jest możliwa dzięki tworzeniu systemów informatycznych, które określają obecne i prognozowane zapotrzebowanie na dane usługi oraz kierunki rozwoju, przedsięwzięcia racjonalizatorskie i niezbędne inwestycje.

Rynek świadczenie usług komunalnych posiada, podobnie jak inne rynki, swoje ułomności. Dlatego istnieje potrzeba regulacji rozmiarów i struktury podaży usług, poprzez przestrzeganie podstawowych zasad charakterystycznych dla modelu europejskiego¹⁸:

- działalność gospodarcza gminy, która jest wykonywana przez jednostki organizacyjne, powinna realizować wyłącznie cel publiczny z uwzględnieniem potrzeb gminy,
- podejmowana działalność gospodarcza gminy nie powinna prowadzić do konkurencji z innymi podmiotami gospodarczymi świadczącymi te same usługi na jej terenie,
- działalność gospodarcza nie powinna prowadzić do strat finansowych.

Jednostki organizacyjne gminy mogą przyjmować dwustopniowy mechanizm kryteriów ekonomicznych oceny działalności: rentowności usług lub pokrycia niezbędnych kosztów¹⁹. W przypadku zakładu budżetowego stosuje się zazwyczaj tą

---

¹⁶tamże, s. 143.

¹⁷T. Kondrakiewicz, K. Żuk, *Wykorzystanie struktur holdingowych w procesie restrukturyzacji przedsiębiorstw komunalnych*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, z. H, vol. XXXVIII, Lublin 2004, s. 426-427.

¹⁸A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 143-144.

¹⁹P. Czechowski, A. Jaroszyński, S. Piątek, *Komentarz do ustawy o samorządzie terytorialnym*, Warszawa 1993, s. 21.

druga sytuację. Zauważyć należy tutaj brak możliwości odtwarzania majątku trwałego przed podmioty świadczące usługi oraz brak możliwości rozwoju sfery tych usług bez wsparcia finansowego z budżetu lokalnego.

Rada gminy ustala wysokość cen i opłat lub sposób ustalania cen i opłat za usługi komunalne o charakterze użyteczności publicznej²⁰. Ma ona możliwość analizy i weryfikacji kosztów eksploatacji i potrzeb rozwojowych podmiotów komunalnych. Pamiętać należy jednak, że istotą funkcjonowania każdego podmiotu gospodarczego jest osiągnięcie rentowności²¹.

Badanie efektywności usług publicznych

Efektywność stanowi jeden z podstawowych kryteriów modernizacji usług publicznych. Oprócz celowości podejmowania jakiegoś zadania, czyli sprawdzania czy osiągnięto zakładany wynik, należy zadać pytanie o poniesione nakłady w celu uzyskania danego efektu.

Obecnie zasadność wydatkowania środków publicznych opiera się zasadniczo na ocenie zgodności z planem budżetowym. Takie rozwiązania nie kształtują postaw proefektywnych. Może dojść do sytuacji, w której organy będą wydawać gigantyczne fundusze, jednak bez znaczących efektów. Dopóki wydatki te będą zaplanowane w budżecie, będą one zgodne z prawem²².

Nie można opierać oceny sprawności działania jedynie w kategoriach wynikających z wielkości wydatków, czyli na zasadzie że im więcej wydaje się środków w przeliczeniu na mieszkańca, tym lepiej. Nie da się w takiej sytuacji porównać efektywności działania równorzędnych organów jednostek samorządu terytorialnego w sytuacji, gdy jeden z nich ma możliwość wydania większych funduszy, a efekty są takie same.

Z tego powodu nie należy analizować efektywności jako ogólnej miary zachodzących procesów, a biorąc pod uwagę z osobna każdą procedurę i dopiero następnie oceniać skumulowaną miarę całej jednostki. Dzięki temu samorząd staje się wiązką usług komunalnych, podlegających odrębnym analizom efektywności.

---

²⁰Ustawa o gospodarce komunalnej, art. 4.

²¹A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit, s. 144

²²M. Kachniarz, op. cit, s. 50-55.

Tego typu podejście do badań jest odpowiednie do specyfikacji jednostek samorządu terytorialnego. Wykonują one wiele zróżnicowanych usług, o odmiennych kompetencjach i charakterze. Do każdej dziedziny wymaga się innej wiedzy branżowej, która podlega odmiennym czynnikom zewnętrznym. Natura jednostek samorządowych jest znacznie bardziej skomplikowana niż natura przedsiębiorstw sektora prywatnego.

W celu określenia wymiaru efektywności stosuje się szereg mierników dotyczących świadczonych usług. Można wydzielić różne rodzaje mierników: finansowe, konkurencyjności czy jakości. Wyróżnia się takie mierniki świadczonych usług jak²³:

- osiągnięcie wysokiej zyskowności,
- obniżenie kosztów instytucji,
- oszczędność w stosunku do przewidzianych kosztów,
- zwiększenie ilości świadczeń danej usługi,
- zwiększanie udziału w danym rynku,
- pozytywny wpływ na wizerunek instytucji,
- zwiększenia atrakcyjności popytu na inne usługi danej instytucji,
- lepsze „wyniki” danej usługi w stosunku do przeszłości i konkurencji,
- wartości usługi postrzegane jako korzystniejsze niż dotychczas,
- wysoki stopień realizacji usług,
- usługi i sama instytucja bardziej przyjazna wobec klienta.

Zauważyć należy, że nie wszystkie mierniki można zastosować do każdej świadczonej usługi publicznej. W niektórych przypadkach zastosowanie znajdują odmienne mierniki niż przy innych usługach. Potwierdza to tylko fakt złożoności samorządu terytorialnego. Niemniej jednak w Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach, brakuje systemu analiz efektywności świadczonych usług-publicznych na poziomie mikroekonomicznym.

Usługi publiczne a działalność gospodarcza

---

²³¹⁹ B. Kożuch, A. Kożuch, *Usługi publicznej. Organizacja i zarządzanie*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2011, s. 81.

Działalność gospodarcza to zarobkowa działalność wytwórcza, handlowa, budowlana i usługowa, wykonywana w sposób zorganizowany i ciągły²⁴. Prowadzenie działalności gospodarczej jest jednym z wielu przejawów działania jednostek samorządu terytorialnego. Ich działalność cechuje się profesjonalnym charakterem, działaniem na własny rachunek, uczestnictwem w obrocie gospodarczym, powtarzalnością, racjonalnością oraz podporządkowaniem regułom opłacalności (gdzie jest to uzasadnione i możliwe). To pozwala określić działalność jednostek samorządu terytorialnego jako działalność gospodarczą. Obejmuje ona jednak zadania o charakterze użyteczności publicznej, która dąży do nieprzerwanego i bieżącego zaspokajania potrzeb zbiorowych społeczeństwa w ramach świadczenia usług powszechnie dostępnych²⁵.

Działalność gospodarcza samorządu terytorialnego w sferze użyteczności publicznej wiąże się z brakiem motywów maksymalizacji zysku oraz możliwością pojawienia się nieekwiwalentności w świadczeniu usług. Celem takiej działalności jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców, a nie dążenie do osiągnięcia wysokiej stopy zysku. Pojawia się tu pewnego rodzaju sprzeczność pomiędzy celami przedsiębiorstw funkcjonujących w warunkach gospodarki rynkowej a samorządem gminnym. Celem działalności dla pierwszej grupy będzie maksymalizacja zysku w długim okresie i preferowanie inwestycji dla finansowania rozwoju. Zasadniczym celem gminy będzie natomiast zwiększanie dochodów budżetu i preferowanie konsumpcji zysku przedsiębiorstw w drodze dofinansowania budżetu²⁶.

Przemawia to przeciw prowadzeniu przez gminę działalności gospodarczej, która wykraczałaby poza cele dotyczące użyteczności publicznej. Model działalności gospodarczej gminy zakłada, że przedsiębiorczość komunalna powinna przede wszystkim skupiać się na zadaniach własnych gminy, związanych z działalnością o charakterze użyteczności publicznej. Należy jednak zauważyć, że udział kapitałowy gminy w spółkach prawa handlowego nie jest prowadzeniem działalności

---

²⁴Ustawa z 19.11.1999 r. Prawo działalności gospodarczej (Dz. U. z 1999 r., nr 101, poz. 1178 z późn. zm.).

²⁵A. Miszczuk, M. Miszczuk, K. Żuk, op. cit., s. 117-118. tamże.

²⁶tamże, s.121.

gospodarczej, co umożliwia lokowanie przez gminy środków w bankach i akcjach spółek.

Gmina może tworzyć spółki prawa handlowego, w celu prowadzenia działalności poza sferą użyteczności publicznej, po spełnieniu dwóch warunków²³:

- występowanie niezaspokojonych potrzeb wspólnoty samorządowej na rynku lokalnym,
- występujące w danej gminie bezrobocie, które ujemnie wpływa na poziom życia wspólnoty, a zastosowanie innych działań nie doprowadziłoby do aktywizacji gospodarczej.

Dodatkowo dopuszcza się tworzenie spółek prawa handlowego również w sytuacji, gdy zbycie składnika mienia komunalnego spowoduje poważną stratę majątkową dla gminy.

Reasumując, szeroki zakres zadań wykonywanych przez gminę o charakterze użyteczności publicznej wraz z prawnymi podstawami ich działalności gospodarczej pozwalają samorządom aktywnie uczestniczyć w prawie wszystkich przejawach życia gospodarczego lokalnej społeczności.

1.6. Scoring models

1.6. Modele scoringowe

Ekonometria współczesna wypracowuje coraz to nowsze adekwatne metody, mające na celu obiektywne podejmowanie decyzji. Przykładem w tym zakresie jest udzielanie kredytów, ubezpieczeń, czy też inna działalność jak prowadzenie kampanii reklamowej. Rodzi się zawsze pytanie, czy przyznać kredyt danemu aplikantowi lub pojąć kampanię reklamową. Z tego względu sięgnąłem po publikacje zwarte jak i internetowe dotyczące metod scoringowych stosowanych w nadmienionych problemach. Warto jednak na początku zapoznać się z niektórymi określeniami, szeroko pojętego scoringu, zwłaszcza kredytowego. W kolejnym kroku, w niniejszym opracowaniu rozpoznano formuły Excela stosowane w podejściu mającym na celu przewidywanie celowości określonej kampanii reklamowej. Zauważamy tu wiele nowych terminów, gdyż szereg metod ma cechy o skrótach stosowanych w praktyce, zwłaszcza przez instytucje finansowe Stanów Zjednoczonych.

Interesujące dla ekonometryka są modele scoringowe bazujące na obserwacjach cech statystycznych prowadzonych przez wiele lat i na bardzo dużej próbie respondentów. Zauważono bowiem, że dane masowe i technologia komputerowa zwana BIG DATA, może być kreatorem nowej wiedzy o zachowaniach kredytobiorców, ubezpieczających się, czy też klientów zarówno detalicznych jak i grupowych w postaci firm produkcyjnych oraz usługowych. Mając długie szeregi statystyczne wielu cech w odniesieniu do partnerów biznesowych uznawanych za „dobrych”, czy też kwalifikowanych jako „złych”, możemy opracować zależności ekonometryczne zjawiska badanego i zmiennych objaśniających. Pozwala to zautomatyzować proces orzekania np. przydzielić lub nie kredyt finansowy.

*Pojęcia podstawowe*²⁷

---

²⁷https://pl.wikipedia.org/wiki/Scoring_kredytowy, dostęp: 7.04.2020.

Jak już wspomniano, podejmując temat *scoringu* powinniśmy zapoznać się z szeregiem pojęć dotyczących tej problematyki. *Scoring kredytowy* jest to metoda oceny wiarygodności podmiotu (zwykle osoby fizycznej lub przedsiębiorstwa) ubiegającego się o kredyt bankowy, przy czym wynik tego *scoringu* jest zwykle przedstawiany w postaci punktowej. Im więcej punktów, tym większa wiarygodność kredytowa kredytobiorcy. Wyróżnia się różnego rodzaju podejścia w zakresie ustalenia wyniku oceny potencjalnego klienta. I tak przykładowo *scoring behawioralny* polega na przyznawaniu wnioskodawcy punktów na podstawie analizy jego dotychczasowej obsługi produktów finansowych. Stosuje się go w kontekście klientów od dawna będących klientami banku. Ocenia się zachowania klienta wyrażone w parametrach związanych z jego rachunkiem. Zazwyczaj ocenia się klienta z perspektywy roku. Natomiast *scoring aplikacyjny* polega na przyznawaniu wnioskodawcy punktów na podstawie jego danych osobistych i majątkowych, określanych w specjalnej karcie *scoringowej*, które po zsumowaniu stanowią miarę oceny ryzyka związanego z potencjalnym kredytobiorcą. *Scoring aplikacyjny* stosuje się w kontekście klientów nieznanymi lub przy nowych działaniach ze strony banku. W skład oceny wchodzi klient oraz sam wniosek. Wnioskowanie odbywa się w kontekście oceny statusu finansowego oraz pozycji społecznej.

Scoring kredytowy jest stosowany przez banki przy udzielaniu kredytów, a także przez operatorów GSM przy sprzedaży telefonów z abonamentem. Klient dostaje wtedy stosunkowo drogi telefon za darmo lub za ułamek jego ceny, a spłaca go z abonamentu. Przygotowaniem *scoringów* kredytowych zajmują się także biura kredytowe. *Analiza scoringowa* karty aplikacyjnej od klienta detalicznego wykorzystuje metody statystyczne, co usprawnia całą procedurę kredytową. Poszczególnym cechom kredytobiorcy przypisywane są punkty, według odpowiednio przygotowanej skali (wag) z uwzględnieniem przede wszystkim takich cech jak:

- zawód;	- posiadane rachunki bankowe;
- wykształcenie;	- referencje bankowe;
- status mieszkaniowy;	- posiadanie ubezpieczenia na życie;
- dzielnicę, w której zamieszkuje kredytobiorca;	- posiadanie programów oszczędnościowych;
- okres zamieszkania pod obecnym adresem;	- posiadanie samochodu;

- wysokość miesięcznych dochodów;	- posiadane karty płatnicze;
- posiadanie telefonu;	- okres zatrudnienia w tym samym przedsiębiorstwie;
- wiek i stan cywilny;	- okres zatrudnienia na obecnym stanowisku;
- liczbę osób pozostającą na utrzymaniu kredytobiorcy;	- okres zatrudnienia u poprzedniego pracodawcy.

Model scoringowy jest systemem oceny pozwalającej na utworzenie klasyfikowania klientów banku na podstawie wybranych cech²⁸. Metodologia scoringu kredytowego (*creditscoringu*) to procedury weryfikacji statystycznej mającej na celu ocenę i podjęcie decyzji o przynależności klienta do dwóch klas: (1) klienta złego, (2) klienta dobrego. Tak więc modele scoringowe nie mają na celu ustalenia zdolności kredytowej, ale przewidzenie tego, czy klient banku spłaci w przyszłości swoje zobowiązanie kredytowe. System scoringowy ma na celu maksymalizowanie poprawności klasyfikacji obserwacji do wcześniej wymienionych dwóch grup obserwacji. Model scoringowy opiera się na ocenie: chęci terminowej spłaty, tej samej chęci wyrażonej w długoterminowej perspektywie czasowej, opisanie scenariusza dotyczącego rozwoju finansowego klienta.

Wyrobiło się przekonanie, że system scoringowy dostarcza najbardziej sprawiedliwego narzędzia do decydowania komu przydzielić, a komu nie przydzielać kredytu/pożyczki. Oczekiwaniem kredytodawcy jest poprawienie zysków i ograniczenie ryzyka w portfelu kredytowym. Nie bez znaczenia jest też możliwe szybkie podjęcie decyzji na podstawie zalecenia z systemu scoringowego. Reasumując, do obszarów stosowania modelu scoringowego w instytucji pożyczkowej zaliczamy:

- ocenę aplikacji klientów o kredyt,
- wyższe zyski,
- przyspieszenie i standaryzację procedury podejmowania decyzji kredytowej,
- możliwość oceny fraudów,
- manipulowanie kosztami kredytu,
- wgląd w potencjał wypłacalności klienta,
- działania promocyjne i ofertowe.

²⁸<https://nauka.metodolog.pl/modele-scoringowe-czym-jest-scoring-i-jakie-ma-zastosowanie/>, dostęp: 7.04.2020.

Pojawiło się tu pojęcie fraudu, które oznacza²⁹: oszustwo, wyłudzenie, czyli przestępstwo polegające na doprowadzeniu innej osoby do niekorzystnego rozporządzenia mieniem własnym lub cudzym za pomocą wprowadzenia jej w błąd, albo wyzyskania jej błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej. Znamię *niekorzystności* nie jest równoznaczne z wystąpieniem szkody po stronie pokrzywdzonego. Dyspozycją taką może być prolongata długu lub udzielenie kredytu bez należytego zabezpieczenia.

W modelu behawioralnym ocenie scoringowej klient jest poddawany cały czas i odnosi się on do tych klientów z którymi kontekst został nawiązany na zasadzie wspólnej relacji. Często w kontekście oceny przez ten scoring występują takie zmienne jak czas relacji z bankiem, liczba aktywnych rachunków, zmienność środków na koncie w czasie, średni obrót pieniędzy, poślizgi czasowe w wywiązywaniu się ze zobowiązań. Oprócz wymienionych zastosowań oceny zwanej scorinkiem, bywa on wykorzystywany jako metoda klasyfikacyjna w procedurach promowania i wykrywania przestępstw bankowych.

Karty scoringowe

W ocenianiu potencjalnych kredytobiorców stosowane są trzy rodzaje kart scoringowych. *Scoringowa Karta Ekspercka*, opierająca się o intuicje dotyczące klienta, a jej rezultat jest subiektywny. Tego typu scoring jest mało przydatny do prognozowania, gdyż występuje wiele danych pozyskanych w tej karcie. Karty tego typu mogą jednak stanowić załączek przyszłej bazy danych o charakterystykach klientów. *Scoringowa Karta Generyczna*, zawierająca oceny zebrane z różnych sektorów rynku i różnych dostawców informacji o klientach. Karta ta ma też małą moc predykcyjną, czyli prognostyczną, ale cechuje ją jednak jakiś sposób zbierania danych statystycznych z otoczenia w odniesieniu do klientów. *Statystyczna Karta Scoringowa*, wykorzystująca dane zagregowane przez instytucję udzielającą kredytu/pożyczki. Występuje tu jednak wymóg dużej liczebności i jakości danych, aby ograniczyć możliwość popełnienia niekorzystnych decyzji. Karta scoringowa

---

²⁹<https://pl.wikipedia.org/wiki/Oszustwo>, dostęp: 7.04.2020.

skonstruowana nie podlega okresowym aktualizacjom. Jednak korzystną cechą scoringu statystycznego, prowadzonego przy pomocy wspomnianej karty, jest bardzo dokładna i skuteczna predykcja bazująca na rzeczywistych cechach i zachowaniach klientów, a postępowanie sprowadza się do etapów:

- kumulacja danych o klientach,
- charakterystyka klienta złego i dobrego,
- selekcja populacji na podstawie której konsultowany będzie model scoringowy,
- eksploracja danych,
- selekcja zmiennych do konstrukcji modelu statystycznego,
- zbudowanie modelu statystycznego,
- ocena podjętych kroków wraz z oceną modelu statystycznego – klasyfikacyjnego,
- ustalenie *tresholdu* (progu),
- implementacja,
- kontrola karty scoringowej.

Odniesienia literaturowe

Dość obszerna jest literatura oraz publikacje internetowe podejmujące tematykę scoringu. Jednak moim zdaniem warto sięgnąć po publikację zwartą Anny Matuszyk³⁰ „*Creditscoring*” oraz Karola Przanowskiego „*Creditscoring Studia przypadków procesów biznesowych*”³¹. Przedstawienie książki Anny Matuszyk spotykamy w Internecie³²: „*Książka CreditScoring zawiera całokształt zagadnień związanych z metodą zarządzania ryzykiem kredytowym, jaką jest creditscoring, która w ostatnich latach uległa znacznemu rozwojowi. Obecnie scoring jest podstawą w nowoczesnym zarządzaniu ryzykiem kredytowym, jest tak dzięki zaawansowanym technologiom komputerowym i możliwościom wykorzystania dużych mocy tych maszyn*”.

---

³⁰Matuszyk A., *Credit scoring*CeDeWu, Warszawa 2012.

³¹http://administracja.sgh.waw.pl/pl/OW/publikacje/Documents/Credit_Scoringstudia_przypadkow_Przanowski.pdf,
dostęp: 7.04.2020.

³²<https://cedewu.pl/Credit-Scoring-p195>, dostęp: 7.04.2020.

W książce „Creditscoring Studia przypadków procesów biznesowych” zwróciłem uwagę na rozdział dotyczący innych zastosowań omawianej metody, a w ramach nich na „Optymalizację kampanii reklamowych”. Cennymi elementami dołączonymi do tej publikacji są pliki przykładów zaczerpniętych przez Karola Przanowskiego z innych źródeł zachodnich instytucji finansowych. W szczególności zainteresowałem się plikiem „*campaing_management*”, gdyż opublikowany w postaci źródłowej arkusza kalkulacyjnego Microsoft Excel, moim zdaniem jest cennym źródłem do podpatrzenia zastosowanej terminologii cech statystycznych oraz zastosowanych formuł pól wynikowych. Wspomniany autor uważa, że wykorzystanie modeli predykcyjnych, a także kart scoringowych stanowi obecnie rozwiązanie standardowe w zarządzaniu kampaniami reklamowymi. W formułowaniu wspomnianych modeli niezbędna jest umiejętność prowadzenia analityki predykcyjnej (*Predictive Analytics*)³³. Oznacza ona proces wydobywania informacji z istniejących zbiorów danych w celu określenia wzorów i przewidywania przyszłych zdarzeń i trendów. W instytucjach finansowych dotyczy głównie zarządzania ryzykiem oraz prowadzenia działań marketingowych. To działanie nosi nazwę marketingu bezpośredniego – *below the line* (BTL). Można oprócz kampanii spersonalizowanych przeprowadzać również kampanie społeczne *-above the line* (ATL), które są znacznie kosztowne.

Proces bezpośredniego nawiązywania relacji z klientami, którzy coraz bardziej nabierają zaufania do instytucji finansowej określany jest mianem *Zarządzanie relacjami z klientami – customerrelationship management (CRM)*³⁴. W tym celu dla potrzeb obiektów usługowych jak i produkcyjnych zbudowano odpowiadające tej nazwie i funkcjonalności systemy informatyczne zarządzanie relacjami z klientami. Powróćmy jeszcze do modelu predykcyjnego opisującego zależności między zmiennymi objaśniającymi a *targetem*, przy czym istnieje wiele rodzajów modeli, a wśród nich:

- *regresja* (gdzie zależność jest wyrażona wzorem matematycznym);

---

³³<https://algolytics.pl/analityka-predykcyjna-slownik-pojec/>, dostęp: 7.04.2020.

³⁴<https://pl.wikipedia.org/wiki/CRM>, dostęp: 7.04.2020.

- *drzewo decyzyjne* (gdzie zależność jest zakodowana w strukturze drzewa, stanowiącego rodzaj grafu);
- *klasyfikacja -target* dyskretny (drzewa decyzyjne, regresja logistyczna);
- *aproksymacja – target ciągły* (regresja liniowa, sieci neuronowe);
- *asocjacja – współwystępowanie wartości* (algorytm *A-Priori*, sieci asocjacyjne);
- *segmentacja – podział na segmenty* (algorytm *k-means*, sieci Kohonena).

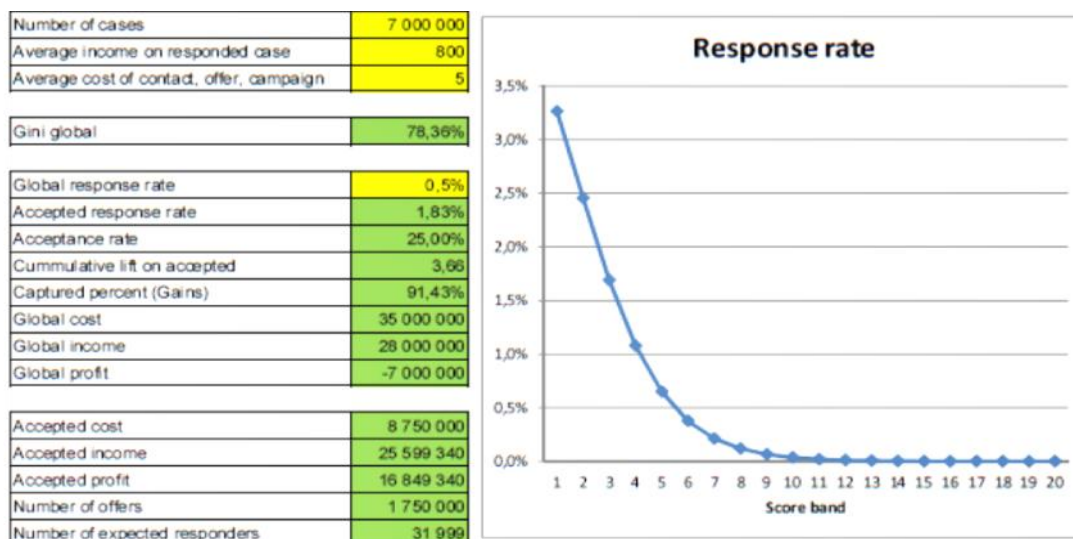
Rozważania przykładowej kampanii reklamowej

Szybkie pozyskiwanie informacji o klientach jest atutem sprzedażowym wielu korporacji. Przydatne w zarządzaniu kampaniami reklamowymi, biorącymi pod uwagę wcześniejsze zachowania się klientów mogą być modele scoringowe. Skorzystajmy więc z przykładu – pliku „*campaing_managemen.xlsx*” opracowanego w Excelu, a proponowanego przez Karola Przanowskiego³⁵. Przykład zakłada przeprowadzenie kampanii reklamowej potencjalnie aż dla 7 mln klientów (*number of cases*) w 20 grupach (*score band*) po 350000 respondentów. Założono średni koszt (*averagecost of contact, offer, campaign*) dotarcia do klienta kampanii BTL to około 5 PLN (zob. rysunek 1). Z wykresu widzimy, że w miarę wzrostu liczebności losowo wysyłanych ofert spada odsetek (*responserate*) pozytywnych reakcji klientów na naszą ofertę sprzedaży produktu.

Wspomniany autor podaje, że na podstawie kampanii testowej średni procent pozytywnych odpowiedzi na reklamę masowo wysyłanych ofert wynosi 0,5%). Natomiast przychód (*averageincome on respondedcase*) – w wyniku kupienia produktu – jest średnio 800 PLN na pojedynczego respondenta. Dane te posłużyły na wykazanie nietrafności takiego modelu biznesowego, gdyż prowadzi on do straty w wysokości 7 mln PLN. Aby tak pochwycić nie postąpić trzeba przez dłuższy czas gromadzić dane o klientach i na podstawie cech w nich zawartych zbudować odpowiedni model prognostyczny (predykcyjny).

---

³⁵http://administracja.sgh.waw.pl/pl/OW/publikacje/Documents/Credit_Scoringstudia_przypadkow_Przanowski.pdf, op. cit.

Rys. 1 – Kalkulacja kampanii reklamowej

W tym celu można posortować klientów według reakcji na reklamę, ustalić punkt odcięcia i skierować bieżącą kampanię do wybranej grupy potencjalnie kupujących np. wysłanie 1750 ofert, też po 5 zł co spowoduje koszty 8750 PLN. Zastosować możemy model z uwzględnieniem statystyki Giniego na poziomie – w zależności od przyjętego przez nas scenariusza – przykładowo 78%. Zdaniem Karola Przanowskiego model ten umożliwi wyselekcjonowanie spośród wysyłanych ofert aż 91% potencjalnych kupujących. Natomiast inny model zwany *lift* umożliwi nam prawie czterokrotnie skuteczniej trafić do klientów niż w wysyłania ofert losowo, a więc zamiast 0,5% aż 2%. Jeśli istniejący stan wiedzy i zgromadzonych danych o klientach nie pozwala na uzyskanie modelu o mocy 78% to musimy przeprowadzić szereg scenariuszy z uwzględnieniem statystyki Giniego, aby jednak nasze działanie w ramach kampanii reklamowej przyniosło oczekiwany zysk z

przeprowadzonej kampanii reklamowej. Istnieją jeszcze inne modele, stosowane gdy dany rynek jest niestabilny i zmieniają się upodobania klientów. Wtedy wspomniane modele biznesowe stosowane w powtarzalnych bezpośrednich procesach sprzedażowych (*cross-sell-up-sell*) są nieadekwatne. Dla zmniejszenia kosztów kampanii reklamowej stosowana jest jeszcze inna metoda określana jako *uplift*. Dotyczy ona oddzielenia klientów, którzy skorzystają z kolejnych produktów od tych do których konieczne jest skierowanie kampanii reklamowej. W podejmowaniu decyzji o podjęciu kampanii reklamowej mogą być pomocne nie tylko modele skierowane bezpośrednio do respondentów, ale także tzw. modele LTV (*Loan to value*) oraz CLTV (*Customer Life Time Value*). Oceniany jest tu wskaźnik długookresowej wartości klienta informujący, jaka jest całkowita wartość dochodów (lub przychodów) od przeciętnego klienta.

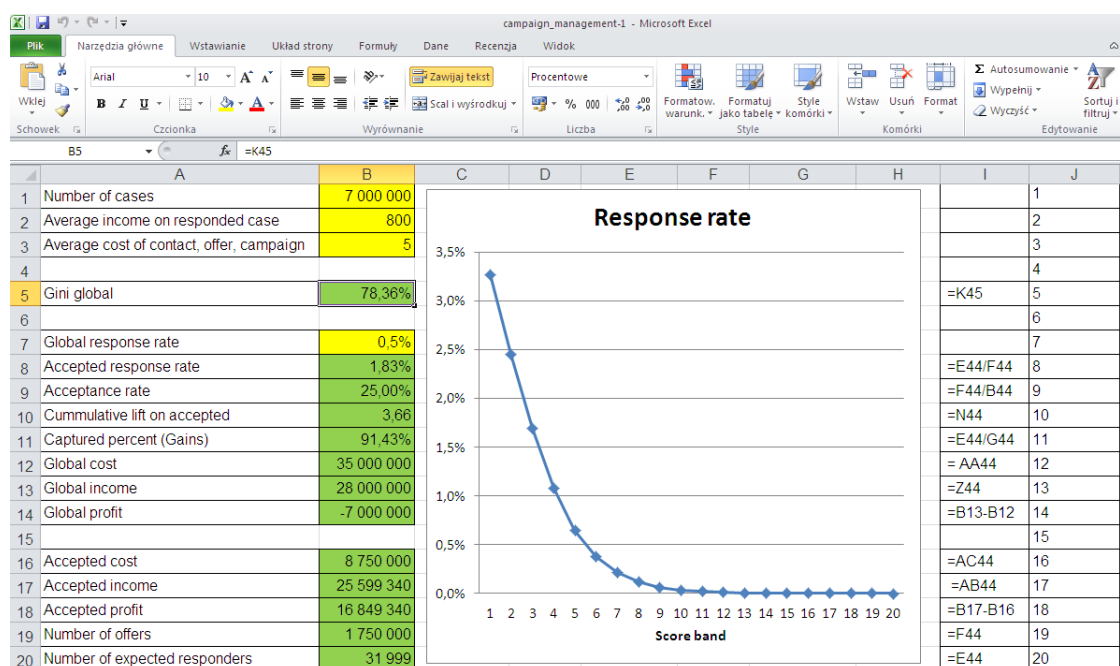
Nadmienię, że w obszarze prac marketingowych w przedsiębiorstwach występuje często hierarchia stanowisk odniesiona do grup oferowanych produktów. Powstaje więc rywalizacja pracowników, aby ich reklama była najsilniejsza, bo wiąże się to zazwyczaj z odpowiednią prowizją dla sprzedawców.

Formuły Excela zastosowane w przykładzie „campaign_management”³⁶

Powróćmy do rysunku 1. lecz umiejscowionego na arkuszu kalkulacyjnym Excela w formie pliku „*campaign_management*”. Plik ten zawiera dwa arkusze w ramach skoroszytu, a mianowicie: *Analysis*, *Graphs*. W ramach „*Analysis*” jest najpierw zestawienie rezultatu o dalej w kolejnych wierszach arkusza kalkulacyjnego wyszczególniono w kolumnach dane wielu cech. Arkusz „*Graphs*” zawiera trzy wykresy: *Profit* (Zysk), *Cost* (Koszt), *Income* (Dochód). Moje zainteresowania, w ramach tego opracowania, skupiły się na poznaniu formuł umożliwiających obliczenie wartości pól w polach wynikowych. Ponadto, dla wygody studiujących, zamieszczono tłumaczenia określeń w języku angielskim. Zaprezentowanie w widoku wierszy i kolumn arkusza Excela pozwoliło na wyszczególnienie formuł w kolumnie „*I*” (zob. rysunek 2).

---

³⁶Opracowanie bazuje na przykładzie do którego link internetowy znajduje się w:
http://administracja.sgh.waw.pl/pl/OW/publikacje/Documents/Credit_Scoringstudia_przypadkow_Przanowski.pdf,
dostęp: 10.04.2020.

Rys. 2 – Formuły użyte w kalkulacji kampanii reklamowej

Ponieważ nie wszystkie komórki arkusza Excela są widoczne na rysunku 2 dla większej przejrzystości zestawiono dalej określenia polskie, angielskie i formuły.

a	<i>Responserate</i>	Odsetek odpowiedzi	
b	<i>Score band</i>	Zespół wyników	
1	<i>Number of cases</i>	Liczba spraw	
2	<i>Average income on responded case</i>	Średni dochód z rozpatrywanej sprawy	
3	<i>Average cost of contact, offer, campaign</i>	Średni koszt kontaktu, oferty, kampanii	
4	-	-	-
5	<i>Gini global</i>	Współczynnik Giniego	=K45
6	-	-	-
7	<i>Global responserate</i>	Globalny wskaźnik odpowiedzi	
8	<i>Acceptedresponserate</i>	Akceptowany wskaźnik odpowiedzi	=E44/F44
9	<i>Acceptancerate</i>	Wskaźnik akceptacji	=F44/B44
10	<i>Cummulative lift on accepted</i>	Skumulowany wzrost po zaakceptowaniu	=N44
11	<i>Captured percent (Gains)</i>	Przechwycony procent (zyski)	=E44/G44
12	<i>Global cost</i>	Koszt globalny	= AA44
13	<i>Global income</i>	Globalny dochód	=Z44
14	<i>Global profit</i>	Globalny zysk	=B13-B12
15	-	-	-
16	<i>Accepted cost</i>	Zaakceptowany koszt	=AC44
17	<i>Accepted income</i>	Zaakceptowany dochód	=AB44
18	<i>Accepted profit</i>	Zaakceptowany zysk	=B17-B16
19	<i>Number of offers</i>	Liczbaofert	=F44
20	<i>Number of expected responders</i>	Liczba oczekiwanych respondentów	=E44

Wyjaśnienia wymaga współczynnik Giniego, wymieniony wcześniej jako *giniglobal*, który jest stosowaną w statystyce miarą koncentracji (nierównomierności) rozkładu zmiennej losowej³⁷. Powróćmy jednak do rysunku 2. Niektóre z cech wynikowych pobierają lub obliczają wyniki na podstawie danych zawartych w dalszej części arkusza „Analysis”. Przyjrzyjmy się więc zawartościom w wierszach 23-47 (zob. rysunek 3).

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
	Score bands	Number of cases	Observed response rate	Accepted flag	Accepted responders	Accepted	Responders	Cum responders (%)	Nonresponders+	Responders-	Z	Lift	Cum responders
23													
24	1	350 000	3,27%	1	11 431	350 000	11 431	32,66%	4,86%	32,66%	1,59%	6,53	11431,19
25	2	350 000	2,46%	1	8 595	350 000	8 595	57,22%	14,62%	24,56%	3,59%	4,91	20026,55
26	3	350 000	1,69%	1	5 920	350 000	5 920	74,13%	24,47%	16,91%	4,14%	3,38	25946,09
27	4	350 000	1,08%	1	3 777	350 000	3 777	84,92%	34,38%	10,79%	3,71%	2,16	29723,14
28	5	350 000	0,65%	1	2 276	350 000	2 276	91,43%	44,34%	6,50%	2,88%	1,30	31999,18
29	6	350 000	0,38%	0	0	0	1 320	95,20%	54,34%	3,77%	2,06%	0,75	33319,29
30	7	350 000	0,21%	0	0	0	748	97,33%	64,36%	2,14%	1,38%	0,43	34067,11
31	8	350 000	0,12%	0	0	0	418	98,53%	74,39%	1,19%	0,89%	0,24	34484,90
32	9	350 000	0,07%	0	0	0	232	99,19%	84,43%	0,66%	0,56%	0,13	34716,48
33	10	350 000	0,04%	0	0	0	128	99,56%	94,48%	0,37%	0,34%	0,07	34844,27
34	11	350 000	0,02%	0	0	0	70	99,76%	104,53%	0,20%	0,21%	0,04	34914,62
35	12	350 000	0,01%	0	0	0	39	99,87%	114,57%	0,11%	0,13%	0,02	34953,29
36	13	350 000	0,01%	0	0	0	21	99,93%	124,62%	0,06%	0,08%	0,01	34974,53
37	14	350 000	0,00%	0	0	0	12	99,96%	134,67%	0,03%	0,04%	0,01	34986,19
38	15	350 000	0,00%	0	0	0	6	99,98%	144,72%	0,02%	0,03%	0,00	34992,60
39	16	350 000	0,00%	0	0	0	4	99,99%	154,77%	0,01%	0,02%	0,00	34996,11
40	17	350 000	0,00%	0	0	0	2	99,99%	164,82%	0,01%	0,01%	0,00	34998,04
41	18	350 000	0,00%	0	0	0	1	100,00%	174,87%	0,00%	0,01%	0,00	34999,10
42	19	350 000	0,00%	0	0	0	1	100,00%	184,92%	0,00%	0,00%	0,00	34999,68
43	20	350 000	0,00%	0	0	0	0	100,00%	194,97%	0,00%	0,00%	0,00	35000,00
44		7000000	0,50%		31 999	1 750 000	35 000			Sum Z	21,64%		
45			0,50%			Sum bads	35 000			Gini	78,36%		
46		a		-0,6									
47		b		1									

Rys. 3 – Fragment początkowych cech pogrupowanych danych przykładowego scoringu

A teraz, podobnie jak poprzednio – dla celów dydaktycznych dokonajmy objaśnienia określeń w kolumnach (A-M) oraz wyświetlmy formuły zawarte w komórkach wynikowych, przede wszystkim w wierszu 24.

A	Score band	Zespół wyników (oceny pasm)	-	-
B	Number of cases	Liczba spraw	-	-
C	Observedresponserate	Obserwowany wskaźnik odpowiedzi	C24	=AL24*\$B\$7/\$AL\$44
D	Accepted flag	Zaakceptowana flaga	D24	=AD24
E	Accepted responders	Zaakceptowani respondenci	E24	=B24*C24*D24
F	Accepted	Zaakceptowani	E24	=B24*D24
G	Responders	Respondenci	G24	=B24*C24
H	Cum responders (%)	Respondenci cum (%)	H24	=G24/G45
I	Nonresponders+	Nie respondenci +	I24	=Q24
J	Responders-	Respondenci -	J24	=H24
K	Z	Z	K24	=I24*J24
L	Lift	Winda	L24	=C24/\$B\$7
M	Cum responders	Kumulowani respondenci	M24	=G24

³⁷https://pl.wikipedia.org/wiki/Współczynnik_Giniego, dostęp: 10.04.2020.

Na rysunku 3. w wierszu 44 występują komórki podsumowujące w których zapisane są następujące formuły:

B44	=SUMA(B24:B43)	C44	=AL44*\$B\$7/\$AL\$44
E44	=SUMA(E24:E43)	F44	=SUMA(F24:F43)
G44	=SUMA(G24:G43)	K44	=SUMA(K24:K43)

Występują jeszcze dalsze komórki obliczeniowe:

C45	=G44/B44	G45	=SUMA(G24/G43)	K45	=1-K44
-----	----------	-----	----------------	-----	--------

W kolejności sięgnijmy do dalszych kolumn (N-AD) arkusza „Analysis” (zob. rysunek 4).

	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AB	AC	AD	
	Acc cum lift	Cum lift	Nonresponders	Cum nonresponders(%)	Accepted nonresponders	Acc responders	Cum nonresponders	Cum responders	Nonresponders+	Responders-	Z		Income	Cost	Acc income	Acc cost		
23																		
24	6.53	6.53	338 569	4.86%	338 569	11 431	19.71%	35.72%	19.71%	35.72%	7.04%		9144952.18	1750000.00	9144952.18	1750000	1	
25	5.72	5.72	341 405	9.76%	341 405	8 595	39.58%	62.58%	59.29%	26.86%	15.93%		6876284.31	1750000.00	6876284.31	1750000	1	
26	4.94	4.94	344 080	14.70%	344 080	5 920	59.61%	81.08%	99.19%	18.50%	18.35%		4735638.85	1750000.00	4735638.85	1750000	1	
27	4.25	4.25	346 223	19.67%	346 223	3 777	79.76%	92.89%	139.37%	11.80%	16.45%		3021640.50	1750000.00	3021640.5	1750000	1	
28	3.66	3.66	347 724	24.67%	347 724	2 276	100.00%	100.00%	179.76%	7.11%	12.79%		1820824.27	1750000.00	1820824.27	1750000	1	
29	999.00	3.17	348 680	29.67%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		1056089.16	1750000.00	0	0	0	
30	999.00	2.78	349 252	34.69%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		598256.30	1750000.00	0	0	0	
31	999.00	2.46	349 582	39.71%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		334236.35	1750000.00	0	0	0	
32	999.00	2.20	349 768	44.73%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		185261.81	1750000.00	0	0	0	
33	999.00	1.99	349 872	49.75%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		102233.28	1750000.00	0	0	0	
34	999.00	1.81	349 930	54.78%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		56276.75	1750000.00	0	0	0	
35	999.00	1.66	349 961	59.80%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		30936.76	1750000.00	0	0	0	
36	999.00	1.54	349 979	64.82%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		16993.98	1750000.00	0	0	0	
37	999.00	1.43	349 988	69.85%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		9331.18	1750000.00	0	0	0	
38	999.00	1.33	349 994	74.87%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		5122.47	1750000.00	0	0	0	
39	999.00	1.25	349 996	79.90%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		2811.70	1750000.00	0	0	0	
40	999.00	1.18	349 998	84.92%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		1543.22	1750000.00	0	0	0	
41	999.00	1.11	349 999	89.95%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		846.98	1750000.00	0	0	0	
42	999.00	1.05	349 999	94.97%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		464.84	1750000.00	0	0	0	
43	999.00	1.00	350 000	100.00%	0	0	100.00%	100.00%	200.00%	0.00%	0.00%		255.11	1750000.00	0	0	0	
44	3.66	Sum goods	6 965 000		1 718 001	31 999				Sum Z	70.55%		28000000.00	35000000.00	25599340.11	8750000.00		
45										Gini	29.45%							

Rys. 4 – Dane w kolumnach przykładu z metoda scoring cd. 1.

Zaglądamy do kolejnych komórek wiersza 24 w kolumnach (N-AD) gdzie spotykamy następujące formuły:

N	N24	=JEŻELI(O24*D24>0; O24*D24; 999)
O	O24	=(M24/AG24)/\$B\$7
P	P24	=B24-G24
Q	Q24	=P24/P44
R	R24	=F24-E24
S	S24	=B24*C24*D24
T	T24	=SUMA(R21:R24)/\$R\$44
U	U24	=SUMA(S21:S24)/\$S\$44
V	V24	=T24
W	W24	=U24
X	X24	=V24*W24
Z	Z24	=G24*\$B\$2
AA	AA24	=B24*\$B\$3
AB	AB24	=Z24*D24
AC	AC24	=AA24*D24
AD	AD24	=JEŻELI(AE24<0; 0; 1)

W komórkach podsumowujących występujących w wierszu 44 są następujące formuły:

N44	=MIN(N24:N43)	P44	=SUMA(P24:P43)
R44	=SUMA(R24:R43)	S44	=SUMA(S24:S43)
X44	=SUMA(X24:X43)	Z44	=SUMA(Z24:Z43)
AA44	=SUMA(AA24:AA43)	AB44	=SUMA(AB24:AB43)
AC44	=SUMA(AC24:AC43)	-	-

Z rozległego arkusza „Analysis” przechodzimy teraz do kolumn końcowych (AE-AL) i przyjrzyjmy się formułom tam zawartym (zob. rysunek 5), które są następujące:

AE	=Z24-AA24	AF	=AE24
AG	=B24	AH	=AG24/\$B\$44
AI	=Z24	AJ	=AA24
AL	=1/(1+EXP(-(\$D\$46*A24+\$D\$47)))	-	-

W komórce AL44 obliczona jest średnia według formuły: AL44 = ŚREDNIA(AL24:AL43). Natomiast w komórce X45 jest formuła: =1-X44.

	AE	AF	AG	AH	AI	AJ	AK	AL
	Profit	Profit cum	All cum	Acc rate	Income cum	Cost cum		Observed response rate
23								
24	7394952.18	7394952.18	350 000	5.00%	9144952.18	1750000.00		59.87%
25	5126284.31	12521236.49	700 000	10.00%	16021236.49	3500000.00		45.02%
26	2985638.85	15506875.34	1 050 000	15.00%	20756875.34	5250000.00		31.00%
27	1271640.50	16778515.84	1 400 000	20.00%	23778515.84	7000000.00		19.78%
28	70824.27	16849340.11	1 750 000	25.00%	25599340.11	8750000.00		11.92%
29	-693910.84	16155429.27	2 100 000	30.00%	26655429.27	10500000.00		6.91%
30	-1151743.70	15003685.57	2 450 000	35.00%	27253685.57	12250000.00		3.92%
31	-1415763.65	13587921.91	2 800 000	40.00%	27587921.91	14000000.00		2.19%
32	-1564738.19	12023183.72	3 150 000	45.00%	27773183.72	15750000.00		1.21%
33	-1647766.72	10375417.00	3 500 000	50.00%	27875417.00	17500000.00		0.67%
34	-1693723.25	8681693.75	3 850 000	55.00%	27931693.75	19250000.00		0.37%
35	-1719063.24	6962630.51	4 200 000	60.00%	27962630.51	21000000.00		0.20%
36	-1733006.02	5229624.50	4 550 000	65.00%	27979624.50	22750000.00		0.11%
37	-1740668.82	3488955.68	4 900 000	70.00%	27988955.68	24500000.00		0.06%
38	-1744877.53	1744078.15	5 250 000	75.00%	27994078.15	26250000.00		0.03%
39	-1747188.30	-3110.15	5 600 000	80.00%	27996889.85	28000000.00		0.02%
40	-1748456.78	-1751566.93	5 950 000	85.00%	27998433.07	29750000.00		0.01%
41	-1749153.02	-3500719.96	6 300 000	90.00%	27999280.04	31500000.00		0.01%
42	-1749535.16	-5250255.11	6 650 000	95.00%	27999744.89	33250000.00		0.00%
43	-1749744.89	-7000000.00	7 000 000	100.00%	28000000.00	35000000.00		0.00%
44								9.17%

Rys. 5. Dane w kolumnach przykładu z metoda scoring cd. 2

Wdrożone modele scoringowe korzystają przede wszystkim z technologii informatycznej. Trudno jest jednak rozpoznać algorytmy na podstawie których wysuwany jest wniosek końcowy w odniesieniu do podjęcia decyzji wobec wniosku partnera biznesowego. Ponadto wiele określeń cech statystycznych jest w formie skróconej w języku angielskim. Występuje to nawet w literaturze polskiej

przywołującej pliki z przeprowadzonych badań przez renomowane pracownie zagraniczne, co utrudnia proces kształcenia studentów. Z tego względu podjęcie w tej pracy przybliżenia tematu scoringu dla potrzeb dydaktycznych uważam za stosowne. Nie każdy bowiem, kto bliżej chce wejść w podjętą problematykę modelowania scoringowego może sięgnąć po odpowiednią komercyjną aplikację programową. Chciałbym, aby poznanie metod i algorytmów typowych modeli scoringowych było inspiracją do ich implementacji w innych podobnych procesach biznesowych.

1.7. Internal organizational interactions as a factor of the organization competitiveness

1.7. Внутрішньоорганізаційні взаємодії як чинник конкурентоздатності організації

Сучасна ситуація в Україні характеризується глибокими перетвореннями у всіх сферах суспільного життя. Процеси демократизації в суспільстві, соціально-економічні зміни, зростаючий інтерес до проблем людини вимагають забезпечення повного використання потенціалу людського чинника в умовах професійної діяльності. Свідченням тому є інтенсивна психологізація практично всіх сфер життя.

Сфера економіки не є винятком. Загальновизнаним є факт, що ефективність організації може бути підвищена за рахунок актуалізації психологічних чинників її конкурентоздатності. Вирішення проблеми ефективності та конкурентоспроможності лише економічними, технологічними чи соціально-політичними підходами, без урахування людського фактора несе у собі ризик не повної реалізації потенціалу організації, а отже соціально-психологічні чинники організаційної діяльності, належне використання яких дозволить підвищити конкурентоздатність організації потребують більш детального вивчення.

Конкурентоспроможність бізнес-організації здійснюється шляхом утримання нею конкурентної переваги (переваги над прямими конкурентами) завдяки особливим якостям, що відрізняють її від суперників, або через більш високу продуктивність, що забезпечує нею перевагу за витратами. В.Є. Хруцький та І.В. Корнєєва визначають конкурентоздатність як «стабільну можливість задовольняти певні потреби покупців краще, ніж конкуренти, та завдяки цьому вдало продавати продукцію з прийнятними фінансовими результатами для виробника» [13, с. 32].

Щоб досягти конкурентоздатності і утримувати її протягом тривалого часу, підприємствам та фірмам потрібно знати та використовувати чинники, що її забезпечують.

На думку Ж.-Ж. Ламбена, конкурентоздатність організації досягається шляхом утримання нею переваги над прямими конкурентами або завдяки особливим якостям, що відрізняють її від суперників, або через більш високу продуктивність, що забезпечує перевагу за витратами [6, с. 8]. Відносна перевага над конкурентами, вважає автор, може бути обумовлена різними чинниками, які можна згрупувати в дві категорії – внутрішні і зовнішні. Внутрішня конкурентна перевага базується на перевазі організації стосовно витрат виробництва, управління фірмою або товаром, яка створює «цінність для виробника» і дозволяє досягти собівартості меншої ніж у конкурента. Стратегія, заснована на внутрішній конкурентній перевазі – це стратегія домінування за витратами, яка базується, головним чином, на організаційному та виробничому ноу-хау. Зовнішня конкурентна перевага заснована на якостях товару, які утворюють цінність для покупця. Стратегія, що витікає із зовнішньої конкурентної переваги, спирається на маркетингове ноу-хау організації, її переваги у виявленні і задоволенні очікувань покупців, незадоволених наявними товарами [6, с. 277-278].

В. Грибов та В. Грузинов [2] виділяють три групи чинників або складових конкурентоздатності підприємства: а) техніко-економічні компоненти, що залежать від продуктивності і інтенсивності праці, витрат виробництва, наукоємкості продукції (якість, ціна продажу і витрати на експлуатацію або споживання продукції чи послуги); б) комерційні, що визначають умови реалізації товарів на конкретному ринку (кон'юнктура ринку, сервіс, що надається, наявність і дієвість реклами та інших засобів впливу на споживача з метою формування попиту, імідж фірми); в) нормативно-правові, що відображають вимоги технічної, екологічної, морально-етичної та іншої безпеки використання товару на даному ринку, а також патентно-правові вимоги.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури визначити психологічні чинники конкурентоздатності організації, пов'язані з внутрішньоорганізаційними взаємодіями на груповому рівні.

Важливим параметром конкурентоздатності є соціально-динамічні чинники регуляції спільної діяльності. Для підтримки стійкості і конкурентоздатності системи необхідна підтримка певної стабільності її внутрішнього середовища. Для підприємства значною мірою це досягається шляхом підтримки і розвитку психологічного клімату та корпоративної культури організації.

Крім формалізованих відносин, які спираються на правові, економічні та соціальні норми (соціальна взаємодія), суб'єкти всередині організації взаємодіють на соціально-психологічному (відносини між людьми в процесі спільної діяльності, виконання спільного завдання) та психологічному (міжособистісне спілкування, що спирається переважно на емоційно-чуттєву основу) рівнях.

Як головний критерій психологічного стану організації розглядаються показники *соціально-психологічного клімату*. В ньому акумулюється ефективність стилю керівництва, що використовується керівником, характер комунікаційних потоків і специфіка конфліктних ситуацій, що виявляються в даній організації. В.П. Казміренко визначає організаційний клімат як складну структурно-функціональну характеристику соціальної діяльності, яка розкриває специфіку ієрархічних зв'язків, їх стан і рівень розвитку; особливості динаміки соціально-психологічних процесів, що супроводжують спільну діяльність; процеси координації, інтеграції і концентрації як різні сторони організаторської діяльності. [4, с. 93, 108].

Сприятливий організаційний клімат відповідає оптимальним умовам соціальної адаптації, активній професійній та творчій діяльності, самореалізації та саморозвитку кожного працівника. Тут панує довіра, висока вимогливість у поєднанні з конструктивною критикою, вільне висловлювання власної думки при обговоренні питань, що стосуються всього колективу, достатня

поінформованість усіх про основні завдання організації. Сприятливий клімат визначають також високі результати діяльності, низька плинність кадрів, відсутність напруженості у стосунках, конфліктності між керівником та підлеглими, а також між безпосередніми учасниками трудового процесу.

Несприятливий клімат характеризується напруженістю стосунків, високим рівнем конфліктності, негативним ставленням працівників або до виконуваної діяльності, або один до одного, небажанням іти на співпрацю, порушеннями дисципліни праці, низькою її продуктивністю, значною плинністю кадрів [10]. Несприятливий психологічний клімат може викликати появу в організації такого типу працівників, які в емоційному психологічному плані «залишили» організацію, але не пішли з неї. При наявності значної кількості таких працівників в організації спостерігаються такі шкідливі для конкурентоздатності прояви: зниження якості продукції при зростанні її собівартості, високий показник за відходами виробництва, порушення графіка виконання робіт, велика кількість прогулів і запізнь, часті звільнення здібних і компетентних працівників, часті перерви в роботі, відсутність у співробітників персональної відповідальності за результати праці, відсутність програм з підвищення професійної кваліфікації, превалювання старого досвіду, старих цінностей і традицій, відсутність перспективного мислення, творчого підходу до вирішення проблем [8, с. 106]. Свідченням несприятливого соціально-психологічного клімату є часті конфлікти в організації, які перешкоджають її ефективному функціонуванню та розвитку.

Поняття ефективності організації базується не лише на продуктивності і успішності, необхідно також враховувати енергетичні витрати, покладені в основу досягнення отриманих кінцевих результатів. Іншими словами, ефективність – це така характеристика діяльності, яка передбачає аналіз співвідношення між досягнутим рівнем успішності і продуктивності і об'ємом витрат та рівнем напруги в досягненні кінцевої мети [4, с. 116].

Завдяки організаційному клімату організація набуває власної «індивідуальності», власного стилю, що починає впливати як на конкретну

людину, так і на групу і організацію в цілому. За організаційним кліматом можна визначити, яким чином об'єднуються інтереси всіх працівників навколо цілей організації на всіх її рівнях.

Стиль міжособистісних взаємодій в організації відображується також в *корпоративній культурі*. Процвітання організації обов'язково пов'язане з високим рівнем культури, яка формується в результаті продуманих дій.

Організаційну (корпоративну) культуру можна визначити як систему стосунків між людьми, яка формує, а потім підтримує у членів організації унікальну спільну для них психологію, яка проявляється в колективних цінностях, переконаннях, традиціях і нормах поведінки, в загальноприйнятих значеннях постановки справи, досягнення результатів діяльності, що відрізняє дану організацію від інших [8, с.23]. Часто корпоративна культура сприймається як організаційна ідеологія, філософія управління.

Корпоративна культура детермінує норми поведінки співробітників і характер життєдіяльності організації. Поведінка співробітників організації формується в рамках корпоративної культури, яка є основою для об'єднання і координації зусиль персоналу організації. Корпоративна культура формує модель поведінки працівників через виховання відчуття причетності до «корпоративної сім'ї». Вона здійснюється завдяки встановленню відповідності між уявленнями працівників про свою роль та місце в структурі організації і пропонованими організацією можливостями [3, с. 155].

Корпоративна культура забезпечує:

- формування морально-етичних цінностей і установок життєдіяльності, які спонукають інтелектуальний і духовний потенціал працівників на ефективну роботу (корпоративний гімн, корпоративні кодекси тощо);

- зміцнення зв'язків працівників з керівництвом організації (утворення соціального партнерства), відчуття спільності (солідарності) всіх рівнів працівників щодо цінностей, норм, традицій та підвищення відповідальності за якість спільної діяльності (формування духу єдності);

- організацію роботи і розпорядження людськими ресурсами так, щоб

діяльність організації забезпечувала високу мобільність, збагачення та соціальний захист тих, хто в ній працює;

- створення фірмового стилю, спрямованого на розвиток культури якості, процвітання корпорації, стимулювання задоволеності працею;

- завоювання доброзичливого ставлення з боку громадськості, що знаходиться зовні організації (організація зв'язків з громадськістю) [11, с. 68].

За Е.Х. Шейном, корпоративна культура має трирівневу будову [14]. За своєю архітектонікою перший, поверховий рівень корпоративної культури складають видимі об'єкти (артефакти), які можна побачити і відчутти при входженні в нову групу з незнайомою культурою: архітектура матеріального оточення, манера одягатися, артикульовані правила поведінки, фізичні символи, організаційні церемонії. Другий рівень – це проголошені цінності (стратегії, цілі, філософія організації). Набір цінностей, який знаходить реальне втілення в ідеології або філософії організації, служить орієнтиром або моделлю поведінки в складних і невизначених ситуаціях, зменшує колективну невизначеність, створює організаційний порядок, забезпечує цілісність, створює відчуття причетності до організації і відданість загальній справі, дає заряд енергії для просування вперед. Третій рівень – базові уявлення та переконання (свідомі чи підсвідомі), які уявляються чимось самоочевидним, особливості сприйняття, думки і почуття – первинне джерело цінностей і вчинків.

Система цінностей організації, що задає основні правила і норми взаєностосунків, є важливим фактором стабільності будь-якої організації. Співробітники не можуть працювати у непередбачуваному і нестабільному середовищі. Взагалі наявність стратегічного планування значною мірою визначається прийнятими цінностями, які не можуть бути введені наказом чи розпорядженням. Вони формуються поступово, під впливом зовнішнього середовища і з участю всіх працівників організації [8, с. 53- 54].

Деякі цінності укорінюються в корпоративній культурі настільки глибоко, що співробітники просто перестають їх помічати. Ці базові, основоположні

припущення та переконання і є суттю корпоративної культури. Саме вони керують поведінкою та рішеннями людей на підсвідомому рівні. Культура багатьох організацій ґрунтується на припущенні, що кожен індивід намагається на високому рівні виконувати доручені йому обов'язки. У таких організаціях співробітники мають більшу свободу і більшу відповідальність, колеги довіряють один одному і працюють спільно. Взаємозалежність формується в сфері комунікативної взаємодії як наслідок усвідомлення учасниками спільної діяльності своєї приналежності до даної групи, організації. Формування почуття „ми” передбачає інтеграцію особистих інтересів з інтересами групи і цілями організації в цілому, визнання політики організації, її економічних і культурних цінностей [9, с. 73].

Рівень корпоративної культури відображає рівень організаційного розвитку колективу. Об'єднання людей відбувається на основі загальних цінностей і норм, при цьому відсутні які-небудь розпорядження згори, окрім загальнолюдських норм і вимог, створюються сприятливі умови для розвитку ініціативи і творчої активності працівника.

Виділяють сім процесів, за допомогою яких культура впливає на організаційну діяльність: кооперація між індивідами й частинами організації; прийняття рішень; контроль; комунікації; лояльність організації; сприйняття корпоративного середовища; виправдання своєї поведінки. При цьому перші три процеси кореспондують з першим, поверхневим рівнем організаційної культури або зразками корпоративної поведінки, а наступні чотири – із другим, внутрішнім рівнем, що має «ціннісну» основу. Від того, як ці процеси протікають, залежить ефективність функціонування організації [1].

Досвід вітчизняних і зарубіжних організацій, які досягли істотних успіхів у підприємницькій та інноваційній діяльності, показує, що основну роль у них відіграють не особистості, а групи. Використання можливостей та переваг *командної роботи* є одним з інструментів менеджменту для підвищення конкурентоздатності організації. Формування команд розглядається як один з інноваційних підходів в управлінні організаціями.

Практично в будь-якій сучасній організації існує клас завдань (управлінських, винахідницьких, творчих), ефективність виконання яких може значно підвищитись шляхом організації спільної діяльності її членів. Для цього створюються колективні суб'єкти управління (управлінські команди) та поліпрофесійні команди, які можна визначити як групи, що характеризуються цілеспрямованою, узгодженою роботою спеціалістів, які працюють над вирішенням спільно визначеного комплексного завдання, поєднуючи різні знання, уміння та навички в процесі виконання командних ролей та використовуючи партнерські принципи взаємодії.

Г.В. Ложкін пов'язує необхідність створення команд в організації перш за все з виконанням таких завдань, як вирішення невідкладних проблем (подолання кризи, вироблення нового продукту тощо), здійснення регуляторного моніторингу організаційної ситуації і вироблення стратегічних рішень у разі виникнення нестабільної ситуації [7 с. 52-53].

Л.М. Карамушка та О.А. Філь відмічають стійку орієнтацію на формування управлінських команд як одну з важливих ознак сучасного управлінського мислення, а командний менеджмент вважають однією з ефективних форм управління сучасними організаціями. Вищим рівнем розвитку команди автори вважають конкурентоздатну команду, ознаками якої є такі: а) кожен сприймає конкуренцію як імпульс для свого самовдосконалення, постійне підвищення навіть високого професійного рівня; генерація нових продуктивних ідей; новаторські технології; швидка адаптація до змін у світі; б) кожен член команди – конкурентоздатна особистість (високий професіоналізм, творчий підхід, прийняття конструктивного рішення, уміння найкраще себе презентувати, прийняття на себе відповідальності, інтелігентність, толерантність); в) члени команди – одностайні, не байдужі до своєї справи; г) бажання досягти успіху разом на основі принципів командної взаємодії (взаємодовіра та взаємопідтримка, взаємодопомога, порядність, відповідальність; повага один до одного; згуртованість: відкритість; щирість) [5].

На думку В.В. Третьяченко, центральними законами формування управлінських команд є саме соціально-психологічні процеси спільної діяльності за головних функцій спілкування. Автор наголошує, що механізми соціально-психологічної регуляції діяльності управлінських команд є значним обґрунтуванням для розуміння функцій управління, особливостей індивідуальних стилів колективної діяльності, і допомагають тим самим у розв'язанні прикладних завдань стосовно як управління, так і інноваційного регулювання організації загалом [12, с. 8-9].

Структурно-функціональні характеристики ефективності роботи команди опосередковуються системою чинників: а) складом та композицією групи, кількісним складом групи, рівнем та особливостями професійної підготовки, соціокультурними характеристиками групи, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними особливостями особистостей учасників, професійним досвідом у виконанні цієї діяльності тощо; б) особливостями функціональних взаємозв'язків і залежностей між учасниками в процесі виконання спільного завдання, структурами формалізованих норм взаємовідносин.

Композиція членів групи у трудовому процесі має регулятивний вплив на ефективність діяльності. Соціально-психологічні дослідження показують, що для успішного здійснення деяких видів діяльності подібність членів групи за певними параметрами бажана, для інших необхідна помірна психологічна різноманітність її членів за особистісними характеристиками, тобто наявність абсолютної подібності не завжди є чинником, який сприяє успішній спільній діяльності.

На думку англійського психолога М. Белбіна, ідеальних працівників не існує, але може існувати ідеальний колектив, якщо кожен з членів колективу виконує відповідну функцію-роль [15]. Він виділяє вісім психологічних ролей, які можуть виконуватися працівниками фірми: координатор, локомотив, мислитель, критик, шукач джерел, скрупульозний виконавець, душа колективу, реалізатор. При цьому відзначається, що жоден колектив не може існувати без

скрупульозного виконавця або реалізатора, а брак рівноваги між специфічними ролями членів групи є перешкодою для успіху спільної праці. Крім складу і функціональних ролей членів групи на ефективність її роботи, впливають також такі фактори, як розмір, групові норми, згуртованість.

Таким чином, групові процеси та явища в організації відіграють значну роль у досягненні нею конкурентоздатності на ринку і їх не можна ігнорувати у процесі прийняття управлінських рішень, а, навпаки, необхідно вживати цілеспрямованих управлінських дій щодо їх актуалізації з метою досягнення конкурентних переваг.

Підсистема організаційних взаємодій відноситься до внутрішніх психологічних чинників конкурентоздатності організації, забезпечуючи стабільне внутрішнє середовище організації. Її утворюють соціально-психологічні феномени, які виникають внаслідок взаємодії між співробітниками організації. До неї відносяться такі чинники, як соціально-психологічний клімат, корпоративна культура організації, налагодженість командної роботи.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у створенні науково-практичних розробок щодо шляхів актуалізації визначених чинників.

Література:

1. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент. М.: Экономистъ, 2005. 670 с.
2. Грибов В. Грузинов В. Конкурентоспособность предприятия [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.inventech.ru/lib/predpr/predpr0041/>
3. Жукова М.А. Менеджмент в туристском бизнесе. М.: КНОРУС, 2006. 192 с.
4. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций. Киев: МЗУУП, 1993. 384 с.
5. Карамушка Л.М. Філь О.А. Формування конкурентоздатних команд як актуальна проблема ефективного управління сучасними організаціями. *Актуальні проблеми психології*. Том I : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. Ч. 6. С. 16-23.
6. Ламбен Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива [пер. с франц., адаптация Б.И. Лифляндчик, В.Л. Дунаевский]. СПб.: Наука, 1996. 589 с.
7. Ложкін Г.В. Команда як колективний суб'єкт спільної діяльності. *Соціальна психологія*. 2005. № 6. С. 52-58.
8. Морозова Г.Б. Психологическое сопровождение организации и персонала. СПб.: Речь, 2006. 400 с.
9. Осовська Г.В. Основи менеджменту: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2003. 556 с.
10. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва: Навч. посіб. К.: Каравела, 2006. 408 с.

11. Раздорожный А.А. Организационное поведение: Учеб. пособие. М.: Издательство РИОР, 2005. 95 с.
12. Третьяченко В.В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування та розвиток: Монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. 300 с.
13. Хруцкий В.Е., Корнеева И.В. Современный маркетинг: настольная книга по исследованию рынка. М.: Финансы и статистика, 1999. 528 с.
14. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство. Построение, эволюция, совершенство [пер. с англ.]. СПб.: Питер, 2002. 336 с.
15. Belbin R.M. Management teams: Why they succeed or fail. Cambridge: Berlin Associates, 2000. 171 p.

1.8. Audit in providing of agrarian business subjects activity

1.8. Аудиторське забезпечення функціонування суб'єктів аграрного бізнесу

Розвиток аграрного бізнесу супроводжується, серед іншого, ускладненням змістовних характеристик інформації, яка використовується зацікавленими особами для досягнення певного набору цілей. Водночас, трансформуються зв'язки як між економічними суб'єктами, так і між цілими суспільними групами, які використовують у власних інтересах інформацію щодо діяльності окремих підприємств, їх об'єднань, територіальних та галузевих кластерів тощо. Зазначене призводить до необхідності удосконалення інструментів забезпечення достатнього рівня довіри до змістовних характеристик відповідних даних, одним з яких є аудит.

Передумовами такого удосконалення можуть бути визнані зміни в очікуваннях користувачів інформації, вимогах нормативно-правового регулювання, трансформації інформаційного забезпечення систем управління підприємствами, галуззю в цілому, територіальними та галузевими кластерами, і, як наслідок керування змінами як самих даних, так і відповідних інформаційних потоків.

Отже, набуває актуальності потреба наукового дослідження, результати якого дадуть можливість сформулювати та обґрунтувати рекомендації, впровадження яких у практичну діяльність сприятиме удосконаленню системи управління процесами функціонування суб'єктів аграрного бізнесу на основі удосконалення організації та методики аудиту.

Серед основних проблем розвитку аграрного сектору економіки найбільше значення мають нерівномірність розвитку різних форм господарювання, відсутність, а, часом – гібридних характер мотивації до кооперації та укрупнення дрібних сільськогосподарських товаровиробників у межах територіальних громад, що призводить до ослаблення економічного підґрунтя їх розвитку.

Найбільш суттєвими причинами зазначеного є суб'єктивне ставлення власників та менеджменту господарюючих суб'єктів до інформації, яка стосується їх діяльності, неадекватне оцінювання ними можливих ризиків, пов'язаних з формалізацією та вирішенням оперативних, тактичних і стратегічних завдань діяльності, а також – відсутність ефективного механізму оцінювання результатів попереднього функціонування та адекватного планування діяльності.

Це стало наслідком, зокрема, хибного розуміння, а часом – відвертого ігнорування можливостей використання аудиторського інструментарію в інтересах суб'єктів прийняття економічних, соціальних та інших видів рішень.

Зокрема, це стосується проведення аудиту історичної інформації. Чинне законодавство встановлює низку вимог щодо проведення обов'язкової аудиторської перевірки фінансової звітності суб'єктів господарювання, діяльність яких характеризується певним набором параметрів. Такі вимоги, серед іншого, стосуються і підприємств аграрного бізнесу, які відповідають визначеним нормативно-правовими документами [12; 13; 14] критеріям щодо вартості активів, обсягу доходів від реалізації, кількості працівників, участі в окремих програмах, виконання певних господарських операцій тощо.

На жаль, часом керівництво агропромислових підприємств, ставиться до результатів проведення обов'язкового аудиту як до формальної наявності ознак дотримання чинного законодавства, а не до джерела корисної інформації.

Водночас, при прийнятті часто політичних рішень щодо заходів, спрямованих на розвиток відповідних територій, публічна інформація щодо звітності сільськогосподарських підприємств та результати її незалежного аудиту до уваги не беруться.

Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать про те, що має місце нерозуміння зацікавленими особами ролі аудиту в забезпеченні належного рівня довіри до інформації щодо функціонування підприємств у сфері аграрного бізнесу. Як наслідок, посилаючись на суттєву величину витрат, пов'язаних з оплатою роботи аудиторів, менеджмент агропромислових

підприємств ігнорує можливість проведення аудиту звітності за власною ініціативою.

Проте, керівники підприємств визнають наявність іншої проблеми – проблематичність отримання додаткового фінансування діяльності господарюючих суб'єктів. В більшості випадків, власники інвестиційних ресурсів зацікавлені в отриманні об'єктивної оцінки як самої інформації щодо діяльності підприємств аграрного бізнесу, так і процесів, які супроводжували її підготовку та розкриття у відповідних звітних формах.

Варто відзначити, що сама наявність аудиторського звіту, незалежно від його змісту, є одним з чинників готовності інвесторів щонайменше розглянути можливість вкладати власні ресурси в капітал суб'єктів підприємництва.

Зважаючи на це, маємо підстави констатувати, що існує проблема, яку можна визначити як відсутність культури споживання результатів аудиту користувачами інформації, що може бути використана в їх інтересах.

Зазначена проблема робить вразливими інтереси власників ресурсів, які використовуються підприємствами, що функціонують у сфері аграрного бізнесу.

Результати проведеного дослідження свідчать, що ігнорування функцій аудиту призводить, до виникнення низки функціональних проблем, серед яких – ігнорування об'єктивних економічних передумов для ідентифікації та оцінювання земельних ресурсів, прав володіння ними, визнання та публічного розкриття інформації щодо структури власності тощо. Наслідком зазначеного стало зниження можливостей підприємств галузі залучати інвестиції, що призвело до неефективності використання ресурсів аграрного бізнесу як окремими суб'єктами, так і в галузі в цілому.

Водночас, можливості аудиту не обмежуються забезпеченням довіри до інформації, що може свідчити про результати попередньої діяльності підприємств, про що свідчать дані рис. 1.

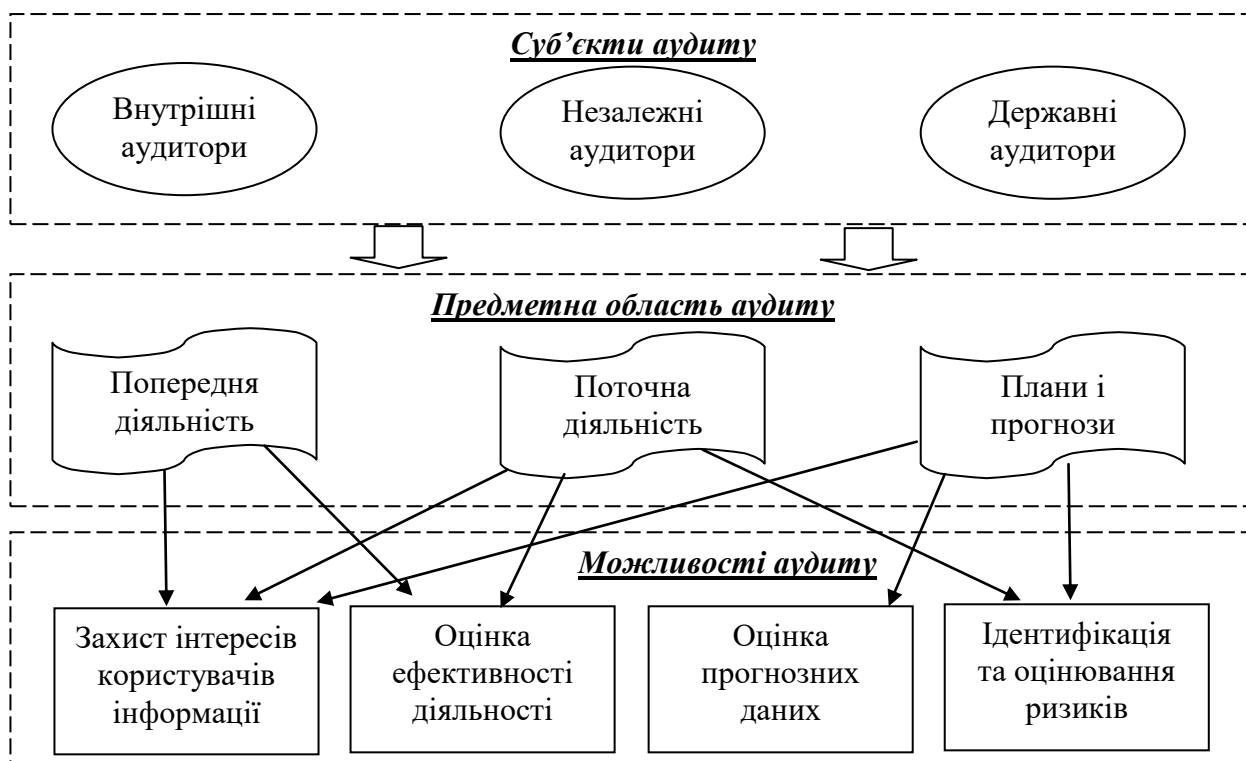

Рис. 1 – Система аудиту в діяльності сільськогосподарських підприємств
Джерело: розробка автора

Так, для планування розвитку аграрного бізнесу особливого значення набуває використання можливостей аудиту для обґрунтування перспективних (прогнозних) значень показників функціонування.

Існування фінансових, адміністративних, громадських та інших інститутів планування розвитку окремих галузей економіки передбачає, зокрема, існування різноманітних організаційних та методичних підходів до визначення цільових показників (орієнтирів) щодо функціонування як окремих підприємств, так і галузі в цілому. Кожна суспільна група має власну місію, зміст якої визначає, особливості параметризації завдань, які мають бути нею досягнуті протягом визначеного періоду.

Для визначення адекватності планування розвитку аграрного бізнесу існує потреба в незалежній перевірці, зокрема у формі аудиту, обґрунтованості очікуваних значень параметрів, яких мають досягнути суб'єкти галузі наприкінці визначеного періоду. З цією метою аудиторю необхідно дослідити об'єктивність припущень суб'єктів планування як щодо самих показників, так і стосовно обставин, наявність, зміст та характер впливу яких враховувалися

безпосередньо при розробці конкретного плану. Водночас, необхідно оцінити адекватність алгоритму визначення цільових (індикативних) показників, а також дотримання такого алгоритму виконавцями заходів планування.

Наведені завдання аудиту перспективної (прогнозої) інформації мають бути виконані як окремо за кожним аспектом розвитку суб'єктів аграрного бізнесу відповідно до інтересів різних суспільних груп, так і стосовно інтегрованої характеристики очікуваних результатів по завершенні планового періоду.

Оцінювання планів розвитку аграрних підприємств має здійснюватися, насамперед, службою внутрішнього аудиту, результати роботи якої можуть бути оперативно використані в поточному управлінні діяльністю суб'єкта господарювання. Це дозволить суб'єктам прийняття рішень своєчасно та адекватно відреагувати на результати аудиту шляхом коригування очікуваних значень показників з урахуванням обставин, ідентифікованих та оцінених внутрішнім аудитором.

Іншим напрямом використання можливостей аудиту є визначення ефективності діяльності підприємств, що функціонують у сфері аграрного бізнесу, за наступними аспектами:

- 1) ефективність використання ресурсів підприємства;
- 2) досягнення запланованих цілей діяльності за умов використання наявних ресурсів.

Ефективність використання ресурсів має бути оцінена з огляду на обмеженість їх обсягу та специфіку діяльності підприємств, яка обумовлена сезонністю, короткотривалим терміном зберігання готової продукції, високим ступенем ймовірності псування біологічних активів та, як наслідок, втрачання їх споживчих властивостей як для ринку збуту, так і в контексті можливого використання у виробничому циклі. Зазначені обставини впливають на розмір витрат, пов'язаних з виробництвом, зберіганням та збутом продукції підприємств, а часом – і з відшкодуванням покупцям вартості зіпсованого

та/або поверненого товару. Саме тому, роль внутрішнього і зовнішнього аудиту у дослідженні зазначених проблем набуває особливого значення.

Водночас, не зважаючи на викладене, суб'єкти аграрного бізнесу, як і будь-які інші суб'єкти підприємництва, мають на меті збільшення добробуту власників, а також визнають власну суспільну відповідальність у вирішенні не лише економічних, але й екологічних, гуманітарних, соціальних та інших проблем. Зважаючи на це, формуються відповідний набір критеріїв, що визначаються законодавством, місцевою громадою, корпоративними політиками та іншими нормативними документами.

Вирішення завдань, пов'язаних із забезпеченням відповідності діяльності суб'єкта господарювання зазначеним критеріям вимагає понесення додаткових витрат, що потребує дослідження здатності досягнення економічних та соціальних цілей в умовах використання наявних обмежених ресурсів.

Одночасне дослідження двох охарактеризованих аспектів ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств має бути предметом зацікавлення не лише їх менеджменту, але й регуляторів галузі та керівництва територіальних громад. Це пояснюється прямою залежністю між здатністю підприємства дотримуватися наведених характеристик ефективності та можливістю реалізації інтересів відповідних суспільних груп.

Результати проведеного нами дослідження дають підстави обґрунтувати можливість вирішення завдань оцінювання ефективності діяльності агропромислових підприємств в контексті визначення напрямів розвитку галузі на підставі результатів роботи як внутрішніх, так і зовнішніх аудиторів. Зокрема, своєчасність адекватного реагування на відхилення від очікуваних значень показників ефективності залежить, насамперед, від якості роботи внутрішніх аудиторів.

Натомість, надання відповідної оцінки для зовнішніх користувачів інформації щодо діяльності підприємства є можливим за результатами роботи зовнішніх аудиторів. При цьому, незалежний зовнішній аудитор, крім надання безпосередньої оцінки ефективності, висловлює думку, яка відображає його

ставлення до подій чи процесів діяльності підприємства в контексті її забезпечення.

Зазначене дає можливість користувачам відповідної інформації дійти висновку не лише про результати функціонування господарюючого суб'єкта, але й про здатність його керівництва комплексно забезпечувати досягнення поставлених цілей в контексті реалізації суспільних потреб.

Роль системи внутрішнього аудиту підприємств, полягає, зокрема, в оптимізації заходів, спрямованих на ідентифікацію, оцінювання та компенсування ризиків, що виникають під час фінансово-господарської діяльності.

Оперативний характер роботи внутрішніх аудиторів, їх зосередженість на оцінюванні ефективності функціонування системи внутрішнього контролю підприємства передбачає, щонайменше, можливість ідентифікації так званих «вузьких місць» фінансово-господарської діяльності.

Зокрема, це стосується формалізації та виконання алгоритмів підготовки, обґрунтування, реалізації та оцінювання результатів впровадження управлінських рішень, формування відповідної інформації що зазначених процесів, забезпечення легітимності діяльності підприємства в цілому та окремих його служб і працівників, формування ресурсів, що надходять з різних джерел, та їх використання для реалізації місії підприємства.

В кожному із зазначених та інших параметрах діяльності підприємства мають місце чинники, вплив яких може спричинити відхилення від очікуваних бажаних значень і, як наслідок, погіршення результатів діяльності й недосягнення завдань щодо реалізації інтересів власників. Саме ймовірність виникнення зазначених й інших видів відхилень може бути визначена як ризик діяльності підприємства.

Оперативна реєстрація, ідентифікація причин і можливих наслідків таких відхилень, розробка та контроль за впровадженням відповідних рекомендацій управлінському персоналу забезпечується в межах повноважень системи внутрішнього аудиту. При цьому, параметризація та присвоєння конкретних

оціночних значень як чинників виникнення ризиків, так і наслідків їх впливу може мати комплексний характер.

Так, оцінка, на основі якої внутрішній аудитор дійшов висновку про неефективність використання ресурсів підприємства, може мати наслідком подальшого оцінювання дій управлінського персоналу з нейтралізації та компенсації причин такої неефективності в майбутньому.

Таким чином, в умовах становлення та розвитку агробізнесу в Україні роль аудиту визначається інформаційними потребами різних груп користувачів інформації як щодо функціонування галузі в цілому, так і стосовно діяльності окремих підприємств.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що наразі існує серйозна проблема, яка полягає в недооцінюванні суспільством можливостей, які може надати аудит для формування, обґрунтування, реалізації та оцінюванні наслідків впровадження рішень різних користувачів інформації.

При цьому, за результатами аудиту користувачі можуть отримати упевненість стосовно адекватності історичної інформації, обґрунтованості прогнозних показників, оцінювання ефективності діяльності та оптимізації процесів управління ризиками. Відповідні функції в межах передбачених законодавством повноважень можуть реалізовувати суб'єкти внутрішнього аудиту підприємств, що функціонують у сфері аграрного бізнесу, так і зовнішнього незалежного аудиту.

Література

1. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 р. №3528-IV. [Online], Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15> (01.04.2020).
2. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. №996-XIV. [Online], Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (01.04.2020).
3. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21.12.2017 р. №2258-VIII. [Online], Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19> (01.04.2020).

1.9. Current problems of formation and functioning service cooperatives in agriculture

1.9. Актуальні проблеми формування та функціонування обслуговуючих кооперативів у сільському господарстві

Загальною тенденцією розвитку сільського господарства України є постійне збільшення площі земельних угідь, які використовуються особливо великими за розмірами суб'єктами господарювання холдингового типу. Фермерські господарства за усі роки реформ так і не трансформувались в основних виробників сільськогосподарської продукції. Серед практиків господарювання та вчених економістів дискутуються причини цього. Дискусії охоплюють різні, включаючи такі крайні точки зору як помилковість здійснення реформ, неприйнятність фермерства для України, його неперспективність, тощо. У меншій мірі до уваги береться аналіз середовища, у якому вони функціонують, основною ознакою якого є неналежна сформованість інфраструктури аграрного ринку, недостатня кількість служб, які можуть надавати фермерським господарствам технічні, технологічні, ветеринарні послуги та послуги з реалізації продукції. Без цього ефективно можуть функціонувати лише великі організаційні структури, які самостійно здійснюють усі технологічні та збутові операції. При цьому формується особлива організаційна структура сільського господарства в Україні. Особисті селянські господарства, які переважно є способом самовиживання сільського населення, і не мають товарної орієнтації, поєднуються з особливо великими господарствами холдингового типу при витісненні середніх за розміром підприємств. Не відмічається загальна у світовій практиці тенденція диференціації особистих селянських господарств, перетворення окремих з них у фермерські господарства товарного типу.

Через недостатню кількість підприємств та фізичних осіб, які можуть надавати фермерським господарствам необхідні послуги, ринкове середовище у

сфері обслуговування фермерських господарств характеризується високим рівнем монополізації. Свідченням цього є вищий рівень доходів у сфері послуг, ніж у сфері виробництва сільськогосподарської продукції.

У даний час в сільському господарстві України вирішуються ті проблеми, які у європейських країнах вирішувались на ранніх етапах формування ринкових відносин. Проблеми подолання монополізації сфери обслуговування фермерських господарств, як правило, вирішувались створенням обслуговуючих кооперативів. Такі кооперативи створюються за рахунок пайових внесків окремих господарств і на засадах спільної власності належать усім учасникам кооперації. На відміну від підприємницьких структур у сфері обслуговування суб'єктів господарювання, метою обслуговуючих кооперативів є не максимізація прибутку, а належне надання послуг учасниками кооперації, за кошти яких вони створені. Крім надання послуг з виробництва продукції за прийнятними тарифами, такі кооперативи організують і здійснюють спільний збут продукції. Вони формують товарні партії однорідної продукції, достатні для виведення на віддалені ринки, включаючи експорт, минаючи місцеві заготівельні організації, які монополізують ринок. Великі партії однорідної продукції роблять кооперативи привабливими постачальниками і для місцевих мереж продовольчих магазинів, яким без них організаційно складно заготовляти продукцію невеликими партіями у значній кількості дрібних виробників. Створюються умови для будівництва сховищ для зберігання продукції, фірмової торгівлі нею протягом усього маркетингового року, уникаючи масового збуту за низькими цінами у період збирання врожаю.

Державна регуляторна політика щодо збутових кооперативів в Україні характеризується певною невизначеністю. Історично кооперативні формування у сільському господарстві створювались як збутові, а пізніше вони розширювали напрями діяльності, перетворюючись у багатофункціональні. Так створювались обслуговуючі кооперативи у ЄС та США. В країнах ЄС у даний час через кооперативи реалізується 60 % товарної продукції сільського господарства, у Японії та Китаї – 90 %. При цьому вони є одними з основних

елементів інфраструктури аграрного ринку.

В Україні розроблялись і здійснювались програми державної підтримки обслуговуючих кооперативів. Державна підтримка спрямовувалась на:

- компенсацію 90% вартості придбаних кооперативами технічних засобів виробництва;
- розробку примірних статутів обслуговуючих кооперативів;
- запровадження моніторингу їх діяльності;
- здешевлення кредитів, залучених кооперативами;
- залучення майна реформованих колгоспів;
- залучення кооперативів до виконання державних і регіональних програм;
- здійснення пропаганди необхідності створення кооперативів;
- розробку методичних рекомендацій для планування і обліку діяльності кооперативів;
- навчання та підвищення кваліфікації працівників кооперативів;
- залучення засобів масової інформації для поширення ідей кооперації.

Однак більшість кооперативів, створених у результаті такої підтримки, функціонувала формально. Визначальними чинниками їх створення була державна фінансова підтримка і організаційні зусилля місцевих органів управління, а не намагання членами кооперативу реалізувати свої інтереси шляхом налагодження необхідної для них системи обслуговування та створення спільних каналів реалізації продукції для формування вищих, порівняно з існуючими, цін на продукцію.

Державна фінансова підтримка є вагомим чинником стимулювання створення обслуговуючих кооперативів, однак завдяки лише їй створюються псевдокооперативи, де порушуються принципи кооперації і які перетворюються на звичайні торговельно-посередницькі організації, або надають послуги на звичайних комерційних засадах. Цьому сприяла і форма прямого бюджетного фінансування. Наприклад, здійснювалась компенсація 90 відсотків вартості лише тих технічних засобів, які були включені до затвердженого Міністерством аграрної політики та продовольства України

переліку. Наприклад, оплачувалась вартість молоковозів в умовах непривабливого з економічної точки зору виробництва молока. Крім того бюджетні кошти для надання фінансової підтримки надавались на конкурсних засадах. Критеріями конкурсного відбору кооперативів була наявність матеріально-технічної бази, кількість та вартість послуг, які надає кооператив, відповідність технічних засобів, заявлених для придбання, переліку послуг, що надає кооператив, або планує їх надавати відповідно до бізнес-плану. Перевага надавалась великим багатofункціональним кооперативам. Для великих кооперативів, які ефективно здійснюють господарську діяльність за обраними, прийнятними для його членів напрямками, така підтримка менш необхідна, ніж для заново створених.

Недостатня кількість зареєстрованих обслуговуючих кооперативів поєднується із існуванням неформальних структур, які здійснюють діяльність, пов'язану із спільним виконанням технологічних операцій, спільним пошуком каналів розподілу і збутом продукції шляхом оренди транспортних засобів без офіційної їх реєстрації. За сприятливих умов такі прототипи кооперативів трансформуються спершу у недосконалі, але формальні обслуговуючі кооперативи, які мають перспективи росту. З моменту створення тут у кожного члена кооперативу формується почуття співвласника майна кооперативу, здійснюється контроль за дотриманням принципів кооперування.

Основні проблеми формування життєздатних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів полягають у:

- складній демографічній ситуації у селах, старінні населення. Середній вік голів особистих селянських господарств складає приблизно 60 років. Більшість з них не пов'язує своє майбутнє з активною підприємницькою діяльністю у аграрній сфері і участю у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу;

- урізаності каналів розподілу, проблемністю доведення продукції до кінцевих споживачів та уникнення монопольного впливу на закупівельну ціну у випадку збуту продукції через канал, сформований на кооперативних засадах;

- проблемності за результатами конкурсного відбору одержати державну фінансову підтримку новоствореним сільськогосподарським обслуговуючим господарствам на початкових етапах розвитку;

- відсутності методичних рекомендацій щодо створення невеликих обслуговуючих кооперативів з орієнтацією на наступне збільшення масштабів діяльності.

- певній недовірі потенційних членів щодо того, що здійснені пайові внески використовуватимуться за призначенням і окупляться участю у діяльності такого кооперативу.

У методичних рекомендаціях, що поширюються, пропонується створювати кооперативи із заготівель та збуту молока, загальна сума пайових внесків для формування основних і обігових фондів яких складає приблизно 1 млн. гривень. Такі кооперативи можна створити із залученням значної кількості членів, що організаційно складно. Альтернативним способом є здійснення значних сум пайових внесків кожним членом, що не менш складно. Все це поєднується із непривабливістю бізнесу у аграрній сфері, відмовою окремих сільських жителів від ведення фермерських господарств, що посилює ризик здійснення пайових внесків. Ідея створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів неоднозначно сприймається фермерами та власниками особистих селянських господарств. Часто кооперативи ототожнюються з колгоспами і сприймаються як модифікована форма останніх. Цьому сприяє втручання місцевих органів управління у їх діяльність, що видається як організаційна робота щодо створення кооперативів та активізації їх діяльності.

Суттєвої активізації процесів формування обслуговуючих кооперативів слід очікувати у випадку досягнення відчутних переваг шляхом членства у них сільськогосподарських товаровиробників. Через урізаність каналів збуту та реалізацію продукції кооперативами тій же закупівельній організації за тими ж монопольними цінами, за якими продукція збувалась окремими виробниками, переваги малозамітні. Вони полягають лише у ефективнішому здійсненні логістичних операцій. Це є основною причиною, яка призводить до

нетривалого функціонування кооперативів із збуту молока, де рівень монополізації сфери закупівель є одним з найвищих. Подолати її можна шляхом державної підтримки організації на кооперативних засадах його переробки. У невеликих кооперативах на початкових етапах становлення можлива лише мала переробка. Вона тривалий час штучно стримувалась місцевими органами управління сільським господарством. Обумовлювалось це неефективністю малої переробки. Абсолютизувались такі переваги великих переробних підприємств:

- глибокий рівень переробки сировини;
- належне кадрове забезпечення;
- добре знання ринку молочних продуктів;
- доступність інвестицій;
- формування великих товарних партій, охоплення обширних ринків збуту,

можливість здійснення експортних операцій.

Основна перевага переробки молока на кооперативних засадах – подолання монополізації сфери його закупівель. Цим досягається той необхідний результат, якого не вдалося досягти шляхом державного регулювання цін. Здійснюючи стратегію концентрованого маркетингу з орієнтацією на виробництві особливої продукції, пропонуючи таку продукцію за вищими цінами невеликі кооперативні формування можуть отримувати такий же прибуток на капітал, як велике переробне підприємство. При цьому в умовах європейської інтеграції виведення продукції на ринки країн ЄС визначається можливостями забезпечення її якості та безпечності відповідно до існуючих вимог. У невеликих переробних молочарських кооперативах це досягається їх позиціонуванням на виробництві такої продукції шляхом заготівель молока гатунку "Екстра", що в поєднанні із державним дотуванням виробництва гатункового молока не тільки покриє додаткові затрати на виробництво, але і забезпечить необхідні стимули. Можливості та стимули такого виробництва посилюватимуться включенням до переліку критеріїв конкурсного відбору обслуговуючих кооперативів для їх державної підтримки

показників надання послуг із заготівель та виробництва конкурентоспроможної на світовому ринку сільськогосподарської продукції або продуктів її переробки.

Організацією обслуговуючих кооперативів, що здійснюватимуть заготівлі та переробку молока створюватимуться агропромислові системи, у яких:

- формуватимуться погоджені і прийнятні для усіх учасників ціни без їх державного регулювання;

- вироблятиметься сировина з обумовленими ознаками, що підвищуватиме рівень конкурентоспроможності молочних продуктів;

- будуть створені передумови для укладання і виконання зовнішньоекономічних контрактів щодо експорту конкурентоспроможної на зовнішньому ринку продукції;

- стабільніше функціонуватимуть сфери як виробництва молока, так і його переробки.

Необхідною передумовою формування і ефективного функціонування кооперативів, що надають послуги із збуту продукції є можливості пошуку ними на альтернативних засадах прийнятних каналів розподілу, використання яких, по-перше, дозволяє вивести продукцію на цільові сегменти ринку, і по-друге, забезпечить прийнятні умови реалізації. Як свідчить зарубіжний досвід, такі передумови формуються створенням на кооперативних засадах оптових ринків сільськогосподарської продукції. Природа оптових ринків сільськогосподарської продукції залишається такою ж, як і звичайного збутового кооперативу.

В економічно розвинутих країнах оптові ринки сільськогосподарської продукції створювались, як правило, на кооперативних засадах виробниками сільськогосподарської продукції з участю державного капіталу. Державні інвестиції розглядаються як форма підтримки сільського господарства, що здійснюється шляхом розбудови інфраструктури аграрного ринку. У Польщі після набуття членства у ЄС оптові ринки, в основному, формувались за рахунок кредитів Світового банку з орієнтацією, що пізніше їх викуплять сільськогосподарські виробники. Діяльність таких оптових ринків

організується ринковими комітетами, до складу яких входять сільськогосподарські виробники та представники державних органів управління і спрямовується на створення умов для збуту сільськогосподарської продукції. Такі ринки надають необхідні у першу чергу для невеликих виробників послуги з реалізації продукції. Принципово інші оптові ринки сільськогосподарської продукції створені в Україні. Кошти сільськогосподарських виробників для їх створення не залучались і впливу на створення прийнятних для них умов реалізації продукції вони не мають. Приватні за формою власності оптові ринки сільськогосподарської продукції максимізують свій прибуток шляхом залучення додаткових покупців та продавців не тільки сільськогосподарської продукції. Створюються термінали з реалізації морепродуктів, здаються в оренду торговельні місця переробним підприємствам. Переваги віддаються трейдерам, що здійснюють торговельну діяльність на постійній основі і забезпечують ринок стабільними грошовими надходженнями. Часто такі посередники реалізують імпорتنу плодоовочеву продукцію. Переваги імпоротної продукції полягають в тому, що вона пропонується великими однорідними партіями, часто відкалібрована, розфасована, позначена відомими брендами. Тому по мірі посилення євроінтеграційних процесів існує небезпека перетворення існуючих оптових ринків у канал розподілу сільськогосподарської продукції іноземного виробництва.

Без сформованої мережі заготівельно-збутових кооперативів державну фінансову підтримку слід спрямовувати на створення філій оптових ринків у місцях виробництва сільськогосподарської продукції. Власники особистих селянських і фермерських господарств та створені ними обслуговуючі кооперативи, які виявляють бажання користуватись послугами філії оптового ринку, вироблятимуть продукцію з обумовленими договорами ознаками, яка має ринковий успіх. Для цього узгоджуватимуться сорти рослин, обов'язкові елементи технології виробництва. Вироблятимуться значні обсяги однорідної продукції, яка транспортними засобами філії ринку доставлятиметься і

зберігатиметься у її сховищах. За вказівками власників продукції, які надаватимуться на основі інформації про рівень і динаміку цін на оптовому ринку, організовуватимуться аукціонні торги щодо цієї продукції. За дорученням власників продукції вона може реалізуватись на умовах консигнації, якими, як правило, визначається лише мінімальний рівень ціни. Прийнятними є і електронні торги.

Переваги такої організаційної структури оптових ринків полягають у:

- їх трансформуванні у ринки збутового типу шляхом орієнтації на надання послуг у перше чергу виробникам сільськогосподарської продукції;

- формуванні оптимальних товарних партій, які будуть привабливі для потенційних покупців і відповідно більш конкурентоспроможні. Потенційними покупцями таких партій продукції можуть бути мережі продовольчих супермаркетів, які у даний час віддають переваги таким партіям імпортової продукції;

- повнішому використанні потенціалу особистих селянських господарств, підвищенні рівня зайнятості сільського населення з одночасним повнішим задоволенням потреби міських жителів у продукції;

- подоланні сезонності у реалізації плодоовочевої продукції, збільшенні обсягів її реалізації поза сезоном збирання і підвищенні таким чином цін реалізації;

- можливості використання переваг лібералізації зовнішньоекономічної діяльності для організації експорту продукції, виробленої в особистих селянських та фермерських господарствах.

Державну фінансову підтримку для створення філій оптових ринків сільськогосподарської продукції, крім тих напрямів, за якими вона оптовим ринкам надається у даний час, слід спрямовувати на повне або часткове відшкодування витрат на зберігання продукції, створення та підтримку функціонування системи інформаційного забезпечення виробників сільськогосподарської продукції.

1.10. Marketing communications in the management system strategic partnership relations in the field of communications and information

1.10. Маркетингові комунікації в системі управління стратегічними партнерськими взаємовідносинами у сфері зв'язку та інформатизації

Стратегічні партнерські взаємовідносини завжди були частиною людської історії в усіх сферах життя – від приватного до суспільного та від політики до підприємницької діяльності. Проте, в останні роки зростання стратегічних партнерських взаємовідносин прискорилося завдяки перевагам розподілу ризиків та об'єднання ресурсів, конвергенції технологій, деконструкції галузі (від лінійних ланцюжків створення вартості до галузевих мереж створення вартості) та поширення знань у всіх сферах діяльності, в тому числі й у сфері зв'язку та інформатизації.

Велику роль у розвитку української економічної системи в даний час відіграє сфера зв'язку та інформатизації, що є основою комунікаційного обміну між іншими галузями економіки. Діяльність цієї сфери є стратегічно важливим фундаментом існування будь-якої сучасної складної суспільної структури.

Водночас, відбувається цифрова революція, вже практично кожна людина не може уявити своє життя без digital-технологій (Інтернету, різних гаджетів і сервісів), яка сприяє швидкому зміненню навколишнього середовища та передбачає оптимізації бізнес-процесів у підприємницькій діяльності.

Так, за 2019 р. загальний обсяг доходів від надання телекомунікаційних послуг склав – 66422 млн. грн., з них рухомий (мобільний) зв'язок – 41686 млн. грн. (63,0 %), фіксований доступ до мережі Інтернет – 11688 млн. грн. (17,6 %), інші послуги – 8260 млн. грн. (12,5 %), а фіксований телефонний зв'язок – 4606 млн. грн. (6,9 %)[1].

Серед доходів від надання послуг рухомого (мобільного) зв'язку у 2019 р. склали доходи від надання послуг передачі даних, у т.ч. доступу до мережі Інтернет – 23750 млн. грн., від голосової телефонії споживачам – 86464 млн.

грн., від передачі SMS-, MMS- повідомлень споживачам – 1366 млн. грн., від міжнародного роумінгу споживачам – 1450 млн. грн., від рухомого зв'язку споживачам – 1251 млн. грн. та операторам й провайдерам телекомунікацій – 5405 млн. грн. [1].

Серед фіксованого телефонного зв'язку найбільший дохід отримано від місцевого телефонного зв'язку – 2672 млн. грн. Проте, у 2019 р. доходи від надання послуг міжміського, міжнародного та інших послуг телефонного зв'язку склали 596 млн. грн., 113 млн. грн. та 649 млн. грн. відповідно [1].

Доходи від надання послуг з фіксованого доступу до мережі Інтернет від споживачів склав – 11113 млн. грн., а від операторів, провайдерів – 575 млн. грн. [1].

У сучасних умовах перспективною формою розвитку підприємств зв'язку та інформатизації є формування та розвиток стратегічних партнерських відносин, які дозволяють підприємствам, під час співпраці, залишатися незалежними та самостійними на період реалізації загальної мети. Водночас, партнерські взаємовідносини у сфері зв'язку та інформатизації сприяють поліпшенню обслуговування користувачів, особливу важливість здобувають і приватні аспекти щодо стандартів обслуговування, пов'язаних з легкістю доступу до зв'язку, швидкістю відповіді тощо.

У сфері зв'язку та інформатизації стратегічні партнерські відносини створюються, коли підприємствам зв'язку та інформатизації необхідно придбати нові можливості в рамках існуючої діяльності при обмежуваних ресурсах. Партнерські відносини можуть приймати форму інвестицій в міноритарній акції, здійснення окремих функцій або нетрадиційних контрактів тощо.

Варто зауважити, що формування та розвиток стратегічних партнерських взаємовідносин пов'язано з труднощами, які необхідно ефективно вирішувати для забезпечення успіху взаємовідносин, такими як ізоляція власної інформації, обробка додаткових інформаційних потоків, створення адаптивного управління при взаємодії підприємств-партнерів.

Слід зазначити, що однією з найпоширеніших помилок, які здійснюють підприємства при пошуку постанційних партнерів, є розгляді лише декількох варіантів замість того, щоб розглядати всю екосистему партнерства. У результаті процеси пошуку, перевірки і вибору залишаються децентралізованими і спеціальними (за винятком компаній з розвиненими можливостями і історією успішного партнерства).

В цілому, підприємства зв'язку та інформатизації повинні використовувати різні механізми для пошуку партнерських можливостей, таких як існуючі контактні мережі (постачальники, партнери по обслуговуванню каналів зв'язку тощо), спеціалізовані підприємства у сфері зв'язку та інформатизації або в інших галузях, асоціації та конференції.

Основними причинами вибору нееквівалентних партнерів є висока невизначеність на ринку, наявність декількох можливих партнерів (причина полягає в тому, щоб почати втрачати і підтримувати конкуренцію між можливими партнерами), ризик пошкодження існуючих партнерських відносин та висока організаційна придатність.

Одним з ефективних інструментів у пошуку партнера при формуванні стратегічних партнерських взаємовідносин є маркетингові комунікації. Проте зауважимо, що в сучасних умовах маркетингові комунікації використовують для інформування, переконання, нагадування споживачам про їх товар, підтримку його збуту, а також створення позитивного іміджу підприємства [2-7].

Питання сутності маркетингових комунікацій розглядались у теоретичних напрацюваннях таких вчених, як Д. Бернет, Ю. Бічун, П. Брадулов, Л. Литовченко, І. Мелентьєва, І. Шкурупська та ін. [2-7].

Взагалі, маркетингові комунікації – це один з основних і складних елементів комплексу маркетингу підприємств [8]. Маркетинговими комунікаціями можна назвати повідомлення і засоби масової інформації, спрямовані на передачу інформації про продукт і встановлення зв'язку з цільовою аудиторією, ринком [9].

Використання маркетингової комунікації варто розглядати як один із напрямів управління процесом пошуку потенційного партнера або просування партнерських взаємовідносин – перед формуванням взаємовідносин з учасником-партнером. Для найбільшої ефективності комунікаційні програми можна розробляти спеціально для кожного виду послуг, які надаються у сфері зв'язку та інформатизації (рухомий зв'язок, фіксований телефонний зв'язок, мережа Інтернет та інші послуги).

Метою маркетингових комунікацій із пошуку потенційного партнера є надання різним потенційним партнерам інформації про себе шляхом направлення особливих повідомлень про свої послуги та їх вартість, мету та умови взаємодії, очікувану потенційну синергію від взаємовідносин, ключові показники успіху, викликаючи тим самим інтерес до формування партнерських взаємовідносин. При використанні маркетингової комунікації керівництво підприємства зв'язку та інформатизації може використовувати такі елементи маркетингових комунікацій, як:

1. Переконавання та інформування потенційного партнера. Будь-яке підприємство зв'язку та інформатизації зацікавлене в тому, щоб якомога швидше донести максимальну кількість інформації до найбільшої кількості потенційних партнерів і переконати їх у тому, що формування партнерських взаємовідносин – саме те, що їм потрібно. Для реалізації даного завдання використовується інформація про переваги від даних взаємовідносин.

2. Мета. Підприємство зв'язку та інформатизації створює позитивну думку для потенційного партнера про отримання потенційної синергії від взаємодії та формування партнерських взаємовідносин при досягненні спільної мети з обмеженою кількістю ресурсів.

3. Учасники маркетингового процесу. Учасниками маркетингового процесу є працівники підрозділу підприємства зв'язку та інформатизації по роботі з партнерами.

Система управління партнерськими взаємовідносинами у сфері зв'язку та інформатизації з використанням маркетингових комунікацій формується як

процес управління і координації зусиль для досягнення спільної мети та синергетичного ефекту. Функціонування такої системи пов'язане зі станом внутрішнього і зовнішнього її середовищ, тобто вона постійно залежить від інформації, яка надходить ззовні, а також від власних потенційних партнерів про розвиток самої системи, яка складається з таких елементів, як:

- економічна – якість економічних рішень, передбачення і випередження залежать від інформації, якою володіє економічна система при формуванні партнерських взаємовідносин. Остання може мати серйозні проблеми через недостовірність або недостатність інформаційних даних про партнерів. На підставі отриманої інформації економічна система має можливість адекватно й оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищах, а також прогнозувати власний розвиток у подальшому;

- соціальна – на рівні підприємства зв'язку та інформатизації (інше підприємство) комунікація виконує інформаційну, командну, інтеграційну та переконуючу роль. У середині центру телефонного зв'язку первинну роль відіграє ієрархічний розподіл повноважень між працівниками, який формує певні потреби у комунікаціях, спільність і двобічність намірів працівників, особливості правил комунікації.

Стратегія маркетингових комунікацій визначає весь спектр дій, які підприємство зв'язку та інформатизації планує виконувати для пошуку й просування партнерських взаємовідносин, яка складається з таких принципів:

- узгодженість місії (ідеології) при взаємодії: якого б партнера підприємство зв'язку та інформатизації не обрало, він повинен мати таке ж сприйняття місії (ідеології), як і підприємство;

- орієнтація на споживача послуг зв'язку та інформатизації: потрібно обирати такого партнера, який сприятиме збільшенню кількості споживачів послуг;

- вирівнювання бюджету: взаємодія з партнером повинна відповідати бюджетам з надання послуг зв'язку та інформатизації.

Варто зазначити, що стратегія маркетингових комунікацій з просування партнерських взаємовідносин повинна складатись з ряд етапів. Розглянемо їх більш детально.

1. Зрозуміти потенційного партнера. Перш ніж створити стратегічний комунікаційний план партнерської взаємодії, підприємство зв'язку та інформатизації повинно зрозуміти потенційного партнера – визначити потреби, особливості, характеристики, репутацію в сфері діяльності тощо. Один з напрямів це – вивчити існуючих потенційних партнерів з допомогою опитувань, інтерв'ю тощо.

Стратегічний план маркетингових комунікацій завжди повинен ґрунтуватися на зовнішньому підході, тобто концентруватися на широкому аналізі потенційних партнерів.

2. Визначення синергії від партнерських взаємовідносин. Синергія від партнерських взаємовідносин є основою інтегрованого плану маркетингових комунікацій, що повинно бути відображено у кожному повідомленні, яке підприємство зв'язку та інформатизації розсилає по всіх каналах зв'язку, чи то піар, продажу або контент-маркетингу.

3. Визначення набору маркетингових комунікацій з просування партнерських взаємовідносин. Комплекс маркетингових комунікацій – це комбінація каналів, які підприємство зв'язку та інформатизації використовує для побудови зв'язку з потенційними партнерами.

Маркетинговий комплекс до просування партнерських взаємовідносин може включати в себе: Інтернет-рекламу, офлайн рекламу на друкованих носіях, білбордах або телебаченні, прямий маркетинг, спонсорську допомогу, контент-маркетинг зростання кількості абонентів з послуг зв'язку та інформатизації тощо.

4. Визначення елементів брендингу щодо просування партнерських взаємовідносин. Брендинг є важливою частиною просування партнерських взаємовідносин, який включає в себе два елемента:

– брендинг – це постійний перегляд всіх онлайн і офлайн маркетингових матеріалів: Інтернет сайт, програми, соціальні платформи, забезпечення кількості абонентів, кампанії прямого маркетингу, рекламні кампанії, візитки тощо;

– брендинг – це основа з просування партнерських взаємовідносин тобто, які позиції підприємство посідає у сфері зв'язку та інформатизації і що прагне отримати від партнерських взаємовідносин.

Дана ідентифікація повинна бути частиною кожного маркетингового повідомлення, яке підприємство розсилає для майбутнього партнера або для зв'язку з громадськістю, – нового рекламного плану для стимулювання з надання послуг зв'язку та інформатизації.

5. Визначення метрики успіху. Після того, як визначилися зі своїм партнером, для свого інтегрованого плану маркетингових комунікацій, необхідно спланувати правильний набір показників успіху для всіх каналів комунікації. Це може бути: кількість згадок в різних точках і блогах, кількість відвідувань вебсайту, кількість отриманих зворотних посилань, відвідування вебсайтів з соціальних мереж, кількість потенційних партнерів, споживачів послуг.

Зазначенні показники будуть визначати чи виконує підприємство зв'язку та інформатизації ключові цілі планів з просування партнерських взаємовідносин. Тому для підприємства зв'язку та інформатизації потрібно визначитись, узгодити та узагальнити метрику успіху, яка дійсно підвищує цінність взаємодії незалежно від того, які комунікаційні платформи використовуються.

Результативним висновком є те, що маркетингові комунікації у пошуку потенційного партнера, дія системи комунікацій – це сукупність елементів, яка безпосередньо пов'язана з цілями, напрямками інформаційних потоків, технологією їх передачі, розробкою комунікаційних стратегій в управлінні партнерськими взаємовідносинами у сфері зв'язку та інформатизації.

Література:

1. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 06.04.2020).
2. Бернет Дж. Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход; пер. с англ. под ред. С. Г. Божука. СПб.: Питер, 2001. 864 с.
3. Литовченко И.Л. Генезис и эволюция информационной концепции маркетинга: монография. К.: Наукова думка, 2011. 200 с.
4. Литовченко И.Л. Маркетинг в условиях дуальности современного промышленного рынка. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2015. № 1 (10). С. 80-90.
5. Литовченко И.Л. Шкурупская И.А. Оценка синергетического эффекта от применения интегрированных маркетинговых коммуникаций. Экономика Украины, 2015. № 5. С. 29-39.
6. Мелентьева Н. И., Бичун Ю. А. Маркетинговые коммуникации (теоретические и методические основы). СПб.: Изд. СПб ГУЭФ, 2001. 99 с.
7. Брадулов П. О. Засоби маркетингових комунікацій на основі інтернет-маркетингу. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji> (дата звернення: 06.04.2020).
8. Маркетингові комунікації. Види та інструменти маркетингових комунікацій. URL: <https://koloro.ua/ua/blog/brending-i-marketing/marketingovye-kommunikacii-vidy-i-instrumenty-marketingovyh-kommunikacij.html> (дата звернення: 06.04.2020).
9. Окландер М.А., Литовченко І.Л., Ботушан М.І. Маркетингові комунікації промислових підприємств в умовах інформаційної економіки: Монографія. К.: Знання, 2011. 102 с.

Part 2. Organization and management of educational institutions

2.1. Innovative educational work in Ukraine: management aspect

The state of education and the prospects for its development depend to a large extent on the state's policy in this field. In many countries, public education policy considers high occupational and cultural levels of the population to be an important condition for economic development, preservation and enhancement of the national economy's competitiveness in world markets, security and social stability. Today, the state education policy in Ukraine is radically changing. The formation of new education paradigms, focused on the entry of our country into the world educational realm, has begun. The tendencies of differentiation of education are deepening. In such conditions of the development of the national education system, innovative activity of educational institutions, characterized by systematic experimentation, testing and application of innovations in the educational process, gains importance.

Features of management of innovative educational activity, training of teachers for innovative research were examined in scientific works of domestic (V. Andrushchenko, V. Bekh, L. Vashchenko, V. Danylenko, I. Dychkivska, N. Klokar, V. Maslov, V. Oliynyk, V. Palamarchuk, V. Pikelna, V. Pinchuk, N. Poghribna, O. Savchenko, etc.) and foreign scientists of the last decade (I. Zagvyazinsky, M. Clarin, V. Lazarev, E. Pavlyutenkov, M. Potashnik, O. Khomeriki, T. Shamova and others). Their research systematizes the experience of pedagogical innovation management in educational institutions, which became a prerequisite for concentrating attention on the issues of organizing innovation processes, technology management, developing a system of control, evaluation and expertise of the effectiveness of pedagogical innovation implementation.

The purpose of the article is to reveal the features of effective innovation management in educational institutions of Ukraine.

Innovation management is one of the components of Ukraine's overall education management system. At the present stage in the Ukrainian education system, the emphasis is on managing a holistic pedagogical process on a scientific basis, understanding all its complexity, knowledge of the mechanisms and patterns of pedagogical interaction that contribute to the development of personality, which is the main task of education. In Ukraine, innovation management is aimed at overcoming the administrative style of management, minimizing bureaucratic links between levels of management, using the intellectual and creative potential of teachers, involving scientists in solving the problems of modern pedagogical practice.

There are three aspects to managing education:

- organization – education management is a complex organizational and structural system, which includes the structural elements of state and regional education management and management of an educational institution;
- process – education management is a complex of interrelated cyclically repeated processes of development and implementation of solutions aimed at ensuring the functioning and development of all components of the education system;
- interaction of educational entities – education management is a complex multifaceted process in which the changes of entities occur not only within interconnections but also within interdependencies.

In the organizational and structural management system of innovative educational activities it is advisable to distinguish three levels: nationwide, regional, educational institution level [1, p.61].

The national level of management of innovative educational activity forms the educational policy, provides the normative base for its implementation. The basis of the regulatory framework for innovation in education are the laws of Ukraine “On Education”, “On General Secondary Education”, “On Higher Education”, “On Scientific and Technical Activities”, “On Copyright and Related Rights”, “On Scientific technical information”, “On scientific and technical expertise”, Regulations “On the procedure of carrying out innovative educational activities” and Regulations “On experimental comprehensive educational institution”.

Separate government documents emphasize the importance of organizing innovative activity and outline its prospects. The Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine has identified the priority areas for innovative activity in the field of education: innovative training technologies; interactive teaching methods using information technologies; creation of computer-oriented teaching methods in various subjects; development and implementation of the latest didactic models and technologies of profile training in general educational institutions; development of educational and scientific software, new programs, textbooks, manuals and methodological materials of the new generation, including electronic ones.

At the national level, the management of innovative educational activity is formed by two dominants: the introduction of state standards and personality-oriented methodological systems. At the same time, a step-by-step approach to the creation of scientific and methodological support of innovative activity should be implemented at all levels in order to achieve integrity, optimal balance of external and internal management and self-management with the current adjustment of the results of management activity.

The content of the step-by-step management of innovative educational activity at the national level consists of:

- organizing the acquisition of new goals and new professional knowledge, skills and competences by teachers and school headmasters;
- studying the preparedness of educational institutions and teachers to introduce new programs; preparation of methodological support for new integrated subjects;
- introduction of new content and forms of management activity at the level of an educational institution;
- assessing the capacity of an educational institution in terms of the feasibility of changing its status, structure and staff;
- individual work with teachers, comprehensive study of the reasons that impede the introduction of pedagogical innovations;
- improving the organizational and professional culture of the school.

It should be noted that the national level of management of innovative educational activities performs the main function of managing education in the state - providing the conditions for the educational needs of the modern individual and society. The implementation of new content in educational management contributes to the formation of a modern educational environment.

Management of the development of the regional education system in the context of innovative transformations should be considered as a process that ensures the interconnection of all components of the system, implemented through new managerial functions: development of innovation policy; study of the processes of functioning and development of the system on the basis of monitoring studies; organization of examination of innovations; identifying and supporting an educational initiative, “cultivating” innovation based on previous innovative experience, etc.

This contributes to the transition of the system from one qualitative state to a higher one in order to meet the diverse educational interests and needs of the individual based on the maximum use of the scientific, cultural, economic potential of the region.

In the research of modern scholars, the concept of "regional education" is revealed as the coherence of national and regional strategies and priorities, overcoming the boundary between educational opportunities of different regions [3, p.25]. At the same time, regional education is the formation of an independent regional policy, the transition from a mono-educational system to a multicultural educational diversity, and creating opportunities for the formation of a coherent regional strategy for the development of education. In our opinion, in order to create an innovative education system, regionalization of education should be based on:

- taking into account historical, cultural, socio-economic local features in the content of the organization of educational processes;
- expanding the network of educational establishments of different types and with different educational services to meet the growing needs of the population to obtain quality education;

- humanization of educational institutions, which involves the inclusion of students in an organized system of cognitive activity;
- ensuring educational inquiries of national minorities of the region;
- a combination of global trends in the development of education in the country, internationally, in the context of its regional development programs;
- rapprochement of local authorities with the real life of the school, mobilization of material and intellectual resources;
- creating a favorable social and educational environment for pedagogical innovations, mobilizing local authorities, material and intellectual resources;
- introduction of innovative educational technologies into the educational process.

The regional level of innovation education management can ensure the effective development of the education system if [4, p.53]:

- the changes that take place in it correspond to the priorities and prospects of education development, which are fixed in the strategic directions of management activity;
- provided are the socio-psychological and pedagogical conditions for different forms of stimulation of teachers to innovative search;
- the regional education management body uses management tools to ensure the innovative development of the system while maintaining its integrity;
- management functions are being updated to reflect innovative transformations;
- organizational and technological approaches to the management of innovation activities are consistent with the purpose and objectives of the region's education development;
- the subjects of the management system are capable of solving the tasks that are facing the management of innovation processes in the region's education.

Management of innovative educational activities at the institution contributes to the innovation and largely depends on many factors, primarily on the innovative capacity of the school. At this level, a model of innovative development of the

educational institution is created, which substantiates its opportunities for innovative activity: material-financial and personal potential of the institution.

Material and financial potential of the educational institution includes: availability of premises for collective events; convenient mode of operation of these premises; availability of modern equipment, financial capacity to ensure the innovations (overtime pay for teachers, flexibility in the use of funds, etc.).

The personal potential of an educational institution is the professional capacity of the teaching staff and the heads of schools to carry out innovative pedagogical activities and the capability of the pupil (student) contingent.

The innovative potential of an educational institution for a specific innovation is [2, p.27]:

- the interest of participants in innovative educational activities in the positive final result;
- competence of participants of innovative educational activity on realization of innovations, correlation of school goals with new pedagogical idea, presence of responsible parties for the process and the results of approbation of innovation (author, scientific consultant, etc.);
- consistency of interests between the subjects of innovative educational activity, on the one hand, and the administration, the teaching staff and parents, on the other. Of particular importance are the recognition and support of innovation by public authorities and the public.

The process of innovating in an educational institution involves the following major steps:

1) awareness of the pedagogical staff of the need for change and introduction of innovations. At this stage, an appropriate information field is formed at the educational institution on the basis of involvement of pedagogical, student (student) and parental teams in various forms of information activity (conferences, meetings, seminars, meetings, meetings with experienced teachers, scientists, etc.). At the same time, the institution administration monitors the quality of educational processes in the educational institution and publishes their quantitative and qualitative indicators.

2) research for and mainstreaming of the new ideas. The main purpose of this stage is to identify a range of problems, mainstream the new ideas, discuss them with the staff of the educational institution. At this stage, a creative team is formed, whose activities are directed at the development and designing of the idea into the corresponding project or program.

3) designing an innovation by a creative team. First of all, the state of functioning of the educational institution is analyzed on the basis of the conducted diagnostics, the future perspective is determined, the strategy of achievement of the goal is outlined. If an institution plans to innovate simultaneously in the educational system, content, learning technologies, management approaches, then each group develops its own strategy to achieve the goal. The result of this phase is a drafted innovation project, which should reflect the purpose, objectives and main measures for the implementation of the new idea, the resources involved, the criteria for change and the method of identifying the effectiveness of the innovation.

4) managing the process of implementation of the innovation. At this stage, the exploitation (approbation) of a new pedagogical idea takes place. Therefore, it is important for the head of the educational institution to take into account the "human factor" (motivation, stress, functional uncertainty, timely information, uncontrolled situations, etc.) in the innovation process and creating comfortable conditions for the work of all subjects of innovative educational activity [5, p.93].

5) management strategy and preparation of innovative educational entities to work in new conditions. First of all, it is about choosing a management style, being able to present an idea, evaluate and control intermediate results, delegate authority, motivate to cooperate, establish external communication, etc. The effectiveness of innovations depends largely on the willingness of participants to innovate. Therefore, the process of training of teacher-researchers is of particular importance, during which the mechanisms of exploration and innovative technologies are mastered. At this stage, the role of the consultant (scientific supervisor) as one of the leaders of the innovative pedagogical program is important.

6) overcoming resistance and psychological discomfort. Often, in the process of preparation and implementation of pedagogical innovations in the educational institution there are situations of confrontation due to a lack of understanding of new incentives for work, changing the mode of work, additional costs, the need for constant learning, etc.

7) publication the results of innovative educational activities (innovation product). Its content, the content of a particular subject, course, algorithm of pedagogical technology, methodology, new organization of the educational environment and other ideas must be made public. The main forms of promulgation of the results of innovative educational activity are seminars-presentations, public conferences, speeches in the media, etc.

Heads of the educational institutions and their pedagogues should pay attention to the common mistakes that are made in managing innovative educational activities and the possible ways to eliminate them. For the most part, resistance to innovation arises when:

- the reasons for the changes are not explained; teachers did not participate in planning the innovations; traditions and usual style of work were discarded;
- the changes are explained, but the information about them is not complete, the essence of the changes is not clarified;
- innovations threaten with a sharp increase in the volumes of work;
- the innovation initiator is not credible;
- teachers do not understand how innovations can solve the existing problems.

In order to engage the pedagogues in creative search and innovation, the manager needs to use external incentives related to material remuneration; motives for external self-affirmation (through the assessment of others); professional motives, self-assessment; motives for personal self-realization (suggesting the possibility of personal growth); motives of creativity.

Innovative educational work is a complex process that requires a scientific and methodological approach at all levels of governance. All participants of the transformation process need to “find” themselves: state education authorities need to

develop appropriate projects and proposals; regional authorities have to use in their practice the world experience of innovations in education; heads of educational institutions have to successfully realize the opportunity for self-realization; teachers must be able to use their freedom to make a responsible choice of ways and methods of teaching.

References:

1. Грабовська Т.І., Талапканич М.І., Химинець В.В. Інноваційний розвиток освіти: особливості, тенденції, перспективи. – Ужгород, 2006. – 232 с.
2. Джерело педагогічної майстерності. Інноваційна сільська школа : науково-методичний журнал.– Випуск № 1(41). – Харків: ХОНМІБО, 2009. – 172 с.
3. Клеха Л. Управління інноваціями / Л. Клеха // Директор школи. – 2010. – № 40. – С. 24-30.
4. Науково-методичний супровід упровадження освітніх інноваційних процесів у регіоні / за заг. ред. Л.Д. Покроєвої. – Харків : ХОНМІБО, 2007. – 96 с.
5. Химинець В.В. Інновації в сучасній школі. – Ужгород, Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2004. – 168 с.

2.2. Lifelong learning as the civilization paradigm' factor of modern society development

2.2. Образование в течение жизни как фактор цивилизационной парадигмы развития современного общества

Фактором непрерывного, пролонгированного во времени и в измерении личностного роста и развития современного человека является актуальная тенденция нового тысячелетия – образование в течение жизни, которая имеет собственный вектор развития и оказывает опережающее влияние на экономическую, политическую, юридическую, социальную, культурную сферы, а также на безопасность, науку, идеологию, здоровье нации и постоянное обновление общественной жизни в процессе постепенного обогащения предварительно приобретенных знаний и умений.

Прогрессивное развитие цивилизационного современного общества прямо пропорционально зависит от уровня образованности ее граждан, способных быть успешными и конкурентоспособными в личностном и профессиональном смысле. В условиях постиндустриального производства, технологий которые постоянно обновляются, многие специалисты вынуждены переучиваться, менять квалификацию или даже профессию в целом.

Управленческая модель образования в течение жизни состоит из целевого, организационно-содержательного и результативного компонентов, которые являются основой для самореализации каждой личности, фактором формирования мощного человеческого капитала, детерминантой экономической эффективности цивилизационной парадигмы развития современного общества.

Среди общемировых тенденций развития цивилизационной парадигмы развития современного общества, обуславливающих распространение в развитых странах концепции «образование в течение жизни», для страны особенно актуальны «ускорение темпов обновления профессиональных знаний

(ежегодно обновляется около 5% теоретических и 20% профессиональных знаний; единица измерения старения знаний специалиста, принятая в США – период «полураспада» компетентности, то есть снижение ее на 50% вследствие появления новой информации, показывает, что по многим профессиям этот период наступает менее чем через 5 лет.

Решение проблемы заключается в переходе к образованию в течение жизни (непрерывному обучению), где базовое образование периодически должно дополняться программами дополнительного образования и организуется не как конечная, завершенная, а лишь как основа, фундамент для дальнейшего обучения [14].

Термин «образование в течение жизни» в 1960-х гг. стал широко использоваться на международных семинарах таких межправительственных организаций, как ЮНЕСКО и Совет Европы. Впервые в целостном виде концепция непрерывного образования была представлена на форуме ЮНЕСКО в 1965 П. Ленграндом. Сегодня вместе с этим термином широко применяются и другие, такие как «перманентное образование», «рекуррентное образование», «самообразование», «образование взрослых», «непрерывное образование», «самоуправляемое обучение».

В Меморандуме образования на протяжении жизни непрерывное образование определено главной политической программой гражданского общества, социального единства и занятости [3].

Европейский Союз в настоящее время делает упор в основном на занятость, конкурентоспособность экономики, социальную сплоченность и активную гражданскую позицию. Незаменимое место в достижении этих целей принадлежит непрерывному обучению (образованию на протяжении всей жизни). *Непрерывное обучение* – это все виды деятельности на протяжении всей жизни человека с целью повышения его уровня знаний, навыков, умений и компетенций для личностного роста, а также формирования гражданских и социальных качеств и для реализации профессионального карьерного роста.

Непрерывное обучение является целью современной политики в области образования и развития человеческих ресурсов [7].

Европейская Комиссия объединила различные образовательные и учебные инициативы в единую Программу обучения на протяжении жизни (Lifelong Learning Programme). Эта программа пришла на смену программам профессионального и дистанционного обучения, существовавшие до 2006 года.

При этом следует отметить, что Европейский Союз не стремится к созданию единой системы образования для стран-членов или полной унификации национальных систем образования. Скорее, речь идет об организации сотрудничества между странами при сохранении культурного и языкового разнообразия и международного обмена опытом. Принципы subsidiarity, изложенные в Маастрихтском договоре (Договор о Европейском союзе), являются гарантией такого разнообразия [1].

Европейский саммит, который состоялся в Лиссабоне в 2000 году еще раз подтверждает, что успешный переход к цивилизационной парадигме развития современного общества, основанной на знаниях, должно сопровождаться процессом непрерывного образования – обучения длиною в жизнь. Европейская комиссия и страны-члены ЕС определили обучение длиною в жизнь в рамках Европейской стратегии занятости как всестороннюю учебную деятельность, осуществляемую на постоянной основе с целью совершенствования знаний, навыков и профессиональной компетенции. На этом саммите были определены две главные цели непрерывного образования: активная гражданская позиция и конкурентоспособность на рынке труда [13].

Согласно основным положениям Национальной доктрины развития образования в XXI в. [15], основными ее направлениями в государственной политике по развитию образования является создание условий для развития личности и творческой самореализации каждого гражданина цивилизованного современного общества, воспитания поколения людей, способных эффективно работать и учиться в течение жизни, оберегать и приумножать ценности

национальной культуры и гражданского общества, развивать и укреплять суверенное, независимое, демократическое, социальное государство как неотъемлемую составляющую европейского и мирового сообщества. В доктрине подчеркивается, что государство должно обеспечивать воспитание личности с демократическим мировоззрением, которая ориентируется в реалиях и перспективах социокультурной динамики, подготовленная к жизни и труду в изменяющемся мире, является конкурентоспособным на рынке труда.

Предпосылкой формирования цивилизационной парадигмы развития современного общества стоят задачи обеспечить приоритетность развития образования и науки. По словам А. Дубасенюк, актуализируется современная образовательная интегративная парадигма, которая должна предусматривать интегрирование теоретических основ и практических результатов научно-педагогических парадигм и направлений, образование в течение жизни, реализацию поликультурных, глобализационных, холистических, интегративных тенденций инновационного направления в образовании [8].

Глобализация, изменение технологий, переход к информационно-технологическому обществу, утверждение приоритетов устойчивого развития, другие вызовы современной цивилизации требуют радикальной модернизации образования. Глобализационные процессы, влияя на образование, обостряют конкуренцию в образовательной среде; постепенно расширяются границы образования за пределами одного государства.

С принятием концепции человеческого капитала непрерывное образование рассматривается как механизм, обеспечивающий накопления человеческого капитала. На современном этапе она исследуется как фактор конкурентоспособности, который способствует развитию профессиональной компетентности. Непрерывное образование актуально во всех цивилизованных странах.

В формировании человеческого капитала решающая роль принадлежит образованию, которое является главным фактором успеха на рынке; залогом экономического роста страны; увеличение ее научно-технического потенциала.

«Формирование человеческого капитала средствами образования и профессиональной подготовки способствует инвестициям, активизирует разработку и внедрение новых технологий, а также повышает производственную отдачу в расчете на одного работника. В любой стране мира формирование человеческого капитала происходит за счет трех составляющих: доступная рабочая сила, ее квалификация и качество образовательных институтов» [18]. Образование в течение жизни как раз способствует повышению человеческого капитала и развития национальной экономики. И в этом контексте, важнейшее значение приобретает дистанционная форма обучения, что связано с существенной экономией ресурсов и времени, возможностью получать образование без отрыва от производства, расширить возможности получения дополнительного образования путем получения последипломного образования, дополнительного образования, прохождения тематических курсов и семинаров, что позволит улучшить свои знания, повысить компетенцию.

Основными компонентами модернизации образования, в частности высшего, является «приведение системы образования в соответствие с европейскими нормами и стандартами; ускорения интеграционного процесса; интенсивное внедрение в систему образования современных информационных технологий, языковых стратегий, научных достижений (инноваций) фундаментализации образования на основе углубления ее связей с наукой и социальной практикой; повышение качества образовательных услуг; создание рынка образовательных услуг и обеспечение равного доступа к нему; обеспечение непрерывности, создание возможности для каждого гражданина иметь доступ к образованию в течение жизни; интеграция системы «образование - наука - практика»; создание образовательно-научных комплексов путем интеграции образовательных учреждений и научных учреждений » [9].

Понятийно-категориальный аппарат непрерывного образования используется в современной литературе по следующим ключевым словам:

«образование взрослых»; «дальнейшее образование» ; «продолжение образования» ; «перманентное образование»; «возобновляемое образование» как образование в течение всей жизни путем чередования обучения с другими видами деятельности, главным образом с работой; «образование в течение жизни»; «обучение в течение жизни», содержание которых раскрывает определенную степень общей идеи пожизненного незавершенного образования для взрослого человека.

Понятие «непрерывное образование» является философско-педагогической категорией, рассматривается как: процесс, охватывающий всю жизнь человека; аспект образовательной практики, представляет ее как целенаправленное усвоение человеком социокультурного опыта, не приостанавливается с использованием всех звеньев имеющейся образовательной системы; принцип организации образовательной политики [17].

Ученые С. Курлянд и Т. Осипова, в термин «непрерывное образование» закладывают совокупность средств, способов и форм получения, углубления и расширения общего образования, профессиональной компетентности, культуры, воспитания, гражданской и нравственной зрелости. Они считают, что для каждого человека непрерывное образование является процессом формирования и удовлетворения его познавательных запросов и духовных потребностей, развития задатков и способностей [10]. Они исследуют понятие непрерывного образования в контексте ее роли для государства и для общества в целом. В первом случае, она – является ведущей сферой социальной политики по обеспечению благоприятных условий общего и профессионального развития каждой личности – во втором – является механизмом расширенного воспроизводства его профессионального и культурного потенциала, условием развития общественного производства, ускорения социально-экономического прогресса страны [10].

По мнению Н.Г. Ничкало, понятие «непрерывное образование» трактуется как «процесс, охватывающий всю жизнь человека; важный аспект

образовательной практики на различных ступенях системы образования; процесс, представляющий ее как постоянное целенаправленное освоение человеком социокультурного опыта разных поколений; принцип организации образования на общегосударственном и региональном уровнях; принцип реализации государственной политики в области образования; современная мировая тенденция в области образования; парадигма научно-педагогического мышления» [11, с. 20].

В смысле непрерывного образования можно выделить три основных признака:

- «связанные с обучением взрослого населения (обучение грамотности в широком смысле, включая компьютерную, языковую, социальную и т.д.);
- профессиональное обучение, включающее профессиональную подготовку, переподготовку, повышение квалификации;
- общекультурное дополнительное образование, не связанное с трудовой деятельностью.

Соответственно, по целям, которые ставятся и реализуются в системе непрерывного образования, его условно можно разделить на следующие составляющие:

1) дополнительное профессиональное образование – способствует формированию профессиональной основы кадрового потенциала современной высокотехнологичной экономики (потребители – социально-адаптированная часть населения, получает образование последовательно на всех ее уровнях);

2) образование, направленное на адаптацию и реабилитацию социальных и профессиональных групп, не способных самостоятельно приспособиться к быстроизменяющейся социальной среде и гражданам, которые по разным причинам не имеют доступа к формальной системе профессионального образования, создает для них угрозу десоциализации – обеспечивает разнообразным группам населения возможность адаптироваться к меняющимся условиям жизни.

Образование в течение жизни – целенаправленный процесс развития и воспитания личности путем реализации образовательных программ и услуг, осуществление образовательно-информационной деятельности (деятельности, направленной на оперативное удовлетворение потребностей личности в получении информации об достижениях в различных областях знаний, которая способствует повышению ее образовательного уровня) в пределах и вне общесреднего, профессионально-технического, высшего и последиplomного образования. Таким образом, непрерывное образование это приобретение индивидом знаний, умений и навыков в течение жизни для интеллектуального, культурного и духовного развития личности [5].

Образование в течение жизни – это система образовательной практики, которая рассматривает учебную деятельность человека как неотъемлемую и естественную составляющую его жизни в любом возрасте. Она предусматривает необходимость постоянной надстройки образовательной лестницы новыми ступенями, рассчитанными на все периоды взрослой жизни, это целостный процесс, обеспечивающий поступательное развитие творческого потенциала личности, всестороннее обогащение его духовного мира [12].

Образование в течение жизни подразумевает рост инвестиций в человеческий капитал и знания; приобретение основных навыков, включая цифровую грамотность и расширение возможности для инновационной, более гибкой формы обучения.

Цель состоит в том, чтобы обеспечить людей любого возраста равным и открытым доступом к качественному обучению. Образование в течение жизни охватывает все целенаправленное обучение, формальное или неформальное, с целью расширения знаний, улучшение навыков и компетентности.

Совет Европы утвердил образование в течение жизни как один из основных компонентов европейской социальной модели. Такое обучение не ограничивается только сферой образования; оно также является критическим фактором в сферах занятости и социального обеспечения, экономического роста и конкурентоспособности [2].

Меморандумом Европейской Комиссии в 2000 г. было определено шесть приоритетных направлений развития «образования в течение жизни»:

1. Признание ценности знаний (осмысление важности обучения, особенно неформального и спонтанного).

2. Информация, профорентация и консультирование (система непрерывного доступа к качественной информации о возможностях обучения в течение всей жизни).

3. Инвестиции в обучение (значительное увеличение уровня инвестиций в человеческие ресурсы для развития самого ценного капитала - население Европы).

4. Приближение возможностей обучения к тем, кто учится (развитие дистанционного обучения).

5. Базовые умения (гарантия приобретения и постоянного обновления умений, необходимых для эффективного участия в жизни общества, основанного на знаниях).

6. Инновационная педагогика (разработка эффективных методов обучения в течение жизни и всеобъемлющего обучения, которое охватывает формальное, неформальное и информальное (спонтанное) обучения).

Основные принципы образования в течение жизни, указанные в этом документе:

1) новые базовые знания и навыки для всех (компьютерная грамотность, иностранные языки, технологическая культура, предпринимательство и социальные навыки); **цель** – гарантировать общий непрерывный доступ к образованию для получения и обновления навыков, необходимых для включения человека в информационное общество;

2) увеличение инвестиций в человеческие ресурсы на основе социального партнерства и распространяя опыта передовых компаний – **с целью** поднятия приоритета людей;

3) инновационные методики преподавания и обучения (ориентация на пользователя, личностная мотивация, критическое мышление, умение учиться и

т.п.); *цель* – разработать новые методологии обучения для системы непрерывного образования на протяжении жизни;

4) новая система оценки полученного образования (разработка качественной системы «Аккредитация предыдущего и неформального образования» – Accreditation of Prior and Experiential Learning – APEL); *цель*: повысить мотивацию к непрерывному образованию, в корне изменить подходы к пониманию и признанию учебной деятельности, ее результатов, особенно в сфере неформального и информального образования;

5) развитие наставничества и консультирования (создание постоянной консультационной службы по предоставлению рекомендаций в сфере образовательного, профессионального и личностного развития пользователя); *цель* – обеспечить каждому в течение всей жизни свободный доступ к информации об образовательных возможностях, необходимых консультациях и рекомендациях;

6) приближения образования к месту жительства; *цель* – приблизить образовательные возможности к месту жительства потребителей с помощью сети учебных и консультационных пунктов с использованием информационных технологий [2].

Все эти принципы объединены пониманием взаимной ответственности при формировании цивилизационной парадигмы развития современного общества, государства и личности за развитие образовательных процессов.

В научной сфере выделяют следующие принципы *образования в течение жизни*:

- гуманистический характер (ориентация образовательной системы на человека, его неповторимую индивидуальность, на базовые потребности, среди которых важное место принадлежит потребности в непрерывном самосовершенствовании и самореализации);

- широкий демократизм (преемственность всех ступеней образовательной системы, доступность и открытость любого из них для каждого индивида независимо от пола, социального положения, национальности, расы);

- всеобщность (вовлеченность всего населения в различные структуры и уровни образования);
- интеграция (формальных и неформальных образовательных структур традиционного и нового типа);
- гибкость учебных планов и программ, альтернативность способов организации учебного материала;
- релевантность (связь с жизнью индивида, профессиональной и социальной деятельностью) [17].

Образование в течение жизни обеспечивает удовлетворение разнообразных индивидуальных образовательных потребностей граждан, например, языковую подготовку, получение психологических, культурологических и других знаний, коммуникативных навыков, специальных умений и т.д. [14].

Ю. Ковбасюк, К. Ващенко, Ю. Сурмин считают, что важным направлением кадровой политики в контексте воспроизведения и эффективной реализации кадрового потенциала является стимулирование развития самообразования кадров. «Потребность в государственном влиянии на развитие самообразования обусловлено общественной и личностной необходимостью, возрастанием роли образования в жизнедеятельности личности и общества в современных условиях его развития» [14].

В рамках государственной образовательной политики реализация основных положений концепции образования на протяжении жизни в контексте формирования общества знаний предусматривается закрепление в сознании населения понимания взаимной ответственности цивилизационной парадигмы развития современного общества, государства и личности за развитие образовательных процессов.

Особенно актуальным в условиях цивилизационной парадигмы развития современного общества является вопрос непрерывного профессионального образования управленцев.

Целевой компонент управленческой модели цивилизационной парадигмы развития современного общества включает:

- цель (которая предусматривает профессиональный потенциал для современной экономики, международную конкурентоспособность, качественное образование для граждан разного возраста);
- принцип образования на протяжении жизни (новые базовые знания и навыки для всех);
- увеличение инвестиций в человеческие ресурсы;
- инновационные методики преподавания и обучения;
- новые системы оценки качества полученного образования;
- развитие наставничества и консультирования;
- приближение образования к месту жительства и причины введения образования на протяжении жизни (глобализация);
- модернизацию всех сфер жизни;
- инновационную модель развития общества;
- расширение информационно-коммуникационной среды;
- возрастание роли человеческого капитала и др. [4].

Организационно-содержательный компонент модели внедрения образования в течение жизни в контексте цивилизационной парадигмы развития современного общества объединяет:

- содержание (формы – формальное образование; неформальное; спонтанное (информальное));
- средства (дополнительное профессиональное образование, тренинги профессионального личностного роста, курсы и клубы по интересам, духовные и психологические семинары);
- особенности (значительное количество субъектов образовательного процесса, их высокая мобильность; опережающее влияние на все сферы жизни) и перспективы образования в течение жизни (экстраполяция знаний в будущее, их востребованность);
- соответствие рыночной экономике;

- пролонгированное обучение специалистов;
- связь требований современного рынка труда и учреждений высшего образования.

Таким образом, в основе образовательной политики в контексте цивилизационной парадигмы развития современного общества по профессиональной подготовке является непрерывный процесс «обеспечение государства высококвалифицированными специалистами, который предусматривает комплекс научно-исследовательских, организационно-управленческих, политических и законодательных действий, необходимых для обеспечения развития современного общества.

Результативный компонент модели внедрения образования в течение жизни в контексте цивилизационной парадигмы развития современного общества состоит из управленческих механизмов:

- современное законодательство образования в течение жизни;
- мощные инвестиции в высшее образование;
- система социального партнерства;
- организационное обеспечение образования в течение жизни (последипломное образование, профессиональное обучение работников, курсы переподготовки и / или повышение квалификации);

- критерии определения эффективности внедрения образования в течение жизни (социально-экономический рост государства, мировые стандарты качества образования, высокообразованные компетентные специалисты; дистанционное образование, постоянное саморазвитие граждан) и результаты, которые предусматривает мощную экономику и международную конкурентоспособность, полную самореализацию граждан.

Итак, образование в течение жизни должно стать научным обоснованием цивилизационной парадигмы развития современного общества. Государство должно обеспечить эффективное регулирование развития образования, способствовать профессионально-творческому саморазвитию личности, подготовке ее к самосовершенствованию в течение всей жизни.

Тенденція неперервного образования в течение всей жизни предполагает формирование человека нового типа, в условиях постоянных социально-экономических изменений, который сможет самореализоваться в активной деятельности и саморазвития, делая максимальный вклад в преобразование окружающего мира и обновления общества, его прогрессивного обновления. Образование в течение жизни является движущей силой формирования и развития экономического, интеллектуального и духовно-культурного будущего нации.

Литература:

1. Gonda V., Nestorenko T. Universities and Lifelong Learning in the Context of Sustainable Development : VI Міжнародна науково-практична конференція «Управління інноваційним процесом в Україні: економічні, соціальні та політичні трансформації». – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). ISBN 978-617-607-928-6. pp.153-154.
2. Making a European area of lifelong learning a reality. URL: <http://ec.europa.eu/education/>
3. Memorandum on Lifelong Learning. Commission of the European communities. URL: http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf.
4. Ажажа М. А. Управлінська модель запровадження в Україні освіти впродовж життя: Науково-виробничий журнал “Держава та регіони” серія: “Державне управління”. 2019. № 2 С.32–38. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/7.pdf
5. Бабич М. С. Безперервна освіта (освіта впродовж життя) — умова підвищення національної конкурентоспроможності. URL: [http://www.vchnu_ekon_2015_5\(1\)_11.pdf](http://www.vchnu_ekon_2015_5(1)_11.pdf)
6. Вплив рівня освіти на розвиток економіки та добробуту населення країни: URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/21222/2/SEIED_2017_Konstantiuk_N-Influence_of_education_161-163.pdf
7. Гонда В., Несторенко Т.П. Непрерывное обучение как фактор обеспечения устойчивого развития : Актуальні проблеми прогнозування поведінки складних соціально-економічних систем: Монографія / За ред. О.І. Черняка, П.В. Захарченка. – Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2016. – 512 с., с.166-183.
8. Дубасенюк О. А. Модернізація системи освіти в Україні в умовах сучасних глобалізаційних процесів / О. А. Дубасенюк // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія: монографія / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. К.: ТОВ «Видавниче підприємство «Едельвейс», 2013. С. 253–262.
9. Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років: проект. URL : https://docviewer.yandex.ua/view/62226167/?*=3D%3D&lang=uk
10. Курлянд З. Н. Теорія і методика професійної освіти : навч. посіб. / З. Н.Курлянд, Т. Ю. Осипова, Р. С. Гурін. К.: Знання, 2012. 390 с. URL: https://pidruchniki.com/1529052755044/pedagogika/neperervna_osvita_svitova_tendentsiya
11. Лук'янова Л.Б. Підготовка педагогічного персоналу для роботи з дорослими: теоретичний і методичний аспекти : монографія. К.: ПООД НАПН України, 2016 . URL: http://lib.iitta.gov.ua/710017/1/2016_monograph_Lukianova.pdf
12. Лук'янова Л.Б. Філософсько-педагогічна ідея освіти впродовж життя URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32307744.pdf>
13. Меморандум неперервного образования Европейского Союза. URL: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>

14. Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : наук. доп. / за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка. Київ : НАДУ. 2013. 120 с.
15. Національна доктрина розвитку освіти. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/200_2
16. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/252/%20>
17. Орієнтація на неперервну освіту: Українська педагогіка. № 18. URL: <http://ukped.com/statti/zagalna-pedagogika/2252-orientatsija-na-neperervnu-osvitu.html>
18. Щербина І. Ф. Забезпечення людського розвитку через механізми бюджетного регулювання: дис. ... канд. екон. н. / І. Ф. Щербина. К., 2009. 248 с.

2.3. The problem of defining the concept and types of migration in modern pedagogical science

2.3. Проблема визначення поняття та видів міграції у сучасній педагогічній науці

Міграція завжди вважалася однією з важливих проблем у світі і її розглядали не тільки як механічне пересування людей, а як складний суспільний процес, що стосується багатьох сторін соціально-економічного життя людей.

Однією із характерних особливостей сучасного світу є помітне зростання відкритості як соціальних, так і територіальних структур. Така ситуація спричиняє широкий спектр різноманітних наслідків, одним із яких є різні за своїми масштабами, інтенсивністю, напрямками і темпами міграційні потоки. Сьогодні міграція стала однією з найважливіших ознак суспільного життя і однією з підстав для її виникнення є поява і загострення соціальних і особистісних проблем [3, с.56].

У науковий обіг термін «міграція» (від латинського *migratio* – переселення, переміщення) ввів Е. Равенштейн (Ravenstein, 1885). Він був відомим англійським вченим. У 1885 році Е. Равенштейн стає одним із засновників науки про міграцію (міграціологія). У цей час у журналі «Статистичне суспільство» (Statistical Society) він публікує статтю «Закони міграції» (The Laws of Migration), де розглядає це явище як «безперервний процес». Зазначений процес зумовлений взаємодією чотирьох основних груп чинників, які передбачають умови, що діють у початковому місці проживання мігрантів, на стадії його переміщення, з моменту в'їзду до іноземної держави та факторів особистого характеру. Під ними ми розуміємо систему переваг особистості та сукупність її демографічних характеристик (вік, стать, національність, віросповідання, рівень освіти, соціальний статус) [13, с. 167-235].

Суть поняття «міграція» є предметом дослідження багатьох вчених, які надають різні його трактування. Наприклад, Ю. Римаренко трактує термін «міграція», як переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час [10, с.14].

С. Макєєв у своїх дослідженнях підкреслює, що під поняттям «міграція» він розуміє фактор соціальної мобільності населення, метою якої є задоволення економічних, освітніх, соціальних потреб особистості (наприклад, здобуття освіти, роботи тощо) [6, с.43].

Проаналізувавши різні трактування поняття «міграція», відзначимо, що дослідники міграцію населення розглядають у вузькому і широкому сенсі слова. У вузькому значенні міграція населення являє собою завершений процес територіального переміщення, підсумком якого є зміна постійного місця проживання, тобто в буквальному розумінні означає «переселення».

На думку Ж. Зайончовскої, міграція населення в широкому сенсі цього слова – це будь-яке територіальне переміщення, що відбувається між різними населеними пунктами однієї або декількох адміністративно територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності і цільової спрямованості. Серед соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, процеси міграції населення займають особливе місце [4, с.17].

Сучасному періоду соціального розвитку у світі властива наявність численних видів міграції, що характеризує дане явище як динамічний процес, а постійний інтерес до вивчення цього феномена може говорити про посилення ролі міграції в житті суспільства.

Варіанти систематизації видів пересування різноманітні і досліджуються багатьма авторами, наприклад, Т. Драгуновою, В. Іонцевим, С. Макєєвим, Е. Равенштейном, Ю. Римаренко та ін. На основі географічної властивості міграцію можна поділити на два основних види: зовнішня (міжнародна) і внутрішня (внутрішньодержавна). У свою чергу, зовнішня міграція підрозділяється на два класи міграцій – міжконтинентальна і внутрішньоконтинентальна.

До зовнішніх внутрішньоконтинентальних, як правило, відносять міграції двох порядків – міграцію між державами і між макрорегіонами.

Щодо зовнішньої міграції можна говорити про існування двох основних видів – еміграції (виїзд з країни) і імміграції (в'їзд в країну), а також можна виділити рееміграцію (повернення в країну, з якої емігрант виїхав раніше) і репатріацію (повернення на етнічну батьківщину, тобто в країну з якої асоціює людина своє походження і звідки він або його предки мігрували в іншу країну) [9].

За тривалістю перебування мігранта на новому місці можна виділити два основних види міграції – постійна, пов'язана з безповоротною зміною постійного місця проживання, та тимчасова. Вона, в свою чергу, підрозділяється на два класи – короткострокову міграцію, де термін перебування мігранта за межами його постійного місця проживання складає до одного року, і довгострокову міграцію (термін більше одного року).

Короткострокова міграція розглядається з точки зору регулярності і нерегулярності. До форм регулярної міграції відносяться щоденні маятникові міграції і прикордонні міграції. Маятникова міграція характеризується умовною регулярністю пересування, припустимо, житель Донецької області працює в м. Краматорськ, щодня переміщаючись в інший регіон.

Міграційна мобільність населення в основі своїй носить позитивний характер, бо таке переміщення дає можливість рівномірного розподілу населення в суспільній системі. Однак руйнівні політичні процеси, що ставлять під загрозу життя людей, формують міграційні потоки, які час від часу виникають у різних частинах світу. Через своє бажання зберегти життя люди вимушено залишають місце свого постійного проживання і шукають притулку на інших територіях.

Вимушена міграція – це сукупність територіальних переміщень, пов'язаних з постійною або тимчасовою зміною місця проживання людей по незалежним від них причин, як правило, всупереч їх бажанням (стихійні лиха,

військові дії, екологічні катастрофи, порушення основних прав і свобод) [7, с.69].

На сучасному етапі розвитку суспільства питання вимушеної міграції набули глобального характеру. Ми вважаємо, що рішення даного завдання неможливо тільки на рівні однієї держави і вимагає зусиль загальносвітового масштабу.

Проблеми міжнародної безпеки вимушених мігрантів та їх правового статусу регулюються в рамках міжнародного співробітництва держав протягом довгого часу. Проте, до завершення Другої світової війни міждержавне співробітництво з питань захисту прав вимушених мігрантів було незначним. Перш за все це пояснюється відсутністю чіткої ратифікованої законодавчої основи (Міжнародного законодавства), а також фінансової і матеріальної бази.

Лише в 1946 році на сесії Генеральної Асамблеєю ООН озвучені і розроблені принципи, які стали основою світової системи захисту прав і свобод вимушених мігрантів:

- майбутнє біженців і вимушених переселенців привертатиме увагу міжнародного суб'єкта захисту, якій ще необхідно створити;
- проблема вимушеної міграції є міжнародним процесом;
- головним стратегічним завданням підтримки вимушених мігрантів оголошено заохочення і надання будь-якого виду сприяння біженцям з метою їх якнайшвидшого повернення в країну походження;
- жодного з вимушених переселенців або біженців, які виявили небажання повертатися в рідну країну, не можна депортувати силоміць у його країну.

На даний момент генеральним документом, що визначає правовий статус біженців та інших категорій вимушених мігрантів, є Конвенція про статус біженців 1951 року. У Конвенції надано загальне визначення поняття «біженець», яке не пов'язане з конкретними національними групами

Відповідно до статті 1 Конвенції «біженець» – це, особа, що перебуває за межами країни, громадянином якої він є, з причини абсолютно підтверджених побоювань стати об'єктом переслідувань за віросповіданням, приналежності до

певної соціальної групи, за ознакою раси, політичних переконань, громадянства, і яка не може або не бажає прийняти захист цієї держави або повернутися до неї з огляду на побоювання стати об'єктом переслідування; або не має законно встановленого громадянства і знаходиться поза країною колишнього місця проживання внаслідок таких підозр [5, с.163].

Слід виділити кілька критеріїв властивих даному поняттю:

- особа не має можливості або не бажає, через зазначені фактори, повернутися в рідну країну;
- особа виправдано відчуває страх за своє існування, безпеку, свободу;
- особа перебуває за межами країни громадянської належності;
- особа піддається переслідуванню внаслідок віросповідання, політичних переконань, за ознакою раси, національної належності, приналежності до певної соціальної групи.

Дана Конвенція визначає чотири правових регламента поведження з біженцями:

1. національний регламент, що виділяється громадянам певної держави;
2. регламент, встановлений громадянам країни постійного місця проживання біженця;
3. регламент сприятливого звернення, тобто найбільш сприятливий режим, встановлений для громадян іноземної держави;
4. має місце більш сприятливий регламент звернення, принаймні, не менш сприятливий, ніж той регламент, яким за тих самих умов зазвичай користуються іноземні громадяни [5].

Підкреслимо, що передумови міграційних процесів глобальні, стихійні і не визначені. Досліджуючи проблему вимушеної міграції населення І. Балі, В. Айрапетов, Г. Вітковська представили чотири категорії міграційної маси:

- «реальні вимушені переселенці»;
- «вимушені переселенці страху»;
- «переселенці»;
- «біженці» [1; 2].

До представників першої категорії відносять осіб з найбільш жорсткою формою вимушеної міграції, сформованої в результаті застосування насильства в ситуаціях екстремального посилення виштовхуючих факторів. За Е. Лі, зазначені чинники можуть мати:

- економічне походження (високе оподаткування, відсутність можливості працевлаштування, низький рівень доходу);

- політичне походження;

- соціальне (дискримінація за ознакою віросповідання, політичних переконань, бідність, військові конфлікти, обмеження свобод);

- екологічне походження (несприятлива екологічна обстановка, суворі кліматичні умови) [12, с. 48].

У більшості випадків суб'єкти цієї категорії емігрують без уявлення про майбутнє місце імміграції, про можливості працевлаштування, проживання, без документів, що підтверджують їх особу, найчастіше це жертви міжнаціональних конфліктів.

Особи, що відносяться до другої групи, це суб'єкти, які зазнали наслідки міжнаціональних відносин, що мають дискримінаційний характер (загрози і образи з боку титульної національності); зазнали загибель близьких родичів або погіршення свого здоров'я через екологічні фактори, а також молоді сім'ї, які не мають можливості мати дітей через радіаційні умови.

Третю категорію вимушеної міграції становлять громадяни, які самостійно покинули своє колишнє місце проживання за для безпеки свого життя, при цьому наслідками міграції можуть бути втрата стабільного працевлаштування, комфортного житла, численних соціальних контактів, і, в кінці кінців, втрата громадянства.

До представників четвертої категорії відносяться особи, які перебувають на початковій стадії соціальної адаптації, які перебувають в статусі «вимушених мігрантів» нещодавно, але відчують труднощі різного характеру, пов'язані зі зміною місця проживання.

Зазначеній групі властива інша мотивація вимушеної міграції, ніж попереднім категоріям, зокрема переважають позитивні фактори (високий рівень доходу, можливість працевлаштування за фахом, безпека, наявність соціальної підтримки з боку держави-прийому). Варто відзначити, що на місці переселення їм надається значна соціальна підтримка.

Зазначимо, що на думку А. Попової, і ми повністю погоджуємося з її підходом, міграцію доцільно розглядати в універсальному контексті, мета якого – конкретизація змісту поняття за допомогою уточнюючої ознаки.

На основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних науковців А. Попова виокремлює головні ознаки міграції як різновиду людських переміщень. До них належать:

- процес переміщення людей, пересування у часі і просторі;
- перетин особами як адміністративних меж держави походження (під час внутрішньої міграції), так і державних кордонів країн (зовнішня міграція);
- постійна чи тимчасова зміна місця проживання;
- поліпшення соціально-економічного стану окремого індивіда або групи осіб;
- основною діючою особою міграції є особа або група осіб, які перетинаючи як адміністративну межу власної держави, так і державні кордони різних країн отримують статус «мігрант» або «мігранти» [8, с.36].

Акцентуємо, що мігрантом (від лат. *migrantis* – емігрант) називається особа, яка здійснює переміщення, тобто перетинає кордони тих чи інших територій, змінюючи постійне місце проживання назавжди або на певний час [11, с.37].

У широкому розумінні цього поняття мігрантом є кожна особа, яка епізодично виїжджає в інші населені пункти або місцевості для досягнення туристичних, рекреаційних та ділових цілей; або на деякий час (місяць і більше) покидає своє місце проживання для тимчасової роботи в інших місцевостях; або переселяється на постійне місце проживання.

У вузькому значенні мігрантом є переселенець в інший населений пункт, який змінює місце постійного проживання [8, с.37].

Отже, підводячи підсумки нашого дослідження варто підкреслити, що проблема визначення поняття та видів міграції у сучасній педагогічній науці ще повністю не вирішена. Існує велика кількість трактувань поняття «міграція», «мігрант», «переселенець» тощо. Саме тому вважаємо за доцільне до подальших дослідницьких розвідок віднести міжнародний досвід класифікації мігрантів, акцентуючи на особливостях міграційних потоків в Україні.

Література:

1. Айрапетов В.С. Социальные проблемы вынужденной миграции: состояние и пути решения (на материалах современной России): Автореф. дис. канд. социол. наук. – М.: 1994.
2. Витковская Г.С. Вынужденные переселенцы из ближнего зарубежья: проблемы интеграции в российский социум// Миграционные процессы после распада СССР.– М.: 1994. – Вып. 5. – С. 53-69.
3. Зайнышев И. Технология социальной работы. – М.: ВЛАДОС, 2000.
4. Зайончковская Ж. А. Миграционная ситуация в странах СНГ – М.: Комплекс-прогресс, 1999.
5. Конвенция о статусе беженцев// Международные договоры Российской Федерации по вопросам миграции (часть первая): сборник документов. Вып.1. – М., 2004.
6. Макеев С. (1989) Социальные перемещения в крупном городе. В.И. Тарасенко (Ред.). Киев: Наукова Думка, 1989.
7. Народонаселение. Энциклопедический словарь/ Гл. ред. Г.Г. Меликьян. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994.
8. Попова А. Професійна підготовка соціальних працівників до роботи з мігрантами у Швеції: Дис. канд. пед. наук. Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2018.
9. Рыбаковский Л.Л. Практическая демография // URL: <http://rybakovsky.ru/uchebnik3a23.html> (дата звернення: 20.04.2020).
10. Римаренко Ю. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Енциклопедія. Київ: Довіра, 1998.
11. Шацкая А. Подготовка специалистов к работе в миграционной службе России: Дис. канд. пед. наук. Ставропольский государственный университет, Ставрополь, 2002.
12. Everett S. Lee (1966). A Theory of Migration // Demography, Vol. 3, No. 1, p. 47-57.
13. Ravenstein E. (1885). The Laws of Migration//Statistical Society, 46, p.167-235.

2.4. CLIL as a method of training European specialists

2.4. CLIL як метод підготовки європейського фахівця

У сучасному світі в час постійного політико-економічного, технічного, культурного й освітнього розвитку та прогресу, змінюються погляди на викладання предметів / дисциплін із застосуванням іноземної мови. Сучасна вища освіта не може триматися осторонь інтернаціональних методів навчання предметів, студенти повинні шукати можливості для міжнародного розвитку і мати змогу реалізувати себе на інтернаціональному рівні в умовах стратегії мобільності. Насамперед зараз успішно впроваджуються методи інтернаціоналізації у межах міжнародної діяльності, яку ведуть сучасні заклади вищої освіти. Досвідчені педагоги повинні знаходити та використовувати якомога найцікавіші та новітні методи викладання свого предмету та мати можливість працювати та розвивати свою діяльність у крос-національному напрямку. *Мета* цієї роботи полягає у визначенні основних аспектів методики CLIL (Content and Language Integrated Learning – предметно-мовне інтегроване навчання) як інноваційного методу підготовки європейського фахівця та з'ясування західного досвіду його впровадження в освітній процес. *Об'єктом* дослідження є метод CLIL, як основна концепція для підготовки європейських фахівців. *Предметом* дослідження стало техніки реалізації CLIL.

Багато вчених досліджували питання виходу вітчизняної освіти на міжнародну сходику, а також різноманітні підходи до опанування предметів із залученням іноземної мови за зразком Європейських країн. Так, А. Дебич досліджувала процес інтеграції вищої освіти на інтернаціональний рівень [2]. У свою чергу, Р. Кулен вивчав аспекти підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності на міжнародному рівні [8]. У багатьох освітніх закладах вивчення іноземної мови закінчується після другого курсу і знання іноземної мови, переважно це – англійська, залишається достатньо на низькому рівні. З огляду на це, виникає потреба конвергенції іноземної мови та професійних

дисциплін підчас навчання студентами вищих навчальних закладів. Кожний фахівець повинен вміти вести комунікацію в сфері своєї професійної діяльності не лише рідною мовою, а і іноземною. Тим самим мати бі- / мультилінгвальну комунікативну компетенцію, щоб реалізувати себе як спеціаліста міжнародного класу [1].

Багато вчених та науковців з різних країн світу вивчали проблематику модернізації освіти. М. Канделієр пропонував організувати освітній процес кількома мовами за типами, які включали підготовку до навчання мови ще з дитинства, тобто на дошкільному рівні, що дозволяло б дитині сформувати розуміння відмінностей між мовами та залучити її до інших мов та культур; проведення паралелі між рідною та іноземною мовами, що дозволило би порівняти та знайти зв'язок між рідною та іноземною мовами, і інтегрування навчання і викладання мов [7]. Інші вчені розглядали мультилінгвальну освіту та занурення дитини до двомовної сфери із самого дитинства її батьками, що дозволило би розвивати комунікативну та когнітивну компетентність [8]. Така методика допомагає розвивати своє мислення від самого початку формування особистості, а також сприяє формуванню мотивації до пізнання не лише предметів, а й іноземних мов. Питання мультилінгвальної або білінгвальної освіти з поглибленим вивченням іноземної мови не лише на побутовому рівні, а і на професійному набула своєї актуальності по всьому світі та потребує уможливленого її застосування у вітчизняному освітньому процесі.

Ефективним способом досягнення мультилінгвізму на побутовому та професійно орієнтованому рівнях є один з найпопулярніших підходів вивчення предметів із застосуванням іноземної мови, а саме метод CLIL, який передбачає вивчення немовних предметів іноземною мовою. CLIL більш відомий в українському середовищі як предметно-мовне інтегроване навчання або контекстно-мовне інтегроване навчання термінується як засіб опанування інших дисциплін, які в свою чергу забезпечують утворення у слухача – майбутнього фахівця потреби в освіті, що надає йому можливість переосмислити та вдосконалити власні навички у комунікації нерідною мовою;

дидактична методика, яка дозволяє формувати у майбутніх фахівців іншомовну лінгвістичну і комунікативну компетенції в освітньому контексті, під час якого формуються загальні вміння та знання.

Девід Марш першим ввів термін CLIL та успішно впровадив цю методику з вивчення тієї чи іншої дисципліни іноземною мовою понад двадцять років потому. Таким чином студент має змогу поглиблено оволодіти змістом предмету поряд з одночасним вивченням, вдосконаленням чи практикою іноземної мови [12]. У цьому контексті мова не є метою для вивчення, а використовується, як засіб для освоєння іншого предмету, наприклад, історії, соціології, інформатики тощо. Головний акцент стоїть на тому, що мова не є основним об'єктом для вивчення, вона виступає у якості інструменту, який допомагає пізнавати інші предмети, тим самим студент знаходить для себе певні перспективи сформувані, покращити, а також підвищити свої комунікативні навички [6]. Таким чином, студент може зануритися у пізнання того чи іншого предмету, і водночас освоїти іноземну мову.

Предметно-мовне інтегроване навчання – CLIL – є сучасною тенденцією у рамках інтернаціоналізації вищої освіти у багатьох країнах світу. Метод CLIL має на увазі одночасне формування предметної та мовної компетенції студента [5]. Ця тенденція стає дедалі продуктивнішою та набуває свого розповсюдження серед таких розвинених країн світу, як Швеція, Бельгія, Франція, Німеччина та ін. Предметно-мовне інтегроване навчання займає своє почесне місце у міжнародному освітньому просторі, адже вона являється дуже ефективним способом підготування майбутнього спеціаліста. На теперішній час метод CLIL має три моделі. Перша модель *soft* спрямована на лінгвістичні особливості спеціального контексту, тобто за цією моделлю учням викладають вибірккові теми на іноземній мові. Таким чином, учні або студенти можуть вивчати іноземну мову частково за допомогою пізнання нової лексики у певному контексті. Наступна модель *hard* спрямована на вивчення предмету іноземною мовою на 50% навчального плану. Так, ця модель CLIL дозволяє більш поглиблено вивчати сам предмет із використанням уже вивченої лексики,

а також пізнавати нову лексичну складову у рамках предмету. Третя модель часткового занурення, а саме *partial immersion*, має на увазі часткове вивчення іноземної мови, іншими словами проміжне навчання, тобто на той чи інший предмет виділяється певний обсяг годин для вивчення деяких модулів цього предмету іноземною мовою [3].

Якщо розглянути на прикладі вивчення такого предмету, як ентомологія, усі три моделі, то при використанні першої моделі *CLIL soft*, студенти засвоюють лексичну складову за тематикою, що дозволяє їм збільшити свій словарний запас, наприклад, *комаха – insect, pupae – пупарій, larva – личинка*, тощо. За моделлю *hard* вже відомий вокабуляр з цієї теми, а також нова термінологія буде вивчатися студентами під іншим кутом, адже за цією моделлю 50% обсягу часу буде викладатися на іноземній мові. Для прикладу, учні або студенти на іноземній мові будуть вивчати, як комахи проходять життєвий цикл або розмножуються, застосовуючи вже відому термінологію та знання з даного предмету, окрім того в даній моделі вводяться слова більш широкої тематики, що дозволяє учню більш поглиблено и розширено вивчати предмет. За третім проміжним типом *CLIL*, а саме *partial immersion*, для вивчення цього предмету іноземною мовою викладач візьме деякі вибіркові теми, наприклад, такі як еволюція комах, будова тіла, паразитуючі особини, які шкодять рослинам та інші.

Вважається, що модель *hard* є найбільш дієвою та результативною, адже половину учбового часу учень або студент занурений у мовне середовище і має змогу поглиблено вивчити тематику предмету іноземною мовою, розвинути свої комунікативні та когнітивні навички, які включають усне мовлення, читання, аудіювання та письмо. Також, можливо, за цією моделлю формується більше спрямування та мотиваційний аспект до вивчення предмету іноземною мовою ще на більшому рівні, витрачаючи не 50% часу, а навіть всі 100%. На сьогодні методологія *CLIL* є дуже поширеною у країнах Західної Європи. Так, наприклад, за цією методикою в білінгвальних школах Болгарії здійснюється навчання таких предметів як, історія, географія, філософія, а для реалізації

навчального процесу використовуються англійська, німецька, французька, іспанська та інші мови. [4]. Така модель дозволяє студентам оточити себе постійним мовним середовищем та при навчанні того чи іншого предмету взаємодіяти з викладачем та іншими студентами мимовільно спілкуючись іноземною мовою.

Для того, щоб готувати майбутніх фахівців використовуючи техніку предметно-мовного інтегрованого навчання, застосовують наступні елементи CLIL, відомі як «4C»: Content – зміст; Cognition – когнітивність; Communication – спілкування; Culture – культурологічні знання.

Зміст має на увазі перш за все розуміння, розвиток знань, вмій та навичок у певній предметній сфері. На заняттях необхідно стимулювати процес засвоєння знань та розвивати уміння у рамках предмету, який вивчають, розуміти сутність та опановувати нові поняття та особливості предмету з урахуванням попереднього набутого досвіду. У рамках даного методичного підходу змістовий компонент являється системоутворюючим [9]. Він визначає цілі, задачі і тематику для того, щоб реалізувати правильну професійну думку та самовираження. Зміст є свого роду основою для вивчення предмету. Зміст – це сукупність елементів і процесів, що утворюють даний предмет чи явище. Для вивчення предмету іноземною мовою і розуміння вище зазначеної складової, тобто змісту, при підготовці фахівців виконують вправи на розуміння змісту. Наприклад, при навчанні математики учням дають задачі для виконання, і перш за все вони повинні усвідомити зміст задачі, необхідну умову її розв'язання. Учень або студент не повинен приступати до її розв'язування, не зрозумівши її умови, тобто її змісту. Тому ознайомлення з задачею містить власне опанування її змісту і перевірку усвідомлення його учнями.

Когнітивність, сприйняття, важлива складова, яка несе в собі розвиток розумових здатностей. CLIL стимулює когнітивні та розумові навички. Для чого потрібно розвивати мислення? – Для кращого розуміння іноземної мови та предмету, що вивчається, створенню аналізу та логічного мислення,

побудування ланцюжків взаємозв'язку. Адже «гарна практика CLIL обумовлена когнітивною діяльністю» [10]. Пізнання також передбачає вміння використовувати набуті знання та вміння для того щоб навчитися висловлювати власні думки не лише рідною мовою, а іноземною у тому числі. Необхідно зазначити, що когнітивний концепт дозволяє стимулювати розвиток пізнавальних здібностей. Для досягнення такої мети допоможуть завдання аналітичного характеру з читання та письма, у яких потрібно знайти логічну відповідь на поставлене питання, знайти головну думку, шляхом мислення, знаходження зв'язків та зіставлення фактів. Крім того, когнітивну діяльність можна успішно розвивати шляхом виконання вправ на аудіювання, тобто прослуховування відрізків на іноземній мові у рамках заданої тематики та предмету, який вивчається.

Спілкування, тобто мова, яка має особливий статус, адже вона виступає засобом освоєння матеріалу, свого роду інструментом пізнання та засобом комунікації, чи то буде монологічне, чи діалогічне спілкування. Тим паче мова виступає у якості предмету для вивчення. Безпосередній контакт між комунікантами щодо певної теми у межах предмету допомагає відобразити форму мислення, застосовуючи експресивні засоби та мовленнєві звороти безпосередньо на іноземній мові. Завдяки комунікації можна реалізувати таку важливу складову, як когнітивне мислення, а також виразити свої думки щодо змісту іноземною мовою. Найважливіше те, що студент не лише використовує іноземну мову для вивчення обраного предмету, а і сам предмет для практики спілкування і вираження думок іноземною мовою. Також варто зауважити, що під час спілкування лексичний запас у заданій тематиці підвищується, що є не мало важливим компонентом. Якщо говорити про завдання для виконання з метою розвитку техніки спілкування, то допоможуть обговорення текстів, статей, особливо з використанням лексичного ряду у рамках заданої теми, розбір основної думки та теми. При обговоренні топіку іноземною мовою викладач повинен мінімізувати своє мовлення та заохотити студентів до підвищення фідбеку і обговорення теми, інтегруючи мовні навички. [4]. Цей

принцип є головною метою у методі CLIL, якщо говорити про комунікативний фактор. Більш того, для розвитку спілкування добре підходять завдання на аудіювання, адже аудіювання є видом іншомовної мовленнєвої діяльності в контексті особливостей розвитку мовних механізмів.

Необхідно підкреслити, що спілкування дуже тісно пов'язане із культурою. *Культура* виступає ядром методології CLIL [11]. Культура передбачає культурологічні знання та сукупність матеріальних і духовних цінностей, які включають розуміння культурних аспектів, особливостей та розбору, чим схожі та відмінні окремі культури. Культура допомагає розуміти себе та оточуючих, краще зрозуміти культуру своєї країни та інших країн світу. Окрім того, спеціалістів, які навчаються, цей компонент підштовхуватиме до зберігання культурних цінностей та стимулюватиме їх до покращення та розвитку культури в цілому, визначити для себе основні вектори у вихованні та усвідомленні культурного значення. З посиленням функціональної ролі іноземних мов та з урахуванням вимог сучасного соціуму постає потреба у підготовці фахівців, які будуть здатні ефективно здійснювати процес міжкультурної комунікації. Це передбачає формування не лише мовного, але і когнітивного усвідомлення навчального процесу. Оскільки метод CLIL передбачає предметно-мовне інтегрування, то важливо розуміти, що у світовому культурному просторі людина повинна не лише володіти мовою, а і взаємодіяти з іншими культурами, іншими словами інтегруватися і занурюватися у міжкультурні взаємодії. Тому при навчанні інтернаціональних майбутніх фахівців, необхідно враховувати всі грані та концепції, тенденції та особливості різних культур світу. Це дозволить сформувати відповідний рівень культурної та комунікативної компетенції. Необхідно зауважити, що усі 4С-складові не можуть існувати окремо одна від одної, як окремі самостійні елементи. Вони тісно пов'язані між собою і під час викладання предмету розвитку кожного з елементів необхідно приділяти окрему особливу увагу.

Заняття за CLIL можуть бути варіативно структуровані залежно від контенту навчання. Однак, можна простежити декілька перманентних етапів,

які допоможуть спланувати якісну роботу: добір теми за інтересом (для мовних спеціальностей); тема відповідно до програми (для не мовних спеціальностей); добір лексики – 6-10 термінів на початковому етапі, що згодом можна збільшити до 20, залежно від рівня підготовки студентів; добір граматичних структур; використання тексту – на будь-якому занятті з CLIL провідне значення має саме читання та аудіювання як основні перцептивні навички під час опанування нового матеріалу. Читання та аудіювання передбачає використання готових текстів за визначеною тематикою з наданням усієї необхідної інформації. Це може бути наукова література (тези, статті, монографії), навчально-методична література (посібники, довідники, схеми), інтернет ресурси. Саме цей матеріал і обґрунтовує лексико-граматичний добір; утворення графічного органайзера. Графічний органайзер – це інструментарій письмової комунікації, що використовує графічну нотацію для репрезентації знань, концепції, ідей, а також взаємозв'язків і відносин між ними. Як дидактичний засіб, що виконує ілюстративну, комунікативну і когнітивну функції, графічні органайзери застосовуються не лише як носії інформації, але і як підтримання діяльності слухачів під час планування освітніх проектів у вирішенні проблем, прийняття рішень, проведення досліджень. Графічні органайзери розрізняються за декількома видами: ланцюгові органайзери – темпоральний чарт, блокові діаграми; графічні порівняння; зіставлення – діаграми з логічними взаємозв'язками; ієрархічні органайзери – пірамідальні діаграми, діаграми-дерева тощо; концептуальні органайзери – концепт мапи.

Отже, за мету є візуалізація отриманої інформації, щоб студент мав нагоду проаналізувати її, спиратися на цю візуалізацію при повторенні матеріалу, підготовці домашнього завдання. самостійної та індивідуальної роботи; використання інформації креативним шляхом, що може бути пов'язано безпосередньо з різновидами самостійної та індивідуальної роботи, аудиторної роботи – в залежності від часу, що передбачає виконання довільних усних та письмових видів завдань.

Розглянемо деякі форми, техніки та прийоми за методикою CLIL. Найпродуктивнішими вбачаємо “5 minute interview activity”, “ABC dictation”, “Grab it!”, “Post it”, “Question loop”, “True / False dictation”, “Placemat”, “Balloon debate”.

5 minute interview activity – прийом, який дозволяє організувати діяльність, що сприяє гарній атмосфері, готує студентів до подальшої роботи. Суть цього прийому полягає у написанні кожним студентом на стікерах питальних речень англійською мовою. Усі стікери розміщуються на аркуші паперу або на дошці. Після цього кожний по черзі відповідає на усі запитання. Таким чином, можна досягти «розкриття» студентів, розвинути їх навички слухання та говоріння, а також розвинути уважність.

ABC dictation – нетрадиційний диктант, який передбачає показ малюнку на дошці з подальшими запитаннями щодо асоціативної низки студентів. Далі учасники навчального процесу поділяються на міні-групи (ABC). Кожному з учасників викладач читає пару речень з тексту відповідно до наданого малюнка, після чого учасники у міні-групах обговорюють отриману інформацію, виконують завдання згідно з набутими знаннями. Ця техніка дозволяє вдосконалити лексико-граматичні навички, ознайомлює з культурою носіїв іноземної мови.

Grab it! – прийом для роботи у групі: викладач надає студентам картки з написанням деяких термінів відповідно до теми заняття. Один учасник з кожної групи визначається спікером, якому надаються дефініції цих термінів. Спікер оголошує дефініцію, а його група має дібрати вірний термін.

Post it – прийом, під час якого у міні-групах роздають аркуші, які повністю заклеєні стікерами, за якими заховано портрет будь-якого вченого / предмет чи інше зображення. На кожному стікері написане питання, на яке має відповісти один з учасників групи. У разі вірної відповіді стікер знімається.

Question loop – прийом, під час якого кожен зі студентів отримує аркуш паперу з написаним запитанням з одного боку, а з іншого – відповідь на інше питання. Перший студент розпочинає гру – читає питання, хтось зі студентів

знаходить відповідь на своєму папері, оголошує її, продовжує гру, читаючи наступне запитання. Цей прийом покращує розумові здібності, рівень уваги та критичного мислення, вдосконалює навички читання та аудіювання.

True / False dictation – прийом, під час якого викладач зачитує три тези щодо теми, а студенти мають вгадати, яка з них є некоректною. правильні тези занотовуються у конспект.

Placemat – прийом для роботи групами з 4 учасників. По центру аркуша написана тема, а кожен учасник на своїй ділянці паперу пише власну думку стосовно цієї теми. Учасники крутять папірець, щоб кожний зміг прочитати думку однокашника, а також додати свій власний коментар.

Balloon debate – прийом, під час якого студенти поділяються на чотири групи, кожна з яких отримує імена / фото чотирьох вчених (відповідно до теми заняття). Група обговорює найвагоміші внески цих вчених та визначає найвпливовішого з них. Спікер від групи презентує обраного вченого, наводячи аргументи, факти та приклади. Для того, щоб зменшити стресовий стан / побоювання публічного виступу, спікеру надається повітряна кулька як засіб відволікання.

Отже, основною перевагою методу предметно-мовного інтегрованого навчання являється збільшення мотивації у студентів до вивчення предмету. Іншою перевагою є те, що учні або студенти під час CLIL занять можуть зануритися у мовне середовище і поглиблено пізнавати іноземну мову та всі її тонкощі. У студентів формується культурна та комунікативна компетенція. Прийом CLIL допомагає їм розширити свій словниковий запас у певному предметі, вивчити нові мовні прийоми, розширити термінологію в області тієї чи іншої термінології, що допоможе майбутньому фахівцю у подальшій роботі у якості інтернаціонального спеціаліста. Завдяки технікам, які пропонує CLIL, студенти також можуть розвивати своє креативне та логічне мислення, і насамперед свій кругозір. Вивчення іноземної мови у професіональному предметному контексті стає пріоритетним, адже майбутній фахівець мотивується метою набуття компетенції у тій чи іншій професіональній сфері

на міжнародному рівні. Можна простежити декілька перманентних етапів, які допоможуть спланувати якісну роботу: добір теми за інтересом ; добір лексики; добір граматичних структур; використання тексту; утворення графічного органайзера; використання інформації креативним шляхом. Найпродуктивнішими техніками та прийомами методики CLIL є “5 minute interview activity”, “ABC dictation”, “Grab it!”, “Post it”, “Question loop”, “True / False dictation”, “Placemat”, “Balloon debate”.

Література:

1. Брыксина И.Е. Концепция билингвального / бикультурного языкового образования в высшей школе (неязыковые специальности). Тамбов, 2009, 14 с.
2. Дебич М. А. Інтернаціоналізація вищої освіти: світовий досвід: монографія / М. А. Дебич. – Суми, 2017, 291 с.
3. Лалетина Т. А. Интегрированный подход и использование предметно-языковой интеграции при обучении иностранному языку. – Красноярск, 2012, 16 с.
4. Педагогическое мастерство: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2016 г.). – Москва, 2016, 16 с.
5. Филология и лингвистика в современном мире. // Международная научная конференция. – Москва, 2017, 94 с.
6. Brewster J. Content-based language teaching: a way to keep students motivated and challenged? – Canterbury, 2004, p.5.
7. Candelier, M., Oomen, I. Janua Linguarum. The Gateway to Languages. The Introduction of language awareness into the curriculum: Awakening to language. Council of Europe Publishing, 2002, p. 18.
8. Coelen R. (2016). A Learner-Centred Internationalisation of Higher Education. In Global and Local Internationalization. – Boston, pp. 35–42.
9. Coyle D., Hood Ph., Marsh D. CLIL, Content and Language Integrated Learning./ Do Coyle, Philip Hood, David March. - Cambridge, 2010. – p. 4-12.
10. Kay Bentley. The TKT Course CLIL Module, University of Cambridge, 2010, pp. 6-7, 20.
11. Marsh D. CLIL. The European Dimension: Actions, Trends and Foresight Potential. – Brussels, 2002, pp.4-16.
12. Mehisto, P., Frigols, M.-J., & Marsh, D. (2008). Uncovering CLIL. – MacMillan, 2008. – p. 240.

2.5. Innovation management as an important component of education institution management

2.5. Інноваційний менеджмент як важлива складова управління закладом освіти

У стратегіях розвитку освіти в Україні зазначено про необхідність створення системи мотивацій, стимулювання та заохочення інноваційної діяльності у сфері освіти; розроблення системи нівелювання ризиків негативних наслідків інноваційної діяльності [4; 10].

Дійсно, інноваційна діяльність у закладі освіти завжди перебуває у відношеннях єдності та боротьби протилежностей з оптимальним функціонуванням. Так, з одного боку, налагоджений уклад закладу, що забезпечений високопрофесійними кадрами, гарними матеріально-технічними умовами, опирається на нововведення, які перешкоджають його стабільності та не завжди приносять позитивні результати. З іншого боку, підтримати високі результати діяльності, конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг неможливо без інноваційних змін. Упровадження нового завжди несе в собі елемент ризику. Але ще більшим ризиком є відмова від інноваційної діяльності.

Під час інноваційної діяльності зростає роль менеджера, а його особистісні якості та позиція, професійна майстерність, інноваційна компетентність, інноваційна культура визначають долю освітнього закладу. Отже, успішність інноваційної діяльності зумовлюється інноваційним менеджментом.

Інноваційний менеджмент сприяє системній інноваційній діяльності, створенню єдиного інформаційного поля про інноваційну діяльність, підвищенню інноваційної компетентності та інноваційної культури педагогів, формує сприятливий інвестиційний клімат та конкурентоспроможність освітнього закладу.

Інноваційний менеджмент розглядають у декількох аспектах: як науку та мистецтво управління інноваціями (І. Дичківська) [5]; як вид управлінської

діяльності з прийняття рішень щодо інновацій (М. Йохна, В. Стадник) [9]; як систему правил принципів, норм, ціннісних орієнтацій, що регулюють різні сфери інноваційної діяльності (В. Василенко) [1]. В інноваційному менеджменті домінують методи соціально-психологічного ряду, евристичні та колегіальні (Л. Карамушка) [6]. Відбувається зміна у загальних функціях, структурі та цілях управління (Л. Ващенко) [2], з'являються особливі засоби та форми організації інноваційної діяльності (Л. Даниленко) [3]. Чинне місце в інноваційному менеджменті належить проектній діяльності (О. Мармаза) [8].

Особливості інноваційного менеджменту в освітній галузі розкриті в роботах І. Дичківської [5], Л. Даниленко [3], О. Козлової [7]. Автори у своїх дослідженнях спирались на теоретико-прикладні здобутки інноваційного менеджменту виробничої сфери. Інноваційний менеджмент освіти виник на підґрунті досягнень різних наук (управління, економіки, психології, педагогіки, соціології), які сформували теорії та накопичили позитивний досвід про творчу активність особистості, науково-технічний прогрес, методи удосконалення, амкемотиви діяльності.

Насправді, культивация «інноваційних вірусів» інших культур, сфер діяльності часто є небезпечними. Це призводить до сліпого та безрезультатного запровадження інновацій без врахування специфіки освітньої організації, її умов та колективу. Але з іншого боку, використання досягнень інших наук, кращого досвіду різних сфер діяльності уможливорює підвищення ефективності інноваційної діяльності в освітніх організаціях. На жаль, такого роду наукових досліджень замало, враховуючи, що проблема управління інноваційною діяльністю в закладі освіти є дуже актуальною та затребуваною.

Управління сучасним закладом освіти повинно здійснюватися на засадах інноваційних стратегій відповідно до принципів сталого розвитку. Інноваційний менеджмент являє собою стійку сукупність дій з визначення цілей розвитку закладу, обґрунтування та прийняття рішень щодо впровадження новачій, організації інноваційної діяльності, мотивації та стимулювання суб'єктів інноваційного процесу.

Інноваційний менеджмент – це підсистема загального управління, метою якої є управління інноваційними процесами в організації. «Інноваційний менеджмент як система – сукупність економічних, мотиваційних, організаційних і правових засобів, методів і форм управління інноваційною діяльністю організації з метою оптимізації економічних результатів її господарської діяльності» [9, с. 13]. Він покликаний забезпечити реалізацію стратегічних цілей організації через інноваційні процеси.

Задачами інноваційного менеджменту є такі: організаційно-управлінські (створення якісно нової системи управління закладом освіти в режимі інноваційної діяльності; створення єдиного інформаційного поля про інновації для усіх учасників навчального процесу; вироблення системи оцінювання ефективності інноваційних процесів; розроблення системи контролю, моніторингу, зворотного зв'язку під час інноваційної діяльності); соціально-економічні (створення привабливого інвестиційного клімату; створення здорового конкурентного середовища; створення позитивного іміджу закладу освіти; приваблення потенційних клієнтів і споживачів освітніх послуг); соціально-культурні (створення гуманного освітнього середовища та сприятливого клімату; підвищення рівня ділової активності, компетентності та професіоналізму членів педагогічного колективу; підвищення рівня інноваційної культури; демократичні засади у всіх сферах діяльності закладу).

Основними функціями інноваційного менеджменту виступають аналізування, планування, організовування, контролювання, регулювання.

Аналітично-прогностична діяльність менеджера пов'язана із глибоким аналізом стану системи, вивченням невідкладних для вирішення проблем, відстеженням тенденцій та закономірностей, виявленням перспектив та прогнозованих змін у майбутньому; передбачає розробляння прогнозів щодо доцільності оновлення та методів модернізації систем, наповнення новим змістом діяльності.

Функція планування в інноваційному менеджменті передбачає розроблення стратегічних та тактичних планів, концепцій, програм, проектів

щодо впровадження інновацій.

Функція організування покликана забезпечити упорядкування діяльності людей під час впровадження інновацій, розподіл повноважень та відповідальності за окремі ланки роботи. Домінуючими стають такі види діяльності, як координація та стимулювання. Координація в інноваційному менеджменті дозволяє уникнути надмірного хаосу, аритмії у період розвитку організації. Стимулювання забезпечує високий рівень зацікавленості персоналу в інноваційній роботі та її результатах.

Функція контролювання дозволяє перевіряти хід впровадження інновації, результативність інноваційного підходу до діяльності. Основними засобами інноваційного контролю виступають моніторинг, експертиза, аналіз інформації.

Регулювання в інноваційному менеджменті передбачає корекцію діяльності з впровадження інновації за наслідками контролю, створення ситуації відносної стабільності та рівноваги, запобігання відхиленням від запланованих інноваційних стандартів.

Управління інноваційною діяльністю передбачає спеціальні засоби, що зумовлені особливостями інноваційного процесу [8].

1. Ініціація.

Ініціація (від лат. *initiatio* – здійснення таїнств) – це діяльність, яка полягає у виборі мети та постановці задач інновації, пошуку ідеї інновації, її обґрунтуванні та матеріалізації.

Керівник закладу освіти перш, ніж розпочати впровадження інноваційних технологій, повинен зробити аналіз типової ситуації, яка склалась, та з'ясувати, чи потрібні та які саме зміни в освітньому процесі та роботі педагогів. Тут має значення, передусім, правильний підхід до вибору ідеї. Бо, наприклад, такі зазвичай досить поширені підходи, не можуть привести до позитивних результатів:

– Прагнення впроваджувати все, що привернуло увагу, зацікавило, десь бачили, десь читали чи чули. Як наслідок – відсутність результатів, аритмія в роботі, хаос.

– Пошук найбільш ефективної технології засобом спроб та помилок. Наслідок теж легко передбачуваний: даремно витрачений час, знервовані вчителі, занепокоєні батьки, втомлені діти, невисокі освітні показники.

– Впровадження того, що впроваджують в інших школах, щоб витримати конкуренцію, не відстати від педагогічної «моди». Результатом такого підходу буде повна зневіра вчителів у ефективність інноваційного пошуку, бо вони вже у такий спосіб «впроваджували» не одну методику та досвід.

– Безсилля перед тиском вищих органів управління освітою. Це найскладніший варіант з огляду на те, що і сам керівник закладу освіти не бачить ніякої перспективи цієї компанії.

Ці підходи до вибору інновацій не спрямовані на вирішення конкретних проблем закладу. Ефективним шляхом вибору змісту, методів, форм оновлення можна вважати свідоме управління розвитком закладу освіти, підґрунтям якого є глибокий проблемно-орієнтований аналіз.

Вивчення стану закладу освіти дасть відповідь на питання про види нововведень, які сприятимуть покращенню результатів діяльності. Це можуть бути локальні, поодинокі, не пов'язані між собою зміни; можливо – комплексні, модульні нововведення, які охоплюють діяльність групи педагогів чи паралелі класів, навчальні предмети певного циклу; системні, які стосуються всього закладу, всіх учасників навчально-виховного процесу. Колектив на чолі з керівником визначиться, які це будуть зміни за інноваційним потенціалом: удосконалення, раціоналізація, модернізація, оптимізація; комбінаторні нововведення, які передбачають конструктивне використання елементів різних технологій; принципово нові, радикального характеру технології навчання, виховання, розвитку школярів, організації педагогічного процесу, управління закладом освіти.

Отже, важливим є, передусім, виявлення потреби у інновації, визначенні її відповідності наявній проблемі, переконаність педагогів у доцільності розгортання інноваційної діяльності.

2. Маркетинг інновацій.

Маркетинг інновацій (від англ. market – ринок) передбачає вивчення ринку споживачів інновацій, їх запитів, інтересів; передбачає систему дій з реалізації інновації, забезпеченні її рекламою, організації «паблік рілейшнз».

Етика педагогічних інновацій ставить певні обмеження перед педагогами.

– Інновації не повинні руйнувати здоров'я дітей, самих педагогів. Вони повинні бути валеологічними.

– Інновації не повинні гальмувати процеси становлення особистості, її соціалізації. Вони не повинні бути відірвані від життя.

– Питання культурозберігаючої функції є важливим елементом етики освітніх інновацій. Культивуація інновацій інших культур руйнує нашу ментальність, наші ціннісні архетипи, унікальність народного організму. Відтак сучасні інновації вимагають підвищеної уваги до світогляду дитини.

Заходи «паблікрілейшнз» передбачають формування сприятливої громадської думки про інновацію та інноваційну діяльність, про педагогічний колектив як провідник нововведень. Маркетинг інновацій – це управління попитом на оновлену освітню послугу.

3. Бенчмаркінг інновацій.

Бенчмаркінг інновацій (від англ. bench – місце, marking – відмітити) являє собою засіб вивчення діяльності організацій-конкурентів з метою використання позитивного досвіду. Бенчмаркінг може бути спрямований на вивчення досвіду організації, яка вже впроваджувала подібні інновації. Він також може стосуватись аналізу характеристик результатів новацій та організації роботи з інноваціями.

Бенчмаркінг охоплює комплекс засобів, що дають змогу систематично знаходити, оцінювати позитивний досвід конкурентів чи компаній, які є лідерами у галузі, і використовувати його у своїй роботі. Він дає уявлення про різні аспекти діяльності за певною інноваційною технологією, відкриває приховані для широкого загалу явища, розкриває особливості інноваційного середовища, характеризує лідерів інноваційного руху, викриває вади інновації,

висвітлює соціально-психологічні чинники, змальовує комунікаційні схеми тощо. Бенчмаркінг в інноваційному менеджменті виконує функцію розвідки, яка стосується здебільше вивчення досвіду кращого вирішення подібних проблем за допомогою інновацій.

4. Фронткування інноваційного ринку.

Фронткування інноваційного ринку (від англ. *infront* – вперед) передбачає захоплення або відвоювання ринку діяльності інших організацій. Основними джерелами для фронткування виступають дані досвіду конкурентів, спостереження за інноваційними процесами та їх результативністю, науково-методична література, матеріали конференцій та семінарів, узагальнений передовий досвід, результати дисертаційних досліджень, звіти про роботу експериментальних майданчиків тощо.

Інноваційний пошук повинен бути постійним та системним. Для цього в закладі освіти необхідно створити систему інформаційного забезпечення інноваційної діяльності. У системі науково-методичної роботи закладу почесне місце повинно належати заходам, що передбачають вивчення досягнень науки, передового педагогічного досвіду та розвиток творчості вчителів. Тільки шляхом цілеспрямованого та організованого вивчення інноватики, аналізу стану закладу та його підсистем, з'ясування вигідних внутрішніх та зовнішніх можливостей можна підвищувати якість освітніх послуг та забезпечувати конкурентоспроможність.

5. Інжинірінг інновацій.

Інжинірінг інновацій (від англ. *engineering* – винахідливість, знання) означає проектно-консультаційні послуги щодо розробки проектів, програм, впровадження інновацій.

Інжинірінг передбачає комплекс робіт, до яких входять: проведення попередніх досліджень; обґрунтування вибору інноваційних ідей; розроблення рекомендацій щодо оновлення діяльності; визначення обсягу та змісту робіт щодо впровадження інновацій; розроблення та оформлення комплексно-цільових програм та проектів; консультування з проблем їх впровадження.

Зміни бувають стихійними та плановими. Проте, коли мова йде про інноваційний менеджмент, то на перше місце, безумовно, виходять прогнозовані, планові зміни. Чим вище рівень системності, систематичності та плановості, тим кращі освітні результати та менші нервові витрати усіх учасників освітнього процесу.

Найбільш поширеними формами впровадження інновації є цільовий проект, що передбачає сукупність аналізу стану певної системи, концептуальних основ вдосконалення та конкретного плану інноваційної діяльності. За напрямками діяльності проекти можуть бути: навчальні, які спрямовані на вирішення актуальних проблем навчання; виховні, що передбачають спрямування на реалізацію актуальних проблем виховання; методичні, в основі яких – підвищення професійної майстерності педагогів школи; організаційні (управлінські) – спрямовані на розроблення та впровадження нової моделі стосунків, режиму діяльності, удосконалення управлінської діяльності; матеріально-технічні, що передбачають удосконалення матеріальної бази закладу, впровадження нових механізмів господарювання, естетичне оформлення приміщень, нове технічне обладнання. За терміном виконання проекти бувають: оперативні – розраховані на здійснення протягом декількох тижнів чи місяців; річні – розраховані на навчальний рік; перспективні – розраховані на декілька років (як правило, від 3 до 5 років).

Основні етапи проектної діяльності – це: формулювання базової проблеми, знаходження варіантів вирішення проблеми, формування інноваційної ідеї та її маркетингове дослідження, постановка стратегічних цілей проекту, побудова «дерева цілей», побудова «дерева робіт», аналіз ризику та невизначеності, створення умов для впровадження проекту, реалізація проекту [8].

6. Моніторинг просування інновації.

Моніторинг просування інновації передбачає комплекс заходів, пов'язаних з відстеженням інновації, аналізом інформації про неї. Він дозволяє вивчити, оцінити та спрогнозувати стан об'єктів інноваційної діяльності. Основна мета

моніторингової діяльності полягає у виявленні ефективності інноваційної діяльності.

Моніторинг повинен бути цілеспрямованим та безперервним. Це означає чітке визначення об'єктів моніторингу та постійне вивчення їх стану за певний проміжок часу. Гласність та інформаційна достатність моніторингу засвідчують, що всі учасники інноваційної діяльності отримують різнобічну, якісну, своєчасну інформацію.

Невміле здійснення моніторингу інноваційної діяльності призводить до накопичення великих масивів непотрібної інформації, яку не можна ні осмислити, ні використати. З огляду на це моніторинг повинен мати чітку планову основу та ефективний механізм його організації.

7. Бранд-стратегія інновацій.

Бранд-стратегія інновацій (від англ. brandt – клеймо, марка) означає управління реалізацією інновації, просування її на ринку попиту, формування свідомості споживачів нового продукту. Бранд-стратегія покликана формувати повне уявлення про інновацію: надійність, гарантії, якість, результативність. Засіб бранд-стратегії є доречним на усіх етапах інноваційного процесу, починаючи від версії програмування до етапу дифузії, тобто поширення інновації на інші системи організації та поза її межами.

8. Дифузія або рутинізація інновації.

Якщо інновація виконала свою місію, то керівник разом із колективом повинен прийняти рішення щодо її подальшої долі: інновація стане традицією чи її відкинуть як рутинну.

Дифузія інновації (від лат. diffusio – розповсюдження) передбачає розповсюдження інновації у нових умовах, ситуаціях, колективах, регіонах тощо. За умов позитивних результатів інноваційної діяльності, інновація стає привабливою для інших навчальних закладів. Її використовують інші колективи для вирішення схожих проблем.

Об'єктами управлінського аналізу інноваційної діяльності виступають: мета інновації (в ім'я чого народжується інновація – педагогічна мода,

демонстративність вчителя, бажання реальних змін); розвиток творчого мислення педагогів під впливом інноваційної діяльності (необхідна допомога, консультації, семінари, курси); зміни в освітньому процесі (відстеження результатів, моніторинг); вплив інновації на педагогічний колектив, мікроклімат колективу (чи набула прихильників?, чи викликала нові ініціативи?, чи стала поштовхом до професійного зростання вчителів?); включення самого керівника в інноваційний режим (оновлення власної діяльності).

Умовами інноваційної діяльності в закладі освіти є: співвідношення цілей закладу освіти з новими ідеями розвитку; високий рівень професіоналізму та інноваційної культури педагогів; наявність творчого потенціалу; індивідуальний досвід педагогів з використання інновацій; сприятливий мікроклімат в закладі; наявність науково-методичного супроводу інноваційної діяльності; замовлення на оновлені освітні послуги; учнівська та батьківська зацікавленість у інноваціях; зацікавленість соціуму, потенційних клієнтів освітніх послуг; підтримка з боку вищих органів управління; наявність матеріально-технічної бази; фінансова підтримка інноваційної роботи педагогів [8].

Результатом інноваційного менеджменту можна вважати розширення інноваційних можливостей і зміцнення конкурентоспроможності закладу освіти. Такий заклад приваблює творчих особистостей; у ньому позитивно сприймаються креативні ідеї, накопичується інноваційний потенціал та розвивається інноваційна культура; формується імідж організації як такої, що постійно підтримує інновації, підтримує дух новаторства.

Таким чином, важливо удосконалити професійну підготовку менеджера освіти, який поєднував би фундаментальні теоретичні знання й практичні уміння, гуманістичні переконання та здатність до інноваційної діяльності. Інноваційна компетентність – це ключова компетентність керівника, яка дозволяє вирішувати проблеми удосконалення змісту та методів професійної діяльності, підвищувати якість результатів через формування нової

світоглядної позиції та застосування ефективних технологій трансформації інформації.

Проблеми змісту та методів інноваційного менеджменту, удосконалення інноваційної компетентності керівника закладу освіти відкриті для подальших наукових досліджень.

Література:

1. Василенко В. Інноваційний менеджмент: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 440 с.
2. Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами в загальноосвітній середній освіті регіону : монографія. Київ : Тираж, 2005. 380 с.
3. Даниленко Л. І. Менеджмент інновацій в освіті: монографія. Київ : Шк. світ, 2007. 120 с. (Бібліотека «Шкільного світу»).
4. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. (дата звернення: 26.03.2020).
5. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.
6. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : навч. посібник. Київ : Либідь, 2004. 424 с.
7. Козлова О. Г. Інноваційна культура: сутнісні характеристики. Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 140 с.
8. Мармаза О. І. Інновації в менеджменті освіти: монографія. Харків : Основа, 2019. 160 с. (Бібліотека журналу «Управління школою»).
9. Стадник В. В., Йохна М. А. Інноваційний менеджмент: навч. посібник. Київ : Академвидав, 2006. 464 с.
10. Типова освітня програма організації і проведення підвищення кваліфікації керівних кадрів загальної середньої освіти відповідно до вимог Концепції «Нова українська школа». URL: <https://imzo.gov.ua> (дата звернення: 27.03.2020).

2.6. Approach to improving the efficiency of functioning the internal quality system of higher education in Ukraine in the student - teacher module

2.6. Підхід до підвищення ефективності функціонування системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти в Україні у модулі студент – викладач

Згідно із Законом України «Про освіту», серед учасників навчально-виховного процесу зазначені студенти та науково-педагогічні працівники, тому оцінка якості діяльності професорсько-викладацького складу – важлива частина системи оцінки якості освітнього процесу у закладі вищої освіти (ЗВО). Вона дозволяє отримати об'єктивну інформацію про стан діяльності викладачів; встановити ступінь відповідності її змісту і якості вимогам, зафіксованим в Положенні про ЗВО; виявити позитивні і негативні тенденції; встановити причини підвищення або зниження якості діяльності викладачів в різні періоди їх роботи.

Складність оцінки якості діяльності викладача ЗВО полягає, по-перше, в тому, що вона багатогранна і включає в себе такі сфери, як педагогічна, науково-дослідницька, методична, організаційно-управлінська, громадська. По-друге, хто б її не оцінював – сам викладач, його колеги, керівники, студенти або експерти, – практично неможливо уникнути суб'єктивізму окремо взятих оцінок. Знизити суб'єктивізм оцінки можна лише за рахунок зіставлення оцінок різних суб'єктів, розмежування їх компетенцій і обґрунтованості системи критеріїв та показників. Разом з тим і сам суб'єктивізм є важливим фактором, що заслуговує виявлення, вивчення і врахування в педагогічному процесі. Розробка комплексної об'єктивної оцінки якості діяльності викладача очима студентів як основних учасників навчального процесу у закладах вищої освіти надасть можливість розробки ефективної системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти України, що дозволить здобувачам вищої освіти отримувати якісні освітні послуги та бути затребуваними на ринку праці.

В умовах ринкової економіки сучасна система неперервної професійної освіти передбачає планування результатів навчання і гарантоване їх досягнення, засноване на уточненні навчальних цілей [1]. Як правило, розробка навчальних цілей базується на педагогічній таксономії, засновником якої виступив Б. Блум в 1956 р. Згідно з технологією Б. Блума інтелектуально-розвиваючі цілі об'єднані в групу цілей в когнітивної (пізнавальної) області, включає шість категорій навчання - знання, розуміння і інтелектуальні навички (вміння, аналіз, синтез і оцінка). Перші дві категорії характеризують рівень знань, інші ставляться до інтелектуальних якостей вищого рівня діяльності. В основі даної таксономії лежить просування учня за рівнями освоєння.

Використання дієслів дії дозволяє будувати цілі занять від низького до високого рівня. Навчальні цілі формулюються за допомогою дієслів, що виражають конкретну дію, результат якої можна визначити, виміряти і оцінити. Використання правильних дієслів - ключ до успішного написання результатів навчання. Формулювання цілей навчання на основі таксономії дозволяє викладачеві інструментально, діагностично ставити цілі [2]. Загальний прийом конкретизації цілей – використовувати в їх описі дієслова, що вказують на певну дію. Поставлені цілі діяльності нерозривно пов'язані зі змістом освіти, її елементами, конкретним предметним змістом і впливають на її відбір. У 1999 р. групою науковців на чолі з Л. Андерсоним була запропонована оновлена таксономія освітніх цілей, в якій п'ята категорія замість навички «синтезу» була охарактеризована навичкою «оцінка», а шоста категорія характеризувалася навичкою «створення». Проте поняття «синтез» за Б. Блумом (побудова структури з різних елементів, створення нового цілого з іншими якостями) реально дорівнює у розумінні Л. Андерсона «креативності» (продукування ідеї, планування і продукування нового). У Б. Блума оцінка передбачає подання та захист думок шляхом формулювання суджень про інформацію, обґрунтованість ідей або якості роботи, заснованої на сукупності критеріїв. Її характеристики містять: 1) судження з точки зору внутрішніх доказів, 2) судження за зовнішніми критеріями. Отже, йдеться про рефлексивну

оцінку, яка має здійснюватись після синтезу як оцінювання його результатів. Така позиція ближча до компетентнісного підходу, за яким результатами навчання мають стати знання, уміння і ставлення. Саме тому при визначенні освітніх цілей для закладів вищої освіти України необхідно використовувати класичну позицію Б. Блума, виходячи з інтересів логічної розбудови практики навчання студентів критичного мислення.

Метою досліджень є формування підходу до підвищення ефективності функціонування системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти в Україні через визначення якості педагогічної діяльності викладача очима студентів.

Становлення визначення якості педагогічної діяльності викладача можна розбити на декілька етапів.

I етап. Оцінювання «викладач очима студентів» директивно було введено в кінці 80-х років минулого століття Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УСРС. Студентам пропонувалося оцінити професійні та особистісні якості викладача вищої школи. Анкетування проводилося через півроку після завершення вивчення тієї чи іншої дисципліни, студент оцінював декількох викладачів в анкеті, яку не було потрібно підписувати.

II етап. Оцінювання «викладач очима студентів» в умовах реалізації принципів Болонської декларації з 1999 р. Наявність внутрішньовузівської системи забезпечення якості освіти або системи менеджменту якості стало обов'язковою вимогою при комплексній оцінці діяльності ЗВО. Першим принципом менеджменту якості, покладеним в основу стандартів ISO 9001, є орієнтація на споживача. Визначення ступеня задоволеності споживачів - одна з головних задач менеджменту якості. Досі в Україні триває дискусія юристів, чи є студент споживачем, освіта - послугою і чи поширюється на освіту дія Закону «Про захист прав споживачів».

Перехід при створенні державних освітніх стандартів від кваліфікаційного підходу до компетентнісного зумовив ситуацію, коли студенту потрібно дати не просто набір знань, умінь і навичок, а навчити його успішній роботі в

постійно мінливих зовнішніх умовах. Тому потрібно сформувати у нього соціально-особистісні компетенції, вміння і готовність вчитися протягом усього життя, здатність і готовність змінювати напрямки діяльності, вміння працювати в колективі, брати участь в творчому процесі та ін. Сформувати всі ці компетенції можливо тільки в тому випадку, якщо студент буде активним учасником освітнього процесу.

Так як студент є зацікавленою стороною і має право брати участь в оцінці якості освітньої діяльності, у даному дослідженні пропонується оцінювання якості педагогічної діяльності викладача очима студентів через визначення рівня засвоєння матеріалу теми (оволодіння заявленими у дисципліні компетентностями) та думки щодо якості педагогічної діяльності викладача.

Розглянемо сутність підходу на прикладі викладання дисципліни «Основи менеджменту» освітньо-професійної програми бакалаврів, спеціальність – 275.03 Транспортні технології (на автомобільному транспорті), що викладається у Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті (м. Харків, Україна) [3].

Програма курсу «Основи менеджменту» передбачає надбання знань студентами з дисципліни для оволодіння наступними компетентностями:

– інтегральної компетентності: здатності розв'язувати складні спеціалізовані задачі та вирішувати практичні проблеми у галузі транспорту з використанням теорій та методів сучасної транспортної науки на основі системного підходу та з врахуванням комплексності та невизначеності умов функціонування транспортних систем;

– загальних компетентностей:

1) ЗК-12: знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності;

2) ЗК-13: здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;

– фахових компетентностей:

1) ФК-1: здатність аналізувати та прогнозувати параметри і показники функціонування транспортних систем та технологій з урахуванням впливу зовнішнього середовища;

2) ФК-3: здатність організовувати та управляти перевезенням вантажів на автомобільному транспорті;

3) ФК-9: здатність оцінювати експлуатаційні, техніко-економічні, технологічні, правові, соціальні, та екологічні складові організації перевезень;

4) ФК-11: здатність оцінювати та забезпечувати безпеку транспортної діяльності;

5) ФК-13: здатність оцінювати плани та пропозиції щодо організації та технології перевезень, складені іншими суб'єктами, та вносити необхідні зміни виходячи з техніко-експлуатаційних параметрів та принципів функціонування об'єктів та пристроїв транспортної інфраструктури, транспортних засобів;

6) ФК-16: здатність врахувати людський фактор в транспортних технологіях.

При розробці робочої програми, виходячи з мети та завдань курсу, по кожній компетентності визначається показник діяльності, за яким оцінюється оволодіння компетентністю; завдання, що повинні вміти вирішувати здобувачі освіти після набуття визначеної компетентності та мета розробленого завдання. Приклад визначення відповідності фахової компетентності ФК-13 меті та завданням курсу, наведений на рис. 1.

Виходячи з заявлених компетенцій, в робочій програмі зазначаються фахові компетентності за кожною темою дисципліни (рис.2).

При оцінюванні якості педагогічної діяльності викладача очима студентів окрім визначення думки щодо якості педагогічної діяльності викладача важливо зазначити, що враховано визначення рівня оволодіння заявленими у дисципліні компетентностями.

Компетентність спеціальна (фахова)*	Показник	Завдання	Мета
<p>ФК-13</p> <p>здатність оцінювати плани та пропозиції щодо організації та технології перевезень, складені іншими суб'єктами, та вносити необхідні зміни виходячи з техніко-експлуатаційних параметрів та принципів функціонування об'єктів та пристроїв транспортної інфраструктури, транспортних засобів</p> <p>Лекції: 8,10,14,15,16 Практичні роботи: 1,2,4 СРС 7,11,12,13</p>	Визначає показники, які впливають на вид організаційної структури апарату управління АТП	1. Виконати вибір виду організаційної структури апарату управління АТП в залежності від розміру парку рухомого складу	Охарактеризувати види організаційних структур апарату управління АТП
	Обґрунтовує рівні управління АТП і норми керованості між рівнями	2. Для обраної структури визначити три основні рівні управління і норми керованості	Визначити рівні управління та норми керованості АТП
	Вивчає основні функції управління та здійснює визначення нормативної чисельності управлінців по ним.	3. Розрахунок нормативної чисельності керівників, фахівців і службовців АТП по основним функціям управління виробничо-господарської діяльності АТП	Визначити нормативну чисельність управлінців по основним функціям управління
	Здійснює порівняння планової та фактичної структури апарату управління АТП	4. Перевірити раціональність побудови структури управління (для складних структур управління)	Охарактеризувати структуру управління на АТП
	Вивчає та розробляє основні документи, пов'язані з організацією роботи апарату управління	5. Розробити «Положення про відділи апарату управління АТП»	Ознайомитись з нормативною документацією по роботі апарату управління
		6. Розробити штатний розклад адміністративно-управлінського персоналу	
	7. Розробити посадові інструкції для кожного працівника апарату управління		
Визначає показники результативності роботи апарату управління АТП та обґрунтовує рекомендації щодо коригування існуючої структури	8. Проаналізувати показники результативності, економічності і ефективності роботи апарату управління АТП та розробити рекомендації по впровадженню результатів дослідження	Пояснити та обґрунтувати рекомендації щодо роботи апарату управління з метою покращення результатів діяльності робітників апарату управління АТП	

Рис. 1 – Визначення відповідності компетентностей, показників діяльності, мети та завдань курсу «Основи менеджменту» (приклад для ФК-13)

КЛАСИЧНИЙ ПІДХІД

ОБОВ'ЯЗКОВА СУЧАСНА
СКЛАДОВА

№ теми(№ тижня)	Мета	Фахові компетентності
1	2	3
Тема 11. Мотивація персоналу підприємства	Пояснити сутність мотивації праці персоналу та підрозділів підприємства. Визначити форми та системи оплати праці робітників. Скласти систему преміювання співробітників підприємства.	ФК-16
Тема 12. Влада і лідерство	Класифікувати та надати характеристику формам влади менеджерів. Оцінити стилі лідерства. Пояснити вплив влади на ефективність управлінських рішень.	ФК-3 ФК-16
Тема 13. Управління конфліктами в трудовому колективі	Визначити поняття та сутність конфлікту. Пояснити структуру та причини виникнення конфліктів. Класифікувати основні типи конфліктів. Управляти конфліктною ситуацією та володіти способами її вирішення.	ФК-16
Тема 14. Прийняття управлінських рішень	Класифікувати управлінські рішення. Визначити етапи прийняття управлінського рішення. Оцінити ефективність управлінських рішень.	ФК-3 ФК-9 ФК-13

Рис. 2 – Фрагмент робочої програми з дисципліни «Основи менеджменту»

Таким чином, при складанні анкети оцінюванні якості педагогічної діяльності викладача очима студентів (табл. 1) враховувались наступні аспекти діяльності викладача, які відповідають ознакам якості:

- соціально-професійний;
- функціонально-рольовий;
- етико-психологічний;
- індивідуально-типологічний.

Таким чином, підвищення ефективності функціонування системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти безпосередньо пов'язано з моніторингом якості педагогічної діяльності викладача. Визначення якості викладання з точки зору студентів є дуже важливим, так як студент є зацікавленою стороною освітнього процесу і має право брати участь в оцінці якості освітньої діяльності.

Таблиця 1 – Анкета для визначення рівня засвоєння матеріалу теми та думки щодо якості педагогічної діяльності викладача

Питання	Оберіть варіант відповіді		
	90...100	75...89	<75
Середній бал за останню сесію	90...100	75...89	<75
Мета заняття сформульована	зрозуміло	не повністю зрозуміло	незрозуміло
Перелік компетентностей, які повинні отримати студенти після вивчення теми	визначений чітко	визначений не повністю чітко	визначений нечітко
Як, на Вашу думку, визначені викладачем компетентності відповідають заявленій темі?	повністю відповідають	неповністю відповідають	не відповідають
Чи оволоділи Ви заявленими компетентностями?	так	не зовсім (вказати, що завадило)	ні (вказати, що завадило)
Доступність електронного конспекту лекцій, методичних вказівок для практичних та лабораторних занять	є	неповністю є (вказати чого немає)	майже немає (вказати чого немає)
Матеріально-технічне та інформаційне забезпечення занять (ПЕОМ за необхідністю, Інтернет тощо)	повністю забезпечено	неповністю забезпечено (вказати що не вистачає)	майже немає (вказати що не вистачає)
Викладач викладає матеріал	вільно	неповністю вільно	задиктовує за конспектом
Викладач викликає і підтримує інтерес до предмету (приклад, використання ТЗН, пізнавального відео, гармонічне поєднання графічного матеріалу з усним тощо)	так	частково (вказати, чого не вистачає)	ні (вказати, чого не вистачає)
Викладач стимулює самоосвіту, розвиток творчих здібностей та особистісних якостей (творчі завдання, дискусії, рольові ігри, підготовка доповідей, тощо)	так	частково (вказати, чого не вистачає)	ні (вказати, чого не вистачає)
Як Ви оцінюєте рівень технічної підготовки викладача до заняття (заняття розпочато вчасно, весь необхідний матеріал для заняття є у наявності)?	добре	не досить добре	незадовільно
Як викладач розподілив аудиторний час (вкладається в поставлений час розглянути поставлені задачі, чи встигають студенти виконати практичні роботи у відведений час)?	добре, все заплановане встигли	не досить добре	Погано, викладач не вклався в план
Викладач доброзичливий і тактовний зі студентами	так	не зовсім	ні
Викладач викликає прихильність до себе	так	не зовсім	ні
Професійні та особистісні якості педагога відповідають вашому уявленню про педагога університету	так	не зовсім (вказати, чого не вистачає)	ні (вказати, чого не вистачає)

Запропоноване у дослідженні анкетування студентів враховує соціально-професійний, функціонально-рольовий, етико-психологічний та індивідуально-типологічний аспекти педагогічної діяльності викладача, рівень оволодіння заявленими у дисципліні компетентностями і дозволяє всебічно її оцінити з точки зору споживачів освітніх послуг – студентів. Даний моніторинг сприятиме підвищенню ефективності функціонування системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти в Україні поряд з аналізом роботи модулів викладач – викладач та викладач – роботодавець.

Література:

1. Bloom, B., Englehart, M. Furst, E., Hill, W., & Krathwohl, D. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. New York, Toronto: Longmans, Green.
2. Скакун В. А. Организация и методика профессионального обучения: учебное пособие. - М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2007. - 400 с.
3. Освітньо-професійна програма: перший (бакалаврський) рівень, Спеціальність – 275.03 Транспортні технології (на автомобільному транспорті). – Режим доступу : https://www.khadi.kharkov.ua/fileadmin/P_Standart/bacalavr/275_03_opp_b_tt.pdf

2.7. Organization of health space in an educational institution

2.7. Організація здоров'язбережувального простору в навчальному закладі

Основним завданням Національної стратегії розвитку освіти в Україні є «якісна освіта, яка є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства» [5]. Під якісною освітою ми розуміємо надання молодій людині ґрунтовних знань, умінь та навичок, які складатимуть базис майбутньої професії, а також розвиток особистісних якостей (уваги, уваги, пам'яті тощо) і формування мотивів на систематичну самоосвіту [8]. Проте, як можна говорити про якісну освіту молоді, якщо спостерігається загрозна тенденція суттєвого погіршення стану фізичного та психічного здоров'я молодих українців. Серед сучасних причин загрозливих показників для української молоді є війна, міграційні процеси, низький соціально-економічний рівень життя, недосконала реформа системи охорони здоров'я, зниження рівня здоров'я населення. А зниження рівня здоров'я, зокрема, молоді обумовлено як конкретними причинами: спадковістю, способом життя, неусвідомленістю цінності власного здоров'я, незадовільною профілактичною роботою та медичною допомогою, забрудненням середовища життя, спалахами вірусної інфекції, низькою якістю продуктів харчування та питної води, несприятливими умовами в суспільстві та сім'ї [7], так і неналежними умовами у закладах, в яких перебуває молодь значну частину часу свого життя.

У «Щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні (за підсумками 2018 року)» наголошується, що за останні десятиріччя спостерігається тривожна ситуація щодо зменшення кількості здорових дітей в Україні, що відбувається на тлі зменшення загальної чисельності дитячого населення. Результати *профілактичних оглядів* дітей віком 0–17 років, що проводяться дитячими поліклініками по Україні, демонструють наявність значної кількості захворювань. За даними Міністерства охорони здоров'я України, з 6 947 063 дітей, оглянутих у дитячих поліклініках упродовж 2018 р.

(7 041 835 оглянутих дітей у 2017 р.), виявлено хвороби зору у 46,46 випадках серед 1000 оглянутих (47,85 випадків на 1000 оглянутих у 2017 р.), постави – у 37,77 випадках з 1000 оглянутих (39,45 випадків на 1000 оглянутих у 2017 р.) [4]. Ці дані засвідчують, що найбільш поширеними захворюваннями серед дітей є прояви порушення зору та змін опорно-рухового апарату, зокрема порушення постави та сколіоз. Ще більшого погіршення ця ситуація набуває серед українського студентства, що не може не викликати занепокоєння їхніх батьків, учителів, викладачів, адміністрацію навчальних закладів, так і їх самих.

Основними причинами формування неправильної постави є: висока питома вага гіпокінезії (недостатня рухова активність внаслідок прив'язаності дітлахів до комп'ютерів та планшетів) і гіподинамії (порушення функцій організму (опорно-рухового апарату, кровообігу, дихання, травлення), яке сталося через обмеження рухової активності, зниження сили скорочення м'язів) дітей і підлітків, що призводить до м'язової гіпотрофії і ослаблення суглобово-зв'язкового апарату; надмірні фізичні вправи, пов'язані з різними видами праці і спорту, викликають більший розвиток тих м'язів, які є найбільш навантаженими; внаслідок цього сильніше розвиваються одні частини тіла, а інші відстають; надмірна жирова маса тіла; збільшення статичних навантажень на хребет, пов'язане з необхідністю тривалого підтримання робочої пози; неправильні звички сидіти горблячись і викривляючи хребет вбік, стояти з упором на одну ногу, ходити з нахилою вниз головою і опущеними та зведеними вперед плечей; сором'язливість дітей та підлітків високого зросту, внаслідок чого вони часто сутуляться або відставляють одну ногу в бік, неправильно розподіляючи вагу тіла і перевантажуючи хребет, що призводить до його деформації; недосконалі шкільні меблі; носіння портфеля в одній руці; надмірна маса ранців / портфелів з підручниками; м'яка постіль, висока подушка, звичка спати на одному боці; плоскостопість; різні захворювання (наприклад, рахіт, ревматизм) [3].

Порушення постави мають не тільки негативний вплив на зовнішній вигляд й естетику тіла, але й передусім на функціональний стан окремих систем

і органів, призводячи до порушень фізичного розвитку, а також викликають перевантаження опорно-рухового апарату, що стає причиною його захворювання [3]. У дітей із порушеннями постави знижені фізіологічні резерви дихання та кровообігу, порушені адаптаційні реакції, унаслідок чого вони схильні до захворювань легень і серця. Наприклад, збільшення грудного кіфозу (сутулість) змінює реберний кут, що призводить до зменшення об'єму грудної клітки, а отже до зменшення життєвої ємності легень (ЖЄЛ) та порушення функцій серця. У дітей з пласкою спиною спостерігається зниження ресорної функції хребта, внаслідок чого спричиняються постійні мікротравми головного мозку під час ходьби, бігу та інших рухів, що негативно позначається на вищій нервовій діяльності. Зниження амортизаційної (ресорної) функції хребта супроводжується швидким настанням втоми, а нерідко і головними болями. При збільшенні поперекового лордозу живіт випинається вперед, змінюється розташування внутрішніх органів у черевній порожнині, що обумовлює їх захворювання.

З огляду на зазначене, постава є інтегруючим показником стану здоров'я дітей, навіть незначні функціональні порушення можуть спричинити стійку деформацію опорно-рухового апарату, мати важкі наслідки для здоров'я дітей, тому так важливо вчителям, викладачам і батькам вміти оцінювати функціональний стан хребта в учнів з метою профілактики або корекції його порушень і створювати відповідні умови для його формування під час навчального процесу. Тому *метою статті* є окреслення шляхів організації здоров'язбережувального простору в навчальному закладі.

Під поняттям «здоров'язбережувальний освітній простір» ми розуміємо створення під час навчально-виховного процесу атмосфери комфортного особистісного зростання, розвитку й ефективної самореалізації кожної дитини, забезпечення адекватних віковим особливостям дітей психолого-педагогічних та оздоровчо-профілактичних умов для формування та зміцнення всіх компонентів здоров'я, а також комфортні й безпечні умови перебування молоді у навчальних закладах, що сприяє збереженню та зміцненню здоров'я [6]. З

окреслених вище позицій створення в навчальному закладі здоров'язбережувального простору розглядаємо як організацію безпечних і комфортних умов перебування дітей у школі, а студентів у ВНЗ.

Формування правильної постави, по-перше, неможливе без виховання фізичної культури. Під фізичною культурою ми розуміємо і ранкову гімнастику, і ходьбу, і уроки фізкультури. Добрим знаком є ухвалений Верховною Радою України Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підтримки дитячо-юнацького спорту та фізичного виховання дітей» (19 травня 2015 року № 453-VIII). Законопроектом №2067 передбачається відновлення в Законі «Про фізичну культуру і спорт» норм щодо обов'язковості передбачення посад фахівців з фізичної культури в дошкільних та інших навчальних закладах; збільшення мінімальної кількості уроків з фізичної культури в загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах з двох до трьох на тиждень; заборона скорочення мережі державних і комунальних закладів фізичної культури і спорту без згоди центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики в сфері фізичної культури та спорту, а також скасування норм щодо запровадження плати за навчання дітей у дитячо-юнацьких спортивних школах.

Впроваджені в Україні три уроки фізкультури на тиждень – це краще, ніж два, але все одно недостатньо порівняно з даними інших країн: у Франції та Німеччині – 6 годин в тиждень, а у Канаді – 7 годин в тиждень.

По-друге, дитина повинна отримувати правильне і збалансоване харчування, що забезпечує, відповідно до віку, достатнє надходження пластичних і енергетичних речовин, макро- та мікроелементів. Характер харчування багато в чому визначає стан кісткової тканини, зв'язкового апарату і «м'язового корсету» [3].

По-третє, правильна постава дитини залежить від того, чи навчили її батьки і вчителі набувати правильну позу під час сидіння, стояння, ходіння. Тому одним із завдань кожного педагога є формування в учнів правильної

робочої постави. Адже відчувати учня від неправильного стояння, ходіння чи сидіння значно важче, ніж навчити стояти, ходити і сидіти правильно.

Ознаками правильного стояння є: пряме розташування голови; симетрично розташовані плечі й злегка розгорнуті; підтягнутий живіт; ноги прямі; зведення стоп нормальне; збереження вертикального положення тіла; уникнення виставляння однієї ноги у бік, неправильно розподіляючи при цьому ваги тіла [3].

Ознаками правильного ходіння є: пряме розміщення голови; симетрично розправлені плечі; напружені ноги; навантаження припадає на п'яти та перший і п'ятий пальці стопи; склепіння стопи підняте; відсутність розгойдування тулуба з боку в бік; відсутність розмахування рук; хода красива [3].

Найбільш фізіологічно доцільними при сидінні (під час писання, читання, креслення) в учнів є: невимушена поза з легким нахилом тулуба вперед: тазовий відділ тулуба майже вертикальний, поперековий – відхиляється від вертикалі на 10° , грудний – на 18° , а осьова лінія голови – на 35° ; відстань від очей до зошита 24 – 35 см; симетричне розташування передпліч; лежання кистей рук на столі приблизно під прямим кутом; зігнання ніг у колінних суглобах під кутом 90° ; розміщення стоп ніг на підставці парти або на підлозі; висота сидіння повинна бути рівна довжині гомілки зі стопою плюс 2-3 см на підбори; лише за таких умов ноги учня в усіх трьох суглобах зігнуті приблизно під прямим кутом, що попереджує застій крові в нижніх кінцівках і органах малого тазу [3].

Для формування правильної постави важливо, щоб адміністрація навчального закладу керувалась гігієнічними вимогами до шкільного (навчального) обладнання [1]. До шкільного (навчального) обладнання відносять: меблі (столи учнівські, стільці, парти, лабораторні столи, книжкові, настінні і вбудовані шафи й стелажі); класні дошки; верстаки і верстати навчальних майстерень; обладнання спортивних залів; підручники, наочні посібники та письмове приладдя.

Санітарний контроль за виготовленням шкільного обладнання повинні здійснювати санепідемстанції (СЕС). Проте, 29 березня 2017 року урядом України було прийнято рішення про ліквідацію Держсанепідслужби. У лютому 2020 року із поширенням у всьому світі коронавірусу було відновлено посаду головного державного санітарно-епідеміологічного лікаря (але не всю службу СЕС), в обов'язки якого входить координація дії органів влади для запобігання коронавірусної хвороби COVID-19 на території України та забезпечення комунікації із журналістами з цього питання. Зазначене свідчить, що на сьогодні ефективність використання навчального обладнання залежить лише від обізнаності про гігієнічні вимоги до його експлуатації адміністрації, педагогів, персоналу школи та ВНЗ, самих учнів та студентів.

Для збереження здоров'я учнів та студентів при виборі та застосуванні навчального обладнання повинні виконуватися такі вимоги [2]:

- навчальне обладнання повинно відповідати анатомо-фізіологічним можливостям дітей і студентів – зросту, пропорціям тіла, фізичним можливостям, забезпечуючи тим самим зручну позу дитини при навчальних заняттях, збереження працездатності та запобігаючи розвитку форм патології;
- обладнання має бути безпечним, виключати можливість травматизму і появи захворювань дітей та студентів (наприклад, відсутність різучих і гострих виступів в меблях, використання при виготовленні книг та зошитів безпечних фарб тощо).

Найважливішими для формування правильної постави є меблі, призначені для розсаджування учнів / студентів у класі / аудиторії. Існує понад 200 різних моделей парт, з яких з педагогічної і гігієнічної точок зору більш придатними для навчання є одномісна і двомісна парти за конструкцією Ф.Ф. Ерісмана. Проте, на сьогодні в більшості шкіл та вищих навчальних закладах в основному використовуються учнівські столи та стільці, що пов'язано з відносною простотою їх виготовлення і більшою економічністю.

Навчальні меблі мають бути виготовлені з твердих порід дерева, поверхня їх не повинна бути занадто шорсткою або навпаки дзеркально-гладкою. Стіл і

сидіння стільця повинні бути покритими прозорим лаком із збереженням текстури дерева або забарвлені непрозорими покриттями таких кольорів: жовтого, світло-зеленого, блакитно-зеленого, сірувато-блакитного, блакитного, зеленувато-жовтого з коефіцієнтом відбиття від 35 до 50%. Поверхня повинна бути матовою, бо блискучі поверхні столів, шаф та іншого обладнання негативно діють на сітківку ока, викликають зниження гостроти зору, швидкості розрізнення, стійкості ясного бачення і падіння працездатності. Не можна обирати столи і шафи темних кольорів, бо вони будуть поглинати велику кількість світла і негативно позначатися на психо-емоційному стані дітей / студентів. Не допускається навчальне обладнання білого кольору, тому що при цьому різко підвищується яскравість і рівень відблиску в приміщенні.

Розміщення парт в класі має бути таким, щоб забезпечити зручний підхід до кожного робочого місця. Між класною дошкою і першими партами повинно бути не менше як 2,5 м. Для попередження переохолоджень дітей взимку належить дотримуватись певної відстані між вікнами і найближчим рядом парт. Парти або столи в класі / аудиторії розставляють рядами (зазвичай в 3 ряди) так, щоб світло падало з лівого боку, дотримуючись при цьому встановленої нормативами відстані. У навчальних приміщеннях звичайної прямокутної конфігурації ці відстані такі: від зовнішньої стіни (від вікна) до першого ряду не менше 0,6-0,7 м, від внутрішньої стіни до третього ряду – 0,5 м, від задньої стіни до останніх столів (парт) – 0,5-0,65 м, від класної дошки до перших столів (парт) – не менше 2 м (оптимально 2,4-2,7 м), між рядами – 0,6-0,7 м. Відстань від вікон до третього ряду столів повинна бути не більше 6 м, тому що в іншому випадку робочі місця учнів / студентів, що сидять в цьому ряду будуть погано освітлені природним світлом. Задні парти повинні розташовуватися від класної дошки не більше ніж на 8 м, тому що подальше їх віддалення викликає надмірне напруження зору і слуху учнів. У приміщеннях з квадратною конфігурацією при розстановці меблів у чотири ряди відстань від дошки до перших столів повинна бути не менше 2,5 м, щоб забезпечити учням, що сидять за першими столами у крайніх рядах, «кут розглядання» не менше 30°; відстань

від вікон до першого ряду має бути 0,5 м; від останніх столів до задньої стінки – 0,8 м; між рядами не менше 0,6 м.

Дотримання належних розмірів парт для кожного конкретного учня / студента є необхідною передумовою забезпечення найкращих умов для підтримання правильної робочої пози під час читання, письма, креслення тощо. Висота парти чи стола повинна відповідати висоті від підлоги до ліктьового суглоба вільно опущеної руки, при сидячому положенні учня / студента. Найкращі умови зорової роботи за партою створюються при нахилі стола під кутом 14-15°. Висота сидіння повинна дорівнювати довжині гомілки зі стопою (додати 2-3 см на висоту підборів і підошви). Глибина (ширина) сидіння повинна становити 2/3 довжини стегон. Форма сидіння – горизонтальна з нахилом на 2-3° назад. Сидіння обов'язково повинно мати спинку – або суцільну, профільовану, або, щонайменше, з двома перекладинами – на рівні попереку і на рівні лопаток. Спинка сидіння служить опорою для тулуба, завдяки цьому м'язи-розгиначі спини не так швидко стомлюються, що є запорукою тривалого збереження правильної пози [2].

Забезпечення прямої посадки можливо при відповідності розмірів меблів зросту учнів / студентів. На сьогодні в Україні на шкільні меблі існують певні державні стандарти (ДСТУ 11015-93 «Столи учнівські», ДСТУ 11016-93 «Стільці учнівські» і ДСТУ 5994-72 «Парти шкільні») [1]. За цими стандартами випускаються шкільні меблі п'яти груп: А, Б, В, Г і Д, що мають як літерне, так і кольорове маркування (у вигляді кола діаметром 25 мм або горизонтальної смуги шириною 20 мм на бічних сторонах парти або столу). Дитина повинна сидіти за тією партою чи столом, які відповідають її зросту.

За партами (столами) А повинні сидіти діти зростом до 130 см (жовте маркування); парти Б призначені для школярів зростом від 130 до 144 см (червоне маркування); учні зростом від 145 до 159 см повинні сидіти за партами В (блакитне маркування); від 160 до 174 см – за партами Г (зелене маркування); від 175 см і більше – за партами Д (біле маркування) [1].

Для того, щоб визначити, парти якої літери необхідні учневі даного зросту можна використовувати емпіричну формулу Н.Н. Карташихіна [3]:

$$(1) \text{ Порядковий номер літери} = [\text{зріст учня (см)} - 100] : 15.$$

Досить часто в школах відсутнє маркування меблів (як буквене, так і кольорове). Для того, щоб дізнатися, до якої групи меблів відноситься даний стіл (стілець), можна скористатися такими формулами [3]:

$$(2) \text{ Група (літера) стола} = [\text{висота столу (см)} : 5] - 10.$$

$$(3) \text{ Група (літера) стільця} = [\text{висота стільця (см)} : 3] - 10.$$

Істотну роль у забезпеченні правильної зручної пози учня /студента при читанні та писанні відіграє дистанція сидіння (це відстань по горизонталі між зверненням до учня краєм стола і краєм сидіння). Правильна посадка досягається за негативної дистанції сидіння: край сидіння заходить за край кришки столу на 3-6 см. За нульової дистанції сидіння (коли край столу і сидіння знаходяться на одному рівні) і особливо за позитивної (коли край сидіння відстоїть від краю столу) учневі / студентові доводиться сильно нахилитися вперед, що збільшує статичне навантаження на м'язи тулуба і призводить до швидкого стомлення.

Парти, тобто пов'язані між собою стіл і сидіння влаштовані так, що при закритій кришці дистанція сидіння автоматично стає негативною (в цьому випадку, правда, досить важко сідати за парту і вставати з-за неї – потрібно відкинути кришку, щоб дистанція сидіння стала позитивною). Якщо ж у класі немає парт, а є не пов'язані між собою столи та стільці, необхідно, щоб школяр / студент, сівши, підсунув стілець так, щоб його край на 3-6 см заходив за край стола. Вчителю (особливо в початкових класах) слід домогтися автоматизму такої посадки, щоб вона стала для школяра максимально зручною і звичною. Дуже важливо і вдома стежити за тим, щоб школяр працював за негативної дистанції сидіння.

Важливу роль в забезпеченні правильної зручної пози учня / студента при писанні (читанні) відіграє також правильна диференція – відстань по вертикалі між краєм стола (парти) і площиною сидіння [3]. За великої диференції учень

змушений при письмі високо піднімати праве плече, що може призвести до викривлення хребтового стовпа в правий бік. За малої диференції учень вимушений горбитись, що призводить до швидкої втоми. Оптимальна диференція визначається так: рівень краю стола повинен бути на 3 – 4 см вище ліктя вільно опущеної руки учня / студента, що сидить.

Таким чином, правильний підбір меблів дозволить забезпечити учневі найбільш фізіологічну пряму посадку та збереження зору. Слід пам'ятати, однак, що тривале підтримання навіть такої пози призводить до м'язового стомлення, для зменшення якого необхідно дозволити учням / студентам міняти положення тіла під час уроку / пари.

Важливим є правильне розсадження учнів за партами (столами) у класі. Основною вимогою при розсадженні учнів в класі є відповідність розмірів парт зросту учнів. В кожному класі повинно бути не менше трьох груп парт. За відсутності належного номера парти учня ліпше посадити за парту (стіл) більшого, ніж належить, розміру, ніж меншого.

При розсадженні учнів в класі враховують їх рівень здоров'я, зору, слуху, стану опорно-рухового апарату тощо. Дітям із зниженим зором відводять перші парти біля вікна; учнів, схильних до простудних захворювань, ангіни, ревматизму слід садити далі від вікна. З метою профілактики короткозорості, вад постави та викривлення хребта дітей двічі на рік міняють місцями.

За описаної вище організації навчального простору можна сподіватися на збереження здоров'я української молоді під час їхньої навчальної діяльності.

Література:

1. ДСанПіН 5.5.2.008-01. ДСанПіН 5.5.2.008-01 Влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу. Державні санітарні правила і норми. Режим доступу: <https://pon.org.ua/novyny/5768-derzhavn-santarn-pravila-normi-dlya-zagalnoosvtnh-navchalnih-zaklady.html>
2. Коцур Н.І., Гармаш Л.С., Товкун Л.П. Шкільна гігієна: Навчально-методичний посібник. Переяслав-Хмельницький, 2010; 229 с.
3. Маруненко І. М., Неведомська Є. О., Бобрицька В. І. Анатомія і вікова фізіологія з основами шкільної гігієни: Курс лекцій для студ. небіол. спец. вищ. пед. навч. закл. – К.: Професіонал, 2004. – 480 с.
4. Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2018

- року. ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2019; 180 с.
5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. – 2013. Режим доступу: <http://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>
  6. Сливка Л.В. Створення здоров'язберезувального середовища загальноосвітнього навчального закладу як умова забезпечення евристичної освіти. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015, № 9 (53). С. 423-429.
  7. Nevedomska Yevheniia. The threat of extinction Ukrainian requires immediate implementation of health-preserving educational technologies in the educational process. PROBLEMS AND PROSPECTS OF TERRITORIES' SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT. Opole, Poland: Publishing House WSZiA, 2017; pp. 264-266.
  8. Nevedomska Jevgenija. Quality education in Ukraine // Modern Management: Logistics and Education. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2018; pp. 114-120.

2.8. Aesthetic value in education

2.8. Естетична цінність у сфері освіти

На сьогоднішній день багато уваги приділяється проблемі ціннісного відношення людини до навколишнього світу, місця естетичної цінності в системі суспільно-історичних відносин. Обговорення, що розпочалось на сторінках філософських видань ще у другій половині минулого століття, продовжується, що знаменує необхідність подальшого розгляду цих питань, їх актуальність у сьогоденні.

Теорія цінностей, аксіологія, одна з наймолодших концепцій у філософії, бо як самостійна філософська наука – аксіологія з'явилась лише наприкінці ХІХ ст. Безпосередньо поняття «аксіологія» походить від грецького «axios» – «цінність», що власне відповідає предмету теорії цінностей, бо призначення цієї дисципліни – вивчення природи цінностей та оцінок, можливості існування цінності в структурі буття в цілому та їх зв'язку з предметною реальністю. Можна сказати, що проблема взаємовідношення суб'єкта та об'єкта є важливішою та головною у теорії цінностей, і саме при перегляді суспільного буття людини в аспекті суб'єкт-об'єктного відношення ми можемо зафіксувати явище цінності. Тож-бо, аксіологія вивчає комплекс питань, що пов'язані з таким розглядом феноменів реального буття, які у щоденній практиці отримують ціннісний наголос, а також поняття, судження чи інші розумові форми, що притаманні та супроводжують ці явища.

Цінність є всезагальною категорією. Будь яке явище дійсності може мати те чи інше значення для людини, окремої соціальної групи чи суспільства в цілому, бо займає певне місце у життєдіяльності. Тому аксіологія є філософською теорією, що узагальнює дані спеціальних наук про цінності: моральні, правові, соціологічні, цінності знання та ін. Самі по собі цінності походять з корисного, тобто утилітарно-придатного, і в процесі генезису цінного з корисного визначилась специфіка цінностей як категорії відношення

між суб'єктом та об'єктом. Проте, не слід забувати, що власне ототожнювання проблеми цінностей з проблемами придатного, корисного чи зручного веде по суті до утилітаризму.

Ціннісна проблематика, а саме – судження щодо блага, добра, вродливого розглядалась на всьому протязі розвитку філософської думки. Над цими питаннями замислювались класики античної філософії, теологи середньовіччя, ренесансні мислителі, філософи Нового часу. Проте до середини ХІХ ст. в філософії все ще не було узагальнюючого уявлення про цінність як категорії та про закономірності її прояву у різних конкретних формах. Саме в цей час у західній ідеалістичній філософії починає розвиватись аксіологія як самостійна філософська дисципліна.

З початку філософія цінностей протиставлялась науковому пізнанню світу. І все-таки, проблема цінності набуває першорядного значення: було визначено, що під загальним поняттям цінності можливо об'єднати ряд традиційних філософських питань. По-перше, звертають увагу у своєму дослідженні В. Сержантов та В. Гречаний, це пов'язано з тим, що поняття цінності виразно виявляє свою методологічну значимість при аналізі людської діяльності, а по-друге, поняття цінності міцно зв'язано з проблемами обґрунтування самої філософської теорії, розуміння філософського методу виявлення специфіки філософського знання. І саме в цьому останньому розумінні «пізнання цінностей торкається не стільки того пункту, який спосіб буття цінностей (онтологічне питання), чи пізнаються вони і як можливо таке пізнання (гносеологічне питання), а, скоріше, визначення цінності самих цінностей (аксіологічне питання)» [6, с.68-69].

Саме тому, що аксіологія бере свій початок з західної філософії, тривалий час вона не визнавалась у радянській філософії і була проголошена «буржуазною» теорією, «лженаукою». Звичайно, залишились у минулому сумніви та сперечання щодо необхідності та правомірності існування цієї науки, яка вивчала б суб'єктивний бік людської діяльності. На шляху «затвердження» себе у діалектико-матеріалістичній філософії, аксіологія

зазнала і заперечення необхідності свого існування, і невпевненість науковців, які, в принципі, погоджуючись з необхідністю цієї теорії, мали сумніви щодо поняття «аксіологія», були і такі, що припускали тільки розробку проблеми цінностей, а не побудову загальної теорії цінностей.

В цей час, у другій половині ХХ ст., і розпочалась одна з великих дискусій в радянській естетиці, в процесі якої обговорювались проблеми естетичного світобачення людини. Як пише Л. Столович у праці «Природа естетичної цінності», «Дослідження різноманітних аспектів та функцій мистецтва, естетичного відношення взагалі, аналіз явищ мистецтва не тільки з гносеологічної точки зору, але і з урахуванням їх естетики – оціночного значення та художньої цінності дали можливість розглянути коріння проблеми естетики, перш за все проблему сутності естетичного відношення до світу в його об'єктивному прояві. По суті, дискусія про природу естетичного у нас і була, ні чим іншим, як дискусією про тлумачення естетичної цінності» [7, с.13].

Неможливо говорити про ціннісне пізнання дійсності, не враховуючи її складову частину – естетичну діяльність; окрім того, ціннісне освоєння тісно пов'язане з пізнанням та практикою, і всі ці складові взаємодіють та взаємопроникають одна в одну – явище дійсності постає перед людиною в різноманітті естетичних якостей як прекрасне, величне, трагічне, комічне, потворне.

Сприймаючи ці естетичні якості явищ, ідейно-емоційно переживаючи їх сприйняття, ми любимо чи ненавидимо одні явища, сміємося над другими, співчуваємо третім і т.д. [7, с.119]. Естетика як наука пізнає загальні естетичні закономірності життя. Осягнення естетичного, що має синтетичний характер, може бути здійснене тільки органічним сполученням різних підходів, застосуванням наукових методів дослідження, що ґрунтуються на них, тому аксіологічний підхід повинен бути взаємопов'язаний з іншими.

Можна сказати, що ціннісне відношення науково розкривається при його аналізі в гносеологічному, і в соціологічному, і в семіотичному та ін. аспектах, з

іншого ж боку – всі ці підходи до вивчення естетичного повинні бути опосередковані саме досягненням ціннісної природи естетичних явищ.

У своєму освоєнні навколишнього світу особистість керується не тільки пізнавальною зацікавленістю, в її устремліннях присутній і емоційно забарвлений підхід, в якому явища дійсності безпосередньо співвідносяться з почуттями та прагненнями індивіда. З самого початку свого існування, людство, задовольнивши свої первісні біологічні потреби, сприймало оточуючий його світ з чуттєво-емоційним нахилом. Дійсність розглядалась під кутом її значимості (цінності) для людини. У процесі диференціації різних напрямків практичної діяльності, людство визначало особливий характер цінності тих предметів, тих явищ дійсності, з якими був пов'язаний певний рід діяльності. І саме при цьому процесі відокремлення аксіологічних та гносеологічних функцій свідомості, розвивалось естетичне відношення людини до світу, що знаменувало собою один з напрямків ціннісної орієнтації людства. Як зазначає М. Каган, естетична свідомість формувалась та відокремлювалась по мірі того, як у своїй практичній діяльності та в системі своїх ціннісних орієнтацій первісна людина звертала увагу на значення організованості, упорядкованості форми предметів, з якими їй приходилося мати справу. Внаслідок чого, естетичне відношення характеризувало емоційну оцінку того, як організовано, побудовано, визначено формою певний зміст предмету чи явища дійсності [4, с.121].

Звісно, з самого початку людина визначала для себе що їй корисне, що є добрим чи навпаки злим для неї, тобто її відношення до оточуючого світу мало утилітарний характер. Але, якщо переглянути етимологію слова " прекрасне", як пропонує це зробити І. Нарський, в значенні якого переплелися характеристики об'єктивних явищ дійсності та ціннісна позиція суб'єкта у відношенні до них, переглянути генетичні коріння цього слова, то побачимо, що «прекрасне», як і взагалі «цінне», походить з «корисного» і лише пізніше отримало своє самостійне значення [5, с.65]. Можна сказати, що відтоді як естетична свідомість набула самостійності, людство знаходить красоту та інші

подібні цінності і у природі, і в людині, у будь яких сферах своєї діяльності. Тобто сфера краси виявляється всеохоплюючою, бо поза красою немає естетичних відношень.

Краса – це сфера почуттів, переживань, а вміння відчувати красу, бачити її, хвилюватися нею і є власне естетичне почуття. Як узагальнює А. Гулига, «все чим займається естетика, представляє собою модифікації прекрасного. В широкому розумінні слова краса – синонім естетичного» [3, с.44]. Не слід говорити щодо вірних чи невірних емоцій, почуттів – це суцільно індивідуальна річ. Проте в процесі виховання у людини виникають певні чуттєві установки, які набуваються шляхом безпосереднього прилучення до прекрасного, його найкращих зразків, – естетичне сприймання дійсності потребує від людства і кожен раз вимагає від особистості, що розвивається, набагато більш високого рівня світогляду, ніж це потрібно для розуміння корисності, придатності і т.п. Естетичне сприймання є одним з найскладніших типів чуттєво-духовного задоволення.

Ціннісне відношення людини до світу завжди емоційно забарвлене – емоції є невід'ємною складовою цього відношення. Естетичне сприймання також є актом емоційного переживання, бо будь яка естетична оцінка характеризує певні почуття, що відчула людина при сприйманні.

Тож, в естетичному відношенні до дійсності керуючим для людини, для її оцінюючого судження стають її власні переживання. М. Каган пояснює це тим, що «емоційність естетичного відношення до дійсності вбирає в себе, затуляє індивідуума набагато глибше та повно, ніж його пізнавальне відношення до світу і навіть інші напрямки ціннісної орієнтації, - бо естетичне почуття є найбільш особиста, інтимна та невід'ємна від індивідуальності форма суб'єктивного» [4, с.133]. Саме свою, власну естетичну цінність предмет чи явище дійсності отримує тоді, коли людина особисто спостерігає та переживає його. І хоч у сьогоденні існує думка, що будь-яка цінність визначається практикою, і практика виступає об'єктивною обумовленістю ціннісного

відношення, проте саме в естетичному відношенні людина має можливість звільнитись від «грубих» практичних потреб.

На початку вже зазначалось, що кожна людина має свої, притаманні лише їй уявлення щодо дійсності, якими вона керується у своїй щоденній практиці, за допомогою яких затверджує себе як особистість у суспільстві. І саме особистість є своєрідним носієм соціального та культурного змісту суспільного середовища, тобто особистість не є абстрактною одиницею, що протилежна суспільству. В естетичному переживанні дійсності, яке відбувається в процесі щоденного «спілкування» людини з оточуючим її предметним світом, людина також співвідносить реальність зі своїми ідеалами. В певній мірі, ідеал стає, так би мовити, посередником між людськими потребами та певними засобами їх задоволення, і навіть стає критерієм оцінки усього, що оточує людину в світі. Тобто те, що бажано для людини, але не завжди реальне, стає суддею існуючого.

Саме тоді, коли не визначаються точки дотику з ідеальними уявленнями людини, реальний світ позбавляється своєї естетичної цінності. Л. Столович підкреслює, що «істина, окрім онтологічного та гносеологічного значень, володіє ще і аксіологічним аспектом. Вона визначає не тільки відповідність явища своїй суті, затверджує те, що є. Вона не тільки виявляє відповідність значення реальності, але і характеризує значимість реальності та її пізнання для людини та суспільства», що власне і є аксіологічним аспектом істини [7, с.100].

Ціннісні орієнтації не з'являються самі по собі звідки-небудь. Вони формуються в ході історії, в процесі суспільно-історичного розвитку. Так само, ціннісні орієнтири стають, в свою чергу, поштовхом та перспективою для подальшого руху історії. Що характерно – в один і той самий час, в різних соціально-історичних системах чи національних суспільних групах виникають і існують різні, а іноді навіть протилежні цінності. Тобто цінності вільні у часі та просторі. А питання щодо доречності естетичного сприйняття світу, отримання естетичної насолоди, якщо в той самий час в іншому середовищі принижене

людське життя і цінним є те, що несе зло людству, - це питання, що не можуть сьогодні на хвилювати чуттєво, болісно сприймаючу сучасність людину.

Сьогодні яскраво продемонструвало необхідність пріоритету загальнолюдських цінностей по відношенню до усіх інших цінностей. І це набуває статусу аксіологічного імперативу, який, за словами Л. Столовича, почав усвідомлюватись різними напрямками філософської думки на базі вже сьогодні існуючих загальнолюдських цінностей в людській культурі, імператив, без якого людство припинить своє існування. Естетична цінність гуманістична по своїй природі: емоція, яка є невід'ємною складовою ціннісного відношення, ціннісна емоція завжди позитивна. На думку А. Гулиги, вищою формою ціннісної емоції є катарсис, просвітлення відчуттів, очищення від «скверни». Естетичне ж переживання як різновид ціннісної емоції завжди в деякій мірі катарсис [3, с. 60]. Краса первісно сприймається емоційно, а вже потім – розумово, тому естетична цінність і впливає та викликає особового роду насолоду при безпосередньому контакті з людиною.

Естетична значимість людських вчинків, дій, суспільних відносин і самої людини існує у певних формах свого прояву, а саме матеріально-речових або їх конкретно-чуттєвих образах. Естетична цінність виникає на пересіченні різноманітних значень, що утворюються при взаємодії людини та предметів, явищ у процесі суспільно-історичної практики. Внаслідок того, що естетичне відношення людини до конкретних явищ дійсності формується під певним впливом різноманітних факторів, які іноді навіть суперечать між собою, тому одне й те саме явище може набути зовсім полярні естетичні властивості. В деякій мірі естетична цінність виступає як певний знак, тобто явище, що чуттєво сприймається, безпосередньо презентує інші явища, події, предмети.

Естетична цінність, формуючись в суспільно-історичній практиці, як і інші об'єкти естетичного відношення поєднала в собі природно-речові якості предметів та явищ і суспільно-людські елементи, вона висловлює, так би мовити, комплекс значень для суспільної людини та суспільства в цілому.

Естетична цінність синтетична за своєю природою, вона володіє різним комплексом значень, що відображають різноманітність суспільно-людських відносин, а також в ній відбувається взаємопроникнення всього різноманіття цінностей. Це пов'язано з тим, що естетичний початок присутній майже в усіх видах людської діяльності. В процесі проникання, естетичні цінності з іншими видами цінностей буття можуть утворювати різні варіативні ціннісні комплекси, такі як: естетико-утилітарні, естетико-моральні, естетико-соціальні та ін. Цей процес наочно продемонстрував Л. Столович, який графічно відобразив у моделі місце естетичної цінності в світі цінностей. За його словами, «Естетичні цінності ... утворюються на перехресті різноманітних суспільно-людських відносин: взаємовідношення суб'єкта і об'єкта пізнання і творчості, особистості і суспільства в їх комунікативних, моральних і соціальних зв'язках, людини і природи, людина і людства. Це обумовлює не тільки комплексність значень естетичної цінності, але і найбільш широкий, загальнолюдський характер її значень.

Справжні естетичні цінності завжди гуманістичні. Форма тому і відіграє таку роль в естетичній цінності, що тільки вона в своїй унікальності та неповторності здатна відтворювати неповторні та унікальні комплекси значень естетичної цінності, що складають її зміст» [8, с. 194].

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що теоретико-ціннісний, аксіологічний підхід є необхідним у сфері освіти. Інформатизація освіти передбачає загальні процеси розвитку суспільства й освіти. При цьому суттєвих специфічних рис набувають основні складові системи навчання, виховання й освіти: зміст освіти, методи, засоби та технології навчання, виховання і організація освіти, головні навчально-виховні ресурси цих систем: інтелектуальні інформаційні, матеріально-технічні і енергетичні. Суттєвих змін потребують системи управління і законодавчої – правове й нормативне забезпечення процесу інформатизації освіти.

Естетична цінність втілює затвердження людини у реальному бутті. Тому для кожної людини є актуальним завдання виховання та постійного

удосконалення навичок естетичного сприймання та переживання, розвитку своїх естетичних смаків та ідеалів, саме які і характеризують цінність людини як особистості. Красу в навколишньому світі виявляє людина, краса ж утримує зв'язок людини з природою.

Література:

1. Анисимов С.Ф. Ценности реальные и мнимые. – М., 1970.
2. Василенко В.О. Цінність і оцінка. – К., 1964.
3. Гулыга А.В. Эстетика в свете аксиологии. – СПб., 2000.
4. Каган М.С, Эстетика как философская наука. – СПб., 1997.
5. Нарский И.С. Ценность и полезность. //Философские науки. 1969. 3. – С.58-67.
6. Сержантов В.Ф, Гречаный В.В. Человек как предмет философского и естественнонаучного познания. – Л., 1980.
7. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. – М., 1972.
8. Столович Л.Н. Философия. Эстетика. – СПб., 1999.

2.9. Distance education as an innovative education service

2.9. Дистанційна освіта як інноваційна освітня послуга

У сучасних умовах знання та інформація стають головними ресурсами та джерелом багатства як окремого індивіда, так і держави в цілому. Конкурентоспроможність економіки країни визначається сьогодні не обсягом природних чи виробничих ресурсів, а насамперед інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати нові знання. Ці суттєві зміни обумовлюють виокремлення освіти як вищого пріоритету у системі державних цілей. Освіта як основа соціального, політичного, економічного, духовного та культурного розвитку суспільства проголошена державним пріоритетом. Як державний і громадський інститут освіта передбачає відповідальність держави і суспільства за стан її функціонування. Саме освіта стає головним засобом соціальних змін без порушення структури економічного фундаменту. Інвестиції в освіту стають важливим чинником економічного і соціального прогресу (існує пряма залежність між рівнем освіти та продуктивністю праці людини).

Освіта належить до основних (базових) потреб сучасної людини та є «основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного суспільними цінностями і культурою, та держави» (преамбула ЗУ «Про освіту») [1].

Важливість освіти як визначального фактору цивілізаційного поступу кожної нації зумовлює постійну та посилену увагу до її стану і розвитку з боку особи, суспільства і держави, а суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації права громадян на освіту, урегульовуються законодавством кожної країни.

Освіта в Україні є «державним пріоритетом, що забезпечує інноваційний, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства. Фінансування освіти є інвестицією в людський потенціал, сталий розвиток суспільства і

держави.» (ст. 5 ЗУ «Про освіту»). Держава гарантує усім громадянам України право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України (п. 1 ст. 3 ЗУ «Про освіту»).

До нових понять сучасного законодавства про освіту, які суттєво оновлюють його зміст, належать освітня послуга – «комплекс визначених законодавством, освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання;» (ст. 1 Закону України «Про освіту»).

Тому, формування ринкових відносин в економічному житті України не могло не торкнутися такої найважливішої сфери життя суспільства, як освіта. Сьогодні вищі навчальні заклади України є суб'єктами ринкових відносин з приводу купівлі-продажу освітніх послуг, а самі освітні послуги стають товаром, якому притаманні специфічні риси та відмінності.

Розглянемо особливості освітніх послуг. Послуги, у тому числі й освітні, мають певні відмінності від матеріальних товарів. Першим їх визначив Ф. Котлер [2]. Послугам властиві чотири відмінні від інших товарів характеристики, які значною мірою справедливі і для освітніх послуг:

1. Невідчутність до моменту придбання, послуги нематеріальні. Потенційні покупці освітніх послуг можуть оцінити рекламну інформацію, досвід та відгуки знайомих, матеріально-технічне забезпечення та викладацький склад (який до часу придбання послуги може змінитися), доступну інформацію про навчальний заклад, спеціальність. Але все це допомагає тільки скласти попереднє враження та очікування.

2. Невіддільність від джерел. Оскільки більша частина освітніх послуг надається безпосередньо людиною, то ця риса характерна і для них. Проте мають місце і виключення, наприклад, дистанційне навчання.

3. Мінливість якості. Якість освітніх послуг залежить як від суб'єкта, що їх надає, так і від суб'єкта-споживача. В силу наявності людського фактору лекція може бути прочитана по-різному навіть одним й тим самим викладачем. Викладачі можуть підвищувати, або навпаки, втрачати кваліфікацію, викладацький склад може змінюватися тощо - все це відбивається на якості освітніх послуг.

4. Неможливість збереження. Послуга не існує до моменту її придбання та після її отримання.

На думку О. Панкрухіна [3], з яким погоджуються й інші науковці, неможливість збереження освітніх послуг має два аспекти:

- неможливо створити запаси послуг (ні у продавця, ні у покупця), неможливо їх перепродавати. Проте для освітньої послуги завчасно готується інформаційне, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення. Тому ця властивість для освітньої послуги проявляється не повною мірою;

- знання забуваються та старіють.

Забування та старіння знань веде до неможливості використання послуги за призначенням, що можна співвіднести, на думку автора, із фізичним та моральним зношенням матеріальних товарів, тому не слід розглядати ці характеристики як специфічну рису освітніх послуг.

Аналіз вітчизняної наукової літератури показує, що єдиного визначення з приводу того, що розуміють під освітньою послугою, немає. Вона є економічною категорією, в якій відображено складні економічні відносини. За класичним підходом, освітні послуга – це певний вид товару, особлива споживча вартість процесу праці. За маркетинговим підходом, продуктом вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг є сукупність освітніх програм, які визначають моделі поведінки спеціаліста. За інституціональним підходом, основними суб'єктами ринкових відносин є виробники освітніх послуг (освітні заклади, фізичні особи, які надають освітні послуги) та їх споживачі (підприємства, фізичні і юридичні особи, організації, органи державного та регіонального управління).

Освітні послуги, як суспільний товар, мають свою споживчу вартість, яка може бути виражена якістю, глибиною та характером наданих знань. Отже, освіта, як специфічна сфера діяльності, становить інтерес для економічного аналізу. Так, освітні послуги, на думку С. В. Багдік'яна, можна охарактеризувати як цілеспрямований систематичний процес передачі та отримання знань, інформації, вмінь і навичок та результат інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку суспільства та держави [4].

Освітня послуга – це комплекс навчальної та наукової інформації, переданої громадянину у вигляді суми знань загальноосвітнього та спеціального характеру, а також практичних навичок для наступного застосування. У своєму визначенні Т. Є. Оболенська вказує на те, що освітня послуга є товаром, і звертає увагу на те, що процес споживання освітніх послуг сприяє формуванню цінності людини, які в майбутньому складатимуть основу вартісного обміну на ринку праці [5].

Більшість науковців серед специфічних особливостей освітніх послуг відзначають наступні характеристики:

- відносна тривалість надання;
- відтермінування виявлення результативності та залежність результатів від умов майбутньої роботи і життя випускника;
- залежність прийнятності послуг від місця їхнього надання і місця проживання потенційних здобувачів освіти;
- активна участь здобувача освіти в процесі надання освітніх послуг, співтворчість викладача зі студентом, найбільш висока складність споживання, тобто високий рівень залежності результату від участі отримувача послуг;
- активне співробітництво (навчальних закладів) із конкурентами;
- виявлення справжньої цінності освітньої послуги лише після отримання випускником вищого навчального закладу диплому, під час його кар'єрного або професійного зростання, з точки зору споживача віддаленість матеріальної вигоди в момент придбання освітньої послуги;

- освітні послуги перебувають під пильною суспільною увагою і тиском;
- відносно молодий вік споживачів освітніх послуг;
- прийняття рішення про купівлю (придбання) освітньої послуги може здійснюватися не стільки потенційним споживачем, скільки його батьками та особами старшого віку;
- неможливість перепродажу;
- споживач освітніх послуг має володіти певним набором якостей (рівень освіти, обсяг знань, умінь, навиків, норм громадської поведінки);
- освітні послуги надаються споживачу повністю самим виробником, без посередників, хоча й допускають при використанні комп'ютерних технологій застосування дистанційних методів навчання;
- якість освітніх послуг у кінцевому підсумку впливає на розвиток суспільства, звідси впливає зацікавленість держави в їх якості та необхідність відповідності вимогам державного контролю та інші.

Саме рівень розвитку ринку освітніх послуг у країні є одним з визначальних показників її конкурентоспроможності.

Подальший розвиток України безпосередньо залежить від якісної підготовки спеціалістів, рівня їхніх знань. Забезпеченню високого інтелектуального рівня громадян може сприяти дистанційна освіта, яка відкриває перед людиною широкі можливості для отримання освітніх послуг у необмеженому географічному просторі.

Ще донедавна навчанню на відстані відводилося другорядне місце, проте сьогодні дистанційне навчання стало розглядатися як найефективніший засіб забезпечення безперервної освіти, що знайшло своє відбиття у формуванні цілеспрямованої державної освітньої політики України, закріпленої в законах України «Про вищу освіту» та «Про Національну програму інформатизації», Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні, «Положенні про дистанційне навчання».

Сьогодні, освіта як самоорганізована система, що пристосовується до постійних змін, реагуючи на виклики часу, вимагає переходу від традиційної

освітньої моделі, що базується на пріоритеті простого засвоєння і відтворення інформації, до освітньої моделі як засобу всебічного розвитку та задоволення потреб особистості, коли освіта сприймається як товар, а не як державна або суспільна справа.

Нові відносини, зумовлені суспільними, політичними, економічними, культурними змінами, глобалізацією, інформаційною революцією, вимагають революційних змін в освіті, зокрема в управлінні цією сферою відповідно до розвитку демократії, ринкових відносин. Модернізація управлінських механізмів стає важливим засобом розвитку освіти в Україні.

Сучасний стан державного управління освітянською сферою еkleктично поєднує в собі як інститути, успадковані від радянської адміністративно-командної системи, так і нові, сформовані вже за роки незалежності, які не завжди відповідають стандартам демократичної правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою. Чинні механізми управління забезпечують лише запізнилу реакцію на ситуації, що складаються. Практично не працюють механізми прогностичного або випереджального управління. Механізми управління розвитком освіти практично не розроблені. Як наслідок для вирішення завдань управління інноваційними процесами використовуються схеми управління процесами функціонування, які поширюють існуючі недоліки.

Багато з цих проблем в силах вирішити широке впровадження в Україні дистанційної освіти. Із другої половини ХХ ст. заочні вищі навчальні заклади, вечірні університетські курси й дистанційні університети, віртуальні та відкриті університети відкрили доступ до вищої освіти широкому загалу студентської молоді, зокрема тим, хто з різних причин не міг регулярно відвідувати заняття.

Дистанційна освіта – комплекс освітніх програм, що призначені У працях багатьох дослідників наводиться ґрунтовний аналіз поняття «дистанційна освіта», так В. І. Овсянніков зазначає, що в сучасній теорії і практиці поряд з цим поняттям як синонім використовується також поняття «дистанційне навчання» [6]. Прикладом цього може бути таке визначення: «Дистанційна

освіта – це навчання на відстані. Навчання реалізується завдяки поєднанню поштового, радіо-, телевізійного, електронного зв'язків, телефону і газет за обмеженого безпосереднього контакту того, хто навчається, з викладачем або за повної його відсутності».

Дистанційна форма здобуття освіти – це індивідуалізований процес здобуття освіти, що відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [7].

Отже, дистанційна освіта є формою навчання, за якої переважає самостійне навчання з використанням сучасних технічних засобів трансляції інформації. Ще в одному визначенні дистанційну освіту охарактеризовано як освіту на відстані, у якій «очні і синхронні заняття з викладачем зведено до мінімуму або їх взагалі немає. Це переважно самостійна освіта (самоосвіта), що включає в тій чи іншій формі зворотний зв'язок з викладачем або освітнім закладом.

Таким чином, дистанційне навчання – засноване на сучасних інформаційних і комунікаційних технологіях навчання й підвищення кваліфікації.

Дистанційні технології навчання можна розглядати як природний етап еволюції традиційної системи освіти від дошки з крейдою до електронної дошки й комп'ютерних навчальних систем, від книжкової бібліотеки до електронної, від звичайної аудиторії до віртуальної аудиторії. Саме так, у праці О. О. Андрєєва і В. І. Солдаткіна, дистанційне навчання розглядається як нова організація освітнього процесу, що базується на принципі самостійного навчання студента [8]. Середовище навчання в цьому випадку характеризується тим, що студенти здебільшого віддалені від викладача в просторі та/або у часі. Водночас вони мають можливість у будь-який момент встановлювати і підтримувати діалог за допомогою засобів телекомунікації.

Інформатизація освіти в Україні – один з найважливіших механізмів, що зачіпає основні напрямки модернізації освітньої системи. Сучасні інформаційні

технології відкривають нові перспективи для підвищення ефективності освітнього процесу. Змінюється сама парадигма освіти. Велика роль надається методам активного пізнання, самоосвіті, дистанційним освітнім програмам.

Ефективність дистанційного навчання заснована на тому, що ті, кого навчають, самі почувають необхідність подальшого навчання, а не піддаються тиску з боку. Вони мають можливість роботи з навчальними матеріалами в такому режимі й обсязі, який підходить безпосередньо їм. Ефект у значній мірі залежить від того, наскільки регулярно займається той, хто навчається. Послідовне виконання контрольних-діагностичних завдань і випускної роботи, а також підтримка у всіх питаннях з боку викладача-координатора забезпечує планомірне засвоєння знань.

Ефективність дистанційного навчання для випускників і студентів полягає і в тому, що можливість навчатися дистанційно не обмежує можливості навчатися й удосконалюватися в професійній діяльності під час роботи на підприємстві. Цей рівень освіти студенти вважають цілком достатнім і можливим для здійснення своїх життєвих планів. Багато хто з них вважає, що отримані знання відповідають успішній роботі.

Аналіз впровадження дистанційного навчання показує, що до реального контингенту потенційних студентів можна віднести тих, хто часто перебуває у відрядженнях, військовослужбовців, територіально віддалених слухачів, жінок, що перебувають у декретній відпустці, людей з фізичними вадами, тих, хто поєднує навчання й роботу, співробітників, що підвищують свою кваліфікацію тощо.

Виклики сьогодення, глобальні карантинні заходи, нагально надали можливість виявити низку суперечностей між: швидким розвитком інформаційного суспільства та недостатнім рівнем розробленості науково-теоретичного забезпечення організації дистанційного навчання у вищих навчальних закладах; потребою суспільства у викладачах, які володіють уміннями та навичками використовувати потенціал дистанційних технологій, і реальним станом і характером підготовки фахівців щодо реалізації

дистанційної освіти; потребою в упровадженні нових інформаційно-комунікаційних технологій в освітній простір і рівнем готовності викладачів до здійснення дистанційної освіти; потребами розвитку освіти шляхом запровадження дистанційних програм і недостатністю організаційно-методичного та технологічного забезпечення освітнього процесу.

Література:

1. Закон України «Про освіту» / (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380) Редакція від 02.04.2020. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Котлер Ф. Основы маркетинга/ Ф. Котлер [пер. с англ.]. – М. : Ростинтзр, 1996. – 704 с.
3. Панкрухин А.П. Маркетинг образовательных услуг: методология, теория и практика [Электронный ресурс] // Гильдия маркетологов. 2003. Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/28564>
4. Багдік'ян С. В. Освітні послуги: дослідження поняття, класифікація, базові характеристики / С. В. Багдік'ян // Економіка, Менеджмент, Підприємництво. – 2010. – № 22 (1). – С. 97-100.
5. Оболенська Т. Є. Маркетинг освітніх послуг: вітчизняний та зарубіжний досвід / Т. Є. Оболенська. – К. : КНЕУ, 2001. – 208 с.
6. Овсяников В.И. Вопросы организации обучения без отрыва от основной деятельности (дистанционного образования). – М. : Изд-во МГОПУ, 1999. – 138 с.
7. Закон України «Про Вищу освіту». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
8. Андреев А. А. Дистанционное образование: сущность, технология, организация / А. А. Андреев, В. И. Солдаткин. – М. : Издательство МЭСИ, 1999. – 196 с.

Part 3. Applied aspects of organization and management in education

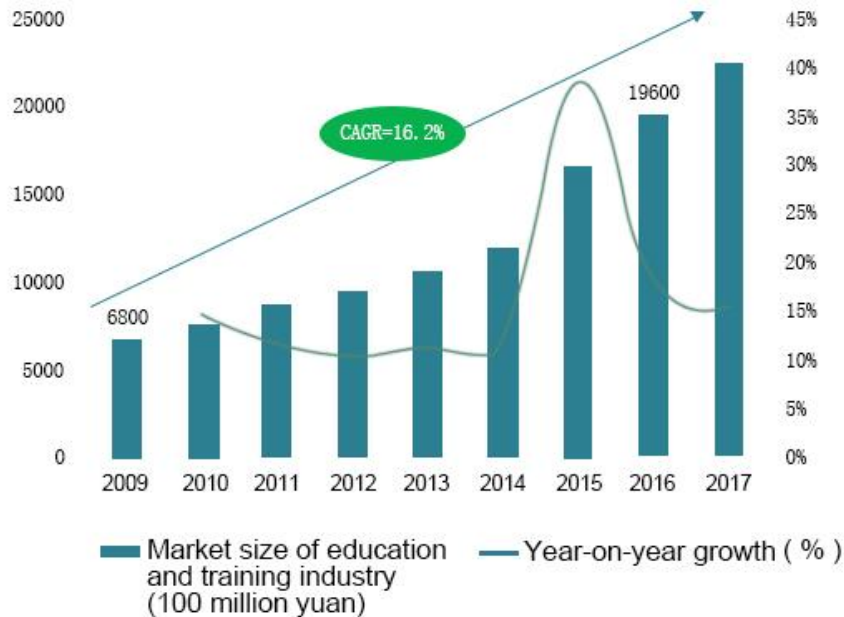
3.1. Problems and countermeasures of personnel development in Chinese

Overview of Education and Training Institutions

Since the reform and development in 1978, China's economy has developed rapidly. More and more private enterprises have emerged and occupy a very important position in the Chinese national economy, which has brought tremendous vitality to the Chinese economy. Economic development has also promoted social development, increasing social competition and employment pressure. In order for their children to stand out from the competition in the society, Chinese parents have to pay attention to their children's education, but traditional schools Education can no longer meet the educational requirements of parents, which have provided conditions for the rapid development of countless educational and training institutions.

Education and training is a kind of organization that has gradually emerged in recent years to informatize knowledge education resources. Education and training market analysis points out such institutions contain educational information at all stages, from early childhood education to universities, and even PhDs or going abroad. It also includes skills training for workers or laid-off workers in current positions. At present, China's education and training industry is still in its infancy, but there are nearly 10,000 educational and training institutions, large and small, and it is growing at an annual rate of 30%. The training industry has become recognized as the most profitable "sunrise industry" [1].

Since 2009, the market size has maintained a compound annual growth rate of 16.2%. China's education institution training market not only has a large space, but also has huge profits. The barriers to entry, funding and technical barriers are relatively low, and the risks are small. In economically developed cities such as Beijing, there are more than 2,000, Shanghai has more than 3,000, and Guangzhou has more than 1,000 [3].

Fig. 1 – Market size of China education and training industry from 2009 to 2017

Source: [2]

This shows that the intensity and cruelty of competition in education and training institutions. With the increase of education and training institutions and the increase of people's expectations, the requirements for education and training institutions are constantly increasing, and competition between education and training institutions is on the verge of intensification. In order to gain a firm foothold in the fierce market competition, enterprises must improve their own competitiveness. The most effective and direct way to improve the competitiveness of an enterprise is to develop an excellent team. An excellent team must be composed of each outstanding personnel, which means that education and training institutions must develop their personnel. Enterprises cannot hire outstanding personnel with high salaries. These personnel have low loyalty to the company and may leave the company at any time. Therefore, companies must develop their own employees.

Elaboration of the concepts related to the personal development of personnel

Personal development includes activities that increase awareness and identity, develop talents and potential, build human capital and promote employability, improve

the quality of life and help achieve dreams and ambitions. Personal development takes place throughout a person's life [4]. When personal development occurs in the context of an organization, it refers to the methods, procedures, tools, techniques, and assessment systems that support human development at the individual level in the organization [5]. Personal development can be divided into two aspects, personal learning and help from others. Personnel should consciously develop their own capabilities and potential to achieve self-worth; and enterprises should help personnel develop through training, incentives and other means, so that personnel can create greater value for the enterprise under the conditions of competent work.

The concept of personnel development is related to human resource management, and it is mainly the career development of personnel. Companies manage personnel development to improve their skills and responsibilities, and enable personnel to achieve company goals and personal goals through practical and meaningful personnel development plans. However, it is not enough to develop personnel to only improve their skills and responsibilities. This article refers to the overall development of personnel, focusing on their physical, psychological, professional and social development.

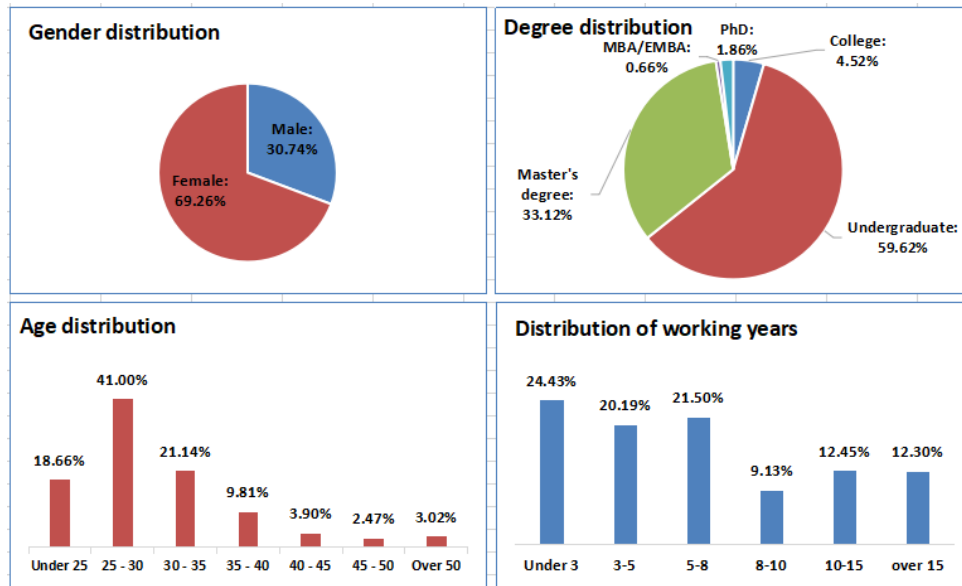
Status of personnel in education and training institutions

The core of the development of any industry lies in the competition for talents. As an education and training industry, educating personnel is a profession of special significance.

From January to August 2019, female teachers accounted for 69.26 % and male teachers only 30.74 % of the market-oriented education and training industry, According to figure 2. The gender ratio of teachers in the training industry is seriously unbalanced.

From the point of view of teachers and staff education, accounting for the largest number of undergraduate education, followed by the master. This shows that the training institution industry has a higher and higher threshold for teachers, and the high level of

teachers is more beneficial to the development of the institution and even the whole industry.

Fig.2 – Basic portrait of teacher practitioners in the education and training industry in 2019
Source: [6]

In terms of the age of teachers, practitioners aged 25-30 occupy the largest proportion. In terms of the age structure of the staff, the teachers in this industry are younger. From the perspective of teachers' working years, the distribution of working years below 3 years, 3-5 years, and 5-8 years is relatively concentrated, and those with less than 3 years account for the largest proportion.

At present, the whole society attaches more and more importance to the education industry, the demand for teachers will be more and more, so the requirements for teachers are also more and more strict. In addition to a certain degree requirements, most teachers are required to hold a teacher's qualification certificate, holding the certificate to work. Teachers in addition to the written test, interview, there are lectures, employers value the knowledge of job seekers, also value practical experience.

Difficulties faced by personnel development in education and training institutions.

1. Imbalance between male and female. Generally speaking, men's logical reasoning and philosophical thinking are better than women's; at the same time, women's speech and social skills are better than men's. There is an old saying in China: "Men and women match, and work is not tiring." In training institutions, the imbalance between male and female ratios is not conducive to the scientific and healthy development of personnel and enterprises.

2. Low employee loyalty. The composition of education and training institutions is mostly 25-30 years old, and most of them are less than 3 years in terms of working life. This means that personnel have low loyalty to training institutions and employees have a very low awareness of the concept of the organization. Personal concepts may not be consistent with the organization, low recognition of the organization, prone to personnel turnover, and personnel and enterprises cannot develop together.

3. Excessive commercialization, divorced from the essence of education. Educational and training institutions are, in the final analysis, service institutions to provide services personnel. High performance indicators of educational personnel are linked to their salaries and bonuses. Teachers focus on students. As long as the students' enrolment rate and continuation rate are high, the teacher's performance is completed and the bonus is received. This can lead to the teacher may lie in front of the parents for their own benefit; the children are very suitable for training here, can improve the children's performance here. These manifestations are divorced from the nature of education and can be elevated to serious moral problems.

4. Lack of interaction between personnel. Educational personnel, sales personnel and administrative personnel are important human resources of the organization and the main driving force to complete the profit. The organization has a quota requirement on the performance of education work. The unity and cooperation of the three have promoted the normal development of education and training institutions. As far as the organization is concerned, there is almost no communication and interaction between people, and there are misunderstandings and differences in their work, which will affect

their cooperation. Sales personnel only care about their performance and only recruit students, regardless of whether the students meet the education schedule. This may lead to the phenomenon of skipping classes, the lack of understanding of students and the fatigue of teachers' teaching, which may lead to a decline in the quality of service of the institution.

Suggestions for personnel development in education and training institutions.

Personnel development is the core content of the development of the organization. At the same time that the personnel of the organization completes the work, their ability to self should also be improved.

1. Soft skills development of personnel in education and training institutions. Soft skills development includes communication ability, persuasive ability, self-motivation ability, team building ability and so on. Unfortunately, these vital capabilities are overlooked in the corporate environment. Even the names of "soft skills" make them relatively unnecessary, and Josh Bersin, a human resources industry analyst, refers to them as «power skills». He shares that “These skills are not ‘soft’ – they’re highly complex, take years to learn, and are always changing in their scope. Take the number one skill CEOs ask for: ‘willingness to be flexible, agile, and adaptable to change’ [7].

It is important to strengthen the communication skills of employees. The sales personnel of the organization need to communicate with the parents of the students to promote the course; the educational personnel need to communicate with the students in the classroom to teach and report the learning to the parents; Management personnel need to communicate with the employees. In addition to recruiting more men for gender imbalance, training institutions need to set up workshops and working groups where men and women can learn from each other and improve their communication skills.

Team building is important. Employees will have differences and conflicts due to inconsistent work opinions. If not handled in time, it will affect the cooperation between employees later, and it will also affect the work efficiency and quality of the entire organization. Team building can be planned by yourself or paid to a professional team

building planning company. Each meticulous team-building activity can effectively cultivate team tacit understanding and cohesive team spirit.

Cultivation of employee creativity is particularly important. Developing the creativity of employees can change the rigidity of training content and systems, and also inject a source of personal development for employees. The following practices can be considered to enhance creativity: Task or position rotation is a good way for personnel to think about how to apply a solution differently in their field. Try suggest boxes for new ideas, group sharing and team outings. Accepting new ideas also carries some risks, so don't penalize ideas that fail. In this way, a creative work environment can flourish and produce impressive results.

2. *Personnel development training of education and training institutions.* Training is a means to improve the skills of employees, and it is also a necessary measure for an organization to improve its self-competitiveness. The institution provides training opportunities for personnel, allows personnel to participate in learning to improve professional service skills and personal abilities, and builds exchange and learning opportunities in the industry.

Overcome the "teachers and apprentices" model, provide professional training teachers for the staff of the organization or hire professional related training institutions. First of all providing personnel with all the tools and resources they need to do their job well. This includes professional training. Organizations can create a knowledge base of key information and best practices for new employees on the first day of their growth. Practice as you grow. But the desire to learn is not limited to those just starting a career. Of the managers surveyed in the Next Generation Workplace Report [8], 75% said they wanted more management and leadership training. This shows that the desire to learn is huge. Training can develop employee skills through a combination of lectures, videos, and group-based tasks.

Most of them are training related to the work content of personnel, and personnel also expect to be able to participate in some content learning and improvement outside

of their own service content. Sales personnel want to strengthen the company's brand with new educational content, and educational personnel want to use sales personnel knowledge to boost student retention rates... Sometimes, when the organization is unable to allocate personnel, it will secondment to participate in the work of the group on behalf of other work content groups. If each training and learning is in the direction directly related to the work content, then the means of secondment of employees cannot be achieved. Cross-departmental training can help bridge the cultural divide, giving personnel the opportunity to learn more about other aspects of the business.

3. Physical and mental health development of personnel in educational training institutions During the work, employees will face many confusions and conflicts of work ideas, which will make the relationship between the employees tense or the physical and mental health of the employees affected.

Strengthen the moral health management of personnel, personnel can have no education, no professional knowledge, no ability to innovate. But ethics is the most basic requirement for a person to become a person, pay attention to seeking truth from facts, and do not deviate from the facts for the benefit. In daily work, employees are strictly required to combine facts, and a supervision organization is set up to check and evaluate their conduct.

Strengthen emotional management. Emotions can affect the development of work, especially the quality and effectiveness of services. Emotional management means that when employees have negative emotions about their interaction with the external environment, they can conduct timely guidance to control their emotions and prevent negative emotions from adversely affecting their work. When there is friction between personnel and conflict of work opinions, it will show a disharmonious atmosphere. Personnel will ignore each other, work passively in the work, and treat the service object with a bad attitude. Poor emotional control of personnel will affect the normal work. First, an emotional venting room can be established to allow personnel to vent their emotions, avoiding emotional depression and causing sub-healthy mental states of

personnel. The second is to strengthen the supervision and humanistic care of personnel, and promote interaction and emotional guidance among personnel [9].

Strengthen physical health management. Health is the prerequisite and foundation for human survival and development. Personnel are required to have a physical examination after joining the training institution, and have a physical examination once a year. Without health, personnel will not finish their work and organizations will not grow. Organizations should encourage personnel to leave their desks and work on self-care after the end of the working day. This shows that institutions are not only relying on their job description skills, but also caring about their abilities as people. Obtain a cooperative relationship with the fitness centre, provide personnel with membership cards of fitness institutions, and encourage personnel to go to the gym; during the break, remind personnel to leave the training institution's office and relax in contact with nature.

So, no matter what corporate organization wants to be stable and large, it needs to be based on personnel. Excellent personnel can bring excellent services, excellent performance, good reputation, and continuous innovation to the organization, so that the company's long-term stable development. Personnel development plays a very important role in enterprise development. The development of enterprises to personnel greatly affects the future development of enterprises. For education and training institutions, a good personnel development strategy is essential to the survival and development of the institution. Therefore, education and training institutions must pay attention to personnel development, develop development strategies suitable for the organization's own personnel, and help enterprises improve their competitiveness in the market.

References:

1. Kung Fu Tea. (2019). Top 100 Educational Training Institutions [J]. *Internet Weekly*. №4. 62-63.
2. China Education and Training Institutions Market Analysis Report-Industry Status Survey and Future Trend Research (2019), *China Report Network*. Retrieved from – <http://baogao.chinabaogao.com/wentibangong/396068396068.html>
3. Liu Xiaoling (2012). Analysis of the External Environment of China's Education and Training Market Based on PEST Analysis [J]. *Market Research*. 15.

4. "What is Personal Development". Skills You Need. (2018) [Electronic resource]. – Retrieved from – <https://www.skillsyouneed.com/ps/personal-development.html>
5. Bob Aubrey (2010). *Managing Your Aspirations: Developing Personal Enterprise in the Global Workplace* McGraw-Hill. ISBN 978-0-07-131178-6, 9. [Electronic resource]. – Retrieved from – https://en.wikipedia.org/wiki/Personal_development
6. Big data report for teachers and practitioners in the education and training industry in 2019. Tencent. [Electronic resource]. – Retrieved from - <https://new.qq.com/omn/20190910/20190910A0QL7V00.html>
7. David Hassell (2020). 5 ways to improve employee development in your company [Electronic resource]. – Retrieved from - <https://www.15five.com/blog/how-do-i-improve-employee-development/>
8. Valamis (2020). Employee Development. [Electronic resource]. – Retrieved from – <https://www.valamis.com/hub/employee-development-areas>
9. Zhou Xiaomei (2014). Research on Staff Development of NGO. *Yunnan University*. 48.

3.2. “Agrosharing” as a strategic vector of agricultural education management

3.2. “Агрошеринг” як стратегічний орієнтир менеджменту аграрної освіти

In the context of today's rapid transformational social, economic and environmental changes, humanity is faced with the need to introduce sharing use in all spheres of public life. The relevant direction in the economy has been developing for over 10 years and was called "sharing economy". The sharing economy is based on the sharing of goods, works and services, not ownership. But conditions of high use of natural resources, irrational use of human potential require the revision and rationalization of natural resources and intellectual capital consumption (taking into account the need for economic growth). In this respect, Internet technologies and communication development are useful, as they have accelerated the processes of socialization and enabled the harmonious development of economic, social and natural processes considering technological development. In this point of view, educational & scientific activity is the primary source for the creation of a model of the above components sustainable development. After all, it is a guarantee of scientific substantiation of innovative activity and its implementation with the help of young people. Therefore, it is relevant in the present conditions to introduce the model of sharing consumption in the model of cooperation "Education-Science-Production" in the sphere of agriculture as the main source of economic growth, the main area of environmental impact and employment in many EU countries.

The purpose of the study is to justify the benefits, identify the prerequisites, current challenges and expected results of the implementation in “University-Science-Production” system the basics of “Agrosharing” as a joint consumption of material goods, natural resources and intellectual capital in the agricultural sector.

R. Botsman [1], R. Chase [2], L. Gansky, B. Kramer [4], R. Rogers [1], M. Spence, B. Walsh [7], and others have devoted their scientific researches to the sharing economy.

After the idea that "born" in minds of San Francisco designers – Brian Chesky, Nathan Blecharczyk and Joe Gebbia in 2008 (Airbnb.com), the respective business is estimated at various sources at \$ 30-32 billion [5, 6].

The concept of sharing has been developed by scientists in 2010. R. Botsman and R. Rogers in their work [1] define the main postulate: “What is mine – is yours”. The point is that it is often more effective and easier for a consumer to pay for temporary access to a product, service, resource than to own it.

Authors of “Time” magazine characterize the sharing economy as an idea that will change the world. They state that humanity seeks to trust and be trusted, because a person produces oxytocin when they are trusted with other people's goods. This is the beauty of sharing – a reason that may prove to be more durable than property-based [7]. R. Botsman believes that Peer-to-peer sharing “involves the re-emergence of community” [1]. She notes that sharing works only because people can trust one another, because appropriate mechanisms transform communication and create trust between people [1]. R. Chase, who explored how people and platforms create a sharing economy, justified the corresponding concept with the P2P model [2].

Experts view the sharing economy as a sphere of relationships that allows individuals and groups to make money from underreported assets. Thus, physical assets are provided as services [5]. Several electronic analysts who were studying the sharing economy agrees that it means “preferring the use of property rather than the possession of it” and “access over ownership” [3]. Consequently, the sharing economy is a system based on the sharing of material and human resources. This is a new economic model where technology and online platforms allow people to share assets they do not use [8].

Summarizing the above definitions, the essence of a sharing economy lies in the creation of a common good or service, including the temporary use of assets, with the least cost, based on the principles of equality and mutual assistance of participants.

According to expert studies from an international network of consulting and auditing companies that are part of Big 4 Consulting [5], \$ 23 billion are attracted as

investments in venture capital over the last ten years by the sharing economy. By 2025, the global sharing economy will increase nearly 20 times (to \$ 335 billion), while 6 years ago the global sharing market was estimated in \$ 15 billion. According to the same report from PricewaterhouseCoopers, sharing economy segment will grow by 35% per year in the next decade in Europe. Over the last few years, the sharing economy has shown steady growth. Today, thousands of companies around the world give opportunities to people to share, rent, borrow or donate products, services, skills and information. Sharing economy is widespread in many areas around the world:

- car and transport services – BlaBlaCar, Uber, RelayRides, Hitch, Lyft, Ola, Grab, DidiChuxing;
- media and entertainment: Amazon Family Library, Netflix, Spotify, Wix;
- real estate rentals and Exchange (buy-and-sell platform): Airbnb, Homaway, eBay, OLX;
- food: Feastly, Travelling Spoon, S-Cambia Cibo, Eatwith.

In the field of education and knowledge, Wikipedia and Massive Open Online Courses make access to knowledge around the world easier by listening and reading information of the best teachers of our time online, anytime, anywhere. At this stage of the worldwide rapid development of distance education in relation to threats to the health and life of the population, “sharing concept” is rapidly being introduced into the educational and scientific sphere. As thousands of online learning platforms and educational sites open up to their materials, millions of professionals make open lectures, trainings, seminars and share their knowledge with stakeholders across the globe. Over time, some of the resources will become not free, and the sharing economy mechanisms will work towards generating revenue from service delivery.

According to the authors, the sharing ideology is indispensable in the “University-Science-Production” system. Because at this stage, each of the element of the respective system develops separately, resulting in the degradation of education, “dying” of science and excessive irrational and inefficient use of manufacturer resources.

The general prerequisites that make impossible the sustainable development of the “University-Science-Production” system are: lack of material resources to ensure the digitization of educational and scientific activities, taking into account the requirements of the present; destruction of technology transfer centres in production; lack of effective forms of interaction between universities, science and business structures; low motivation of higher education institutions to improve the quality of students training; lack of awareness of the business management regarding the need for innovative development together with science and effective staffing together with educational institutions etc.

The main problems resulting from the destruction of the above triad are:

- In the production sector – irrational use of material resources (in agricultural enterprises – expensive machinery for cultivation, land reclamation, etc.), lack of consulting support to the activity of enterprises and absence of monitoring of the state and efficiency of business development at all stages; lack of qualified young staff, prepared for the implementation of their skills in a practical sense, taking into account the informatization of production processes; inconstant support of technological processes.

- In the sphere of university education – limitations in material and technical provision of practical training of students (in agrarian education – outdated agricultural machinery, lack of GIS-platforms for forming SMART-farming skills, impossibility of creating demo sites for adaptation of students to the conditions of agricultural production); the lack of targeted training for higher education applicants with their further employment at the relevant enterprises; problems of employment of graduates due to the demand of specialists with experience in the relevant field.

- In the scientific field – lack of possibility to implement innovations into production process due to limited resources (in the agricultural sphere – experimental plots, agricultural machinery, other devices); financial, organizational and economic weakness; lack of demand for the scientific development; “aging” of scientific

personnel; inconsistency of the established system of scientific support to the new market conditions.

As a result of uncoordinated production, education and science activities, manufacturers need to reach out to trading companies that have a spontaneous relationship and only aim to maximize profits in the short term. Expensive agricultural machinery is not used for most of the period of the year, because in this aspect, land scarcity as a natural resource is a limiting factor for economic development of producers. This leads in part to the irrational use of material resources and in part to the need to turn to “black” suppliers of agricultural processing services and agricultural machinery rentals.

In the educational process, the lack of cooperation leads to a decrease in the quality of the provision of educational services, refusal to provide a high level of practical innovative training of higher education applicants (at the level required by the manufacturer and taking into account the principles of digitization of all spheres of activity).

In the scientific sector, “dying” of applied science and development of a academic one are taking place. This process is a consequence of the lack of opportunities for full implementation of scientific results and financing of innovation.

The above problems, according to the authors, can be solved by the introduction of “Agrosharing” in the system of interaction “University-Science-Production” of agrarian direction. Sharing concept is not new in these fields: we can mention the centuries-old tradition of public libraries, technology leases, coworking spaces for generation of new ideas etc. But modern technologies give to existing ideas completely new opportunities, if they “agree” to make a system and to include online platforms in their “relationships”. It takes minimal investment to start such an interaction, and it takes nothing but desire to participate. The agricultural sector is one of the few that should in any case come to the sharing concept, because its basic basis of production, research and practical skills is land, which is a limited natural resource. They need to learn how to “share” all the

participants in the agricultural process. Increasing urban population density will lead to the need to share natural resources, agricultural services and material and technical base. According to the authors, “Agrosharing” is a socio-ecological-economic system based on the sharing of material resources and human capital through technologies and online platforms, developed on the principles of equality, trust and mutual assistance of participants.

For all “Agrosharing” members, one of the PwC respondents phrase regarding the sharing economy is true: “I don't need a drill – I need a hole in the wall” [5]. And educational institutions that teach specialists really do not need agricultural machinery in their ownership – they only need the opportunity of practical training of specialists on the modern equipment, use of modern GIS platforms and means of digitalization and processing of demo sites in the educational process. Scientists really do not need the equipment they own or the young students at work every day. They need cultivation of scientific sites, implementation of their development into production and “young minds” assistance. Agricultural producers really do not need unused agricultural machinery for most of the year, a constant change of personnel and an outflow of funds for advisory support of their businesses. They need sharing innovations, workers and technique.

Agrosharing's implementation is based on the win-win ideology; the peer-to-peer or people-to-people principle (from one user to another); resource sharing of the B2B (business-to-business) model, for example when sharing agricultural machinery. In the education system, a model of U2P (university-to-people) can be offered. It is based on provision of high quality educational services to every citizen motivated to personal development of intellectual potential. Taken together, the relevant models of sustainable development of the “University-Science-Production” triad, taking into account the requirements of the present, the needs of the next generations and the environment, can be called USP-AS (“University” + “Science” + “Production” united by “Agrosharing”).

Today, you don't need to buy the thing, you can borrow it. Things, property, intellectual property, human capital can be shared and also with the benefit, or

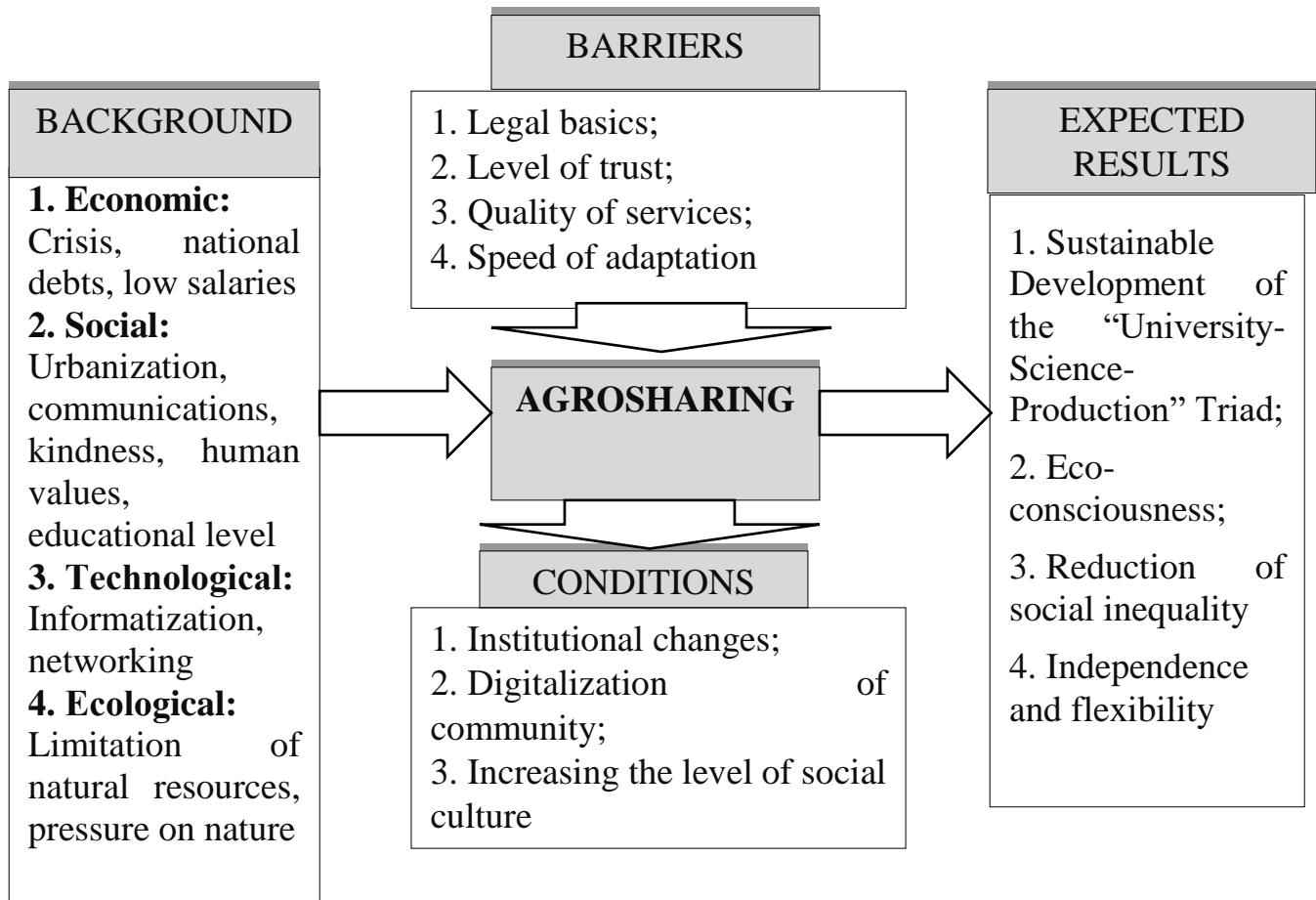
exchanged on the required product or service. Those who have something to share, and those who may need it, create a sharing platform and identify resources, roles and opportunities. The current principles of sharing: saving time and resources, favourable cooperation and rational consumption in order to meet the maximum needs, which is extremely necessary in the conditions of limited and necessary environmental use of agricultural resources – lands. After all, income inequality will increase every year. The gap between the availability of unused material resources of producer, the staffing capacity of universities and innovative developments in scientific institutions is one of the driving forces of implementation the “Agrosharing”. Humanity will increasingly face global financial, environmental and social crises. This will have a direct impact on agriculture, education and researches, which is a prerequisite for the implementation of “Agrosharing”.

Information technology and social networks facilitate direct communication between users, and this applies as to individuals as well as to organizations. Many personal data is now open to the public, and mobile technology has become more and more accessible.

The main advantages of sharing system are economic benefits, comfort and convenience, the demand for human capital, as well as concern for the environment. “Agrosharing” will absorb the industrial model of agricultural production in which companies own, universities singly “produce” staff, and science – innovates. It will allow all members to be both a consumer and a producer, as well as to enjoy the possible financial profit from the manufactured product, to be in demand in the labour market, to introduce innovative developments, to generate ideas, to consume consciously and to share things and services with each other.

The main socio-economic prerequisites for the implementation of “Agrosharing” (Figure 1) are the economic crises that have plagued humanity, the low standard of living of the population, the tendency to increase urbanization processes, low quality of educational services, dying of science and the increased attention to human values.

Among the technological prerequisites are the global expansion of the Internet and its penetration into all spheres of human life, the processes of informatization and digitization of industries. From a technology standpoint, it has become much easier to link economic agents with platform technologies. Environmental preconditions are excessive pressure and irrational use of environmental resources.

Fig.1 – “Agrosharing” system

The barriers to “Agrosharing” implementation are imperfect or incomprehensible regulatory frameworks, low levels of confidence, lack of guarantees on the quality of service delivery and low speed of human adaptation to change. Due to the uncertainty about their operating, licensing and tax requirements, the sharing platform and service providers often work with legislative uncertainties. Limited trust in sharing platforms may include the need to provide data security, provision of service quality guarantees.

A low level of social culture and exchange needs is also an obstacle. After all, the “Agrosharing” platform should be based on the key points: trust, sharing and demand on requirement. Another complication “Agrosharing” can be considered the fact that people do not always adapt quickly to rapidly changing realities and quickly notice emerging opportunities, especially in the field of implementation of digitization, remote control and use of devices.

In turn, the indisputable benefits that “Agrosharing” will provide to the producer, higher education institutions and the scientific field include:

- Independence and flexibility – the ability to work remotely, using online platforms and appropriate innovative agricultural technology, sharing responsibilities for managing, implementing innovations and training. As a result, more and more people prefer to work remotely rather than in one physical space.

- Rational use of natural and material resources – the use of land with consulting services on the scientific substantiation of crop rotation, the development of demo sites with the use of innovative technologies, training students on modern equipment – all this helps to reduce the pressure on the environment and makes it possible to reuse objects, not to throw away or use them.

- Economic and resource benefits – sharing services reduces their costs, goods – makes it unnecessary to purchase them. In the case of “Agrosharing” for the producer, higher education and scientific institutions, the first one receives free advisory services, support for the implementation of innovative developments and highly qualified young people; second – possibility of technology transfer and rejuvenation of scientific potential; third – the possibility of using modern agricultural machinery and the growth of the rating due to highly efficient employment of graduates.

- Confidence building and comfort – increasing cross-industry communication and resource sharing promotes honesty, transparency and convenience.

As a result of the research, the definition of the concept of “Agrosharing” is given, the prerequisites, barriers and expected results of its introduction into the “University-

Science-Production” system are researched. It is proved that “Agrosharing” will become one of the most popular and important for our modern trends of agrarian development, will create a new model of cooperation between the participants of the agricultural process and will form a new way of developing the respective educational sector of the countries.

References:

1. Botsman, R., Rogers, R., 2010. *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. Harper Business.
2. Chase, R., 2015. *How People and platforms are Inventing the Collaborative Economy and Reinventing Capitalism*. New York: Public Affairs.
3. Dupuis, F., Noreau, J., 2016. The sharing economy: A black box. *Desjardins. Economic studies*. [online] № 26. pp.1-6. Available at: www.desjardins.com.
4. Kramer, B., 2015. *Shareology: How Sharing is Powering the Human Economy*, Morgan James Publishing
5. Price water house Coopers, 2015. *The Sharing Economy, Consumer intelligence Series* [online]. Available at: <https://www.pwc.com>
6. Sarote Tabcum Jr., 2019. The Sharing Economy Is Still Growing, And Businesses Should Take Note. *Forbes Los Angeles Business Council*. [online]. Available at: <https://www.forbes.com>.
7. Walsh, B., 2011. Today's smart choice: don't own. Share – 10 ideas that will change the world. *Time*. [online]. Available at: Режим доступу: http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,2059521_2059717_2059710,00.html
8. Kuksa, V., 2018. Sharing economy is a new system of values and trust. *Financial space*, [online]. № 2 (30). pp. 71-77. Available at: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/files/1802/18kvmttd.pdf>

3.3. Distinctives of the learning process transformation through digital tools: challenges and opportunities

Now we can see, that the population of Ukraine is beginning to pay attention to their education, but everyone has not the opportunity to devote much time and money to obtaining a modern education. That is why online education is a convenient and effective tool for human development in the attainment of knowledge, skills and competencies under the guidance of experienced experts. The priority of online education is a significant expansion of distance learning opportunities, the formation of competitiveness and efficiency of the knowledge gained, interaction with educational institutions, enterprises, organizations, the state, as the development of the electronic resources market creates relevant clusters in all areas of the economy of the country, the use of which gives more advantages than in the domestic labour market and abroad.

Now Ukraine is experiencing obsolescence of technology and imperfect technology transfer models, an outdated education system and training methods, lack of focus on STEM education, soft skills, entrepreneurial skills, and everything new is created and not having time to move to the implementation and use phase is changing trying on trends and demand of potential entrants, which creates problems in developing a unified concept of specialist training. In this case, there is a crisis in finding appropriate additional incentive methods to gain new knowledge. This tendency creates negative situations in the economy of the country, such as labour migration, the decline of professional specialties, which prevents inter-professional migration in the middle of the country and does not provide the motivation of the population to change their profession to more paid in the labour market due to lack of relevant knowledge and skills. In the labour market in Ukraine, the largest percent of the unemployed is 41% among people with higher education, and 38% – with vocational education and training, and only one in five unemployed has only a secondary education [1].

An interesting prognosis in the labour market and education in Ukraine should be the researching of European scientists: 35% Western European workers do not work on specialize, 49% at the Central Europe and more than 60% of the Eastern countries of the European Union. They also draw attention to changes in different employment sectors in 2015-2025, namely, employment in the coal and agriculture sectors will decrease by 18%, and employment in the energy and gas, construction and change logistics will decrease by 10%, the employment in the fields of real estate will be virtually no increase, science and technology will decrease by 20%, in administrative and support services will decrease by 15%, in the educational sector – will decrease by 10%.

Today, the emergence of a range of events poses a challenge to the ability to deliver and use digital technology in business and education. The emergence of a large number of new business initiatives, which increasingly choose the direction of potentially radical changes in the social, environmental and economic spheres of the country, requires an appropriate vector in education aimed at increasing the number of freely available resources and tools [2].

The global market for intellectual education and training, which is estimated at approximately \$ 194 billion, indicates the same trend. US in 2016, and, according to experts, an increase of 25.2% by 2025 are expected. According to TechNavio, global online education trends have projected annual market growth of 5.23% by 2018, but as a result, the average market for intellectual education annually is growing by 20% year-on-year.

Increasing the number of users of online education programs, with the involvement in digital learning, is a major factor in stimulating the development of online learning market, global intellectual education and business digitalization. It is the cooperation between education and business that is the main supplier of resources, equipment and software for the education sector and the provider of practical educational materials with the best educational technologies for the business sector. The online education marketplace and effective business practices are new, effective technology-based

training that adopts current conditions to meet the needs of customers and replace conventional classroom training. The biggest advantage of online education is the formation of "open education" as an opportunity to study everywhere in accordance with the educational program or at the self-education level where there is Internet and not to visit University [3].

The prerequisite for the worldwide use of online education was the initiative of the Massachusetts Institute of Technology in 2001, launching the Open Course Ware project, which provided open free access to course materials (course plans, synopses, and sometimes video recordings of lectures, homework, and exam questions). Other universities have already followed an innovative example, extending the educational system of their institution of study and attracting foreign students, demonstrating their own scientific and educational programs to audiences wishing to study [4].

In Davos, in 2013, at a "Roundtable on Distance Education", leading experts and experts in the field of education and information technology development indicate that the future lies with online education. Many educational institutions around the world recognize that distance learning is a strategy for digital development and the use of educational platforms – a means of disseminating their own content, and online courses are the most promising trends in education by 2028. Such distance learning is a combination of educational materials in the form of video lectures, interactive tasks and forums, case packs of advantages, which is the provision of free, equal access to the world's best university training courses, educational platforms to all comers [4].

In July 2019, the Webometrics Ranking of World's Universities survey published a traditional ranking of world universities by their online presence. The ranking takes into account the number of indexed pages of the educational institution's website by search engines, external links to the institution, the level of citation of the resource, the number of files uploaded to the institution's website and other Internet indicators, that is, the information and content component of the university's web site is evaluated.

Of the 50 universities in the top positions – 16 European, which are distributed by country as follows: United Kingdom – 10 (University College London, 1st place; Oxford University, 4th place; Cambridge University, 5th place; The University of Edinburgh, 21th place; King's College London, 22 place; Manchester University, 34th place; The University of Birmingham, 36th place; The University of Nottingham, 43 place; The University of Bristol, 49-50 place; The University of Glasgow, 49-50 place), Finland – 1 (University of Helsinki, 30 place)), The Netherlands – 3 (Utrecht University, 33rd place; University of Amsterdam, 36th place; University of Twente, 41 place), Belgium – 1 (KU Leuven, 36th place), Norway – 1 (University of Oslo, 40th place), Humboldt-Universität zu Berlin (51-100 places), Alma Mater Studiorum – University of Bologna (151-200 places) [5]. Overall, the ranking includes more than 280,000 universities and colleges worldwide, of which 320 are HEIs in Ukraine. It is possible to present the top 10 Ukrainian HEIs in the Webometrics Ranking and last positions (July 2019) (Table 1) [6].

Table 1 – Ranking of the Ukrainian HEIs by the survey Webometrics Ranking, July 2019

Ukrainian Universities	Place in Ukraine	Place in the world
Sumy State University	1	1972
Taras Shevchenko National University of Kyiv	2	1990
V. N. Karazin Kharkiv National University	3	2239
Ternopil National Economic University	4	2290
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”	5	2595
Odessa I.I.Mechnikov National University	6	2634
Lviv Polytechnic National University	7	3074
Dnipro University of Technology	8	3094
Ivan Franko National University of Lviv	9	3236
.		
.		
.		
Priazovskyi State Technical University	67	7017
.		
.		

Ukrainian Universities	Place in Ukraine	Place in the world
.		
Dnipropetrovsk Academician Lazaryan National University of Railway Transport	98	9158
The National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi	99	9271
Kharkiv National Medical University	100	9317

Source: [6]

The rating indicates that the availability of educational online resources has been the basis of informing society for more than 10 years. The main general indicators of the education system in Ukraine as of 2018 are presented in Table 2.

Table 2 – The main general indicators of the education system of Ukraine, 2018

Basic indicators	Preschool education	Secondary education	Vocational education and Training	Higher education		Total
				I-II	III-IV	
The number of educational institutions, units	14 907	16 180	756	372	289	32 504
The number of nursery teachers /teachers/educators, 100K people	140,2	439,7	37,5	26,6	129,4	773,4
The number of preschool children/pupils/students, 100K people	1 304	3 921	269	209	1 330	7 033
The number of educators per one teacher	9	9	7	8	10	9
State funding, UAH billion	28,2	84,4	8,3	-	38,7	159,5
Public financing,% of GDP	0,9	2,8	0,3	-	1,3	5,3
Private financing, UAH billion	н/д	1,7	0,9	-	15,9	18,4
Private financing,% of GDP	н/д	0,2	0,0	-	0,7	0,9

Source: [7]

According to the UN Human Development Index, Ukraine is a country with high levels of development, owing to the mass and accessibility of education, but only 6 Universities have been ranked in 289 HEIs by Global Universities (Table 3).

Table 3 – Positions of Ukrainian Universities in Global Educational Rankings

Higher educational institution	Times Higher Education Ranking (2019)	QS Rankings (2019)	Best Global Universities Rankings (2018)
V. N. Karazin Kharkiv National University	1001	481	-
Taras Shevchenko National University of Kyiv	1001	531-540	1023
National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”	1001	601-650	-
National Technical “Kharkiv University Polytechnic Institute”	-	701-750	-
Ivan Franko National University of Lviv	1001	751-800	-
Sumy State University	-	751-800	-

Source: [7]

The gradual reconciliation of the information development goals of the society on European principles in Ukraine was the signing of the Association Agreement with the European Union, among which the initiative "Digital agenda for Europe" [13], Europe 2020: a strategy for smart, sustainable and inclusive growth [11], which will identify the main directions of change and priority areas for implementing information development in society.

In Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine has developed a list of documents to integrate processes for the development of the digital society, the Digital Agenda for Ukraine 2020 project [9], the Concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018-2020. [8], the development of digital education has been

harmonized with the European documents Digital competence in practice: a framework analysis [15], the Digital Education Action Plan [12].

According the types of online education market is divided into:

- Distance Learning;
- Online courses;
- Self-study programs and courses (books and guides).

There are many approaches to determining the basic parameters of online education, namely [6; 7; 16]:

1) Cost options: free, paid and freemium online education (training is free, obtaining certificates of completion of courses is paid);

2) Time parameters: fixed time (open course for a certain period of time) and open schedule (always-available course);

3) The author's parameters: for users (information is provided by users in the form of videos), professional (the course is created entirely by a business unit);

4) Parameters of the listeners: without restrictions and with restrictions;

5) Parameters of the learning process: unaccompanied courses (one-way information transfer) and courses with accompaniment (teacher interaction with students and verification of acquired knowledge).

The main incentives for development of the online education market in Ukraine are [7; 16]:

1) Outdated educational base, due to underfunding and unwillingness to upgrade the institutions themselves, so students seek online courses as topical knowledge;

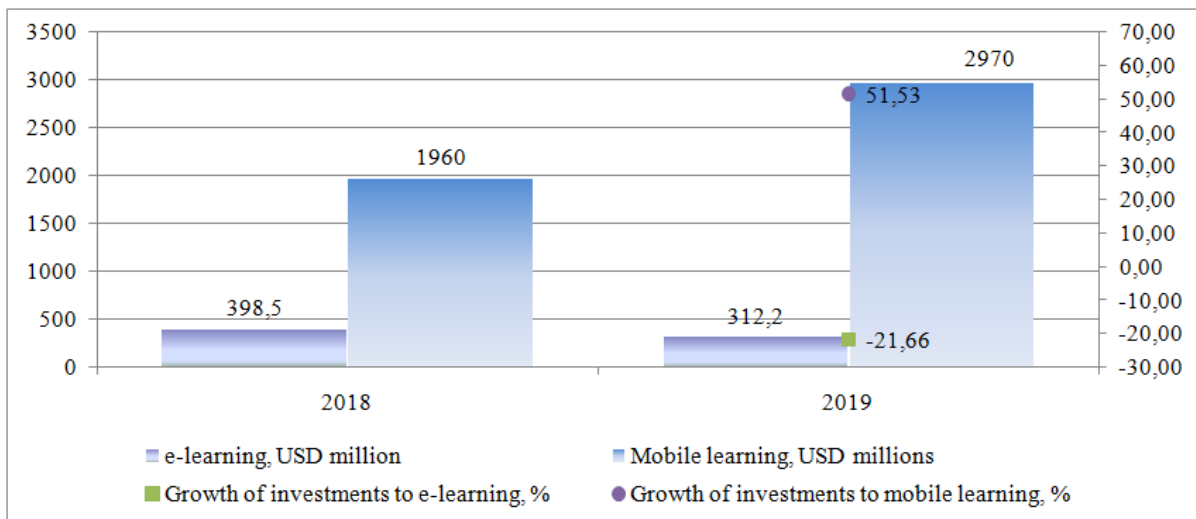
2) The military conflict in the east of Ukraine, the introduction of distance courses and online courses for students in the non-controlled territories of Ukraine, which will allow to study the school program and have the opportunity to successfully enter and study in the Defense of Ukraine;

3) Recognition of distance learning by universities as a separate format of study. Curricula are being developed for distance education, pricing, demand and Internet

technologies. If many students take online courses during the standard educational process, in isolation, demand for them will grow.

The benefits of online education are accessibility, as many resources provide "knowledge" and a flexible learning schedule for free. The popularity of online education is driven by the lack of additional financial costs, since education in Universities is expensive.

The online education market is expanding rapidly, contributing to active investment attraction. So in 2019, the total investment in Edtech (development of technology solutions for education) was \$18.66 billion, up 14.2% from 2018. The largest part of investment is in the US (42.9%) and China (21.4%), because investors consider investing money in AI (artificial intelligence) training tools, the said investment category was 19.7%, and mobile e-learning – 15.9%, e-learning – 1.7% (Fig. 1) [16].

Fig. 1 – Volume of investments in companies engaged in mobile and e-learning in 2018-2019

In Ukraine, Edtech invests mainly in the form of start-ups and fundraisers, funds or attracting investments from international venture capital funds. There are turning points in the development of online education in Ukraine and around the world in 2020 [16]:

1) Quarantine time – more time for self-education has appeared, there is a growing demand among young people, students who are already familiar with the online education process, but previously did not have time for courses due to their full-time employment;

2) A large number of foreign universities offer free online materials; libraries have opened access to databases.

3) Broadcast of lessons, webinars in remote and television format.

Having considered the main priorities and directions of digital education in Ukraine, we can offer a list of platforms and services for acquiring knowledge, skills and competences (Table 4.)

Table 4 – Online resources for e-learning process

Name of e-learning resource	Achievements
Prometheus	certificate
Coursera	certificate
EdEra	certificate
БУМ	certificate
Duolingo	language learning and improvement language skills
TED	access to world conferences and speeches
Wisecow	certificate
Дія	certificate, receiving/improving digital skills
EduGet	certificate
BrainBasket foundation	certificate
Академія Khan	certificate
BitDegree	certificate
Info-Library; УкрЛіб; E-bookua	e-library
Flowdock; Slack; GoToMeeting; WebEx; Appear.in; Yammer; Skype; Hipchat	Communication with the group of people
Asana; Jira; Trello	Project and task management
Google Docs; Office Online; Wiki; Quip; Concept Inbox; Google Drive; Dropbox	Collaboration, File Sharing
Padlet; RealtimeBoard; Mural; MindMaps; Canva	Shared visualization tools
Learning Apps Playbuzz	Interactive activities
Blackboard; CenturyTech; Edmodo; Edraak; Google Classroom; Moodle; Skooler	Digital Learning Systems (for distance learning, blended distance learning, etc.)

So, modern online courses include video lectures, additional text summaries and presentations, advanced study materials, tests, practical tasks and a final result, that is, create educational content where the main motivation is to learn new skills and earn certificates is convenient for the listener.

The greatest effectiveness in distance learning can be achieved by using mixed methods of distance learning. The term "blended distance learning" implies that the training program is built from both elements of synchronous and elements of asynchronous teaching methods.

The synchronous distance learning methodology provides for student and teacher communication in real time – on-line communication.

The asynchronous distance learning technique is used when real-time communication between a teacher and a student is impossible – the so-called off-line communication.

In conclusion, it should be noted that lifelong education can be implemented in a system where the subject of education can be in it, being in different age stages. A means of educational navigation in this system is distance learning, an important aspect of which is communication between participants in the educational process, and mandatory teacher consultation. At the same time, communication between the student and teacher occurs remotely, by means of telecommunications, computer and Internet technologies, as well as by means of interactive communication process. The effectiveness of each of the considered distance learning models depends on the organization and methodological quality of the materials used, as well as the skill of the teachers involved in this process.

References:

1. Onufrick M. Professions of the future: how the job market will change in the near future. ISED, 2017. [Electronic resource]. Access: <https://iser.org.ua/analitika/analiz-derzhavnoyi-politiki/profesiyyi-maibutnogo-iak-zminitsia-naiblizhchim-chasom-rinok-pratsi>.

2. Opening up education: the collective advancement of education through open technology, open content, and open knowledge / edited by Toru Iiyoshi and M. S. VijayKumar. MIT Press, 2008. – 256 p.
3. World level of intellectual education and training, market size, statistics, growth, revenue, analysis and trends. [Electronic resource]. Access: <https://www.reuters.com/brandfeatures/venture-capital/article?id=48460>
4. Rakhmistryuk I. Will there be a revolution in the Ukrainian education system? [Electronic resource]. Access: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/chi_vidbudetsya_revolyuciya_v_ukrayinskiy_sistemi_osviti__.html.
5. 2019 Annual Report of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education / edited by prof. Sergiy Kvit. Kyiv: National Agency for Quality Assurance in Higher Education, 2020. – 244 p.
6. Webometrics-2019: Internet rating of Ukrainian Universities. [Electronic resource]. Access: <https://ru.osvita.ua/vnz/rating/65258/>
7. UKRAINE – LEARNING NATION. [Electronic resource]. Access: <https://strategy.uifuture.org/ukraina-learning-nation.html>
8. On Approval of the Concept for the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018-2020 and approval of the plan of measures for its implementation: Uriadovyi portal, 2018. [Electronic resource]. Access: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-cifrovoyiekonomiki-tasuspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennyaplanu-zahodivshodoyiyi-realizaciyi>
9. Digital Agenda for Ukraine – 2020 (2018). [Electronic resource]. Access: <https://ucco.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (in Ukrainian)
10. Bocconi S., Chiocciariello A., Dettori G., Ferrari A., Engelhardt K. Developing computational thinking in compulsory education – Implications for policy and practice. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. [Electronic resource]. Access: http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC104188/jrc104188_comput_hinkreport.pdf
11. Communication from the commission Europe 2020 (2018). A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. [Electronic resource]. Access: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
12. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Digital Education Action Plan Brussels, 2018). [Electronic resource]. Access: http://www.cdep.ro/afaceri_europene/CE/2018/SWD_2018_12_EN_DOCUMENTDET_RAVAIL_f.pdf
13. Digital Agenda for Europe: European Commission (2018). [Electronic resource]. Access: <http://ec.europa.eu/digital-agenda/digital-agenda-europe>
14. Digital Competence Framework: your questions answered. A curriculum for Wales – a curriculum for life, 2016. [Electronic resource]. Access: <http://learning.gov.wales/docs/learningwales/publications/180620-dcf-your-questionsanswered-2018-en.pdf>
15. Ferrari A. Digital Competence in Practice: An Analysis of Frameworks. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. [Electronic resource]. Access: <https://www.ifap.ru/library/book522.pdf>
16. Analytical review of the online education market of Ukraine. [Electronic resource]. Access: <https://pro-consulting.ua/ua/pressroom/rynok-onlajn-obrazovaniya-v-ukraine-analiticheskij-obzor>
17. Compilation of free online learning services. [Electronic resource]. Access: <https://mizky.com/article/222/online-education-ua>

3.4. The information competence formation's organization of future primary school teachers, social and cultural workers: foreign experience

Formation of information competence in the educational establishments of all directions and qualifications in Ukraine is extremely important. The main normative documents that govern higher education institutions are: National Qualifications Framework, Law of Ukraine No. 1556 – VII "On Higher Education", National Classifier of Professions DK 003: 2010, and State Standards for Higher Education. The National Agency for Quality Assurance in Higher Education of Ukraine also provides its own recommendations on the importance of providing quality training for elementary school teachers, social workers, and cultural workers. Foreign experience on this issue will only help to shape the importance of developing information competence in future primary school teachers, social workers and cultural workers in Ukraine. The foregoing is not in doubt as to the importance of our study.

The purpose of the article is to explore the organization of information competence formation in future primary education teachers, social workers and cultural workers in foreign countries such as England, Finland and the Republic of Poland.

The tasks are: to work out standards for the preparation of higher education in the specialty 013 "Primary education"; 025 "Musical arts" and 231 "Social work"; highlight key developments and research scientists from Britain, Finland and Poland concerning the implementation of information competence.

In the list of competences of the graduate of higher education in specialties 013 "Primary education"; 025 "Musical Arts" and 231 "Social Work" for the first (bachelor) level of higher education is clearly spelled out among the general competencies – the ability to search, process and analyze information. The normative content of the training of higher education applicants in the same category of educational entrants involves searching, analyzing and synthesizing information from different sources in order to connect the professional and establish causal relationships between social events and

phenomena. Preparation of elementary education teachers involves the formation of students' Information-analytical competence and information-communication [6; 7; 8].

This concept has been explored in the works of many foreign scientists, such as Kolach, Valishova, Petlyak, Manyova. Slovak scientist Turek studies innovations in didactics, and professor Zhytkova develops mathematical competences in students. The analysis of the essence of this phenomenon, the characteristics of its components can be found in the studies of domestic scientists – O. Lokshina, O. Pometun, V. Svistun, V. Yagupova; M. Yuzyk analyzes the formation of key competences in primary school teachers; O. Savchenko's ability to learn as a key competence characteristic of general secondary education; current trends in the content of education in foreign countries were analyzed by O. Ovcharuk, J. Kodlyuk, K. Korsak. A thorough study by scholars Yuzyk Olga, Yuzyk Maria, Bilanych Halyna, Mosaikina Iryna concerns the comparative analysis of teacher training and the formation of information competencies in the Republic of Poland and Ukraine [9]. During the educational process, the teacher performs many functions, not only educates and develops, but therefore, in relation to the teaching work, the competences are pedagogical, didactic, sociological and others. Not only the professions of the teacher, but also other professions, belong to the competences, when this concept means the ability to perform the corresponding act, action [2]. Standards for training specialists in other specialties in Ukraine confirm this.

The concept of "competence" in today's day has replaced the former – an opportunity that accommodates the assessment of goal achievement. The new can be characterized not only as a general formulation of the teacher's skills, but also used in operational actions that the teacher would have to possess and perform in the framework of general quality. It is not a question of transferring attention from the culture of mankind to the individuality of each child, but above all the responsibility of the teacher in the field of education, self-education and the whole socialization of the child in the framework of cognitive and aesthetic profile [1].

According to Polish scholar Andrew Tsichocki, the definition of an information-competent person is important for modern thinking about the teaching profession. The information-competent person is able to:

- specify the required amount of information;
- effectively obtain the necessary information;
- critically evaluate the information and its source;
- incorporate the selected information into the knowledge structure they build;
- effectively use the relevant information to achieve the goals;
- understand and take into account economic and social activities, legal conditions.

Therefore, knowledge is required for the competent activity of the teacher on information processes, knowledge of sources of information, modern information technologies, knowledge of information management – to build didactic strategies of knowledge formation, knowledge expansion and knowledge-based knowledge building [3].

The difficulty of the professional role of teachers in the formation and development of information skills, which are the basis for building a knowledge society, is that teachers are usually of the generation that did not grow up in the computerized world, and thus formed traditionally; have effective social functioning skills in the current reality, but do not have developed models of creative functioning in the nascent reality. So modern teachers are a generation of civilization breakthrough. On the other hand, students are a breakthrough generation that is moving quite well in the world of technology, computers, the Internet, text messaging, but due to lack of life and social experience, they are simply learning to move in social reality. The problem is the information development of the younger generation beyond the reach of teachers [3].

In the modern learning process, the teacher no longer teaches, but facilitates the learning process – facilitates access to relevant sources, creates organizational structures in which students work. It will be the responsibility of the teacher to provide students with information on how to learn and students to learn independently; however, it will

show the direction of the teacher. These new teacher skills are an opportunity for the school to survive as an educational institution and to modernize its organization to a learning organization, so the information revolution and the rapid development of multimedia technologies must change the day-to-day functioning of every Polish school.

Andrew Tsichocki outlines the peculiarities and typical preferences of teachers and students of the information society. Particularly for teachers: they have problems with virtual understanding of the surface, visible through the window sliding on it, they can imagine and understand the content of long, linear text read from a book, better understand printed text, prefer text over image and sound, prefer linear thinking and serial processing of information, prefer patience, systematic and expectation of accumulated, delayed results, use the basic, standard functions of own mobile devices, similar traditions. They treat new technologies with disbelief. Students can observe: they can visualize and understand the virtual surface seen through a window that slides over it, have difficulty understanding and complex text, they successfully read from a small screen, prefer image and sound over text, prefer free (hypertext) and hypermedia) access and concurrent processing, favouring casual, short-term learning, experimentation, multitasking, expecting fast effects, discovering all the features of the device, inventing new secure for them. They take new technologies creatively, confidently. Students treat their mobile devices as very personal items [3].

English decisions on standards for qualifying as a teacher include: knowledge and understanding; lesson planning, teaching and organization (class management); monitoring, evaluation, registration, communication and responsibility.

Primary school level (Qualified Teachers) can be awarded candidates for Qualified Teacher Status must demonstrate that:

- from a planning perspective, this is to plan for the effective implementation of information technology;

- trainings that support the "impulse of students' work and support the involvement of all students" by:

1) stimulating intellectual curiosity, conveyed admiration for the subject being taught, arouses students enthusiasm and maintain the motivation of students;

2) good (appropriate) structuring of information, including general context and goals, signalling changes, and highlighting lessons during the lesson;

3) being able to improve basic writing, numeracy and information technology skills and work skills, individual and team – essential for effective learning, including library search skills, texts and other sources, should be able to guide and support students in reaching and collecting information [3].

Finnish teachers enjoy a great deal of freedom in choosing methods and teaching aids. The high social trust that this profession has in Finland means that the teaching methods of teachers are not questioned or even thoroughly tested – both at school and at national level (school board). A flexible approach to the method of assessing teacher performance also extends to student assessment methods. Finnish students take only one state exam at the end of elementary school, and the annual and semester grades for the first few years are only descriptive. However, this does not mean a complete lack of oversight of the quality of education. The National Board of Education in Finland regularly tests the selected diagnostic group of students and schools used to test national and regional achievements in major areas such as Finnish and mathematics. The main curriculum is adopted by the Finnish Parliament on the proposal of the Government. The resolution states:

1) the content of the legislation on education and research;

2) national educational goals;

3) allotment of time for compulsory and optional subjects in primary and secondary education [4].

The national curriculum is defined by the Finnish National Education Agency. The national elementary curriculum contains the goals and essentials of teaching each subject. It also includes student assessment rules, special education, student well-being and educational guidance. On the end of 2014, the National Board of Education from

Finland (from 2017 the Finnish National Agency for Education) completed work on a new national program of elementary and pre-school education. Schools started operating under new curricula in August 2016 (grades 1-6, grades 7-9 from 2019). According to the assumptions for reforms, the main goals of the new core curriculum are:

- 1) the development of schools as educational communities;
- 2) formation of joy from learning and natural interest of the student;
- 3) care for the atmosphere of cooperation;
- 4) promoting students' independence in learning and school life.

Local authorities and schools are encouraged to develop their own innovative ways of achieving the goals. The core curriculum for teaching subjects is written in such a way that the learning objectives include the competency goals that are most relevant to the stated goals. Competences will also be assessed as part of the subject evaluation. Thus, each school subject is designed to stimulate the development of all six areas of competence. This is a new way of combining learning based on competencies and subjects [4].

In Finnish schools, teachers are guided by the principle that the diverse and proper use of information and communication technologies enhances students' ability to develop their own motivation and discovery skills in the community. It also allows them to retrieve and process information independently, interactively and critically. While working with students, the opportunities offered by games and activities are taken advantage of. The students enjoy great freedom both in the classroom and in the school space. Children move independently through the school building, usually they also go to it and return by public transport. The Finnish school emphasizes the importance of learning through experience and places particular emphasis on group work, creativity and problem solving. From elementary school, students should collaborate on interdisciplinary projects. In the upper elementary school students are expected to contribute to the development of the learning process [4].

According to Ukrainian scientist Iryna Bodnaruk, there is a tendency in Finland for

significant changes in the system of training social workers: increasing the duration of studies by 12-18 months, increasing academicism in primary programs and the general nature of education, changing the administrative approach to social work scientific. In addition to the general tendencies inherent in the higher education system as a whole, two leading factors influence the changes that are taking place: the desire of social workers to improve their professional skills and their social status, as well as the interest of specialists in the areas of social work and establishing control over social work problems of Finnish society. One of the goals of the reform in this area was to provide a theoretical basis for the further development of social work, to renew teaching methods, to strengthen its theoretical focus and, at the same time, to weaken the practical training of specialists. The training system sets a goal for social workers – to master the analytical methods used in social work. The strengthening of the role of social sciences has led to a decrease in the importance of disciplines related to the study of personality behaviour and its motives, although these disciplines are of great importance for individual work directly with clients [5].

Direct proof that it is worth investing in quality teacher training is an example from Finland. The education system, which is often exemplary, proves that the success of the education system in Finland is due to three factors: 1) qualified teachers; 2) quality teacher education (the profession of teacher is in Finland – an elite profession of high prestige: only every seventh candidate is accepted for teacher training); 3) egalitarian education system. Finnish teachers are the intellectual elite of their country, so their ability to absorb new knowledge must be above average. There are also many very gifted and well-educated people among Polish teachers, but the profession of teacher not only attracts the best graduates of Polish universities [4]. At the same time, there is no illusion among educators that the current generation is particularly needed by the teacher. In the complexity of the modern world, the chaos of rules and regulations, the absence of a stable framework of social life, the opacity of our future and the frustrating emergencies, feelings of anxiety and fear of the coming changes, people need a person

who leads a person to comprehensive development, who leads in the intricacies of life's subtleties a constant choice who can reasonably advise who cares about other people so that each person does not become the passive material of history and the great political states and that he is an independent subject, the culprit of his own destiny and the co-creator of informational society – an elementary school teacher and social educator.

In England, Finland and the Republic of Poland, searches are being conducted and information competencies are being developed for students in primary education, social workers and cultural workers. Prospects for further exploration see a thorough study of the formation of other competencies in future primary education professionals, social workers and cultural workers, in particular in the field of musical arts and performing arts.

Reference:

1. Kolář Z, Vališová A. 2009. Analýza vyučování. Praha: Grada publishing. ISBN 978-80-247-2857-5.
2. Petlák E. 2004. Ku kompetenciám učiteľa I. stupňa základnej školy. In Technológia vzdelovania, roč. XII., č.9, s.7-10.
3. Andrzej Cichocki. Wymiary kompetencji informacyjno-medialnych nauczyciela [cit.2020-04-13]. Available at: [//repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3293/1/Andrzej%20Cichocki_Wymiary%20kompetencji%20informacyjno-medialnych%20nauczyciela.pdf](http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3293/1/Andrzej%20Cichocki_Wymiary%20kompetencji%20informacyjno-medialnych%20nauczyciela.pdf)
4. Szkoła dla innowatora. Kształtowanie kompetencji proinnowacyjnych. [cit. 2020-04-12]. Available at: file:///C:/Users/user/Downloads/Szkoła_dla_innowatora_-_publikacja.pdf
5. Bodnaruk I. Foreign and domestic experience of preparing future social workers for professional activity / I. Bodnaruk // Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Pedagogy. Social work. – 2013. – Issue 29. – P. 29-33.
6. Ministry of Education and Science of Ukraine No. 557 "On approval of the higher education standard in specialty 231" Social work "for the first (bachelor) level of higher education. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/04/25/231-sotsialna-roboty-bakalavr.pdf>
7. Ministry of Education and Science of Ukraine No. 727 "On approval of the higher education standard in specialty 025" Musical Arts "for the first (bachelor) level of higher education. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/05/28/025-muzyczne-mistetstvo-bakalavr.pdf>
8. Ministry of Education and Science of Ukraine. Higher education standard in specialty 013 "Elementary education" for the first (bachelor) level of higher education. Available at: https://www.megu.edu.ua/wpcontent/uploads/2020/02/Standart._-Bakalavr._Pochatkova__osvita-8.pdf
9. Yuzyk O., Mazaikina I., Bilanych H., Yuzyk M. Quality of higher education in Ukraine and Poland: comparative aspects // Comparative professional pedagogy. 2019 – Volume 99. Issued 1, C.66-75. DOI: <https://doi.org/10.2478/rpp-2019-0008>
10. Yuzyk M. Tendencies of development of the system of preparation of future primary school teachers in the conditions of education reform. Young scientist. – 2017. – Issue № 8 (48). – P. 314-318.

3.5. Organization of control in higher education institutions for quality formation of professional competences in future teachers and preschool teachers in the European countries

Any European country in the world is interested in providing quality education in schools. Teachers should be professionals in their field. Pedagogical universities and institutes also contribute to this.

In particular, in Slovakia, the State Pedagogical Institute and the Public Procurement Office will work together to educate students to increase financial literacy as a means of preventing poverty. State Pedagogical Institute Director Ludovit Haiduk and Head of the Public Procurement Office Miroslav Gliwak signed a Memorandum of Cooperation on December 6, 2019. The purpose of the Memorandum is to create conditions for the development of educational content in schools with an emphasis on education in the importance of financial literacy and literacy social inclusion, poverty prevention and prevention of Slovak population segregation.

Professional cooperation will include, first and foremost, ensuring the selected activities of the national project "Financial Literacy as Part of the Key Competences of Students", updating the national standard of financial literacy, cooperation in implementing public financial policy in school practice through new teaching and learning activities, teaching and learning activities, financial literacy, preparation of training materials and lecture on selected topics for prevention in the context of financial literacy, and cooperation in the subject and expert groups [1].

In analyzing the National Education and Training Program of Slovakia for 2018-2027, we have drawn attention to one of the seven specific regional goals of quality education in the country – the support of the teacher, which is to promote the attractiveness of the teaching profession; legal consolidation of the teacher's code of ethics; financial support for technical staff to manage ICT in schools; raising the salary scale for pedagogical and professional staff; improving the financial evaluation of

teachers early in their careers; revision of teacher's professional standards; change of continuous education of pedagogical staff; changing the career system of teachers; improving preparation for the teaching profession in primary, secondary and higher education; development of procedures and methodological materials for building a new culture of schools as educational organizations; development of procedures and methodological materials for building relationships with all subjects of education and the public at school [2].

In accordance with the intention of the National Education and Training Program to build an inclusive and integrated education system in Slovakia, the "Finnish" education model is an inspiration for the value orientation of the system, considered by experts to be one of the best models both in the EU and worldwide.

The "Finnish" system has long been at the forefront of PISA's international rankings. The main values of the "Finnish" system are the promotion of integration and inclusion and respect for the status of a teacher as an essential element of the education system. Promoting integration and inclusion is the task of the National Education and Training Program and is to reduce the horizontal and vertical separation of the education and training system in Slovakia. Horizontal separation is shown, for example, by the allocation of talented children (children from the best economic and social conditions to certain types of schools, respectively) and incorrect inclusion of children from disadvantaged social backgrounds to special schools. Vertical segregation is manifested by the separation of individual levels of education. The main axioms of the "Finnish" education system are: "The best school is the closest school" and "Every child has talent". Every child should have access to quality education in a regular school at their place of residence and develop their talents there. Talent support should be implemented, for example, through greater flexibility in the learning process, quality activity and, last but not least, increased capacity between education levels. The latter is the essence of vertical integration, which allows access to higher education, for example in the form of zero grades of elementary schools, partial participation of high school

students in higher education, etc. It can also further facilitate the vertical integration of community colleges, high school and university interconnections, and more.

The position of the teacher, as a central element in the development of the education system, is manifested in the role of the teacher in shaping the young generation as a future factor in the development of Slovakia. Teachers need to instill in students and students knowledge and values, as well as attitudes, competencies and habits that will enable them to thrive in a rapidly changing world in today's challenging environment. The purpose of the reform is not only to value the work of the teacher, but also to improve the general conditions for the teaching profession, to enhance its prestige and to increase the confidence and respect of the teaching profession. Achieving these goals will be a long-term process, which should include a number of activities, such as raising the standards of study and education of future teachers, improving the lifelong learning system, raising teacher salaries, increasing teacher autonomy in the educational process, campaigns to promote the thinking of Slovak society and Slovak parents [2].

In the Gazeta Wyborcza of October 30, 2014, creativity studies show that 98% of children under the age of five are creative at the level of genius because they find many specific solutions to one problem. Among children aged 8-10 years only 32 percent. Among 15-year-olds – 10 percent. In the group over 25 years of age – 2 percent [3].

The development of key competencies in elementary school №16 with integration departments named for the Lviv eagles in Peremyshl due to introduced education reform, a new core curriculum and recommendations of the European Parliament and the Council on 18 December 2006 on key competences in lifelong learning school have joined the program "Support program of educational institutions from Subcarpathian Voivodeship". Participation in this project obliged the school to implement it. Legal conditions for teaching the competences of students at school, for example, in the European Union, educational institutions are guided in their activity by the following documents: 1) Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18

December 2006 "On key competences for lifelong learning"; 2) Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning. If we take the main normative documents concerning the Republic of Poland, they are as follows: 1) The Act of 14 December 2016 Educational Law (Journal of Laws of 2017, item 59, with amendments); 2) Regulation of the Minister of National Education of February 14, 2017 on the core curriculum for pre-school education and the core curriculum for general education for primary school, including students with moderate or severe intellectual disability, general education for industry primary school, education general for special school preparing for work and general education for post-secondary school (Journal of Laws 2017 item 356); 3) Regulation of the Ministry of National Education of August 11, 2017 regarding requirements for schools and institutions. Regulation of the Ministry of National Education of 25 August 2017 regarding pedagogical supervision (Journal of Laws of 2017, item 1658); 4) Regulation of the Minister of National Education of 29 May 2018 on detailed criteria and procedure for assessing the work of teachers (Journal of Laws 2018 item 1133, with amendments); 5) Regulation of the Minister of National Education of 26 July 2018 on obtaining professional promotion degrees by a teacher (Journal of Laws of 2018, item 1574).

Here is a plan to support the development of education on the example of primary school activities in the elementary school №16 with integration departments named for the Lviv eagles in Peremyshl during 2018/2019 school year.

Area of development: formation of key competencies of students in the field of development of social and civic competences.

1. Date of implementation: September 2018 – June 2019.

2. Diagnosis of needs (basic and advanced): Basic – director's reports, analysis of external exam results, analysis of classification results, analysis of competitions, teachers' reports. Advanced – interviews and interviews with teachers.

3. Overall Purpose: To engage teachers in developing social and civic competences to shape students' attitudes in accordance with the values system promoted at school and in accordance with the expectations of parents and the local environment.

4. Specific objectives: 100th Anniversary of independence – education of values, patriotic and civic education of students, students learn about the tasks and competencies of institutions operating in the local environment, improving the quality of work of teachers and schools, working with parents on the basis of good relationships, focused on the implementation of joint ventures and deepening cooperation for child development.

5. Expected results: posting information about the project on the website www.SP16, in the school newspaper "Orlyatko" and in the wall newspaper, the students respect national symbols and schools, they know the history of national memory, have a sense of national and regional identity, deepen their knowledge of the patron of the school, have greater civic awareness, become involved in the life of the school and the local environment, teachers carry out interesting activities (100%), educational projects, improve their skills.

6. Actions: preparatory phase – initial and advanced diagnostics, preparation of the pedagogical council, choice of competencies to be introduced during the academic year.

7. Implementers of the annual support plan: school principal, pedagogical council, task force, external expert.

8. Schedule of tasks [4]. From the list in this school, we will select only the tasks that are put before the teacher, the recipients of education:

1. Meeting of the school leader with the school's headmaster;
2. Development of a school support program – team for support;
3. Training conducted by an external expert .

4. The systematic participation of the school's flagship post in various celebrations, including September 1, September 17, September 27, November 11, May 3.

5. Participation of students in lectures, scientific conferences organized by external institutions, e.g. "Poles' Roads to Independence" organized by the pedagogical Public Library in Peremyshl.

6. Participation in concerts related to Independence Day, the participation of the school choir "Triola" in the Subcarpathian Philharmonic for "National singing".

7. Organizing singing classes at school for students in grades 1-3, 4- 8 "We sing for Independent".

8. Participation in the national campaign 'Singing the national anthem' on 9 November 2018 at 11.11 school and 11 November 2018 at 12.00 Town square.

9. Participation of selected students in the 3rd Children's Festival "Song in uniform" and in the III Inter-school Song Contest "On the way to independence" at the youth culture house in Peremyshl.

10. "Poland through the eyes of a child" – technical classes as part of revalidation.

11. Organization of the academy on the occasion of Poland regaining independence in the form of a multimedia lesson about the patron of the school – Lviv Eaglets. Classes I-III – organization of the verbal and music program "Independent Poland".

12. Shaping civic attitudes by going to the cemetery to clean the graves and lay flowers and candles.

13. Implementation of the project "Save from oblivion" – care for the grave of the legionnaire 1918.

14. Cultivating Polish traditions and customs – a pre-Christmas concert entitled "December nights" at the Kazimierz Castle. Classes I-III – Christmas carol singing together.

15. As part of the school activities of the Caritas and Polish Red Cross – organizing various charity campaigns and collections. Engaging in the "Noble Package" campaign.

16. Photo competition "Streets of our city" Monuments of Peremyshl showing the beauty and history of the city. People who signed up on our city cards.

17. Thematic leaflets and school corridor decorations. Gallery of patriotic artwork – corridor next to the common room.

18. Reciter's competition for class III "Who are you? Little Pole".

19. Exits to museums, archives for thematic exhibitions, incl. devoted to patriotic and civic topics.

Regulation of the Minister of National Education of February 14, 2017 on the core curriculum for pre-school education and the core curriculum for general education for primary school, including students with moderate or severe intellectual disability, general education for industry primary school, education general for special school preparing for work and general education for post-secondary school. General education in primary school aims to: 1) introducing students to the world of values, including self-sacrifice, cooperation, solidarity, altruism, patriotism and respect for tradition, showing best practices and building social relations that favour the safe development of the student (family, friends); 2) strengthening the sense of individual, cultural, national, regional and ethnic identity; 3) forming students' sense of dignity and respect for the dignity of others; 4) developing competences such as creativity, innovation and entrepreneurship; 5) formation the skills of critical and logical thinking, reasoning, argumentation; 6) showing the value of knowledge as a basis for developing skills; 7) awakening students' cognitive curiosity and motivation to learn; 8) equipping students with such information and shaping such skills that allow them to understand the world in a more mature and orderly way; 9) supporting the student in recognizing his / her own predispositions and determining the path of further education; 10) comprehensive personal development of the student by deepening knowledge and satisfying and awakening his natural cognitive curiosity; 11) shaping an open attitude towards the world and other people, activity in social life and responsibility for the community; 12) encouraging organized and conscious self-education based on the ability to prepare your own workshop; 13) orienting the student towards values.

The most important skills developed as part of general education in primary school:

- 1) efficient communication in Polish and modern foreign languages;
- 2) efficient use of mathematics tools in everyday life, as well as training in mathematical thinking;
- 3) to identify, organize, critical analysis and use of information from different sources;
- 4) creative problem solving in various fields with a conscious use of methods and tools derived from computer science, including programming;
- 5) problem solving, also using mediation techniques;
- 6) team work and social activity;
- 7) active participation in the cultural life of the school, the local environment and the country.

Regulation of the Minister of National Education of 11 August 2017 on requirements for schools and institutions (Journal of Laws 2017 item 1611).

Requirement: 1. Educational processes are organized in a learning-friendly manner.

Requirements characteristics:

1. Planning and organization of educational processes in a school or institution serves the development of students.
2. Teachers, including teachers working in one department, cooperate in planning, organizing, implementing and modifying educational processes.
3. Teachers help each other and solve problems together.
4. The organization of educational processes enables students to link different areas of knowledge and use it.
5. Students have influence on the way of organizing and course of the learning process.
6. Students know the goals set for them and the expectations they formulate.
7. Teachers use different working methods adapted to the needs of the student, group and department.
8. The method of informing the student about his / her progress in learning and assessment help students learn and plan individual development.
9. Teachers motivate students to active learning and support them in difficult situations, creating an atmosphere conducive to learning.
10. Teachers shape the students' ability to learn.

Requirement 2: Students acquire the knowledge and skills specified in the core curriculum.

Characteristics of the requirement:

1. In the school or institution, the core curriculum is implemented taking into account the achievements of students from the previous educational stage.
2. Students acquire the knowledge and skills specified in the

core curriculum and use them when performing tasks and solving problems. 3. The core curriculum is implemented using the conditions and methods of its implementation. 4. In the school or institution, each student's achievements are monitored and analyzed, taking into account their development opportunities, the conclusions of these analyzes are formulated and implemented. 5. The implemented applications contribute to the increase of learning and teaching effects. Requirement 3: Students are active. Characteristics of the requirement: 1. Students are involved in classes taught at the school or institution and willingly participate in them. 2. Students work together to implement projects and solve problems. 3. Teachers create situations that encourage students to undertake various activities. 4. Students initiate and implement various activities for their own development, development of the school or institution and the local community.

Work methods focused on developing key competences of students: JIGSAW (puzzle); World Cafe (cafe tables); Flipped classroom + Khan Academy; PBL (Problem Based Learning) problem teaching; LdL (German: Lernen durch Lehren); Brainstorming; Mind map (mind mapping); Educational project; Webquest; Storytelling; De Bono hats; Language portfolio; Task station method; Expert groups method; Metaphor; Snow Ball; SWOT analysis; E-learning (Moodle); Kahoot; Mentimeter etc.

What does it give the teacher? Improving the effective use of time, the involvement of all children, creating the possibility of independent problem solving, improving teacher-student-parent communication, feedback on achieving and understanding the set goals, teaches patience. What does it give students? Independence of thinking and learning, commitment, faith in one's own abilities, raising self-esteem, sense of security, helping and supporting each other, planning, organizing and assessing one's learning, effective communication in various situations, effective cooperation in a group, problem solving in creative way.

The pillars of the "traditional" school make it difficult for students to learn and develop key competences: a) school grades; b) work with a textbook and workbook; c) division into subjects; d) rings every 45 minutes; e) homework; f) arrangement of

benches in rows; g) providing the lesson topic (without the purpose of the lesson);
h) worship of one correct answer; j) a ban on using mobile phones [5].

Referencies:

1. Štátny pedagogický ústav [cit.2020-04-11]. Available at: <https://www.statpedu.sk/sk/aktuality/statny-pedagogicky-ustav-urad-verejne-obstaravanie-budu-spolupracovat-zlepseni-financnej-gramotnosti-skolakov-ako-pr.html>
2. Národný program rozvoja výchovy a vzdelávania [cit.2020-04-13]. Available at: <https://www.minedu.sk/data/att/13285.pdf>
3. Ośrodek Rozwoju Edukacji [cit.2020-04-13]. Available at: <https://www.ore.edu.pl>
4. Szkoła Podstawowa nr 16 z Oddziałami Integracyjnymi im. Orłat Lwowskich w Przemyślu. [cit.2020-04-11]. Available at: <http://www.sp16przemysl.pl/rozwijanie-kompetencji-kluczowych>.
5. Rozwoj kompetencji kluczowych u uczniow – wybrane zagadnienia [cit.2020-04-12]. Available at: <https://gminaoswiecim.pl/files/files/Rozwoj%20kompetencji%20kluczowych%20u%20uczniow%20-%20wybrane%20zagadnienia.pdf>

3.6. Peculiarities of cultural-artistic education in primary schools and gymnasia of the countries of the European Union

3.6. Особливості культурно-мистецької освіти в початкових школах та гімназіях країн Європейського Союзу

Концепція розвитку і стимулювання творчості та креативності в школі сьогодні чітко не вивчені. Насправді більшість вчителів вважають, що розвивати творчість – це завдання, головним чином мистецьких навчальних дисциплін, що є результатом історичного розвитку системи освіти [10, с. 359].

Культурно-мистецька освіта «не є доповненням до будь-якої іншої» важливішої «освітньої діяльності» [9, с. 27], оскільки сама по собі вона має ключове значення для розвитку постмодерного суспільства. Такі ж погляди висунуто у звіті «Культурна освіта: просування культурних знань, творчості та міжкультурного розуміння через освіту». У цьому документі зазначено, що культурно-мистецька освіта – це «основа загальної освіти, а не розкіш, яку можна додати після досягнення всіх інших освітніх цілей» [5].

Культурно-мистецька освіта, яка включає художню освіту та естетичне виховання, полягає у культурі навчання, зокрема високій культурі, яка ґрунтується на вивченні канону мистецьких творів. Це підготовляє здобувачів освіти до участі в культурному житті, вчить використовувати надбання національної та світової культури та оточувати себе мистецькими творами. Головним завданням культурно-мистецької освіти є «введення індивідів та груп осіб, які бажають пізнавати культурну спадщину, яка визначається як вільна федерація субкультур, що існують у симбіозі з домінуючою та популярною культурою» [8, с. 327].

У дослідженнях та доповідях про зв'язки між економікою та культурою, а також у нормативно-правових документах, що стосуються соціальних, економічних, культурних чи освітніх питань, все більше підкреслюється значення

культурно-мистецької освіти для економічного розвитку та побудови соціального капіталу, а також необхідність посилення її рангу та місця у системах освіти [8, с. 327].

Так, у доповіді Ради Європи про культурно-мистецьку освіту остання була визначена як «навчання та практикування мистецтва, а також навчання через мистецтво за допомогою наскрізних педагогічних методів, її слід також розуміти як використання мистецтва для просування культурних та соціальних цілей, зокрема взаємна повага, розуміння та толерантність, повага до різноманітності, командна робота та інші соціальні навички, а також реактивність, особистісний розвиток та здатність створювати інновації» [5].

Тому акцентуємо увагу на тому, що вчителі з усіх навчальних предметів повинні бути впевнені, що стимулювання творчості та креативності забезпечується не лише через мистецьку та культурологічну освіту, це не тільки є завданням мистецьких предметів, а також усіх інших навчальних дисциплін є загальноосвітні функції, в системі шкільної освіти, тому потрібно розробити інший підхід. Таким підходом може стати інтеграція художньої освіти, яка сприяє кращому розумінню змісту та стимулює залучення учнів до цього процесу. З іншого боку, як наслідок освітніх реформ останніх десятиліть мистецькі навчальні дисципліни були віднесені у варіативну складову навчальних планів чи поза межі шкільної освіти.

Роль, яку відіграє мистецька освіта у підвищенні компетенції молоді у XXI столітті надзвичайно важлива в Європі. Саме для цього завдання Європейська комісія запропонувала створення Європейської програми культури, яка у 2007 році була затверджена Радою Європейського Союзу. Основним акцентом цієї програми культури – вплив художньої освіти на розвиток творчості учнів. Співпраця країн ЄС у галузі освіти та навчання в продовж 2007-2017 рр. спрямована на розвиток ключових компетенцій, включаючи культурну обізнаність та творчість учнів та молоді [Eurydice. Edukacja artystyczna, с. 3].

Тому 2009 рік був проголошено європейським роком творчості та інновацій. Йшлося про зміцнення стосунків між культурною обізнаністю та творчістю. В цьому році велику увагу було приділено розвитку та підтримці художньої творчості та творчості в інших сферах людського життя на всіх рівнях освіти. З цією метою Європейський Парламент у Резолюції 2009 року «Про мистецтвознавство в Європейському Союзі» дав рекомендації щодо розвитку художньої освіти та закликав до кращої координації роботи в європейському масштабі [6, с. 3].

Метою нашого дослідження є висвітлення особливостей культурно-мистецької освіти в початкових школах та гімназіях країн Європейського Союзу. З цією метою ми використали матеріали дослідження європейської інформаційної мережі в галузі освіти «Eurydice», (створеної Європейською Комісією) «Мистецька та культурологічна освіта в школах Європи».

Мистецька та культурологічна освіта має у собі потенціал розвитку в учнів не тільки активності й творчості, але й багатьох інших особистісних та соціальних навичок, а також формування світогляду, на що чітко вказують цілі навчання з художніх предметів. Саме ці запити сучасного суспільства повинна вирішувати мистецька освіта, однак на жаль зважаючи на невелику кількість навчальних годин, які виділяють на вивчення предметів культурно-мистецького циклу, особливо на рівні початкової школи і гімназії та труднощами в оцінці навчальних досягнень учнів досягти їх є проблематично.

Співпраця між світом мистецтва та школами є гарним способом подолати ці труднощі та сприяти покращанню рівня мистецької освіти в сучасних школах.

Так, за даними дослідження Eurydice усі учні шкіл в країнах Європейського Союзу вивчають музику та мистецтва. Музику та образотворче мистецтво викладають у школах Європи як мінімум на етапі обов'язкового навчання. Ремесла (рукоділья), театральне мистецтво та хореографія (танці) також є обов'язковими навчальними предметами у переважній більшості країн, хоча

останні два найчастіше викладаються у складі інших обов'язкових нехудожніх предметів, тобто літератури чи фізичного виховання. Цікаво, що у дванадцяти країнах ЄС програми мистецької освіти включають в мультимедійне мистецтво. Лише кілька країн запровадили архітектуру до своїх шкільних навчальних планів [7, с. 1].

Щодо кількості навчальних годин на викладання предметів мистецького циклу, то згідно з офіційними документами половина європейських країн приділяє вивченню мистецької освіти від 50 до 100 годин на рік на рівні початкової школи. На рівні гімназій годин навіть менше – від 25 до 75 годин на рік (приблизно в половині європейських країн). Так, на рівні початкової школи менше часу приділяється художній та культурній освіті, ніж навчанню рідній мові, математиці або точним та природничим наукам (разом), хоча більше часу, ніж, наприклад, для вивчення іноземних мов чи фізичного виховання. У гімназіях час, витрачений на мистецьку та культурологічну освіту, ще більш обмежений порівняно з іншими предметами; на цьому рівні на неї витрачається не тільки менше часу, ніж на вищезгадані предмети, але навіть менше, ніж для фізичного виховання [7, с. 2].

Доцільно, на нашу думку розглянути цілі мистецької освіти в країнах Європейського Союзу. У всіх європейських країнах освітні програми з мистецтв та культурологічних дисциплін мають навчальні цілі / завдання, які потрібно виконати. Залежно від того як ці програми розроблені (як самостійні або як інтегровані навчальні дисципліни) деякі цілі / результати навчання можна віднести окремо до образотворчого мистецтва, музики, театрального мистецтва, хореографії, медіа-мистецтва та рукоділля.

Зазначимо, що методи формулювання цілей навчання / результатів навчання варіюється в залежності від розробника освітньої програми та країни. Результати, які повинні бути досягнуті або набуті навички можна визначити у будь-якому навчальному році, або на будь-якому рівні освіти (враховуючи класифікацію ISCED – це Міжнародна стандартна класифікація освіти, яка є частиною

Міжнародної системи соціальних і економічних класифікацій Організації Об'єднаних Націй [1, с. 81]), хоча в деяких країнах цілі / результати відрізняються на конкретних рівнях ISCED.

Аналіз навчальних цілей мистецьких та культурологічних предметів, що входять до програми навчання, які використовувалося раніше, включені до міжнародних досліджень навчальних цілей з предметів культурно-мистецького циклу [6, с. 18]. Так, нами проаналізовано рапорт Eurydice «Мистецька та культурна освіта в школах Європи» в 2009 році. У цьому дослідженні для визначення навчальних цілей було проаналізовано освітні програми країн Європейського Союзу, зокрема Бельгії (франкомовна, німецькомовна, фламандська спільноти), Болгарії, Республіки Чехія, Данії, Естонії, Ірландії, Греції, Іспанії, Франції, Італії, Кіпру, Латвії, Литви, Люксембургу, Мальти, Нідерландів, Австрії, Республіки Польща, Португалії, Румунії, Словенії, Словаччини, Фінляндії, Швеції, Великої Британії (Англії, Уельсу, Шотландії), Ісландії, Ліхтенштейну. Цілі мистецької освіти поділено на три групи. Так, до першої групи віднесено: художні знання вміння та навички, критична інтерпретація (естетичне судження), культурна спадщина (національна ідентичність), індивідуальне вираження / ідентичність / розвиток, культурне різноманіття (європейська ідентичність / світові новини), творчість (фантазія, вирішення проблем, творчий пошук). Вважаємо, що цю групу цілей можна умовно назвати мистецько-орієнтованими [6, с. 19].

До другої групи цілей авторами дослідження віднесено: соціальні навички / групова робота / соціалізація / співпраця, навички спілкування, розваги / задоволення / сатисфакція / радість, різноманітність та різноманітність мистецтв, контакт з різними видами мистецтва / ЗМІ, виконання / презентація (власних художніх творів), екологічна обізнаність / охорона навколишнього середовища / безпека / екологію віднесено до другої групи цілей мистецької освіти. На нашу думку ці цілі можна умовно назвати соціально-орієнтованими [6, с. 19].

Впевненість у собі / самоповага, мистецтво та зацікавленість / навчання протягом усього життя, виявлення художнього потенціалу (вміння / талант) – це третя особистісно орієнтована група цілей мистецької освіти країн Європейського Союзу [6, с. 19].

Отже, основні цілі мистецької та культурологічної освіти схожі у всіх європейських країнах. Усі або майже всі країни визнають основною метою формування наступних навичок та поглядів: «мистецькі навички, знання та розуміння мистецтва», «критичне сприйняття мистецтва», «культурна спадщина», «особисте вираження / самовираження / ідентичність», «культурне різноманіття» та «творчість». Зазначимо, що лише у 15 країнах «інтерес до мистецтва протягом усього життя» вказаний як одна з цілей художньої освіти. У переважній більшості країн мистецька та культурологічна освіта спрямована на особистісний розвиток, оскільки сприяє формуванню соціальних навичок та досвіду особистої реалізації через мистецтво та отримання задоволення від контакту з мистецтвом чи мистецької діяльності [7, с. 2].

Вважаємо, що при розробці освітніх програм у вітчизняному освітньому просторі варто враховувати ці три вищезазначені цілі мистецької освіти.

Сьогодні в умовах скорочення фінансування культурно-мистецьких установ та постійного зменшення ролі художньо-мистецької освіти у шкільних програмах, батьки, вихователі, вчителі, художники та культурні діячі висловлюють своє обурення та наголошують на важливості вивчення культурно-мистецьких дисциплін у школі [4]. Хочемо запропонувати для розгляду цікаві факти про доцільність введення культурно-мистецьких дисциплін у шкільні навчальні плани. Зазначимо, визначені європейською організацією RESEO (RESEO – мережа художньої освіти та творчого навчання з особливою увагою на опері, музиці та танцях) [3]. До таких фактів дослідники RESEO відносять: учні, які займаються мистецтвом в 4 рази більше шансів мати кращі навчальні досягненнями та в 3 рази більше шансів на отримання визнання після закінчення школи; програми з

мистецької та музичної освіти є обов'язковими для економічно високо розвинутих країн, учні з яких постійно отримують одні з найвищих балів з математики та природничих досліджень, зокрема це такі країни як Японія, Угорщина та Нідерланди; Введення музичних освітніх програм в навчальні плани загрожує збільшенням шкільних бюджетів, хоча вони, покращують освітній процес. Так, дослідники виявляють, що систематичне навчання музиці та театру сильно корелює з високими досягненнями як у математиці, так і в читанні; соціально-педагогічні дослідження показали, що навчальні програми та заняття з мистецтв в позашкільних мистецьких закладах допомагають утримати учнів, що потребують підвищеної педагогічної уваги в школі; нові дослідження роботи мозку показують, що музика не тільки покращує математичні навички та читання, але сприяє творчості, соціальному розвитку, налаштуванню особистості та самоцінності [2].

Проаналізувавши європейський досвід організації культурно-мистецької освіти у початкових школах та гімназіях можемо прийти до висновку, художньо-мистецькі навчальні дисципліни повинні займати провідну роль у шкільних навчальних планах. Проблеми вивчення культурно-мистецьких навчальних дисциплін у початкових та старших школах (гімназіях) потрібно розглядати в аспекті організації міжособистісної взаємодії, розвитку в учнів творчого мислення, соціальна значущість та завдання культурно-мистецьких дисциплін визначаються їх впливом на внутрішній світ особистості і як наслідок суспільства в цілому.

Література:

1. Біницька К. Підготовка майбутніх учителів початкової освіти у країнах Східної Європи: теорія і практика: монографія / (за наук. ред. Г. Терещука). Хмельницький, видавець ФОП Цюпак А.А. 2018. 376 с.
2. 11 facts about arts in education. URL: <https://www.dosomething.org/us/facts/11-facts-about-arts-education> (last accessed: 31.03.2020).
3. About RESEO. URL: <https://www.reseo.org/about/> (last accessed: 01.04.2020).
4. Academic research on arts education: some resources. URL: <https://www.reseo.org/resource/academic-research-and-arts-education/> (last accessed: 01.04.2020).
5. Cultural education. Cultural education: the promotion of cultural knowledge, creativity and intercultural understanding through education. Report. Committee on Culture, Science and Education Rapporteur: Ms Christine MUTTONEN, Austria, Socialist Group, Doc. 11989 09 July 2009. 12 p.

URL: <http://semanticpace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xMjI3MCZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdc9QZGYvWFJIZi1XRc1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTEyMjcw> (last accessed: 31.03.2020).

6. Eurydice. Edukacja artystyczna i kulturalna w szkołach w Europie. Bruksela: Eurydice 2009. 104 s.

7. Informacje prasowe sieci. Eurydice. Edukacja artystyczna i kulturalna w szkołach w Europie. URL: http://www.wpek.pl/pi/85761_1.pdf (last accessed: 31.03.2020).

8. Jagodzińska K. Edukacja kulturalna na rzecz kreatywności i innowacyjności. Kultura a rozwój. Red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla. Kultura jako składowa procesów społecznych. Część IV. Narodowe Centrum Kultury. Warszawa, 2013. S. 327-343.

9. Olbrycht K. Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży – problemy i wyzwania. Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży. Problemy i wyzwania Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Kultury i Środków Przekazu pod patronatem Marszałka Senatu RP prof. Longina Pastusiaka 14 stycznia 2003 r., Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu. Warszawa, 2003. S. 27-37.

10. Szmigel M. K., Szaleniec H. Edukacja artystyczna w programie kształcenia. Meandry zmian programowych. Diagnozowanie twórczości uczniów i nauczycieli. XXII Konferencja Diagnostyki Edukacyjnej, Kraków 2016. S. 359-376.

3.7. Mobile teaching future economists English for specific purposes

3.7. Мобільне навчання майбутніх економістів англійської мови професійного спрямування

Враховуючи те, що виникає необхідність навчати студентів дистанційно та самостійно в позааудиторний час, мобільне самостійне поза аудиторне навчання може задовольнити пізнавальні потреби студентів, враховувати психологічні особливості кожного студента та умови інтенсивності вправ та завдань для оволодіння професійною англомовною комунікативною компетентністю, підтримати й спрямовувати розвиток мотивації опанування англійською мовою професійного спрямування. Це є актуальним, особливо в такий період, як під час пандемії коронавірусу. Постає проблема навчати студентів та курсантів іноземної мови дистанційно.

Згідно з дослідженням Ю.В. Триуса, якщо порівнювати електронне та дистанційне навчання мобільне навчання надає суб'єкту навчання більшу кількість «ступенів вільності» – вищу інтерактивність, більшу свободу руху, більшу кількість технічних засобів, основними з яких є нетбуки, планшетні ПК, персональні цифрові помічники, аудіо програвачі для запису та прослуховування лекцій, електронні книжки, мобільні телефони, смартфони, кишенькові ПК тощо [19].

У контексті нашого дослідження мобільне викладання (mobile teaching) англійської мови професійного спрямування – це мобільне навчання (mobile learning або M-learning) студентів та курсантів в умовах, коли майбутній фахівець має мобільний доступ до освітніх порталів-ресурсів, де викладач контактує з курсантами та студентами з використанням мобільних та портативних ІТ пристроїв (Personal Digital Assistants), передусім мобільних телефонів, ноутбуків та планшетних ПК [1-3; 5; 15-16].

Аналіз останніх публікацій показує, що проблемою мобільного викладання та навчання досліджували такі вчені, як К.Л. Бугайчук (2012), І.М. Голіцина (2011), Н. Дубова (2004), І.О. Золотарьова, А.М. Труш (2015), Т.А. Калуга (2011), В.А. Куклев (2008), О.В. Мардаренко (2013), О.О. Семеріков (2009), С.І. Терещук (2016), Ю.В. Триус (2011), A. Kukulska-Hulme, L. Norris, J. Donohue (2015) та інші [4; 8-14; 17-19]. Проте існує потреба проаналізувати особливості мобільного викладання та навчання майбутніх економістів англійської мови професійного спрямування в навчальному процесі Академії державної пенітенціарної служби України. Ця проблема потребує детального аналізу та систематизації.

Метою статті є аналіз мобільного викладання та навчання майбутніх економістів англійської мови професійного спрямування, його основних функцій у навчальному процесі.

Існують різноманітні мобільні додатки, платформи та веб-ресурси такі, як Kahoot!, MyEnglishLab (Pearson та Dinternal Education), Socrative, Google Forms, Survey MonkeyPlickers, Zoom тощо), за допомогою яких викладач може надати завдання, пояснити правила та виконання цих завдань, швидко оцінити знання, навички та уміння студентів/курсантів [1-3; 5; 15-16]. Ці навчальні програми працюють у таких операційних системах, як Android, Windows, Linux. Студент вивчає навчальний матеріал, виконує тестові завдання з використанням мобільного пристрою.

У Google Forms викладач може проектувати різні типи тестів з різноманітними завданнями репродуктивного та творчого характеру, які використовує для роботи з групою протягом тривалого часу. Відповіді студенти/курсанти надають з власних мобільних пристроїв.

Для швидкого оброблення результатів тестування студентів/курсантів можна використовувати Socrative, Kahoot! та Plickers. Зазвичай, викладач здійснює контролюючу та координаційно-інтегруючу функції перевірки англомовних знань, навичок та вмінь студентів/курсантів.

Ці сервіси та програми реалізують дидактичні функції: навчальну, координаційно-інтегруючу, інформаційно-пізнавальну, прогностичну, розвивально-виховну, організаційно-управлінську.

Розглянемо ці функції під час мобільного викладання англійської мови професійного спрямування.

Провідною функцією мобільного викладання англійської мови професійного спрямування є *навчальна функція*. Згідно з цією *функцією*, вважаємо, що мобільне навчання є основним засобом самостійного позааудиторного навчання професійного англійськомовного спілкування, передусім формування професійної англійськомовної комунікативної компетентності. Ця *функція* у процесі формування професійної англійськомовної комунікативної компетентності передбачає опанування мовленнєвими, мовними, соціолінгвістичною та навчально-стратегічною компетентностями; забезпечення комунікативної культури англійськомовного спілкування майбутніх економістів; організація змісту навчання англійської мови професійного спрямування; організацію професійного спілкування між викладачем та студентами.

Координаційно-інтегруюча функція створює можливість комбінувати навчальний матеріал мультимедійного, електронного та паперового посібників, шляхи поєднання з різноманітними педагогічними програмними засобами, дидактичними матеріалами, наочністю, таблицями тощо. Керування навчальною діяльністю студентів/курсантів має опосередкований характер та відбувається завдяки матеріалам, що використовуються.

Інтегруюча функція надає модель навчання з інтегруванням інформації з різних джерел і дидактичних властивостей інших засобів навчання. Вона сприяє створенню відчуттів ідентичності у кожного студента/курсанта та підгруп/груп цих студентів. Завдяки цій функції студенти краще усвідомлюють організацію мобільного навчання у позааудиторний час, усвідомити цілі цього навчання; відчути себе його частиною та бути відповідальним за це навчання. Зауважимо,

що сучасною проблемою мобільного навчання у вищій школі є формування самостійності, передусім бути відповідальним за свою навчальну діяльність, діяти свідомо та ініціативно під час прийняття рішень, виконання завдань тощо; визначати цілі, зміст і послідовність, добір методів і прийомів, оцінювати успішність результат цього мобільного навчання; бути здатним до незалежних і самостійних дій, критичної рефлексії тощо.

Самостійність у мобільному навчанні майбутніх економістів англійської мови професійного спрямування передбачає організацію особистої самоосвіти, розвиток мотивації продуктивності, креативності, розумової активності тощо.

Таким чином, студенти/курсанти самостійно можуть створювати та надсилати мультимедійні тексти, спілкуватися з викладачем та студентами/курсантами в будь-якій точці країни, надавати докази успішності виконання вправ та завдань.

Інформаційно-пізнавальна функція є самоосвітньою функцією. Вона сприяє самонавчанню, орієнтована на професійний інтерес курсанта/студента, на формування його пізнавальної активності та самостійності. Ця функція передбачає сприянню пізнання, розширенню досвіду, отриманню нових знань; наданню пізнавальної та професійної інформації; візуалізації інформації з мультимедійними елементами; формуванню навичок та вмінь пошукової та дослідницької діяльності.

Прогностична функції допомагаю студенту/курсанту виконати вправи та завдання з урахуванням їхніх здібностей та індивідуальних особливостей, накопичувати статистичну інформацію про самостійну позааудиторну навчальну діяльність студентів. Анімації та відеосюжети у мобільному навчанні повинні з'являтися в контексті змісту тематики модуля/розділів навчальної дисципліни. Розмір шрифтів текстів має відповідати загальноприйнятому стандарту оформлення електронних текстів на мобільних пристроях.

На засадах особистісно-діяльнісного підходу мобільне навчання, спрямоване на розвиток аналітичного, логічного, конструктивного мислення, оснащує радикальними методами пізнання, способами швидкого набутку знань, навичок та вмінь, та на базі розвитку індивідуальності/особистості справляє виховний вплив. Отже, не можемо не враховувати у нашому дослідженні *розвивально-виховної функції*.

Розвивально-виховна функція у мобільному навчання студентів економічних спеціальностей англійського професійного спілкування реалізуються, якщо процес оволодіння англійською мовою професійного спрямування та мовленнєва діяльність мають особистісне значення з погляду визначених інтересів та вимог студентів та курсантів щодо оволодіння англійською комунікативною компетентністю. Таким чином, мотиваційна цінність цієї функції мобільного навчання зумовлюється орієнтацією на процес самостійного позааудиторного набуття знань, навичок та вмінь. Формування практичних навичок мобільного самонавчання є передумовами плідного оволодіння англійською комунікативною компетентністю та злагодженого розвитку особистості фахівця економічної галузі. Ця особистість буде здатна знаходити необхідну та корисну інформацію для своєї професійної діяльності, добирати джерела пізнання, презентувати свої проекти, створювати усні та письмові тексти, розвивати ідеї, критично оцінювати результати своїх досягнень, організовувати внутрішні мотиви, які підштовхують майбутнього економіста до неперервної самоосвіти.

Мобільне навчання англійською мовою професійного спрямування спонукає майбутнього фахівця самостійно організувати такі види діяльності, як навчальна, мовленнєва, інформаційно-пошукова, пізнавальна та дослідницька. Результативність цієї роботи зумовлена *організаційно-управлінською функцією*.

Організаційно-управлінська функція у мобільному навчанні англійською мовою професійного спрямування передбачає планування, організацію, управління навчальною діяльністю курсанта/студента, контроль з боку викладача,

самоконтроль та взаємоконтроль з боку своїх одногрупників, (само)корекцію та оцінювання / самооцінювання мобільного навчання англійською мовою професійного спрямування. Використання гіпертекстового формату подання навчального матеріалу надає можливість розподіляти цей матеріал на частини. Так, на одному рівні студент/курсант знаходить істотну інформацію, а на другому доступ надається за запитом курсанта/студента.

Завдяки цьому здійснюється мобільне навчання студента за *індивідуальним графіком* навчання в залежності від успішності виконання ним вправ та завдань. Мобільне навчання забезпечує вербальний та невербальний навчальний діалог між студентом та мобільним приладом. Таким чином, виникає інтерактивність, у результаті чого між студентом та викладачем проходить обмін мультимедійними (аудіо/відео) навчальними матеріалами та результатами опрацювання завдань. Інтерактивність включає навчальний діалог; гнучкість структури подання професійної інформації; автономію навчальної діяльності кожного студента та курсанта. Оскільки студент сам обирає індивідуальний темп/графік/траєкторію вивчення навчального матеріалу, то, таким чином, послідовно відбувається зростання рівня його автономії. Розвиток автономії курсанта/студента має забезпечуватися мобільним навчальним середовищем. Це середовище має бути гнучким, адаптивним, рефлексивним, вибіркоким. Повинно надавати можливість для співробітництва та акцентуватися на власний досвід вивчення англійської мови.

Мобільне навчання здійснюється студентом у самотійній навчально-пізнавальній діяльності наодинці або у співпраці з іншими курсантами/студентами з можливістю одержання допомоги/опори у формі таблиць та схем/консультації з боку викладача. Викладач надає студенту навчальні матеріали та вправи/завдання. Студент може обирати час, темп та місце свого навчання, режими управління своєю мобільною навчально-пізнавальною діяльністю. Це навчання враховує навчальні досягнення, здібності, інтереси та можливості,

способи рефлексії, самоконтроль та самооцінювання кожного студента та курсанта.

У цьому мобільному навчанні викладач є координатором, консультантом/радником та співбесідником. Відносини викладача і студента є суб'єкт-суб'єктні. Комунікативні взаємодії студента/курсанта з викладачем враховують не тільки самонавчання та самоаналіз навчального матеріалу, але й коректування успішності студентів, систематизацію та аналіз навчального матеріалу.

Використання цієї мобільної технології може автоматизувати процес збору, аналізу та оброблення результатів мобільного навчання, дозволяє прогнозувати навчальні успіхи майбутніх фахівців. Причому оцінювання відповідей студентів/курсантів здійснюється оперативно та швидко. На екран мобільного пристрою (планшету або смартфона) викладача подається інформація про кількість коректних та помилкових відповідей із вказівкою певних прізвищ студентів/курсантів, графік загальної кількості виконаних завдань/вправ/відповідей. Таким чином, викладач може надати можливість студентам та курсантам, які недостатньо опанували навчальний матеріал, ретельно опрацювати його ще раз.

Організаційно-управлінська функція мобільного навчання англійської мови професійного спрямування студентів/курсантів може враховувати організацію за модульним принципом; формування індивідуальної траєкторії навчання; багаторівневе подання навчального матеріалу та інтерактивний характер взаємодії студента → засіб навчання (тобто мобільний пристрій); накопичення статистичних даних про результати навчальних досягнень; наявність автоматизованої системи діагностики знань; забезпечення завдань зразками та ключами для внутрішнього самоконтролю; дистанційний зовнішній контроль з боку викладача і одногрупників.

Таким чином, мобільне навчання студентів економічних спеціальностей обумовлюється такими дидактичними функціями, які студент/курсант здійснює під час опанування англійською комунікативною компетентністю такі, як *навчальна, координаційно-інтегруюча, розвивально-виховна, організаційно-управлінська, інформаційно-пізнавальна, прогностична.*

Отже, мобільні пристрої можуть підтримувати самостійне навчання та самостійність вивчення англійської мови професійного спрямування. Мобільне навчання цієї мови надає можливість здійснювати передачу поточного навчання та навчальні матеріали з дисципліни.

У цій статті ми поєднали методику викладання англійської мови з терміном *мобільний*, який відноситься до того, що студенти/курсанти та навчання англійської мови професійного спрямування є мобільними. Таким чином, навчання здійснюється у *мобільному просторі*, різноманітні культурні контексти, професійне спілкування, цілі навчання та контингент учасників цього навчання.

Активна участь у навчанні та вивченні англійської мови професійного спрямування означає, що студенти/курсанти беруть на себе відповідальність за навчання, а викладачі сприяють цьому навчанні.

Наступним етапом нашого дослідження буде розробити методику мобільного навчання майбутніх економістів англійської мови професійного спрямування, передусім, шаблони навчального щоденника, таблиці планування та досягнень студента, навчальної анкети, таблиці спостереження та вправ.

Література:

1. 6 Questions That Will Help Revamp Your Mobile Learning Strategies. Режим доступу: <http://www.k12mobilelearning.com/2010/12/6-questions-to-help-revamp-your-mobile-learning-strategies>.
2. Developing a mobile learning strategy. Режим доступу: <http://www.bcs.org/content/conWebDoc/43280>.
3. From e-Learning to iPad: How to Adjust the User Interface. Режим доступу: <http://www.learningsolutionsmag.com/articles/606/from-elearning-to-ipad-how-to-adjust-the-user-interface>.

4. Kukulska-Hulme A., Norris L., Donohue J. Mobile pedagogy for English language teaching: a guide for teachers. British Council, 2015. 42 p.
5. Models of mobile learning. Режим доступу: <http://www.mobl21.com/blog/14/models-of-mobile-learning>.
6. What is m-learning? Режим доступу: <http://www.m-learning.org/knowledge-centre/whatismlearning>.
7. What is Mobile Learning? Режим доступу: <http://archive.excellencegateway.org.uk/page.aspx?o=135556>.
8. Бугайчук К.Л. Мобільне навчання: сутність і моделі впровадження в навчальний процес вищих навчальних закладів МВС України. Інформаційні технології і засоби навчання. 2012. №1 (27). Режим доступу: <http://www.journal.iitta.gov.ua>
9. Голицына И. Н. Мобильное обучение как новая технология в образовании. Режим доступу: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v14_i1/html/1.htm.
10. Дубова Н. E-Learning – Обучение с приставкой «е» / Н. Дубова // Открытые системы. 2004. № 11. Режим доступу: <http://www.osp.ru/os/2004/11/184806>.
11. Золотарьова І.О., Труш А.М. Застосування мобільного навчання в системі освіти // Системи обробки інформації. 2015. Вип. 4. С. 147-150.
12. Калуга Т. А. Мобильное обучение в дистанционном образовании. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 12 (223), Ч. I. С. 113–123. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Ped/2011_12_1/15.pdf.
13. Куклев В.А. Сущностные характеристики мобильного обучения как педагогической инновации. Мир науки, культуры, образования. 2008. № 5(12). – С. 204–207.
14. Мардаренко О.В. Інтерактивні комунікативні технології освіти: мобільне навчання як нова технологія в підвищенні мовної компетенції студентів немовних ВНЗ. Інформатика та математичні методи в моделюванні. 2013. Т. 3. № 3. С. 288–293.
15. Мобильное обучение – второе рождение, но те же трудности. Режим доступу : http://elearningtime.blogspot.com/2011/01/blog-post_17.html.
16. Мобільне навчання. Режим доступу: <http://goo.gl/Yb9Pz>.
17. Семеріков С.О. Фундаменталізація навчання інформатичних дисциплін у вищій школі: монографія. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 340 с.
18. Терещук С.І. Технологія мобільного навчання: проблеми та шляхи вирішення. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2016, Вип. 138. С. 178-180.
19. Триус Ю. В. Організаційні та педагогічні аспекти розвитку і впровадження технологій мобільного навчання у вищій школі. Нові інформаційні технології в освіті для всіх: навчальні середовища: збірник праць VI міжнародної конференції ІТЕА-2011 (м. Київ, 22-23 листопада 2011 р.). С. 285-293.

3.8. Studying time category using infant folk tales

3.8. Вивчення категорії часу на матеріалі інфантичних фольклорних казок

Завдяки казці дитина пізнає світ не лише розумом, а й серцем.

В. Сухомлинський

У сучасному світі в час постійного розвитку технологій та освітніх програм, викладачі намагаються знаходити нові підходи до вивчення іноземних мов, розроблювати та впроваджувати інноваційні методи викладання іноземних мов школярам молодших класів. Оскільки знання іноземної мови є важливою та невід'ємною складовою сучасного життя у інтернаціональному просторі та у рамках транснаціональної освіти, з'явилася тенденція викладання іноземної мови майже з народження дитини. Таким чином, занурюючи дитину у світ мови із самого початку започатковується формування її особистості.

Ще з давніх часів народ намагався донести морально-етичні та естетичні принципи до людини з самого початку її життя. Народи різних країн світу складали байки та казки повчального характеру, які розповідалися маленьким дітям перед сном. Сучасна тенденція занурення у іноземною мову змалечку широко використовується сучасними викладачами, які застосовують народні казки, як один із засобів ознайомлення дитини шкільного віку із тією чи іншою іноземною мовою.

Мета цієї роботи полягає у визначення ефективності використання англійських народних казок у процесі вивчення неозначеного минулого часу (Past Simple) дітям молодших класів. *Об'єктом* дослідження є англійська народна казка, як засіб покращення знань з категорії минулого часу. *Предметом* цього дослідження є безпосередньо народні казки Англії.

Казка визначається як усний народний твір, який виник у безпосередньому спілкуванні оповідача зі слухачами [3]. Казка з'являється у житті людини на початковому етапі її життя і залишається у її серці назавжди. Казка є основою формування таких понять у дитини, як добро і зло, такого феномену як комунікація та картина світу. Також казка допомагає зрозуміти моральні аспекти, сформувані основні поняття поведінки у суспільстві та правила взаємодії людини зі світом. Казка формує світогляд дітей дошкільного віку та молодших школярів, допомагає розвинути уяву та образи, розширити когнітивне сприйняття світу.

Зацікавленість до народних казок, як засобу введення до уроків іноземної мови простежується у багатьох роботах таких дослідників як С.С. Джоунс, А.А. Доті, Г. Еліс, Д. Ліпман, С.М. Парайно, Е. Райт та ін. Так, Д. Ліпман досліджував емоційне забарвлення казок, жести та погляди при розповіданні англійських народних казок [7]. Згідно з думкою А. Дандеса, фольклор – це дзеркало культури, це автобіографічна етнографія, в якій люди описують самі себе та свої вчинки [5]. В свою чергу, Ерік К. Тейлор стверджує, що учні безпосередньо взаємодіють на уроках завдяки таким розповідям, як народна казка [8].

Казка – це найпоширеніший вид усної народної творчості, яка несе у собі морально-естетичні функції. Казка є атрибутом культури певної країни або нації, який відображає її традиції та звичаї, духовні і моральні принципи [2]. Використання народної казки як засобу вивчення англійської мови на уроках із молодшими школярами є дуже особливим способом вивчення іноземної мови, який несе в собі багато лінгвістичних та семантичних аспектів у легкій невимушеній формі. Дана методика є особливо актуальною при роботі з учнями молодших класів, адже в силу свого віку, вони швидко втомлюються та швидко втрачають інтерес до однієї справи, яка не замінюється іншою. Вони потребують у зміні діяльностей [4].

Дитина молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років) розвиває свою свідомість та мислення, адже провідною діяльністю у цьому віці є навчання. На

даному етапі у молодшого школяра розвивається аналіз, рефлексія та планування думок, він намагається будувати логічні ланцюжки [1]. Дитина 6-7 років вже є особистістю, яка має власну думку, може формулювати її та реалізувати у спілкуванні зі своїми однолітками та дорослими. У даному віці у дитини іде розвиток мовлення. Також молодші школярі мають гарну стійку довготривалу пам'ять.

Наразі іноземна мова викладається із самого початку навчання у школі. Розквіт людських здібностей до засвоєння другої мови характерний для школярів молодших класів. Дитина цього віку здатна сприймати значну кількість інформації, вести її аналіз і використовувати цю інформацію під час мовлення. Вище перераховані характеристики психологічного розвитку молодшого школяра свідчать про те, що він здатен вивчати іноземну мову з молодших класів. Як відомо, дитині 6-10 років легше та цікавіше вивчати іноземну мову через гру та взаємодію із різноманітними персонажами, наприклад казковими персонажами. Тому народні казки є дуже дієвим засобом у процесі навчання англійської мови молодшим школярам.

Важливу увагу при вивченні іноземної мови приділяється формуванню та розвитку граматичних навичок. Граматика відіграє одну з провідних ролей у англійській мові. Завдяки граматиці людина може побудувати правильні речення, які будуть зрозумілі іншим. Так, особливо важливо приділяти увагу вивченню граматики англійської мови на початкових етапах її вивчення школярами молодших класів. В початкових класах школярі вже починають своє знайомство із найпростішими аспектами граматики, такими як правильно вживання артиклів, прийменників місця та часу, теперішнього неозначеного та минулого неозначеного часу.

Англійські народні казки цікаві своєю темпоральною своєрідністю. Темпоральність є синонімічним терміну час. Темпоральна мережа включає не лише категорії часу, а і лексичні засоби мовного вираження часу. Крім того,

притаманною рисою темпоральності є наявність лексичних маркерів. Минулий неозначений час (Past Simple) яскраво представлений у англійській народній творчості. Темпоральна мережа англійських народних казок у більшості випадків побудована на основі минулої неозначеної форми часу (Past Simple). Форма часу Past Simple становить понад 70% англійських народних казок. Таким чином, використання народних казок при навчанні іноземної мови, і насамперед такого граматичного аспекту, як минулий час дітям молодших класів є виправданим.

Характерними ознаками англійської народної казки є наповненість подіями, які швидко змінюються іншими подіями минулого часу: “She went a little further, and she met a cat”. Також народній казці притаманні повтори дій, окремих випадків, де повторюються слова: “the cat *began* to kill the rat; the rat *began* to gnaw the rope; the rope *began* to hang the butcher; the butcher *began* to kill the ox” [6]. Характеристика повторювання дієслів у минулому часі ефективно сприяє запам’ятовуванню молодшими школярами правильних та неправильних дієслів. Так, у наведеному прикладі неправильне дієслово *to begin* використовується у Past Simple (*began*) у ланцюгу подій, які змінюються одна одною.

Правильні дієслова, які стоять у минулому неозначеному часі спостерігаються майже у кожному реченні народних казок, події яких відбуваються у минулому. “All of a sudden he *remembered* the hen. Now the neighbourhood in which the fox and the hen *lived*, most of the animals *adhered* to the rule that neighbours should not hunt each other for food. If you *belonged* to another colony, it was okay”. Для неправильних дієслів характерною особливістю є закінчення *-ed* або *-d*. Така особливість утворення правильних дієслів у минулому часі є не складною для розуміння та правильного вживання молодшими школярами, на відміну від неправильних дієслів.

Якщо брати до уваги неправильні дієслова, то необхідно підмітити, що народні казки надзвичайно насичені ними. Серед неправильних дієслів найчастіше зустрічаються такі дієслова як *to go*, *to begin*, *to come*, *to take*, *to have*: “So Mr.

Vinegar *went* on his way with the stick in his hand”, “Then they *began* to think what to do with the money”, “He *came* to a man who was playing the bagpipes”, “Mr. Vinegar *took* the money and set out for the town”, “He *had* three daughters of his own”.

Важливою складовою одиницею граматики, яка притаманна народним казкам Англії є самостійне неправильне дієслово *to be*, яке зустрічається у кожній казці неодноразово, вживане у неозначеному минулому часі (*was* або *were*). У даних випадках воно перекладається як був, була, були. Як відомо, дієслово *to be* – це єдине дієслово в англійській мові, яке змінює свою форму в залежності від особи, з якою пов'язане у реченні. Дієслово *to be* самостійно утворює заперечні та питальні речення, не використовуючи допоміжні дієслова в минулому часі. Далі наведемо декілька прикладів: “So I got off my horse and looked down into the pit to see what it *was*” – “Тому я зліз з коня і подивився у яму, щоб побачити, що там *було*”, “...so there *was* no work for him” – “...тому для нього не *було* роботи”. Більш того, дієслово-зв'язка у складеному іменному присудку зустрічається у народних казках Англії ще з більшою частотністю: “...when it *was* quite *dark*, the giant crept into the room”, “But not if you *were* part of the same neighborhood”, “The giant’s wife *was* not a *clever* woman”, “Jack *was* so *lazy* that he would do nothing but relax”.

У процесі підготовки занять з англійської мови з молодшими школярами для подальшого отримання ефективної динаміки важливим аспектом є правильний добір технік. Оскільки учні молодших класів мають бути мотивовані до вивчення такої теми як Past Simple, сучасні викладачі мають винаходити цікаві методи та вправи для виконання. Тож, англійські народні казки в силу своєї насиченості минулим неозначеним часом, служать гарним матеріалом для тренування даних граматичних навичок.

Розглянемо деякі прийоми та вправи для вивчення минулого неозначеного часу школярами молодших класів на уроках англійської мови на матеріалах народних казок. Найпродуктивнішими вбачаємо “Find the first form of irregular verb”, “Find regular and irregular verbs in the folktale”, “Odd man out”, “Choose the

best one”, “Read and answer the questions”, “Turn the sentence into negative or question”, “Find and correct the mistakes”, “Fill in the gaps with the correct irregular past tense verb”.

Find the first form of irregular verb – прийом, який дозволить покращити знання неправильних дієслів, де учням пропонується фрагмент казки англійською мовою, де будуть представлені неправильні дієслова у минулому часі і потрібно знайти першу форму дієслів. Наприклад, And then they *took* out the princess and *laid* her on the bank. Де перша форма від *took* буде *take*, *laid* – *lay*. So they *went* there hand in hand. And when they *got* to the river’s bank the youngest *got* upon a stone to watch for the coming of the boats.

Find regular and irregular verbs in the folktale – техніка, яка допоможе молодшим школярам навчитися відрізняти правильні і неправильні дієслова у Past Simple. Розглянемо наступний уривок, у якому превалюють неправильні дієслова з-поміж правильних: It *told* how many angels there *were* in heaven, and how they *marched* in their ranks, and *sang* in their quires, and what *were* their several functions, and what *was* the name of each great angel of might. У наступному фрагменті навпаки учням потрібно знайти правильні дієслова поміж неправильних: He *lived* in a cave in the midst of the Mount, and whenever he *wanted* food he would wade over to the mainland, where he would furnish himself with whatever *came* in his way.

Odd man out – прийом, який після прочитання казки дозволяє знайти зайве слово у рядку. Так, у таких вправах можна представити ряд неправильних дієслів і одне правильне дієслово, яке буде зайвим. They travelled and travelled and could seen ever a house. It began to be dark, and they were hungry. At last they saw a light and made for it; it turned out to be a house. They knocked at the door, and a woman came to it, who said: “What do you want?”

travelled   *knocked*   *came* *saw*
cooked   *moved*   *was* *jumped*

Choose the be stone – вправа, при виконанні якої необхідно знайти правильно написане дієслово у минулому часі. Molly *waited* / *waitted* until he was snoring, and she *crept* out, and *reached* / *reachd* over the giant and got down the sword, and *jumped* / *jumpied* down and *helped* / *helpt*, the giant's wife up into the sack, and *sewed* / *sewied* up the hole.

Read and answer the questions – техніка, яка дозволить молодшим школярам тренувати мовленеві навички після прочитання народної казки з набором дієслів у минулому часі. ONCE UPON A TIME there was a boy whose name was Jack, and he lived with his mother on a common. They were very poor, and the old woman got her living by spinning, but Jack was so lazy that he would do nothing but bask in the sun in the hot weather, and sit by the corner of the hearth in the winter-time.

1) What was a boy's name? – His name was Jack.

2) Whom did he live with? – He lived with his mother.

3) Were they rich? – No, they weren't. They were poor.

4) What did his mother get for living? – She got her living by spinning.

5) Was Jack lazy? – Yes, he was.

6) What did he like to do? – He liked to bask in the sun in the hot weather, and sit by the corner of the hearth in the winter-time.

Turn the sentence into negative or question. Учням молодших класів надаються стверджувальні речення із казок, які потрібно поставити у заперечну та питальну форму. And she had two sons. Заперечне речення – She did not have two sons. Загальне питання – Did she have two sons? Спеціальне питання – How many sons did she have? So his cake was very small. – His cake was not small. Was his cake small? What was his cake?

Find and correct the mistakes – учням пропонується фрагмент із казки, де дієслова у минулому часі будуть написані невірно. He askid the wife if he might stay for the night, as he wos tired with a long journey; and the wife sayd he might, but it was

not a good place for him to be in, as it belonged to the Red Ettin, who was a very terrible beast, with three heads, that spared no living man it could get hold of.

Fill in the gaps with the correct irregular past tense verb – наступна ефективна вправа для запам'ятовування неправильних дієслів. Дієслово у дужках необхідно поставити у Past Simple. Then, without a word more, Childe Rowland _____ (draw) the good brand that never _____ (strike) in vain, and off _____ (go) the horse herd's head, and Childe Rowland went on further, till he _____ (come) to the cow-herd.

Отже, на початковому етапі вивчення іноземної мови молодшими школярами особливу увагу необхідно приділити саме вивченню граматики. Тому важливою задачею стоїть правильний підбір граматичних вправ, які дозволять тренувати та покращувати граматичні знання та вміння. Граматика виступає будівельником мови. На відміну від старших учнів, яким досить просто вивчити неправильні дієслова за списком, учням молодших класів буде важко працювати за цим методом. Молодшим школярам необхідно мати зацікавленість до навчання іноземної мови, особливо якщо мова йде щодо граматики, яка є важкою для сприйняття у звичайній навчальній формі, виконуючи однотипні завдання, які не викликають інтересу. Саме казка допомагає дитині навчальних класів знайти щось цікаве для себе. При навчанні молодших школярів минулого неозначеного часу англійської мови важливо брати до уваги їхній психологічний розвиток, адже в силу свого віку вони ще прагнуть грати та пізнавати світ. Саме казка допомагає їм у цьому. Учні молодших класів мають змогу зануритися у світ минулого часу Past Simple, який є преваляючим у англійському фольклорі, та вивчати цю категорію часу у невимушеній формі із зацікавленістю та мотивацією до навчання іноземної мови. Таким чином, світ неправильних дієслів буде здаватися молодшому школяру не абияким цікавим заняттям. Молодші школярі пізнають граматичні структури через взаємодію із улюбленими казковими персонажами. Найпродуктивнішими техніками та прийомами методики навчання молодших школярів минулого неозначеного часу через призму англійських народних казок є

“Find the first form of irregular verb”, “Find regular and irregular verbs in the folktale”, “Odd man out”, “Choose the best one”, “Read and answer the questions”, “Turn the sentence into negative or question”, “Find and correct the mistakes”, “Fill in the gaps with the correct irregular past tense verb”. Взагалі казка окрім насиченості граматичними аспектами, несе у собі морально-етичні та естетичні цінності, тому безумовно народну творчість не має оминати не одне дослідження сучасними науковцями.

Література:

1. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. Випуск 18. – Кам’янець-Подільський, 2012, 568 с.
2. Корниенко Е.Р. Роль народной сказки в изучении иностранного языка / Иностранные языки в школе. – 2007. – №7. – 86 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 507 с.
4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. Вид. 2е, випр. і перероб. / [Кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої]. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.
5. Alan Dundes. The Meaning of Folklore. The Analytical Essays of. – Utah State University Press. – Utah, 2007, p.55-60.
6. Joseph Jacobs. English fairy tales collected by Joseph Jacobs. A Penn State Electronic Classics Series Publication, The Pennsylvania State University. – Pennsylvania, 2005, p. 21.
7. Lipman D. Improving your Storytelling: Beyond the Basics for All Who Tell Stories in Work or Play / D. Lipman. – Little Rock: August House, 1999. – p. 219.
8. Taylor E.K. Using Folktales / E.K. Taylor. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – p.21.

3.9. Changing the flows of people of people in the education system in European countries

3.9. Зміна потоків людей у системі освітніх країнах Європи

Під час постійних економічних, екологічних, технологічних та соціальних трансформацій інтелектуальний капітал стає найціннішим надбанням сучасності. Незважаючи на те, що широкий доступ до інформації полегшив навчання, він також прискорив темпи змін. Глобалізаційні процеси, надаючи багато можливостей, викликали жорстку конкуренцію за навичками. Серцевиною інтелектуального капіталу є знання, а розвиток і передача знань є первинною місією освіти. Традиційне прогресування через освіту, від початкової до вищої, поступово замінюється більш цілісним баченням навчання протягом усього життя. Оскільки ринковий попит на навички змінюється швидше, ніж можуть передбачити навчальні заклади, багато з них просувають гнучкі освітні траєкторії та шукають партнерських стосунків з іншими гравцями, в першу чергу з роботодавцями.

Забезпечення формування раціонального пулу навичок населення у світі, що швидко змінюється, є складним завданням. У той час як освітні інституції допомагають людям набути бажаних навичок важливим питанням залишається балансування між пропозицією випускників з потребами ринку праці. Вагомий внесок у теорію та методологію регулювання ринків праці та освіти внесли такі вітчизняні вчені, як: А. Колот, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Ю. Маршавін, Т. Оболенська. Проблему пошуків взаємозв'язку між освітою і якістю життя населення висвітлювали у своїх працях українські дослідники: Л. Гриневич, М. Дарманський, С. Квіт, В. Кремень, В. Луговий, Т. Лукіна та інші. Але питання взаємодії ринків праці та освіти, її специфіки, інституційного забезпечення функціонування, оцінки ефективності досі недостатньо висвітлені у наукових

працях. Адже, важливим аспектом є визначення індивідуальної освітньої траєкторії, що приведе до бажаної кар'єрної позиції, рівня доходу та загальної задоволеністю життям. Роль цих критеріїв, як похідних освітньої траєкторії, що обрали слухачі, і є предметом дослідження пропонованої роботи.

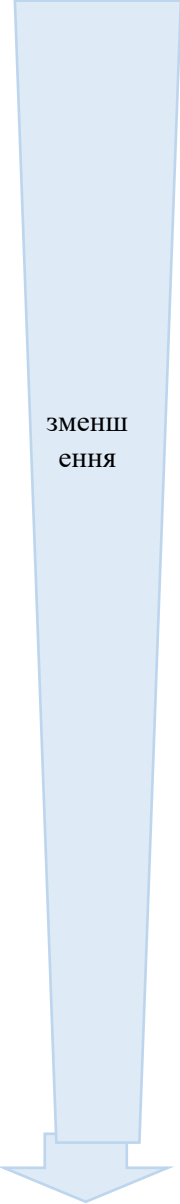
Метою роботи є виявлення взаємозв'язку рівня компетентностей та результатів їх застосування з ціллю максимізації ефекту від них.

Присудження відповідного ступеня освіти відбувається за кваліфікаційним рівнем, що визначається певною сукупністю компетентностей, які є типовими для кваліфікацій даного рівня [1]. Процес формування раціонального пулу навичок постійно постає перед викликом мінливості потреб економіки. Адаптація до таких змін відбувається на двох рівнях: розширення змінної (гнучкої) компоненти освітнього процесу та трансформації самого змісту освіти. У таблиці 1 наведена класифікація за ступнем регламентації обов'язкової частини результатів навчання, з якими особи виходять на ринок праці, за Міжнародною стандартною класифікацією освіти (ISCED-2011).

Рамки кваліфікаційних рівнів грають подвійну роль:

- по-перше як змінну освітнього контенту, що змінюється у довгостроковій перспективі у зв'язку з економічним розвитком та його потребами. Багаторічний досвід використання МСКО державами і міжнародними організаціями свідчить про необхідність її оновлення і перегляду для подальшого сприяння міжнародній компіляції і порівняння статистичних даних за освітою, а також врахування нових тенденцій і змін в галузі освіти, що відбуваються в різних районах світу. Вперше МСКО була прийнята на Міжнародній освітній конференції (Женева, 1975 р.). Потім у 1997 р. МСКО була перезатверджена Генеральною конференцією на 29-й сесії в листопаді 1997 р., та у 2011 р. було представлено перероблений варіант рівнів освіти МСКО 1997 і відповідну класифікацію рівнів отриманої освіти на основі визнаних освітніх кваліфікацій [3, 4].

Таблиця 1 – Компетентності особи за рівнями освіти за класифікацією ISCED-2011

Групи рівнів освіти	Рівні освіти за МСКО	Рівні освіти	Компетентності особи	Ступінь регламентації обов'язкової частини результатів навчання
Дошкільна, початкова та базова середня освіта	0	Дошкільна освіта	здатність особи адекватно діяти у відомих простих ситуаціях під безпосереднім контролем іншої особи	 <p>висока</p> <p>зменшення</p> <p>низька</p>
	1	Початкова освіта	здатність особи виконувати прості завдання у типових ситуаціях у чітко визначеній структурованій сфері роботи або навчання, виконувати завдання під безпосереднім керівництвом іншої особи	
	2	Базова середня освіта	здатність особи виконувати типові нескладні завдання у типових ситуаціях у чітко визначеній структурованій сфері роботи або навчання, виконувати завдання під керівництвом з елементами самостійності здатність особи виконувати виробничі або навчальні завдання середньої складності за визначеними алгоритмами та встановленими нормами часу і якості	
Вища середня та після середня не вища освіта	3	Профільна середня освіта	здатність особи виконувати виробничі або навчальні завдання середньої складності за визначеними алгоритмами та встановленими нормами часу і якості	
	4	Післясередня не вища освіта	здатність особи самостійно виконувати складні спеціалізовані виробничі чи навчальні завдання в окремій галузі професійної діяльності або у процесі навчання, нести відповідальність за результати своєї діяльності та контролювати інших осіб у певних ситуаціях	
Вища освіта	5	Початковий рівень (короткий цикл)	здатність особи вирішувати типові спеціалізовані задачі в певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування положень і методів відповідних наук і характеризується певною невизначеністю умов, нести відповідальність за результати своєї діяльності та контролювати інших осіб у певних ситуаціях	
	6	Перший (бакалаврський) рівень	здатність особи вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідних наук і характеризується комплексністю та невизначеністю умов	
	7	Другий (магістерський)	здатність особи розв'язувати складні задачі і проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій та характеризується невизначеністю умов і вимог	
	8	Третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень	здатність особи розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та/або професійної практики	

Джерело: побудовано автором за інформацією [2, 6]

- по-друге як елемент, що підвищує гнучкість вибору освітньої траєкторії при різному комбінуванні рівнів.

Існує постійний дискурс між освітою та ринком праці щодо цих рамок. Адже, економічні потреби формуються швидше ніж освіта реагує на них. Такі трансформації відбулися і в країнах Європи, що викликали за собою зміни у структурі населення, зайнятості та доходів за рівнями освіти.

Розглянемо вплив освіти на затребуваність людини в економіці. За даними Євростату, в період 2009-2018 рр. структура населення за рівнями освіти у країнах Європи суттєво змінилася (рис.1). За цей період у всіх країнах зменшився відсоток населення з дошкільною, початковою та базовою середньою освітою, що підкреслює зацікавленість населення у більш високому рівні компетентностей. Також у більшості країн незначним чином змінився потік людей, що здобувають освіту на 3-4 рівні (у деяких країнах він зріс, а у інших знизився), окрім Португалії та Мальти, де відбувся значний приріст потоку людей на даний рівень освіти. Зростання кількості людей, що продовжують навчання на рівні вищої освіти, спостерігається в усіх країнах. Найвідчутніші зміни відбулися у Австрії та Мальті.

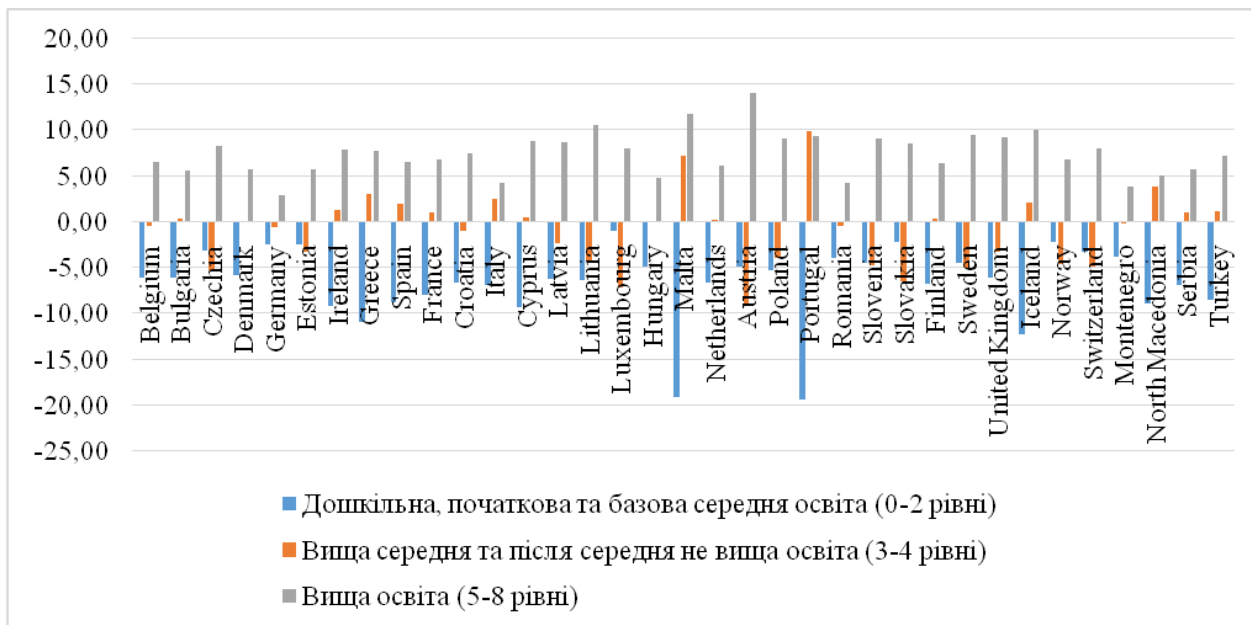

Рис. 1 – Зміна питомої ваги населення яке залишило систему освіти на відповідному рівні навчання у 2018 р. порівняно з 2009 р. у країнах Європи

Джерело: побудовано автором за інформацією [5]

Такі показники підтверджують, що люди перебувають у освітній системі довше, а кількість осіб, що покидає систему після 0-2 рівнів МСКО має постійну тенденцію до зменшення. Це призвело до зміни загальної структури населення за рівнями освіти.

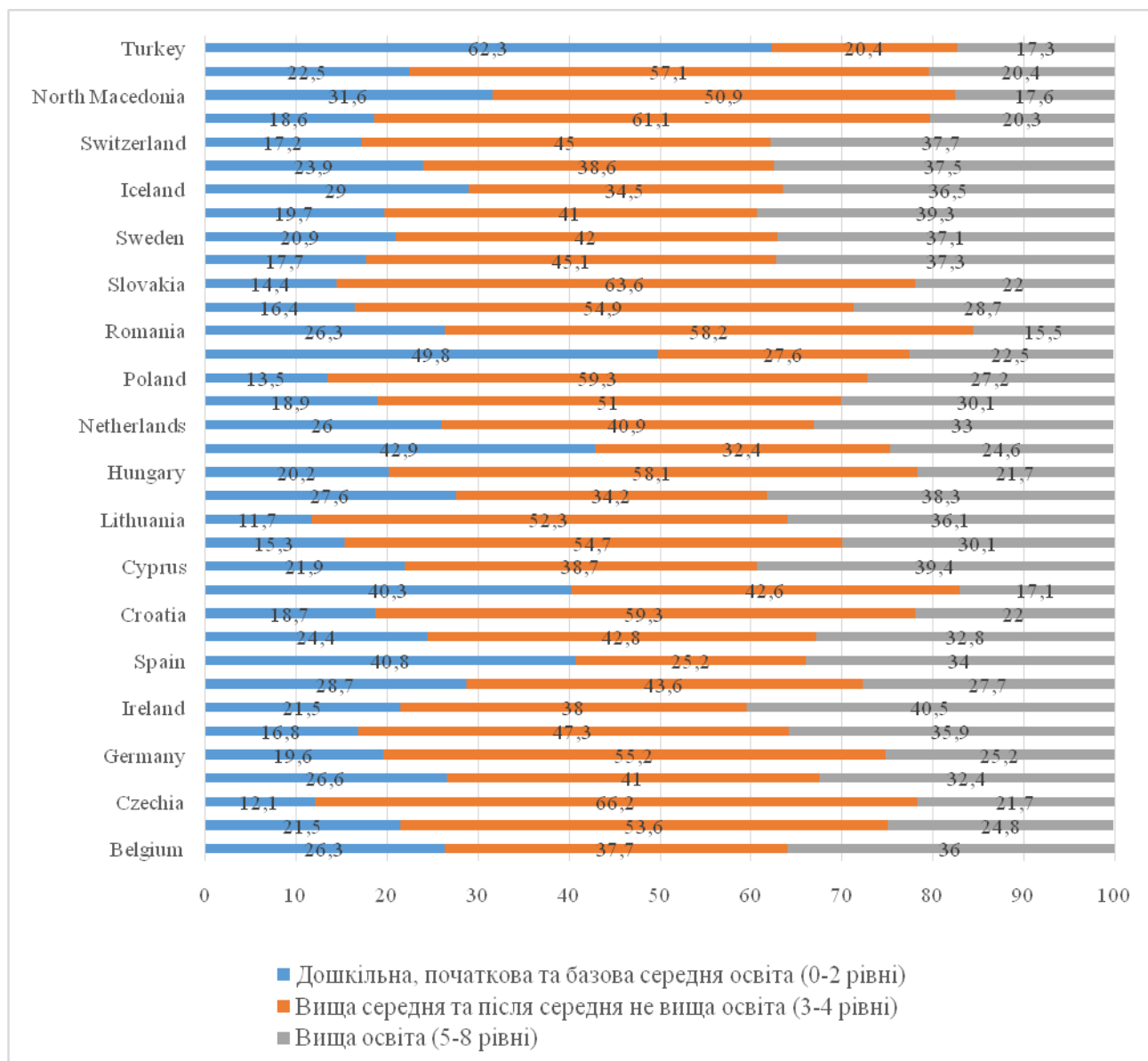

Рис. 2 – Населення за рівнем освіти у 2018 р. у країнах Європи, %
Джерело: побудовано автором за інформацією[5]

Як зазначено на рис.2, на 2018 рік у країнах Європи у середньому людей з дошкільною, початковою та базовою середньою освітою складає 24,7%, найменша кількість таких осіб у Литві – 11,7%, Чехії – 12,1% та Польщі – 13,5%, а найвища у

Туреччині – 62,3% та Португалії 49,8%. Вищу середню та після середню не вищу освіту у країнах Європи мають 46,1% населення, найнижчі показники у Туреччині – 20,4% та – Іспанії 25,2%, а найвищі у Чехії – 66,2 та Словаччині – 63,6%. Середній показник населення з вищою освітою у Європі складає 29,2%, найменша кількість у Румунії – 15,5% та в Італії 17,1%, а найбільша кількість у Ірландії – 40,5 та Великобританії – 39,3.

Отже, більшість країн Європи мають населення переважно з вищою середньою та після середньою не вищою освітою, окрім Туреччини, Португалії, Мальти та Іспанії, освіта яких переважно має дошкільний, початковий та базовий середній рівень, а також Ірландія, Кіпр, Люксембург та Ісландія, в яких найбільше населення з вищою освітою.

Такі трансформації у структурі населення за рівнями освіти та зміна запиту економіки викликали перетворення у структурі зайнятості населення. У більшості країн Європи за цей період зайнятість населення з дошкільною, початковою та базовою середньою освітою знизилася, окрім таких країн як Естонія, Люксембург, Словаччина, Угорщина, Чорногорія та Туреччина (рис. 3).

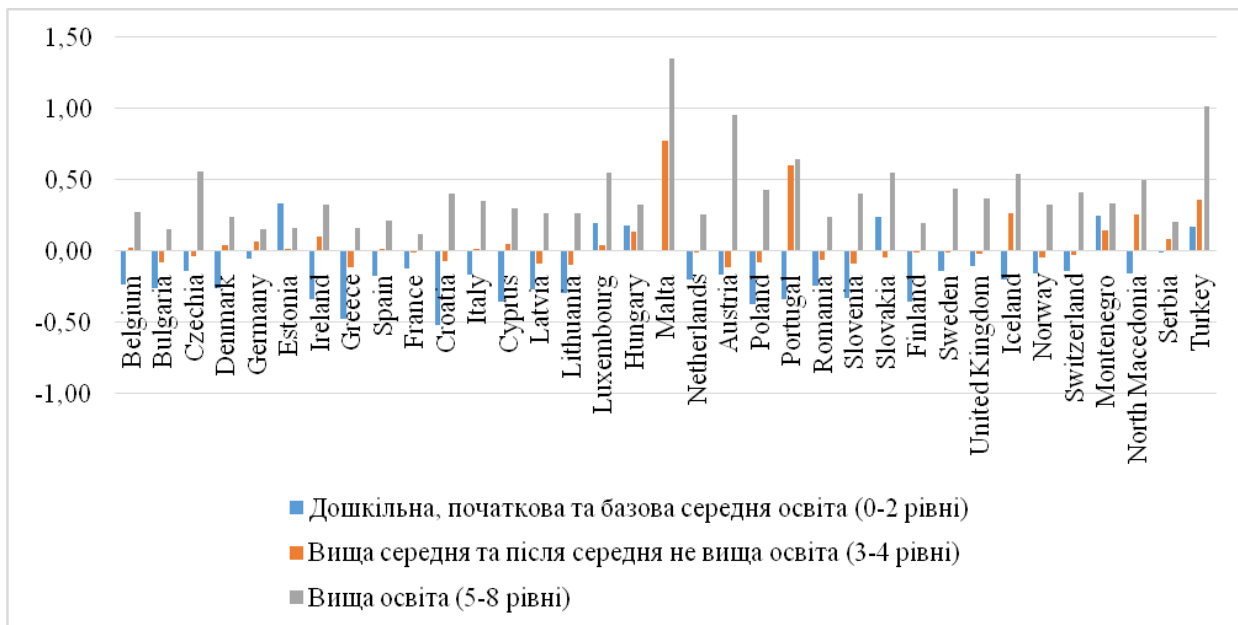

Рис. 3 – Темпи зростання зайнятості населення за рівнями освіти у 2018 р. порівняно з 2009 р. у країнах Європи
Джерело: побудовано автором за інформацією[5]

Але темпи зменшення зайнятості населення, більші ніж зменшення кількості населення, що покидає систему освіти після здобуття 0-2 рівнів, що акцентує увагу на потребу ринку праці у більш висококваліфікованих працівників. Зміни у зайнятості населення за вищою середньою та після середньою не вищою освітою відбувалися відповідно до змін кількості населення за цим рівнем. Зайнятість населення з вищою освітою зростає у всіх країнах, але темп зростання менший ніж темп зростання кількості населення, яке здобуло вищу освіту, що свідчить про конкуренцію компетентностей на ринку праці.

На рис.4 занесено, що на 2018 рік у більшості країн Європи переважна зайнятість населення мала вищу середню та після середню не вищу освіту, окрім Туреччини, Португалії та Мальти, де переважала зайнятість за дошкільною, початковою та базовою середньою освітою, а також Бельгія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Люксембург, Ісландія та Норвегія, в яких найбільше зайнятого населення з вищою освітою.

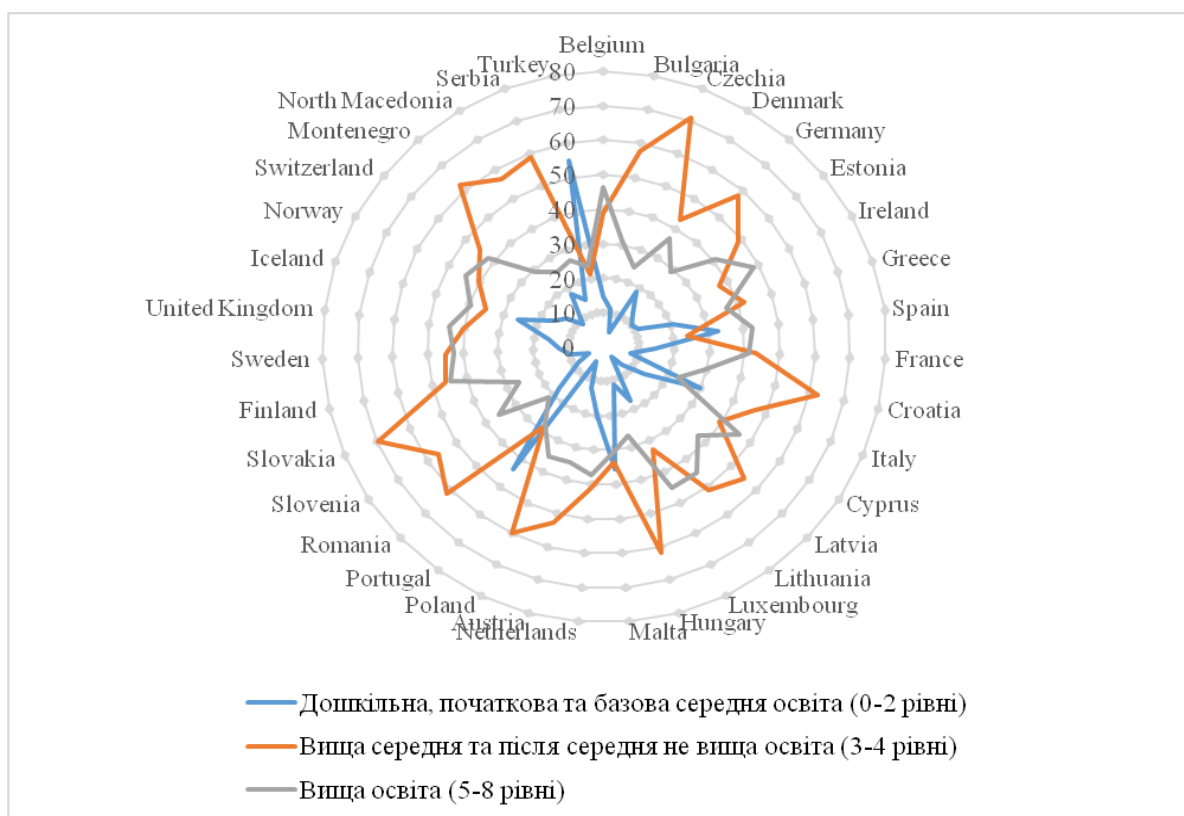

Рис.4 – Зайнятість населення за рівнями освіти у 2018 р. у країнах Європи
Джерело: побудовано автором за інформацією [5]

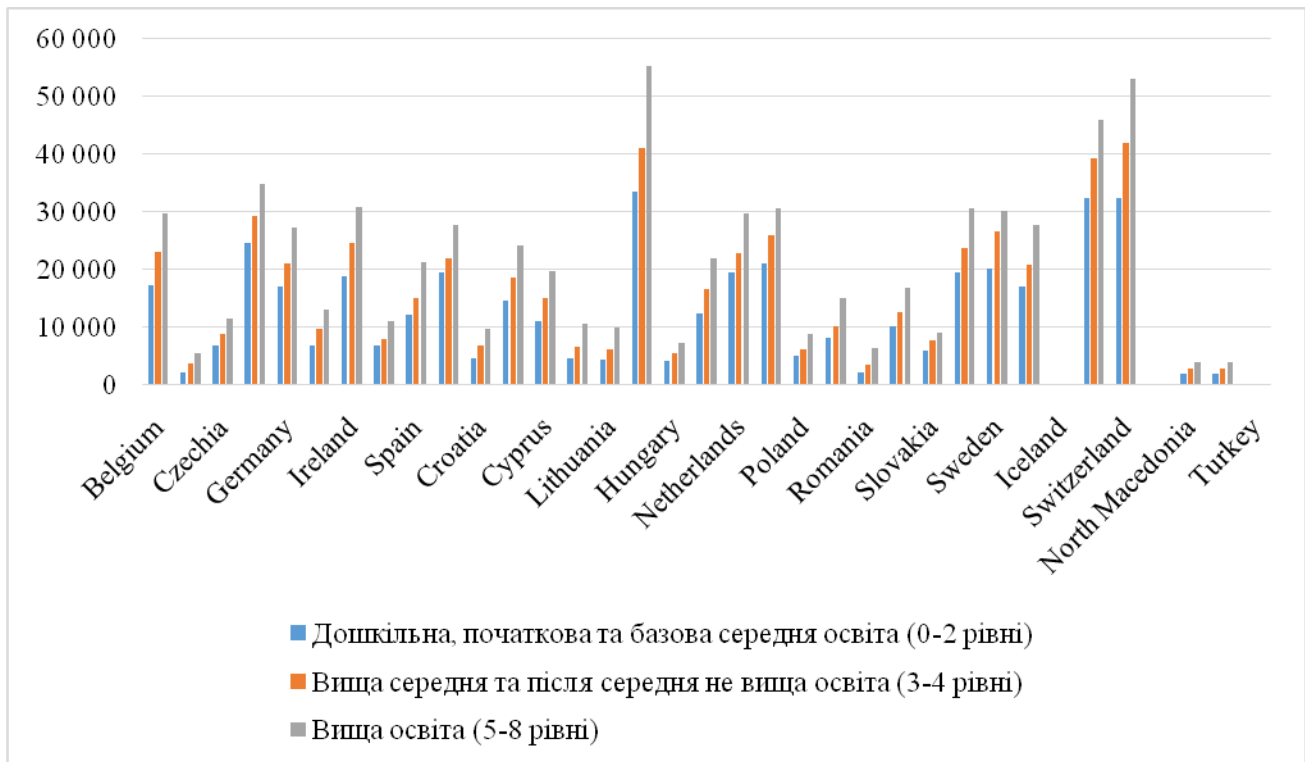
Такі данні свідчать про те, що на ринку праці запит на роботу, яка пов'язана з фізичною працею все більше зазнає технологічних впливів. При цьому, попит на фахівців з високим рівнем освіти у яких наявні творчі інноваційні компетенції зростає.

Одним з критеріїв оцінки результатів застосування компетентностей особи, що найчастіше застосовується, є чистий дохід за рік. Для кращого відображення реальності доцільно використовувати медіанний чистий дохід, адже на нього не впливають розбіжності в доході між найбагатшими і найбіднішими, які можуть принципово змінити цю суму. Тобто, медіанний рівень доходів — це рівень доходів, який знаходиться в середині упорядкованого за зростанням середньодушових показників доходів ряду населення. Такий метод широко застосовується в розвинутих країнах [6].

В абсолютних показниках на 2018 р. медіанний чистий дохід у всіх країнах Європи має пряму залежність від рівня компетентностей, і чим вищий цей рівень тим вищий дохід. Найбільше відчувається різниця в медіанному доході між вищою освітою та вищою середньою та після середньою не вищою освітою у Румунії – на 44,14% та Литві – на 38,08%, а найменше у Словаччині – на 14,12% та Норвегії – на 14,4%. Середній показник серед країн Європи між цими рівнями відрізняється на 24,31%. Найбільша різниця у в медіанному доході між вищою освітою та дошкільною, початковою та базовою середньою освітою у Румунії – а 66,78% та Болгарії – на 59,53%, а найменша у Данії – на 29,19% та Норвегії 29,56%. Середній показник серед країн Європи між цими рівнями відрізняється на 41,02%.

За період 2009-2018 рр. у країнах Європи відбулися значні зміни у розмірі медіанного чистого доходу. Кожна країна має власні макроекономічні показники, тому у дослідженні не акцентується увага на порівнянні рівнів доходів у країнах, а важливою є інформація щодо відомостей доходів за рівнем освіти в них. Греція,

Іспанія та Кіпр відчутно знизили рівень доходів населення за всіма рівнями освіти у зв'язку з кризами в країнах.

Рис. 5 – Медіанний чистий дохід за рік за рівнями освіти у 2018 р. у країнах Європи

Джерело: побудовано автором за інформацією[5]

У більшості країн Європи найбільший темп зростання медіанного чистого доходу у населення з дошкільною, початковою та базовою середньою освітою, окрім Люксембургу, Угорщини, Словенії, Словаччини, Швеції, Норвегії та Сербії, в яких найбільший темп зростання за вищою середньою та після середньою не вищою освітою, та Бельгії, Болгарії, Чехії, Німеччини, Естонії, Литви, Мальти, Нідерландів та Румунії, в яких найбільший темп зростання за вищою освітою.

На 2018 рік прослідковується найбільші розриви між рівням освіти та зайнятості населення на дошкільному, початковому та базовому середньому, та вищому рівнях. Питома вага осіб з вищою освітою на ринку праці вища ніж питома вага населення з відповідним рівнем, а питома вага осіб, що покинули

систему освіти після завершення 0-2 рівнів, на ринку праці нижча ніж питома вага населення за цим рівнем освіти. Це свідчить про перевагу компетентностей осіб з вищою освітою на ринку праці. Така ситуація викликає потребу у вдосконаленні механізму управління компетентностями для зниження розривів та максимізації їх цінності.

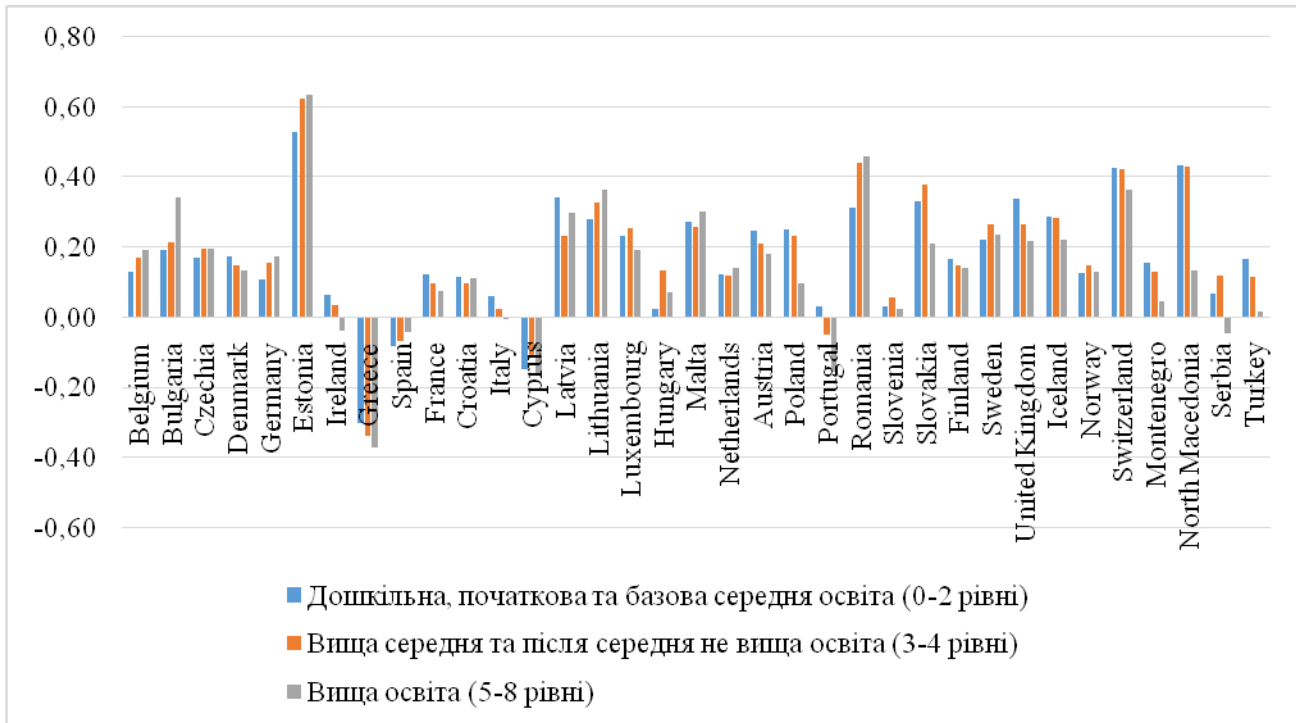

Рис. 6 – Темпи зростання медіанного чистого доходу за рік за рівнями освіти за 2009-2018 рр. у країнах Європи

Джерело: побудовано автором за інформацією[5]

Звернувши увагу на зменшення ролі розмежування освітніх рівнів можна зазначити, що історично воно мало чітко виражений функціонал, орієнтований на стратифікацію людей за можливою роллю в суспільстві, сьогодні, в умовах зростання попиту економіки на комплексне вирішення проблем, інноваційні та творчі здібності ці межі поступово розмиваються. Необхідність ранжування рівнів освіти необхідно для збору даних, їх аналізу та врахування нових тенденцій і змін в галузі освіти. Поетапний рух по освітній системі через рівні освіти затримує населення на етапі навчання, уникаючи безробіття та збільшуючи конкурентні

переваги особи на ринку праці. Вихід із системи освіти на кожному рівні визначається попитом на компетенції зі сторони ринку праці, рівнем життя та силою виштовхування з системи освіти, тобто наявністю та станом галузей, що потребують людей.

Проаналізувавши данні за 10 років можна зауважити, що потік людей, що залишають освітню систему після дошкільного, початкового та базового середнього рівня, зменшується, а кількість здобувачів вищої освіти збільшується у всіх країнах Європи. Така ситуація підтверджує цінність вищої освіти щодо підвищення добробуту населення. Не покидаючи систему освіти після здобуття 0-2 рівнів, особа втрачає можливість отримання доходу на період навчання, але після здобуття більш високого рівня освіти темпи зростання доходів вище аніж з дошкільним, початковим та базовим середнім рівнем. Тобто, різниця доходів з урахуванням часу на навчання має пряму залежність від рівня освіти.

Література:

1. Закон України Про вищу освіту від 01.07.2014 № 1556-VII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. Постанова Про затвердження Національної рамки кваліфікацій № 1341
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>
3. Международная Стандартная Классификация Образования МСКО 1997.URL:
<https://nic.gov.ru/Media/Default/Documents%20Files/isced97-rus.pdf>
4. Международная Стандартная Классификация Образования МСКО 2001.URL:
<http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/isced-2011-ru.pdf>
5. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
6. OECD (2019), Education at a Glance 2019: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris.
URL:https://read.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2019_f8d7880d-en#page1

3.10. Semantic relation between compound term-nouns in science and technical texts on electrical engineering

3.10. Семантичні відношення між складними термінами-іменниками, що функціують у науково-технічних текстах з електричної інженерії

Функціонування термінологічних одиниць у мові залежить від позамовних чинників, які сприяють активному поповненню сучасної англійської лексики багатокомпонентними одиницями. Виникнення складних термінів-іменників пов'язано з сучасними тенденціями до мовної компресії шляхом "стягування" багатослівних найменувань у складну термінологічну одиницю за принципом ціліснооформленості. Функціуючи, новоутворені складні терміни-іменники органічно взаємодіють з уже наявними лексичними одиницями у науково-технічній літературі, проходячи етапи соціалізації та лексикалізації. Їхня поява у лексичному складі не перешкоджає, а, навпаки, сприяє комунікації у науково-технічній сфері. Такі процеси у лексичному складі сучасної англійської мови тривають не ізольовано, а взаємодіючи, доповнюючи один одного.

Мета праці – встановити та проаналізувати семантичні відношення, що виникають між складними термінами іменниками в англомовних науково-технічних текстах з електричної інженерії.

Об'єкт дослідження – складні терміни-іменники в сучасних англомовних науково-технічних текстах з електричної інженерії.

Предмет дослідження – семантичні властивості складних термінів-іменників в англомовних науково-технічних текстах з електричної інженерії.

Матеріалом послуговували 2000 складних термінів-іменників, дібраних методом суцільного вибирання з різножанрових англомовних науково-технічних текстів з електричної інженерії, а саме: науково-навчальної літератури

(підручники, посібники); власне наукової (наукові статті); науково-довідкової (інструкції) та власне технічної (контракти).

Джерельною базою дослідження слугували 15 підручників (9725 с.), 15 наукових статей (160 с.), 15 контрактів (70 с.), 15 інструкцій (341 с.) загальним обсягом 10296 с.

Проаналізувавши термінологічну лексику з електричної інженерії та взявши за основу класифікацію Л.О. Новикова, виокремлюємо три основні типи *семантичних відношень* між складними термінами-іменниками в науково-технічному тексті, які основані на зазначених нижче явищах [9, с. 217].

Явище *полісемії*, що обґрунтоване на властивості однієї термінологічної одиниці мати два і більше значень. Думки науковців знову незбіжні щодо даного явища: одні (Ф.С. Бацевич [3], Ю.І. Височинський [4], М.П. Кочерган [8]) стверджували, що термін повинен бути тільки моносемантичним, бо там де є слово, є одне значення, там де є два слова, є два значення [4], тобто у мові існує еквівалентна кількість слів та їхніх значень, а інші (О.С. Азнаурова [1], Н.М. Разінкіна [10], Ю.С. Степанов [12]) наполягали на протилежному, зазначаючи, що кожне слово, зокрема складний термін-іменник, може функціонувати не лише в одній фіксованій сфері, воно може активно використовуватися в суміжних сферах і отримувати при цьому додаткові значення [12, с. 16].

Ми поділяємо думку останніх та вважаємо, що складним термінам-іменникам англійської мови все-таки властиве явище полісемії, адже полісемія є одним з найважливіших факторів еволюції лексичного складу англійської мови на базі його внутрішніх ресурсів. Наприклад, складна термінологічна одиниця, що активно функціонує в текстах з електричної інженерії *cutout вимикач; запобіжник, мечик [рубильник, розмикач] (ручний пристрій для вмикання, вимикання та перемикання електричного струму напругою до вольт)* можна використовувати в багатьох суміжних галузях: у побуті або образотворчому мистецтві на

познаку *узорів, контурів, аплікації, фігури, профілю*; у швейній справі – це *викройка, виріз в одязі чи взутті*; у гірничій промисловості – це *ніша*; у деревообробній промисловості це *червоточина*; у розвідці – це *агент-розвідник*; в економіці – це *припинення електропостачання за несплату рахунків*. Так само складна термінологічна одиниця *deadlock* – *блокування (пристрою)* має ще шість значень залежно від сфери її функціонування, скажімо в загальнолітературній мові *deadlock* використовують на позначку *безвихідної ситуації*, в авіації – на позначку *мертвої точки*; у сфері охорони – це *замок зі стулкою*; у сфері обчислювальної техніки – *блокування, зависання*; у сфері нафтової промисловості – це *призупинення роботи (буріння)*; в юриспруденції – це *ситуація, з якої неможливо знайти вихід*.

Проте, випадки виявлення такого явища в складних термінологічних одиницях мають невисоку частоту. У процесі досліджування було нараховано лише **34** термінологічні одиниці, яким властива полісемічність значення. Це можна пояснити складною структурою термінологічної одиниці, словотвірні компоненти якої звужують значення всієї одиниці та вказують на її належність до певної сфери використання, обмежуючи її семантичне поле.

Аналіз семантики складних термінологічних одиниць в електричній інженерії дозволив встановити, що окрім полісемічних зв'язків, вони можуть вступати у парадигматичні: синонімічні та антонімічні.

Явище *синонімії*, суть якого полягає в тому, що на позначку одного й того ж поняття використовують декілька термінологічних одиниць (тотожних або близьких за значенням) [8, с. 205]. Проте це суперечить вимогам, які висунено до термінів – бути симетричним щодо плану співвіднесення знака й значення. Іншими словами, будь-яка термінологічна одиниця повинна бути однозначною та позначати зображувану реалію найточніше та найповніше [11, с. 33], адже саме тоді мову галузі науки й техніки вважатимуть ідеальною [13, с. 429].

Однак таке прагнення до "ідеальності" не реалізовано в жодній з мов світу тому, що мовна система динамічна, що призводить до кількісного збагачування лексичного складу та до творення нових термінів на позначку одного й того ж поняття, значення яких можуть бути близькими чи тотожними [5, с. 8]. Терміни-синоніми це лексичні одиниці, відмінні в словотвірному, семантичному та функційному аспектах, проте служать на позначку одного денотата [5, с. 7]. Отже, основними критеріями виокремлення термінів-синонімів серед інших термінологічних одиниць є тотожність або близькість їхнього значення та їхня здатність до взаємозамінювання в контексті науково-технічної літератури [2, с. 219].

Незважаючи на той факт, що синонімія є природний вияв законів розвитку термінології англійської мови, її вважають небажаним явищем, зокрема в галузі електричної інженерії, оскільки існування синонімічного ряду на позначку однієї реалії ускладнює процес обирання саме тієї одиниці, яка б змогла найточніше схарактеризувати зображуване поняття. Однак коли перед автором постає проблема вибору термінологічної одиниці певного синонімічного ряду, з наявних синонімів обирають той, що має "найінформативнішу внутрішню форму" [5, с. 8].

У сучасній лінгвістиці сформовано традиційний підхід щодо поділу термінів-синонімів на абсолютні (котрі повністю збіжні за значенням, не відмінні ні за відтінками, ні за емоційним забарвленням, ні за сполучуваністю, проте різні функційно або структурно) та часткові (неповністю збіжні, можуть мати відмінність за відтінками значень, емоційно-експресивним забарвленням, стилістичними функціями) [6, с. 104].

Беручи до уваги концепцію такого підходу, здійснено спробу виокремити синонімічні ряди відповідно до близькості значень їхніх компонентів, концептуальної сутності та стилістичних відтінків на рівні функціонування.

В англійській мові у межах аналізованої підмови синонімічні ряди складних термінів-імеників (19 синонімічних рядів, варійовані за кількістю) різні за

структурою та функційним забарвленням, не зважаючи на те, що у них тотожний чи близький за значенням денотат.

Перший синонімічний ряд охоплює абсолютні терміни-синоніми, взаємозамінні у контексті, наприклад: *balance-wheel* – маховик (у швейній машині), *flywheel* – маховик (інерційний механізм), *handwheel* – маховик. Прикладом словотвірної синонімії можуть бути такі складні термінологічні одиниці як *change-over*, *spill-over*, *switch-through*, які використовують на позначку перемикання; *control panel*, *front face*, *control board*, *switchboard* – панель керування; *earpiece*, *earplate* – раковина телефонної трубки, навушник.

Другий синонімічний ряд представлений складними термінами-іменниками, компоненти яких є похідні одиниці, *bear-finder*, *azimuth-finder*, *direction-finder*, *location-finder* – пеленгатор. Перед нами композити, що представлені суфіксальною синонімією.

Третій синонімічний ряд представлений складними термінами-синонімами, різними не лише в плані структури, а й у плані функційного призначення, наприклад: *freezer-refrigerator* – морозильна камера (домашнього холодильника), *freezer-compartment* – морозильна камера (морозильний відсік), *freezing-chamber* – морозильна камера (промислова камера для продажу морозива та заморожених напівфабрикатів), *deep-freezer* – морозильна камера (морозильник), *walk-in* – морозильна камера (для зберігання великої кількості м'яса, тушок).

Те ж саме спостерігаємо з такими одиницями, що утворюють синонімічний ряд складних термінів-іменників, відмінними, найперш, функційно-стилістичними відтінками, наприклад, складний термін *breastplate* відповідає значенню гарнітура, що використовують телефоністи в професійній сфері, *headgear* має значення гарнітура, радіонавушники, третя складна одиниця *headphones* позначає гарнітуру, яку використовують люди у комплекті з телефоном чи радіо у повсякденному житті, *ear-phones* – навушники (масивніша гарнітура), *headset* – гарнітура пілота.

На позначку пристрою для щоденного зв'язку використовують такі терміни-синоніми *smart-phone* – *смартфон*, *telephone* – *телефон*, *iPhone* – *айфон*, *self-phone* – *стільниковий телефон*, які різні за призначенням та функціями, що вони виконують. На позначку пристрою для приготування їжі, залежно від спектру дій, що він виконує, отримав назву: *pressure-cooker* – *скороварка*, *multi-cooker* – *мультиварка*, *steam-cooker* – *пароварка*. Складний термін-іменник *wristwatch* використовують на позначку звичайного *годинника*, який *носять на зап'ясті*, *iWatch* – на позначку *годинника з додатковими функціями здійснення дзвінків*, *pocket-watch* використовують на позначку *кишенькового годинника*, *timerpiece* використовують на позначку пристрою *хронометра*.

Наведені складні термінологічні одиниці, що формують синонімічні ряди мають близький за значенням денотат, але вони різні за функційно-стилістичним забарвленням і не завжди можуть бути взаємозамінними в контексті.

Сучасні науковці мають спільну думку, що науково-технічній термінології характерне явище *антонімії*, підґрунтям якого є протилежність термінологічних одиниць у семантичному плані. Л. О. Новиков наполягав на тому, що всі слова творять парами, тому їм властиві антонімічні зв'язки. Почувши слово (термін), людина намагається відразу відшукати протилежне йому за значенням так працює наша підсвідомість, що ще раз засвідчує існування в природі слів-антонімів [9].

Антонімія як "семасіологічна категорія" невід'ємна від термінологічних систем, основною функцією якої є систематизування науково-технічних понять, що своєю чергою призводить до впорядкування термінологічних систем. Принцип найменування понять протилежних за значенням дозволяє точніше визначати місце такого терміна у певному термінологічному полі (терміносистемі) [8, с. 204].

В англійській мові у межах даної галузі, антонімічні пари ґрунтовані на корекції префіксів, оскільки основи й префікси є регулярні засоби вираження антонімічних відношень у системі понять у підмові електричної інженерії, що отримали назву контрадикторних антонімів, виконуючи словотвірну функцію.

Складні терміни-антоніми в англійській мові творять за допомогою додавання префіксів *de-*, *dis-* до основи (5 одиниць), наприклад: *scrambler-descrambler* – шифратор-дешифратор, *multiplexer-demultiplexer* – мультиплексор-демультиплексор, *modulator-demodulator*, *encoder-decoder* – модем, *connector-disconnector* – з'єднувач-роз'єднувач.

Досить цікаву структуру мають складні терміни-іменники, де їхню антонімічність виражено дублетністю протилежних за значенням пар з'єднаних єднальним сполучником *and* (6 одиниць), наприклад: *putp-and-dump* – наповнення і спускання, *make-and-break* – пристрій для тимчасового замикання та розмикання електричного кола або без сполучника, наприклад: *input-output* – рознім входу та виходу.

Наступною є група, де антонімічні відношення між складними термінологічними одиницями побудовані на протиставленні перших запозичених основ греко-латинського походження: *micro-macro*, *mono-poly*, *mini-maxi*, *stereo-mono* (24 одиниці), наприклад: *microprocessor-macroprocessor* – мікропроцесор-макропроцесор, *microcomputer-macrocomputer* – мікрокомп'ютер-макрокомп'ютер, *monophony-polyphony* – монофонія-поліфонія.

Крім однокореневої антонімії, ґрунтованої на кореляції префіксів, у терміносистемах наявні й антонімічні пари змішаного зразка (2 одиниці), наприклад: *receiver-transmitter* – приймач-передавач.

Як бачимо, словотвірна функція антонімічних складних термінів-іменників електричної інженерії полягає у використанні дериваційний префіксів та основ, протилежних за значенням, що забезпечує нове лексичне значення новоутвореної термінологічної одиниці.

Отже, функціонування складних термінів-іменників у текстах науково-технічної літератури з електричної інженерії пов'язане з властивістю термінологічних одиниць вступати в семантичні відношення: синонімічні, антонімічні та полісемічні.

Література:

1. Азнаурова Э. С. Прагматика текстов различных функциональных стилей // Общественно-политический и научный текст как предмет обучения иностранным языкам. Москва, 1987. С. 3-29.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1995. 472 с.
3. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. Львов, 1997. 392 с.
4. Высочинский Ю. И., Омельченко Л. Ф. Лексикология современного английского языка. Київ, 2000. 264 с.
5. Заніздра Н. О. Явище синонімії в українській термінології // Вісник КДПУ ім. М. Остроградського. 2008. Вип. 2 (49). С. 7–9.
6. Ищенко Н. Г. Словообразовательная синонимия в современной немецком языке: монография. Киев, 1999. 348 с.
7. Карачун Ю.Г. Структурно-семантичний та функційно-прагматичний аспекти складних термінів-іменників в англійськомовних текстах з електричної інженерії: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2019. 204 с.
8. Крет О. Д. Конверсія як один із шляхів збагачення словника англійської мови. // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка, 2004. Вып. 71. С.164–165.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка. Москва, 1992. 272 с.
10. Разинкина Н. М. Стилистика английской научной речи. Москва, 2002. 234 с.
11. Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи // Мовознавство. 2014. № 4. С. 28–35.
12. Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка). Москва, 1988. 199 с.
13. Bach K. The Semantics-Pragmatics Distinction: What It Is and Why It Matters // Pragmatik. Implikaturen und Sprechakte. 1997. Vol. 1. P. 33–50.

3.11. Accounting the individual lateral profile of schoolchildren when choosing a profession

3.11. Врахування індивідуального латерального профілю старшокласників при виборі професії

З кожним роком все більш актуальною стає проблема професійного самовизначення старшокласників. Адже її вирішення істотно впливає не лише на особистісний розвиток і самореалізацію кожного окремого юнака та дівчини, а й на соціальний, економічний розвиток держави, розвиток освіти.

Старшокласників приваблюють десятки професій. Різні види праці вимагають від людини різних і часом суперечливих якостей. В одному випадку це здатність знаходити спільну мову з людьми, керувати і підкорятися, в іншому – висока культура рухів, у третьому – гострота спостережень. Звичайно розібратися в такому розмаїтті своїх особистісних якостей та здібностей нелегко. Зробити соціально і глибоко особистісний вибір у професійному самовизначенні – завдання не з простих і не з легких, адже від того, наскільки правильно буде вибраний життєвий шлях, залежить суспільна цінність людини, її місце серед інших людей, задоволеність роботою, фізичне і нервово-психічне здоров'я, радість і щастя [4].

Як вказують психологи, фізіологи, педагоги при виборі професії необхідно враховувати три основні фактори:

- відповідність індивідуально-біологічних та психологічних характеристик особистості вимогам майбутньої діяльності;
- рівень організації підготовки з врахуванням особливостей даного виду діяльності;
- ринковий попит на працівників відповідних професій і кваліфікацій [3].

Метою нашого дослідження стало вивчення індивідуально-біологічних особливостей міжпівкульної асиметрії мозку, аналіз латерального профілю учнів для допомоги у їх професійному самовизначенні.

Проблема функціональної асиметрії мозку людини до теперішнього часу вивчається фізіологами, психологами, клініцистами, спортивними педагогами, психофізіологами. Процес формування право- та лівопівкульних механізмів психічної діяльності людини здавна цікавив антропологів і соціологів, лінгвістів та еволюціоністів, мистецтвознавців і педагогів. Так, багато досліджень присвячено статистичним аспектам ліворуких людей у різних країнах (Т.О. Доброхотова, Н.М. Брагіна). Дослідження особливостей роботи сенсорних систем та реалізації психічних функцій залежно від латералізації півкуль здійснювали В. Аршавський, Т. Ахутіна, Л. Балонов, М. Безруких, Н. Брагіна, Т. Доброхотова, А. Лурія, В. Москвін, М. Ніколаєнко, Н. Реброва, А. Сиротюк, В. Суворова, Є. Хомська та ін. Дослідження Х. Терцип, К. Цекотто, А. Кепалапте, О.П. Чуприкова, А.В. Семенович, Е. Харбург та ін., послужили основою для виявлення особливостей осіб з різною мозковою організацією. Однак, спеціальних досліджень, присвячених вивченню латерального профілю учнів для допомоги у їх професійному самовизначенні не було проведено.

Метою нашого дослідження стало вивчення латерального профілю старшокласників для врахування при виборі професії.

Для досягнення мети нами були поставлені завдання:

- Розглянути поняття і види міжпівкульної асиметрії;
- Визначити переважне домінування правої чи лівої півкулі головного мозку у досліджуваних старшокласників;

Зробити висновки і наукові узагальнення в контексті вирішення проблеми професійного вибору.

Для виконання роботи використані наступні методи і методики: а) вивчення наукової літератури з означеної проблематики; б) анкетування, в) тестування

(визначення домінуючої руки, ноги, ока, вуха, психічної асиметрії (тест «Обличчя», «Фігури», вербальний тест Павлова І.П.), визначення типу майбутньої професії (за методикою Є. Клімова), професійних схильностей за методикою Л. Йоваші в модифікації Г.В. Резакіної; г) спостереження, д) математико-статистичний аналіз результатів.

Об'єктом дослідження є функціональна асиметрія півкуль головного мозку, його предметом – врахування індивідуального латерального профілю старшокласників на їх професійний вибір.

Дослідження проводились на базі ЗОШ №16 м. Слов'янська Донецької області. Вибірку склали 20 учнів 10 класу віком від 16 до 17 років.

Всі прояви асиметрії розглядали в трьох сукупностях: моторна, сенсорна, психічна асиметрії. Характеристика моторної асиметрії складається з поєднання кількох ознак функціональної нерівності рук, ніг. Для визначення "рукості" (лівша, правша, амбідекстр) використовували метод тестування.

- Визначення ведучої руки:

- а) зімкніть руки в «замок». Великий палець якої руки виявляється зверху, та рука і є ведуча;

- б) тест на аплодування: активна ведуча рука, яка здійснює ударні рухи по долоні іншої руки;

- в) якою рукою ви пишете?

- г) якою рукою ви кидаєте м'яч у ціль?

- д) поза «Наполеона» або схрещування рук (ведучою вважається рука, яка швидше починає рух і виявляється на передпліччі);

- е) розв'язати вузлики на мотузці (якою рукою витягує, та й ведуча);

- ж) побудувати «колодязь» із сірників;

- Визначення провідної ноги:

- а) закинути ногу на ногу (нога зверху – ведуча);

- б) зробити крок з місця (ведуча нога перша, якою робиться крок);

- в) вдарити м'яч (ведуча нога та, якою робиться удар);
- г) постояти на одній нозі (більш стійка нога – ведуча);
- д) стати на яку-небудь поверхню (стілець) (яка нога перша – та й ведуча).

Під сенсорною асиметрією мається на увазі функціональна нерівність парних органів чуттів і різних видів чутливості на правій і лівій половинах тіла. З цією метою проводилося дослідження визначення переважного ока, вуха.

- Визначення переважного ока:

- а) моргніть одним оком (зазвичай закривається не ведуче око);
- б) яким оком ви розглядаєте предмети в підзорну трубу?
- в) яке око ви закриваєте при прицілюванні?

г) закриваючи по черзі обидва ока, визначте гостроту зору, розглядаючи віддалений дрібний предмет (літери, малюнок). Провідне око має більшу гостроту зору;

д) візьміть в руку олівець, поставте його вертикально, витягніть руку і зафіксуйте поглядом на певній точці, віддаленій на 3 – 4 м. обома очима. По черзі закривайте одне і друге око. Провідним вважається те око, при закритті якого олівець «зміщується» в бік.

- Визначення провідного вуха:

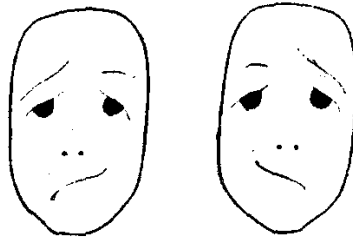
- а) яким вухом ви краще чуєте шепіт?
- б) яким вухом ви краще чуєте цокання годинника?
- в) яким вухом обертаєтеся при оклику?
- г) яким вухом ви слухаєте, коли розмовляєте по телефону?

д) уявіть, що ви зловили цвіркуна і затиснули його між обома долонями. До якого вуха ви піднесете руки, щоб послухати цвіркуна?

Для визначення психічної асиметрії використовували:

а) Тест «Обличчя», який полягав у пред'явленні випробуванім двох дзеркальних зображень осіб з невизначеним емоційним змістом образу. Завдання полягало в тому, щоб визначити положення (ліве або праве) «сумної» особи. Тест

заснований на сприйнятті правою півкулею переважно негативних емоцій. Оскільки першою при виборі реагує провідне око (наприклад, ліве), образна інформація, що надходить по візуальному каналу сприйняття, надходить у певну півкулю (в даному випадку в праву), де оцінюється як негативна. Визнання лівого зображення «сумним» вважається ознакою домінування правої півкулі. На рис.1 представлено ілюстрацію до тесту «Обличчя».

Рис.1 – Ілюстрація до тесту «Обличчя»

б) Тест «Фігури» полягав у пред'явленні випробуваним зображень фігур: квадрата, прямокутника, трикутника, кола та зигзагу. З ймовірністю 85% цей психогіометричний" тест виявляє типологію характеру випробовуваних і, зокрема, особливості інтелектуальної діяльності та емоційної сфери, що пов'язано з домінуванням правої або лівої півкулі. Про перевагу правої півкулі свідчить вибір випробуваними фігур кола або зигзагу, тому що ці особи відрізняються образним, інтуїтивним, інтегративним, емоційно забарвленим мисленням і гарною уявою. Для осіб, що вибрали квадрат, прямокутник або трикутник характерна переробка інформації в послідовному форматі, здатність до аналізу, увага до деталей; ці випробовувані швидше обчислюють результат, ніж здогадуються про нього, що свідчить про переважання лівої півкулі.

в) Вербальний тест (методика Павлова В. П.). Даний тест показує, який тип мислення домінує у даної людини: логічне, за яке відповідає ліва півкуля або образне, за яке відповідає права півкуля. Випробуваним пропонувалося об'єднати

в групи за будь-якою ознакою перелік з дев'яти слів, що пред'являються в такому порядку: риба, пір'я, бігати, собака, луска, літати, шерсть, плавати, птиця. При домінуванні логічного мислення слова поділялися за принципом: покрови – тварини – дії або слова – іменники. При домінуванні образного мислення слова поділялися за належністю до тварини: собака, шерсть, бігати; риба, луска, плавати; птах, пір'я, літати.

На підставі результатів, отриманих при анкетуванні та виконанні проб по кожному типу асиметрії підраховували коефіцієнт латералізації ознаки за наступною формулою:

$$K_{пр} = (E_{п}-E_{л})/(E_{п}+E_{л}+E_{о}) \times 100\%,$$

де $K_{пр}$ – коефіцієнт правої руки; $E_{п}$ – кількість дій, які виконувалися правою рукою; $E_{л}$ – кількість дій, які виконувалися лівою рукою; $E_{о}$ – кількість дій, які виконувалися правою і лівою рукою в рівній мірі.

Аналогічно обчислювався коефіцієнт для провідних ноги, ока, вуха і психічної функції. Якщо коефіцієнт латералізації ознаки більше +15, це говорить про переважання правої функції, менше -15 – переважає ліва функція. Якщо він знаходиться в інтервалі від -15 до +15, значить випробуваний – амбідекстр по даній функції.

На підставі значень коефіцієнтів асиметрій ми визначали профіль латеральної організації за схемою: мануальна перевага – слухова перевага – зорова перевага (кожен варіант асиметрії характеризується певним поєднанням буквених позначень, де П – переважання правих функцій над лівими, А – їх рівність, Л – переважання лівих функцій над правими: наприклад, тип праворукий – правовухий – правоокий позначається як ППП.

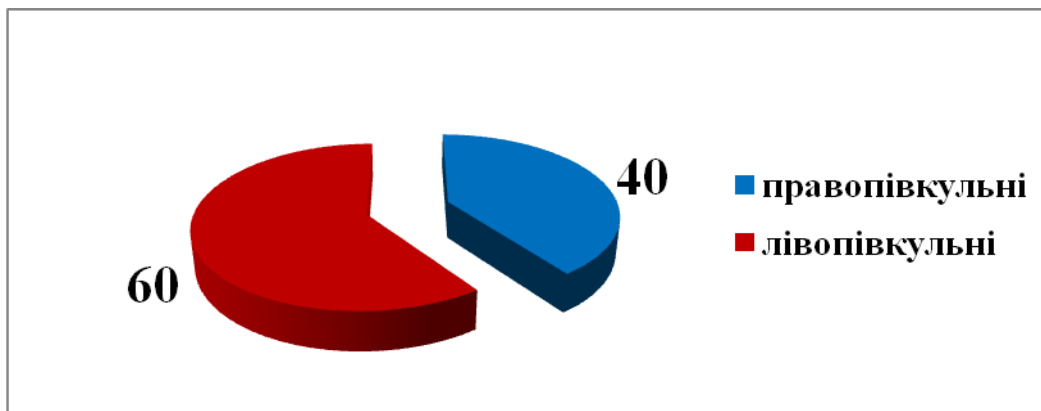
За співвідношенням трьох видів асиметрій за цією схемою теоретично можливі 27 варіантів профілів: ППП, ППА, ПАП, ПАА, УПАВ, ПЛА, ППЛ, ПЛП,

ПЛЛ, які характеризують різні варіанти "правості"; ЛЛЛ, ЛПП, ЛПЛ, ЛЛП, ЛАП, ЛНА, ЛЛА, ЛАЛ, ЛАА, що характеризують "лівість"; а так само ААА, АПП, АПА, ААП, АПЛ, АЛП, ААЛ, АЛА, АЛЛ – відображають приблизну рівність лівої і правої рук (амбидекстрію) при різних співвідношеннях слухових і зорових функцій.

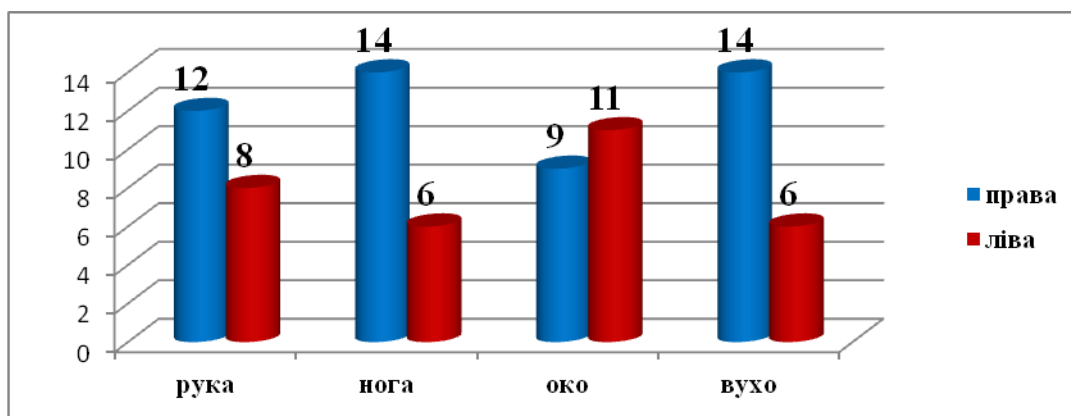
Також нами було проведено тестування учнів щодо визначення типу майбутньої професії (за методикою Є. Клімова). У відповідності з даною класифікацією, запропонованою Є.А. Клімовим, коло сучасних професій можна розділити на 5 основних типів: «Людина – природа», «Людина – техніка», «Людина – знакова система», «Людина – художній образ», «Людина – людина».

Визначення професійних схильностей здійснювали за методикою Л. Йовайші в модифікації Г.В. Резапкіної.

Провівши дослідження, ми з'ясували, що в 10 класі є учні з домінуванням правої або лівої півкуль; рівнопівкульні – відсутні. На рис. 2 і 3 представлено розподіл переважання півкуль та домінуючих органів у учнів класу.

Рис.2 – Розподіл показників досліджуваних учнів з переважання правої та лівої півкуль, %

Рис.3 – Розподіл показників досліджуваних учнів з переважання роботи відповідних домінуючих органів, кількість осіб

Для кожного учня було визначено латеральний профіль і була надана психологічна консультація щодо врахування цієї індивідуально-біологічної характеристики при виборі майбутньої професії.

Таким чином, можна зробити наступні висновки: індивідуально-біологічні властивості учнів є складовою індивідуальності людини, яка є сукупністю природних, генетично зумовлених характеристик.

Професійна орієнтація старшокласників повинна проводитися з врахуванням профілю функціональної асиметрії.

Таким чином, поглиблене і всебічне вивчення організації та властивостей психіки людини шляхом аналізу особливостей її індивідуальності дозволяє розробити систему профвідбору на основі врахування біологічно обумовлених характеристик.

Література:

1. Акімова Л.Н. Діагностика індивідуального профілю латеральної організації індивіда. – Одеса.: Одеський національний університет, 2015, 61 с.
2. Грюссер П., Зелке А., Цинда Т. Функціональна асиметрія мозку і її значення для мистецтва, естетичного сприйняття і художественного творчості // Красота і мозок. М., 2005.
3. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности // Психология индивидуальных различий. – М., 2001.
4. Пилипчук О.Ф. Професійна спрямованість особистості, її сутність і проблема формування в процесі профорієнтаційної роботи. // Оновлення змісту і методів психології освіти та

- професійної орієнтації: Збірник наукових праць. Наук, записки РДП. Випуск № 6. – Рівне: РДП, 1999. – С. 44-50.
5. Семенович А. В. Эти невероятные левши: практ. пособие для психологов и родителей. – М.: Генезис, 2007. – 250 с.
6. Щекин Г.В. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешнему облику. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yurpsy.com/files/biblio/chekin/03.htm>

3.12. Peculiarities of organization of psychological provision of professional training of future risk professional professionals

3.12. Особливості організації психологічного забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій

Необхідність розв'язання наукового завдання щодо покращення організації психологічного забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій обумовлюється практичними запитами та потребами сучасності, постійним розвитком та модернізацією техніки та технологій, ускладненням вимог до їх експлуатації, виконанням діяльності в екстремальних умовах, коли фахівці можуть отримати фізичні та психологічні травми. Одним з головних напрямків організації освітянського процесу є формування, на основі загальнолюдських цінностей, у майбутніх спеціалістів психологічної стійкості і готовності до виконання поставлених завдань особливих умовах діяльності

Для цього необхідна теоретична розробка та обґрунтування програми психологічного забезпечення підготовки майбутніх фахівців, виявлення психологічних ресурсів особистості, напрямків оптимізації підготовки спеціалістів, прогнозування успішності їх діяльності, що є необхідною умовою підвищення ефективності виконання професійних завдань в повсякденних та екстремальних умовах.

Проблема організації психологічного забезпечення підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій є однією з провідних у дослідженнях організаційної психології, психології праці, психології діяльності в особливих умовах, інженерної та військової психології. Завдяки науковим працям Д.О. Александрова, В.І. Барка, С.Д. Максименка, В.Д. Небиліцина, В.І. Осьодла, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, С.І. Яковенка та багатьох інших авторів вона має

достатньо розроблені теоретико-методологічні основи та практичні результати, але існує достатньо багато питань, котрі потребують свого вирішення.

Різним аспектам проблеми організації психологічного забезпечення професійної діяльності в системі правоохоронних органів присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянській, С.М.Кучеренко, В.О. Лефтерова, І.І. Приходька, О.В. Тімченка та інших. Аналіз цих та інших наукових праць показує, що до цього часу проблема організації психологічного забезпечення підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій не була предметом спеціального теоретичного вивчення та узагальнення, у наукових дослідженнях висвітлювались лише окремі її елементи (І.В. Воробйова, Н.С. Кучеренко, Я.В. Мацегора, Л.А. Перелигіна, І.І. Приходько, О.В. Тімченко). Комплексних досліджень, присвячених організації психологічного забезпеченню підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій проводилось недостатньо.

Реформи, що проходять в суспільстві, зростання свідомості громадян, зміна відношення до фахівців ризиконебезпечних професій потребують застосування такого психолого-педагогічного забезпечення їх підготовки до професійної діяльності, котре базується на ґрунтовному соціально-психологічному аналізі, нових сучасних технологіях, відповідає вимогам теперішнього часу. Так М.С. Корольчук визначає соціально-психологічного забезпечення як комплекс заходів впливу на психіку особи та створення сприятливих соціальних умов з метою формування, підтримки та відновлення оптимальної працездатності фахівця в повсякденних та екстремальних умовах.

За результатами дослідження С.Ю. Лебедевої проблеми психологічного забезпечення професійної і функціональної надійності фахівців снайперських груп, було розроблено модель багаторівневої системи психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спецпідрозділів міністерства внутрішніх справ України задля підвищення

ефективність системи управління особовим складом та збільшення їхнього професійного довголіття.

А.П. Москаленко, досліджуючи проблему психологічного забезпеченням професійного відбору до навчання у закладах вищої системи міністерства внутрішніх справ України, визначив структуру професійно значущих якостей працівника та розробив методіку комплексної оцінки рівня їх розвитку. І.Ю. Воробйова вважає, що до змісту психологічного забезпечення діяльності працівників органів внутрішніх справ в умовах вияву соціально небезпечної поведінки натовпу входять: визначення системи соціально-психологічних індикаторів діагностики умов праці, визначення професійно значущих психологічних якостей працівників та тренінг професійної підготовки.

У своїх працях О.В. Тімченко визначає, що значну роль у психологічному забезпеченні відіграють науково-теоретичні засади впливу на свідомість, психіку та поведінку фахівця. З точки зору автора, сутність психологічного забезпечення службової діяльності фахівців Державної службі з надзвичайних ситуацій України мають три рівні: загально соціальний, службово-соціальний (відомчий), особистісний рівень самовиховання та саморегуляції.

Як визначає В.І. Розов, психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях – це цілісна система, основними рівнями якої є: соціально-психологічний, психологічний, психофізіологічний.

Актуальність проблеми, яка досліджується полягає в тому, що зміни в суспільстві, сучасні знаряддя, засоби, умови, середовище праці вимагають від вищої освіти формування у майбутнього фахівця ризиконебезпечних професій всебічного досвіду, динамічної підготовки, оптимального психічного ресурсу, що дозволить йому ефективно вирішувати професійні проблеми в різних умовах діяльності, при цьому не зупинятися у своєму розвитку, як особистісному, так і професійному. Тобто термін його адаптації до реальних умов діяльності повинен бути незначним, не потрібна додаткова професійна підготовка, рівень розвитку

професійно важливих якостей повинен дозволяти успішно виконувати професійні функції протягом тривалого часу.

Проведене нами дослідження службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю дозволяє стверджувати про наступне. Військова служба офіцера завжди пов'язана з екстремальними умовами, елементами ризику, можливістю отримати травму, шкоду для здоров'я, втратити життя. Навіть повсякденна діяльність проходить в умовах впливу багатьох несприятливих факторів монотонії, депривації тощо, які визивають зниження адаптаційних можливостей, психічне напруження, психічні розлади, що приводить до зниження працездатності. Проведений аналіз службово-бойової діяльності показує, що в сучасний час військовослужбовці переважно зосереджуються на вирішенні типових, нормативних професійних функцій та завдань, тобто виконавчий сторони, при їх виконанні у структурі професіоналізму офіцерів переважає професійна компонента знань, психологічним складовим не приділяється достатньої уваги, що негативно впливає на ефективність праці. Зумовлюється це тим, що існують протиріччя між вимогами реальної праці у військових частинах та організацією навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти.

Так в працях О.В. Барабанщикова, С.П. Бочарової, В.О. Лефтерова, В.І. Осьодла, І.І. Приходька, О.В. Тімченка, В.В. Ягупова та інш. висвітлюються такі причини зниження успішності професійної підготовки майбутніх офіцерів, як: відставання вимог сучасної освіти від стану та потреб військ; технології навчання, структура змісту навчання мають незначну адаптацію до потреб вищої військової освіти; неоптимальні міждисциплінарні зв'язки; недоліки професійного відбору тощо. Також до них відносять: недостатню повноту деяких дидактичних форм та неоднозначність психолого-педагогічних підходів формування психологічної готовності майбутнього офіцера до складної, різнобічної професійної діяльності; здійснення ознайомлення з предметом майбутньої діяльності курсантів та подальшим його вивченням переважно у дистанційній формі; відсутність цілісної

інформації в навчальному процесі про явища і процеси, з якими має справу офіцер в реальних умовах діяльності, складність котрих вимагає самостійного орієнтування в вирішенні різних професійних проблем; відсутність у молодих офіцерів необхідного досвіду та ін.

Тобто, існуюча практика організації навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти орієнтована таким чином, що мета навчання – це високі показники академічної успішності, а існуюче управління процесом навчання покликане забезпечувати досягнення цієї мети. При цьому не звертається достатньої уваги на те, що справжня мета навчання полягає у формуванні здатності випускника до впевненого вирішення реальних професійних завдань. Для успішного навчання майбутнім фахівцям потрібно мати не тільки відповідний рівень шкільної підготовки, але і сформовані загальний інтелектуальний потенціал, професійну мотивацію до майбутньої професійної діяльності та підготовки, широкі пізнавальні інтереси, ерудованість тощо. Максимальна успішність підготовки буде досягатися тоді, коли буде задіяний їх особистісний творчий потенціал. Багато в чому успішність навчання майбутнього фахівця залежить від правильно обраної професії. Так, щоб успішно освоїти спеціальність технічного профілю, він повинен мати високий рівень розвитку технічного мислення, творчої уяви, різних видів сприйняття, образної, рухової, оперативної пам'яті, спостережливості, хорошу координацію рухів, уміння швидко переключати і концентрувати увагу, бути дисциплінованим.

Проведене нами дослідження організації психологічне забезпечення навчального процесу дозволяє визначити, що вона полягає у цілеспрямованому використанні психологічних знань в організаційному і навчально-методичному напрямках професійної підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій, направлена на створення умов для їх особистісного та професійного розвитку, включає заходи та засоби, які можуть застосовуватися, переважно, під

час навчання: психологічну діагностику, психологічний супровід професійної підготовки, психологічну корекцію тощо.

Відповідно одним з елементів організації психологічне забезпечення навчального процесу є психологічний супровід підготовки майбутніх фахівців. Змістом якого є комплекс заходів, які проводяться з метою підвищення успішності професійної підготовки майбутніх фахівців, він включає комплексну розробку спеціальних психологічних тренінгових програм розвитку необхідного рівня професійно важливих якостей майбутніх спеціалістів відповідного профілю в процесі професійного навчання для подальшого ефективного виконання ними професійної діяльності особливо в екстремальних умовах. Зміст психологічного супроводу повинен конкретизуватися з урахуванням специфіки діяльності, задач та умов. У практичному відношенні психологічний супровід підготовки до дій в екстремальних умовах це:

- по-перше, набуття майбутніми фахівцями відповідних спеціальних знань, які сприяють психологічній готовності до подолання труднощів, які можуть виникати, особливо у екстремальних умовах діяльності, формування на цій основі раціонального ставлення до них;

- по-друге, застосування цілеспрямованих комплексних тренінгових програм для підвищення успішності професійної підготовки.

Завдання психологічного супроводу полягають у:

- допомозі в адаптації до умов життєдіяльності майбутнього фахівця;
- розвитку професійної мотивації з урахуванням відповідного напрямку майбутньої діяльності, ціннісно-сміслових орієнтацій, загальних і спеціальних здібностей, інтелекту та професійної свідомості, професійного мислення, безпосередньо технічного мислення, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей, відповідальності за своє становлення, самостійності, впевненості в собі тощо;

- формуванні професійної ідентичності, готовності до майбутньої професійної діяльності відповідного профілю;
- проведенні контролю за динамікою психічних станів майбутніх фахівців;
- виявленні факторів, що негативно впливають на психічний стан майбутніх фахівців та вживання заходів відносно їхнього усунення і профілактики;
- наданні психологічної допомоги та проведенні психокорекційних заходів.

Нами пропонуються наступні функціональні блоки психологічного супроводження: діагностичний, корекційний та моніторингу.

Діагностичний блок включає:

- визначення факторів впливу на успішність професійної підготовки майбутніх фахівців відповідного профілю;
- діагностика рівня розвитку професійної мотивації з урахуванням спрямованості на технічну діяльність, професійного (технічного) мислення, інших професійно важливих якостей, комунікативно-організаційних здібностей;
- поглиблене вивчення майбутніх фахівців у період професійної підготовки;
- виявлення основних проблеми професійної підготовки;
- вивчення, аналіз, узагальнення труднощів особистісного та професійного розвитку, які зазнають майбутні фахівці відповідного профілю під час професійної підготовки;
- вдосконалення процедур прогностичного оцінювання успішності професійної підготовки майбутні фахівці відповідного профілю.

Корекційний блок психологічного супроводу навчального процесу передбачає:

- розробку та впровадження соціально-психологічних тренінгів для активізація професійної мотивації, безпосередньо технічної спрямованості, здобуття навичок постановки реальних професійних цілей та їх досягнення, розвитку інтелектуального потенціалу майбутніх фахівці відповідного профілю, елементів професійного (технічного) мислення, саморегуляції психічних станів

майбутніх офіцерів технічного профілю, формування комунікативної та організаційної компетентності. При цьому використовуються методи формування професійної мотивації, саморегуляції психічних станів, спеціальні вправи для розвитку елементів професійного мислення, технічного мислення, професійно важливих якостей фахівців, проблемні ситуації, ділові ігри тощо;

- проведення індивідуальних консультацій;

- надання психологічної допомоги майбутнім фахівцям, котрі відчують труднощі професійної підготовки, професійної та особистісної комунікації;

- надання рекомендацій викладачам, зі здійснення індивідуального підходу до майбутніх фахівців, урахування їх особистісно-професійних особливостей, з комплектування груп для виконання професійних завдань;

- надання індивідуальних пропозицій щодо психологічного супроводу майбутніх фахівців за місцем постійної роботи.

Блок моніторингу – дослідження умов, які впливають на психологічний супровід навчального процесу у закладах вищої освіти, спрямований на розробку та впровадження заходів щодо поліпшення діяльності викладачів:

- розробку пропозицій, щодо профорієнтаційних заходів для відбору гідних кандидатів на навчання за відповідним профілем;

- узагальнення передового досвіду застосування подібних систем супроводу та впровадження результатів в навчальний процес;

- психологічний аналіз нормативно-правової документації, котра регламентує професійну підготовку, особливо в екстремальних умовах;

- створення наглядних матеріалів навчально-методичної спрямованості, що демонструють позитивний досвід майбутніх фахівців та викладачів відповідного профілю у вирішенні складних психологічних професійних проблем;

- створення банку професійних проблемних ситуацій, в котрих моделюється діяльність в екстремальних умовах;

- проведення моніторингу стану професійної підготовки та надання пропозицій щодо її поліпшення;
- розробка заходів щодо оптимізації соціально-психологічного клімату у підрозділах;
- проведення консультацій з майбутніми фахівцями, викладачами з питань поліпшення професійної підготовки.

Таким чином, проблема організації психологічного забезпечення професійної підготовки до діяльності в особливих та екстремальних умовах діяльності постає досить часто і є дуже важливою в зв'язку з тим, що кожна праця, особливо ризиконебезпечного профілю, має безліч психологічних факторів, які постійно здійснюють вплив на особистість фахівця.

Вирішення цієї проблеми складається з удосконалення змісту та підвищення якості навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти, надбанні майбутніми фахівцями уявлення про зміст і особливості спеціальності, формування необхідного рівня професійних знань, умінь та навичок, посилені спрямованості на діяльність відповідного профілю, що в подальшому повинно визначати успішність виконання професійну діяльності.

Запропонований нами підхід в організації психологічного забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців ризиконебезпечних професій дозволяє виконувати повноцінний аналіз навчально-виховного процесу, здійснювати розвиток професійно важливих якостей майбутніх фахівців, цілеспрямовано формувати їх психологічну готовність до діяльності в особливих та екстремальних умовах, застосуванню необхідних засобів до дій в складних ситуаціях, підвищити успішність навчання, виконання навчально-професійних завдань, рівень організації своєї діяльності під час професійної підготовки, знизити можливість отримання психологічних травм, звести до мінімуму шкоду від впливу негативних психогенних факторів на психічне здоров'я та психологічну безпеку, прогнозувати індивідуальну успішність їх професійної підготовки та навчання.

Література:

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): [монографія] / В.І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
2. Боснюк В. Ф. Психологічні особливості професійної відповідальності рятувальника / В.Ф. Боснюк // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць НУЦЗУ. – Харків, 2016. – Вип.20. – С. 15-22.
3. Кучеренко Н. С. Особливості урахування професійно важливих якостей майбутніх офіцерів технічного профілю Національної гвардії України в організації їх службово-бойової підготовки / Н.С. Кучеренко // Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України: збірник тез доповідей VI науково-практичної конференції) НАНГУ. – Харків, 2015. – С.52-53.
4. Кучеренко С. М., Кучеренко Н. С. Організаційні аспекти психологічного забезпечення успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю / С.М. Кучеренко, Н.С. Кучеренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Вип.1, Т2. – Херсон, ХДУ, 2018. – 240 с., с. 159-165.
5. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: [монографія] / І.І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

3.13. Peculiarities of mathematical preparation on the market of educational services for specialists of the agrarian industry

3.13. Особливості математичної підготовки на ринку освітніх послуг для фахівців аграрної галузі

Освітня послуга – це процес, спрямований на формування професійних компетентностей споживача з метою задоволення не лише особистісних, а й групових та суспільних інтересів.

Тому в навчальних закладах все більше приділяється увага напрямам та інструментаріям впливу роботодавців (великі промислові підприємства; малі та середні підприємства; організації соціальної сфери), як стейкхолдерам на забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти.

Зазначені тенденції яскраво проявляються в конкурентному середовищі агровиробників [1].

Окрім того, організація професійної освіти, як послуги, зумовила перегляд механізмів взаємодії викладача та студента в навчальному процесі. Це зумовило корегування існуючого та впровадження нового змісту та форм, для яких характерним є гнучкість, особистісна спрямованість, паралельність, доступність різних джерел навчальної інформації, технологічність, соціальна рівність, інтернаціональність.

В зазначеному контексті актуальним є потенціал дуальної освіти для підвищення рівня практичних навичок та знань студентів, можливості фінансування освітніх установ та підтримки з боку аграрного бізнесу. Однією з основних переваг дуальної освіти є те, що одразу ж на практиці студенти можуть використати отриманні в процесі навчання знання, відчуючи на собі всю відповідальність реальних робочих процесів. Водночас, наголошується на необхідності концентрації на теоретичній підготовці: «Суміжні галузі

виробництва очікують високу ефективність та надійність у поводженні з устаткуванням та засобами виробництва, наданими з навчальною метою». В свою чергу, зазначене потребує підтримки у поліпшенні вищої освіти: «лекції та навчальні посібники за науковим стандартам мають сприяти інтернаціоналізації освіти і наукової роботи у аграрних університетах» [2].

Також на запити споживачів до якості професійної освіти для аграрного сектору економіки України суттєво впливає просування людини у світовий інформаційний простір, інформатизація, автоматизація та роботизація.

Нині цінність агроосвіти у випереджальному характері та орієнтації на професії недалекого майбутнього, що потребують наявності кваліфікованого персоналу з відповідними цифровими компетенціями: агрокібернетик, оператор автоматизованої сільгосптехніки, механізатор автопілотованої техніки, фахівці з вертикального фермерства, спеціалісти з впровадження технологій bigdata та blockchain, інспектори з біо-хакерства [3].

Інформатизація та цифровізація агровиробництва спричинила пришвидшення темпів розвитку аграрної науки, що, в свою чергу, зумовило тенденції до цілеспрямованого управління природою та суспільством. Відповідно у високих технологіях та інноваційній діяльності в аграрній сфері людської діяльності знаходить своє відображення математизація, як закономірне явище в розвитку наукового пізнання. Поряд з підсиленням формалізації математики відбувається її зближення з навколишнім середовищем. Багато математичних концепцій, виходячи за межі їх логічних форм, залишають в них все більше місця евристичній діяльності. Зазначене впливає і на освітній процес та має враховуватись в процесі проектування змісту математичних дисциплін.

Проте, нині спостерігається тенденція до зниження рівня математичної підготовки абітурієнтів аграрних університетів.Проблемою залишається ефективність вивчення фундаментальних наук за низької якості базової освіти [4].

Тому виникає низка протиріч, між зростаючою роллю математики у підготовці фахівців, та низьким рівнем базової підготовки абітурієнтів, між особистісними потребами фахівців та уніфікованими програмами підготовки, між збільшенням об'єму необхідних знань та обмеженою кількістю годин на викладання дисциплін та, як наслідок, між цілями сучасної аграрної освіти та традиційною методикою підготовки фахівців, яка всеповно не враховує потреби роботодавців та здобувачів вищої освіти.

Хоча з точки зору якості підготовки традиційна форма є виправданою, з огляду на зазначене актуальною є ідея дистанційної освіти.

Мета дослідження – окреслити проблему математичної підготовки фахівців аграрної галузі на ринку освітніх послуг, визначити педагогічні умови та принципи формування змісту математичної підготовки фахівців-аграріїв в процесі впровадження дистанційних форм.

Дистанційне інтернет-навчання (дистанційна освіта) – це можливість:

- пройти навчання без відриву від виробництва, тобто не витрачаючи час і кошти на поїздки, не покидаючи основного місця роботи;
- навчатись у зручній для себе час, у зручному місці;
- застосовувати отриманні знання зразу на практиці;
- отримувати консультації та брати участь в обговоренні питань в процесі навчання, в режимі on-line;
- підвищити творчий та інтелектуальний потенціал за рахунок самоорганізації, прагнення до знань, уміння самостійно приймати відповідальні рішення.

Педагогічні технології дистанційного навчання – це технології опосередкованого активного спілкування викладачів зі студентами з використанням телекомунікаційного зв'язку та методології індивідуальної роботи студентів з структурованим навчальним матеріалом, представленим у електронному вигляді [5].

Дистанційне навчання значно раніше почали вивчати та впроваджувати в зарубіжній науці. В західних університетах іде мова з кінця 1980-х років.

Права та обов'язки учасників навчального процесу в Україні регулює Положення про дистанційну освіту та Концепція розвитку дистанційної освіти [6, 7].

В Україні є низка навчальних закладів, які надають можливість навчатись віддалено [8].

В умовах сучасної надзвичайної епідеміологічної ситуації успішно апробуються елементи дистанційних форм навчання, оскільки всі основні освітні курси вже підлаштовані до реалій та переведені в on-line режим. У вищій школі добре себе зарекомендували такі on-лінесервіси, як Zoom, BigBlueButton, Skype, Google Classroom, електронна пошта, месенджер Viber.

Незважаючи на актуальність дистанційного навчання, йде мова про зниження якості навчання, зокрема, у процесі викладання природничо-математичних дисциплін. Це зумовлене такими причинами:

- відсутність безпосереднього контакту студента з педагогом;
- зниження можливостей застосовувати комунікативні універсальні дії, які передбачають розгортання думки в логічному розвитку з супроводом слів, математичних виразів, формул, рисунків;
- анонімність на окремих етапах мережевого навчання;
- вивчення дисциплін часто зводиться до формального заучування відірваних від реальної практики формулювань понять, принципів, закономірностей;
- недостатня увага приділяється індивідуальним потребам студентів, самостійності мислення.

Тому на нашу думку в процесі математичної підготовки майбутніх аграріїв дистанційне навчання буде ефективним не як окрема форма, а за умови поєднання з традиційними аудиторними.

Зазначена ідея узгоджується з Концепцією розвитку дистанційної освіти в Україні. Згідно з якою технології дистанційного навчання можуть використовуватись не тільки в дистанційній освіті, а й в інших формах навчання: очній, заочній, екстернаті; крім того – в окремих дисциплінах. Важливо, що незначна за часом та обсягом частина навчального процесу дистанційної освіти може здійснюватись заочною формою (складання іспитів, практичні, лабораторні роботи тощо) [7].

Проте, впровадження дистанційних, як більш гнучких форми надання освітніх послуг, вимагає нових підходів до змісту підготовки, зокрема і математичної.

З огляду на зазначене, актуальною є ідея інтеграції математичної та спеціальної підготовки майбутніх фахівців-аграріїв на основі впровадження математичного моделювання з використанням інформаційних технологій.

В даному випадкові математика розглядається як фундаментальна основа підготовки, яка грає роль системотвірної науки, але на рівні дисципліни виступає як самодостатня галузь знань.

Основою цілісності професійної освіти будемо вважати узагальнений програмний результат навчання – формування системного підходу до аналізу природи на основі специфіки математичного мислення; єдність предмета вивчення – різні аспекти функціонування природних систем; розв'язування складних фахових задач та вирішення практичних проблем в галузі сільськогосподарського виробництва, що передбачає застосування теорій та методів математики і характеризується комплексністю [9, с. 6, с. 19].

Основною ціллю математичної освіти, на думку В.І. Арнольда, є вироблення умінь досліджувати явища реального світу за допомогою математичного моделювання [10].

Л.Д. Кудрявцев вважає, що математика – це галузь людських знань, в яких вивчаються математичні моделі [11].

Як бачимо, математика – це наука про схеми моделей навколишнього середовища, кількість яких постійно зростає. Розглядаючи математичні моделі навколишнього середовища ми розглядаємо реальні явища. Характер досліджень систем в аграрній сфері не є виключенням і складається як з теоретичної частини, так і вимагає наявності реальних даних та можливості перевірки моделі на практиці.

Одним із способів вирішення цієї проблеми є поглиблення інтеграційних зв'язків у системі «наука-освіта-виробництво». Працюючи на виробництві, студенти мають змогу фундаментальні знання та теоретичні розробки безпосередньо застосувати та перевірити на практиці. Відповідно, практична цінність створення математичних моделей та математичного дослідження прикладних задач визначається насамперед, конкретними результатами.

Тому інтегрований підхід ми реалізуємо на основі математичного моделювання процесів в природі, враховуючи виробничий досвід студентів.

Зокрема, в процесі підготовки фахівців-екологів ми враховували такі основні етапи побудови математичних моделей екологічних систем в аграрній сфері:

1. Формулювання предмета дослідження, мети та цілей моделювання;
2. На основі визначених цілей, аналіз структурних та функціональних елементів екосистеми;
3. Опис в словесній формі характеру взаємозв'язків між компонентами екосистеми та формулювання гіпотез дослідження;
4. Визначення символічних параметрів моделі, з метою її формалізації;
5. Здійснення розрахунків за складеною моделлю та перевірка її адекватності розв'язку реально існуючій системі;
6. Теоретичний аналіз моделі та апробація на практиці [12, с.108].

Оскільки природні системи характеризується складністю та багатокомпонентністю об'єктів вивчення, підсилення інтегративного ефекту відбувається за рахунок впровадження інформаційних технологій. В даному

випадкові обираються спеціальні програмні засоби, використання яких дозволить найкраще вирішити поставлене завдання.

Зокрема, коли інтеграція навчального матеріалу здійснюється на базі певної проблеми, комп'ютерне моделювання агробіологічних процесів дозволяє якнайшвидше прорахувати можливі шляхи вирішення та вибрати оптимальний варіант.

В даному випадкові актуальними є імітаційні багатомірні комп'ютерні моделі, які вивчають компоненти агросистеми та їх взаємозв'язки у вигляді математичних об'єктів. Варто зазначити, що лише достатній рівень інформаційної та математичної культури, знання методології наукового пізнання дозволить майбутнім фахівцям досягнути потрібного рівня такого абстрактного аналізу [12].

Наприклад, розроблений нами дидактичний комплекс математичної підготовки аграріїв в умовах змішаного навчання, побудований так, щоб студенти мали змогу ознайомившись з найзагальнішими теоретичними моделями процесів і явищ в природі, здійснивши аналіз з допомогою інформаційних технологій, розглядали часткові, ті, що спостерігаються на виробництві та описують конкретні явища [13, 14].

В умовах змішаного навчання математичних дисциплін великий набір можливостей з'являється при використанні системи комп'ютерної алгебри з класу систем автоматизованого проектування Mathcad. Наш вибір зумовлений низкою причин:

- легкість вивчення та використання, завдяки простому інтуїтивному інтерфейсу користувача;
- можливість колективної роботи;
- орієнтація Mathcad на підготовку інтерактивних документів з обчисленнями та візуальним супровідом завдяки можливості спостереження за процесом;

- відкрита архітектура додатку дозволяє легко його інтегрувати в більшість ІТ структур;

- є можливість створення електронних книг;

- можливість розширення системи у відповідності з потребами користувачів за рахунок додаткових бібліотек;

- наявність електронних книг з описами методів розв'язування та прикладами діючих алгоритмів та документів, які можна використати у власних розрахунках;

- орієнтація на розв'язування прикладних задач, що дозволяє в освітній діяльності демонструвати побудову математичної моделі на основі фізичної картини явища чи процесу, не заглиблюючись в теоретичний зміст;

Отож, оскільки зазначена технологія відкрита до інших комп'ютерних та інформаційних засобів навчання, ми використовуємо можливості Mathcad на всіх етапах підготовки: очних та дистанційних лекційних заняттях, в процесі самостійної роботи та колективних творчих пошуків.

Застосовування Mathcad під час математичної підготовки майбутніх аграріїв здійснюється на трьох рівнях: демонстрацією викладачем використання математичної системи Mathcad на класичних прикладах, впровадження лабораторних робіт, на яких студенти вчаться використовувати обчислювальні та візуальні можливості системи самостійно, самостійна постановка завдання та його виконання на основі проблемного підходу.

В результаті студенти засобом системи Mathcad розв'язують професійні завдання, які передбачають інтеграцію знань з кількох дисциплін та використання математичного апарату [15].

Наприклад, в межах теми «Множення матриць» математичне моделювання здійснюється на основі однієї з найпростіших матричних моделей динаміки чисельності популяції, запропонованих Уільямсоном [1981] [13, с.12-14].

На рис. 1 продемонстровано алгоритмізацію окремих етапів розрахунків в середовищі Mathcad та визначення розмірів популяції через значні проміжки часу: $t = 3, 30, 100, 300, 1000$.

Як бачимо, в результаті впровадження комп'ютерного моделювання, створюються оптимальні умови взаємодії викладача та студента як активного суб'єкта пізнання для формулювання персоніфікованої цілі навчання, реалізуючи здатність проявляти творчий підхід в розробці ідей і в досягненні цілей досліджень.

$$\begin{aligned}
 A &:= \begin{pmatrix} 0 & 9 & 12 \\ \frac{1}{3} & 0 & 0 \\ 0 & \frac{1}{2} & 0 \end{pmatrix} \\
 A \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 12 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} & A \cdot \begin{pmatrix} 12 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 0 \\ 4 \\ 0 \end{pmatrix} & A \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 4 \\ 0 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 36 \\ 0 \\ 2 \end{pmatrix} \\
 A^3 \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 36 \\ 0 \\ 2 \end{pmatrix} & A^{30} \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 2863311408 \\ 477218628 \\ 119304628 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2.863 \times 10^9 \\ 4.772 \times 10^8 \\ 1.193 \times 10^8 \end{pmatrix} \\
 A^{100} \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &\rightarrow \begin{pmatrix} 3380401600608611737324541880600 \\ 563400266768101956220756980300 \\ 140850066692025489055189244976 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3.38 \times 10^{30} \\ 5.634 \times 10^{29} \\ 1.409 \times 10^{29} \end{pmatrix} \\
 A^{300} \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &= \begin{pmatrix} 5.432 \times 10^{90} \\ 9.053 \times 10^{89} \\ 2.263 \times 10^{89} \end{pmatrix} & A^{1000} \cdot \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} &= \begin{pmatrix} 2.857 \times 10^{301} \\ 4.762 \times 10^{300} \\ 1.191 \times 10^{300} \end{pmatrix}
 \end{aligned}$$

Рис.1 – Модель динаміки чисельності популяції, виконана в середовищі Mathcad, де t – час зміни покоління, A – матриця Леслі

В процесі реалізації описаних підходів, під час викладання курсу «Вища математика» для студентів агрономічних спеціальностей, системотвірним фактором стала продуктивна діяльність як наближення до професійної. Саме продуктивна діяльність дозволила пов'язати теоретичні знання та практичні

вміння, зміст загальноосвітніх та професійно-орієнтованих дисциплін зі змістом індивідуальної практичної діяльності в господарствах, впливаючи на розвиток мислення, діяльності та розвиток особистості в цілому. За такого підходу математична підготовка фахівця набула суттєвих відмінностей, які ґрунтуються на ідеї неперервності математичної освіти, її професійній спрямованості та інтеграції з виробництвом.

Таким чином, на ринку освітніх послуг для аграрної сфери дистанційні форми математичної підготовки є актуальними. Проектування математичної освіти буде ефективним за таких педагогічних умов: зміст має ґрунтуватись на принципах системної індивідуалізації, диференціації та творчої активності студентів; особистісна спрямованість навчання; інтеграція фундаментальних та спеціальних знань на основі впровадження математичного моделювання з використанням інформаційних технологій. Формування змісту математичної підготовки фахівців-аграріїв в процесі впровадження дистанційних форм доцільно здійснювати за наступними принципами:

- цілеспрямованості та оптимального відбору змісту;
- комплексності;
- цілісності;
- наукової актуальності;
- пріоритету прикладних задач.

За даних умов зближення з виробництвом, гнучкість, варіативність та особистісна спрямованість професійної підготовки стане привабливішою для споживачів та дозволить задовольнити як власні інтереси здобувачів освіти, так і інтереси роботодавців.

Література:

1. Положення про стейкхолдерів освітніх програм Вінницького національного аграрного університету [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vsau.org/publicna-informacziya>

2. Дуальна освіта за німецьким прикладом – великий потенціал для підвищення рівня практичних навичок та знань учнів в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://apd-ukraine.de/ua/pro-proekt/nasha-diyalnist/33-nasha-diyalnist-arkhiv/542-dualna-osvita-za-nimetskim-prikladom-velikij-potentsial-dlya-pidvishchennya-rivnya-praktichnikh-navichok-ta-znan-uchniv-v-ukrajini>
3. Агрокар'єра. Круглий стіл – Аграрна освіта 4.0: Виклики- можливості-перспективи [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://agrocareer.com/news>
4. Математика у PISA-2018: результати і висновки. Докладний аналіз результатів PISA з математики [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://nus.org.ua/articles/matematyka-u-pisa-2018-rezultaty-i-vysnovky/>.
5. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://kerivnyk.info/kontsepcia-rozvytku-dystancijnoi-osvity-v-ukrajini>
6. Положення про дистанційну освіту. [Електронний ресурс] – Інформаційно-аналітичний портал про вищу освіту в Україні та за кордоном. – Режим доступу до ресурсу: <http://vnz.org.ua/dystantsijna-osvita/polozhennja-kmu?start=1>
7. Концепція розвитку дистанційної освіти. [Електронний ресурс] – Законодавство України. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>
8. Навчальні заклади, які надають можливість навчатись віддалено [Електронний ресурс] – Сайт міністерства освіти та науки України. – Режим доступу до ресурсу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/distancijna-osvita/navchalni-zakladi-yaki-nadayut-mozhlyvist-navchatis-viddaleno>
9. Каталог освітніх програм підготовки бакалаврів на 2019-2020 навчальний рік Вінницького національного аграрного університету. Стандарт вищої освіти України першого (бакалаврського) рівня освіти, ступеня вищої освіти – бакалавр, галузі знань – 20 Аграрні [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vsau.org/assets/images/content/dokPDF/standarty/201-agronomiya-b.pdf>.
10. Арнольд В.И. Математическое образование в современном мире // Математическое образование – 1997. – №2 – С.22–23
11. Кудрявцев Л.Д., Кирилов А.И., Бурковская М.А. Математическое образование: тенденции и перспективы // Высшее образование сегодня. – 2002. – №4. – С. 20-29
12. Левчук О.В., Новицька Л.І. Математичне моделювання як метод формування готовності майбутніх екологів вирішувати професійні завдання в аграрній галузі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – Вип. 54. – С.106–112
13. Левчук О.В., Дячинська О.М. Вища математика (фахове спрямування). Частина I. Методичні вказівки для проведення практичних занять та самостійної підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) освітнього рівня галузі знань – 10 «Природничі науки», 20 «Аграрні науки та продовольство», спеціальності – 201 «Агрономія», 101 «Екологія», 202 «Захист і карантин рослин», 206 «Садово-паркове господарство»/ Левчук О.В., Дячинська О.М. – Вінниця: РВВ ВНАУ, 2019. – 195 с.
14. Левчук О.В., Дячинська О.М., Хом'яківський Ю.Л. Вища математика (фахове спрямування). Частина II. Методичні вказівки для проведення практичних занять та самостійної підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) освітнього рівня галузі знань – 10 «Природничі науки», спеціальності – 101 «Екологія» / Вінниця: РВВ ВНАУ, 2018. – 90 с.
15. Левчук О.В. Математичне моделювання на базі Mathcad як засіб формування професійної компетентності майбутніх економістів // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – Вінниця: ВНАУ, 2019 №5. – С. 73-83.

Part 4. Organization and management in the tourism sector

4.1. Ethnic loading of food as a sustainable culture component in the form of physical-geographical, soil and ethnographic zoning of the Right-bank Polissya

4.1. Етнічне навантаження їжі як стійкої компоненти культури та каркасу у сфері гастрономічного туризму у форматі фізико-географічного, ґрунтового та етнографічного районування правобережного Полісся

The nation standard of living always depends on the development of gastronomic preferences, which are not a means of satisfying biological needs, but a manifestation of social relations inherent in sustainable food traditions, which are based on the peculiarities of economic life, and also depend on the physical and geographical conditions of the territory. The Ukrainian ethnic group has always had strong cultural contacts, which are the demonstration of hospitality and tolerance in dealing with different peoples. Despite the considerable study of the Right-Bank Polissia territory, it has not been considered in the symbiosis of physical, geographical, soil and ethnographic studies to determine the level of development of gastronomic tourism and to further development of the gastronomic map of the region.

Traditional and everyday culture of Polissia is widely covered in the joint work of Belarusian and Ukrainian national scientists namely M. Moroz, I. Chakvin (Moroz M. A., 1988), but there is no detailed mapping of traditional forms of food and nutrition, there are also insignificant works specifically dedicated to food (Artiukh L. F., 1985, Bondarchik V. K., 1987).

Issues of physical and geographical zoning are described in the works by K. Gerenchuk (Gerenchuk K. I., 1977), O. Marynych (Marynych O. M., 2005),

N. Syrota, A. Lanko, P. Shyshchenko. Genetic and morphological characteristics of soils of Ukrainian Polissia, and subsequent soil maps formation are studied by such scientists as: N. Vernander (Vernander N. B., 1951), M. Polupan (Polupan M. I., 2005). Many scientists such as H. Stelmakh (Stelmakh H. Yu., 1958), V. Naulko (Naulko V. I., 1991), S. Makarchuk (Makarchuk S. A., 2012), are interested in the ethnographic zoning of Ukraine. Ethnicity theory is studied by Yu. Bromelei (Bromelei Yu. V., 1983). Controversial and debatable issues of the ethnographic zoning of Ukraine are covered in the works by G. Stelmakh (Stelmakh H. Yu., 1958), D. Kosaryk, K. Huslysty, V. Horlenko, R. Radovych, Yu. Bromelei (Bromelei Yu. V., 1983), Yu. Hoshko, R. Kyrchiv, M. Moroz, I. Chakvin (Moroz M. A., 1988), M. Pankiv, D. Buchko, V. Naulko (Naulko V. I., 1991), A. Ponomarov, M. Tyvodar, B. Savchuk, I. Veremiichyk, V. Davydiuk, V. Kushnir, G. Kozholianko.

The schemes of historical and ethnographic zoning of Ukraine have not yet acquired a complete form and common boundaries and need further elaboration. The conceptual apparatus needs coordination. In spite of all this, progressive steps have been taken and they require thorough generalizations of scientific values: historical and ethnographic area, historical and ethnographic region, historical and ethnographic district, ethnographic subarea. In addition, the scheme of ethnographic zoning of Ukraine by S. Makarchuk is used in our scientific research (Makarchuk S.A., 2012). This scientific work is an attempt to characterize the origin of gastronomic tourism of the Right-Bank Polissia, based on the foundations of physical, geographical, soil and ethnographic zoning.

The *aim* of the article is to analyze the food culture of Polishchuk-people in terms of physical, geographical, soil and ethnographic scientific research. The realization of this aim requires a number of specific tasks, in particular: to analyze the available historiography on physical, geographical, soil and ethnographic studies and their source base; to collect and systematize new bibliographic material and to introduce into scientific circulation the definitions of "gastronomic tourism", "gastronomic potential", "gastronomic destination", "gastronomic tourist",

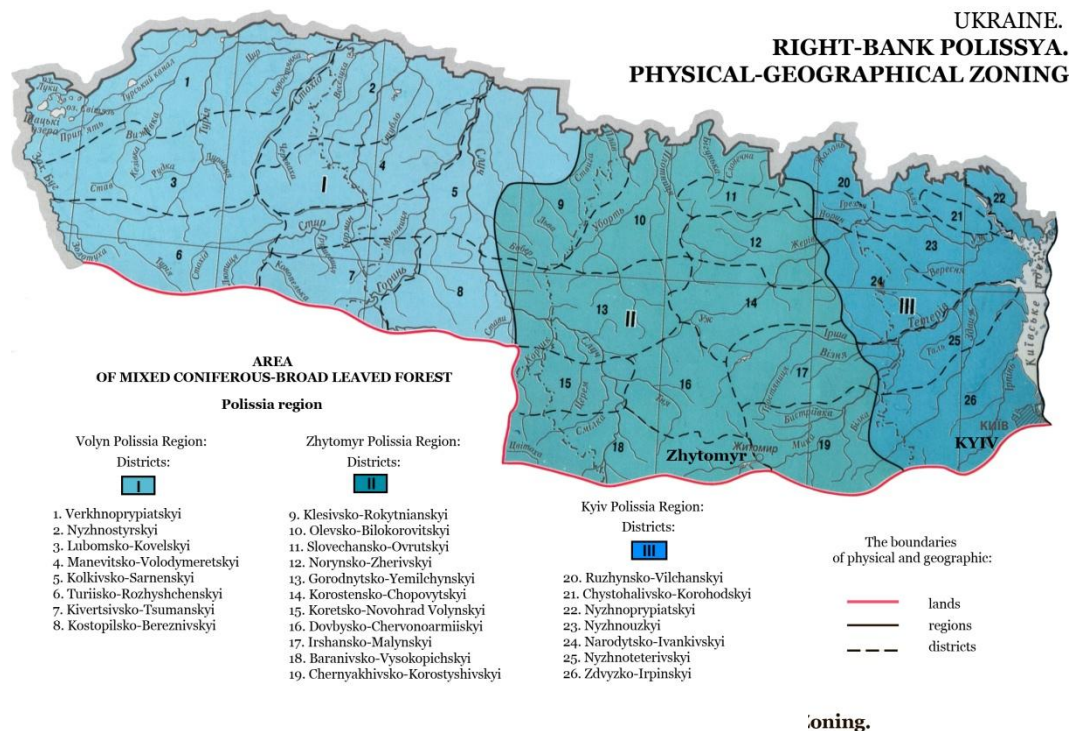
"gastronomic tourist product", to find out the peculiarities of traditional Polishchuk-people food with the subsequent creating cartomonos of Right-Bank Polissia tourism.

The methodological basis of this study is the basic provisions of geographical science on the interaction of society and nature, as well as geographical cartography namely the possibility of mapping complex social and natural formations with the help of cartographic models.

In the course of the research, general scientific and separate scientific methods and approaches are applied, in particular: the systematic approach, the system-structural analysis and synthesis – to define the main features, concepts and principles of ethnic loading of food as a stable component of culture in the form of physical-geographical, soil and ethnographic zoning Right-Bank Polissia; the descriptive and historical comparisons – in the analysis of the main refinement of research issues; field surveys of physico-geographical, agronomic, ethnographic, the local lore– for the collection and primary systematization of factual material; informational – for comprehensive study of objects that make up the research through analysis, further systematization, reclassification of the obtained source base and for the purpose of mapping; the modeling (structural-graphic, mathematical-cartographic, cartographic) – while determining the possibilities of developing appropriate models, topics and content of maps; the generalization – for scientific substantiation and creation of derivative cartographic models on the basis of existing ones; mathematical methods – for mathematical processing of different types of information (full-scale observations, statistical, textual, etc.); cybernetic methods – for the elaboration of methods of computer processing of information, for the creation of mapping models and use of modern software products. MS Excel is used in computer systematization of material in spreadsheets; ArcGIS 10.2 geoinformation system, Adobe Photoshop raster graphics editor, Adobe Illustrator vector graphics editor are used when creating experimental map samples and developing mapping techniques.

The landscape-typological structure of the territory should be understood as the laws of the territorial structure; interconnections and relative positioning of parts of the landscape, which are relatively small natural complexes, the formation and

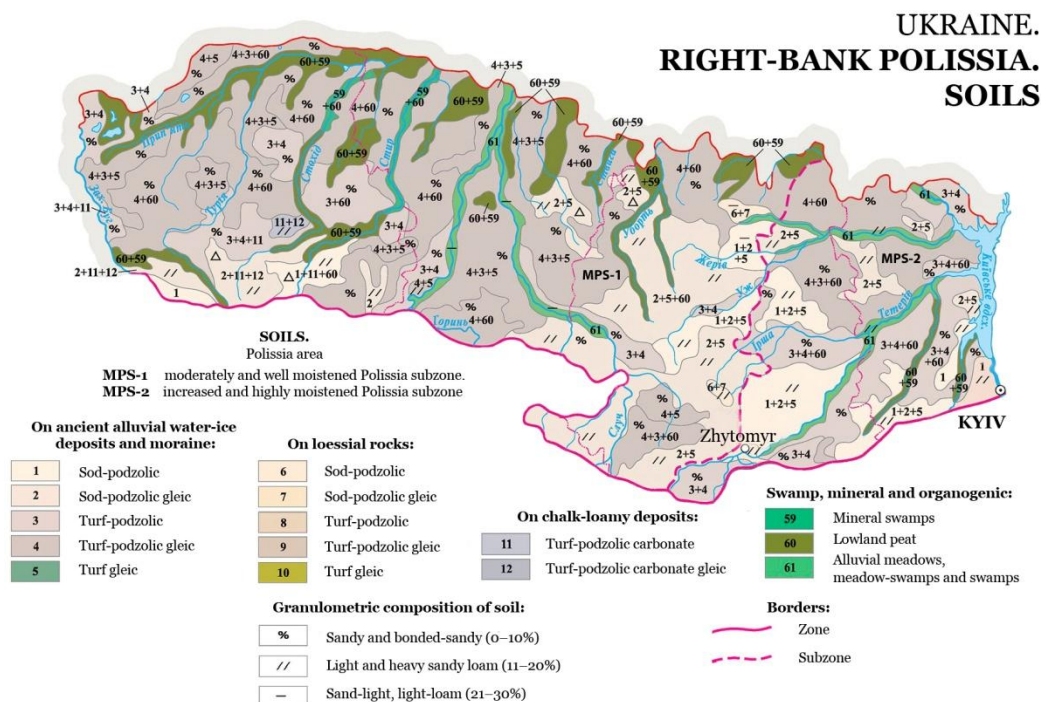
development of which depend on the local features of each specific area (Lyubitseva O.O., 2002). Right-Bank Polissia includes VolynPolissia region, ZhytomyrPolissia region, Kyiv Polissia region (Nesterchuk I. K. 2018, 2011). The designated area belongs to the Eastern European flat of the zone of mixed coniferous-deciduous forests of the Polissia region (Fig. 1).

Fig. 1 – Physical-geographical zoning of Right-Bank Polissia
Source: Nesterchuk I. K., 2011

The soil cover of the Right-Bank Polissia is quite colorful (Fig. 2). This is due to humid and mild climate, a large variety of chemical and granulometric composition of soil-forming rocks, well-developed meso- and microrelief with general flatness of the territory, close and very uneven occurrence of groundwater, diversity of flora and different in influence intensity of the human economic activity. The soil-forming rocks have a predominantly light granulometric composition and are represented by sandy, clayey-sandy, sandy and loamy water-glacial, glacial and alluvial deposits. Occasionally, chalky-marl spots occur at the outcrops of massive crystalline rocks. In some places of the Right-Bank Polissia, small islets are covered with loessial deposits. One of the largest is the Solvechansk-Ovruch Ridge.

A large variety of soil-forming rocks, their granulometric and mineralogical composition, complex meso- and microrelief, are the cause of different conditions of moistening. Significant waterlogging, rich and varied vegetation cover have caused the formation of a very complicated soil cover in Polissia. The latter in most areas forms complexes and mosaics, characterized by small contours (average size of soil contours ranges from 20 to 50 ha).

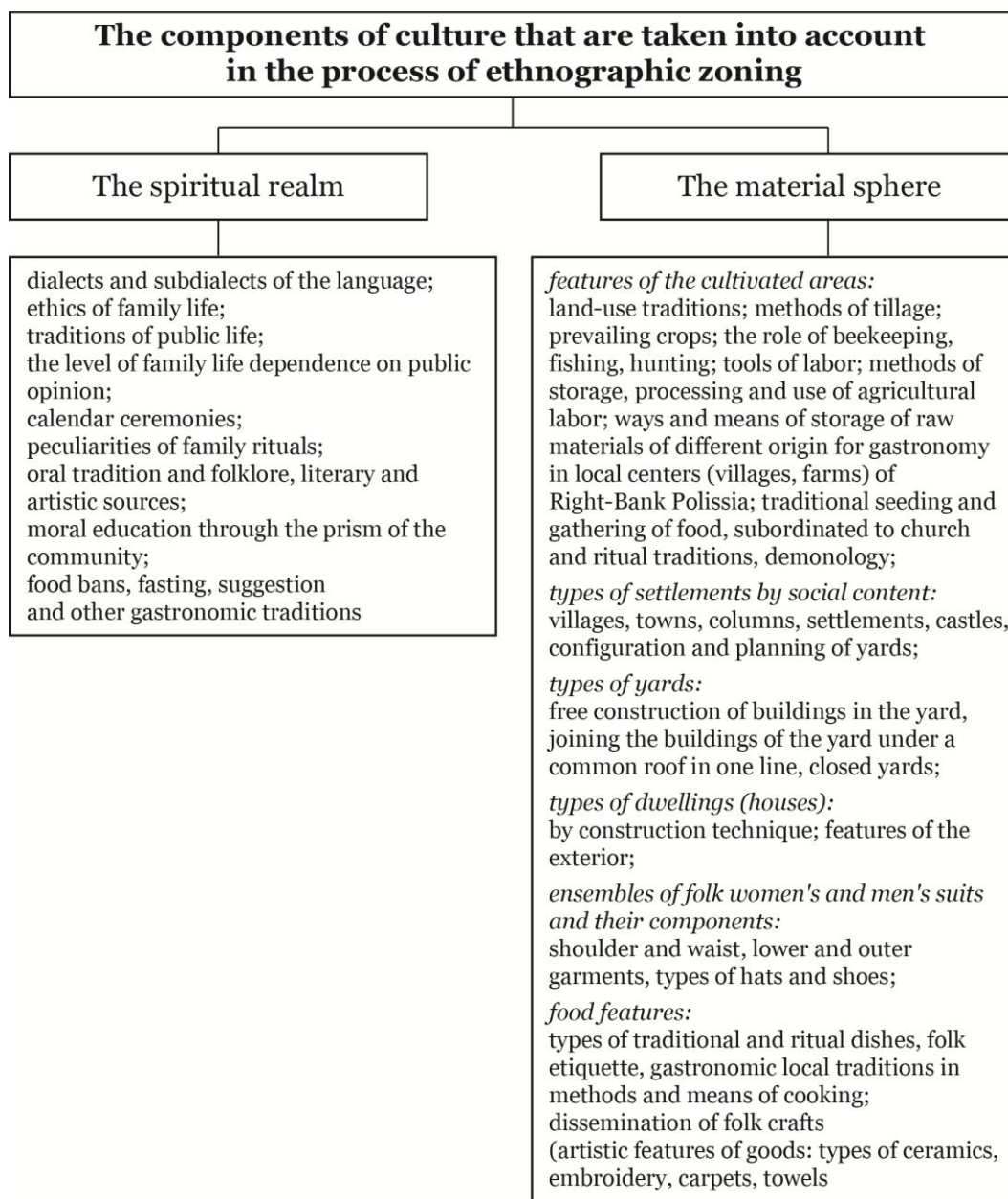
Fig. 2 – Soils of Right-Bank Polissia
Source: Polupan M. I., 2005

Sod-slightly podzolic and sod-medium podzolic soils predominate in Polissia. They occupy about 60% of the area of the zone. Due to the poor drainage of the area and the close groundwater, about 60% of the podzolic soils are silt and glue. The second largest area (about 20%) is occupied by meadow and turf soils, which are distributed on the floodplain terraces of the rivers, in separate low-density declines on the overlying terraces and watersheds. Peatlands and peat-silt soils occupy the third place (10%). They lie on the floodplain terraces of rivers and the bottoms of passage valleys, mostly lowland, rarely transitional types. A small area (1-1.5%) is of sod-carbonate soils developed on Cretaceous rocks and nearly as much is occupied by

gray and light gray podzolized soils, which are common in loessial islands. These are some of the best soils of the Polissia. In general, in the structure of the soil cover, 48.0% of the agricultural land of the zone is represented by sod-podzolic soils, 13.9% – light gray, gray forest, dark gray and partly black-soil podzolized, 14.6% – sod and silty soils, 6.0% peat bogs and peatlands. The composition of land is characterized by a significant proportion of arable land, which is 49.6%. Turf carbonate soils are distributed in the south and southwestern part of VolynPolissia based on products of weathered chalk marls and chalk. These soils have 3-6 to 8-12% humus. Gray forest soils occupy the largest areas on the Solvechansk-Ovruch Ridge, in the south of Zhytomyr-Polissia (Polupan M. I., 2005). It is obvious that the natural conditions have also impact on traditional culture, food, architecture, clothing of Polishchuk-people, acting as an ethno-differentiating feature. Therefore, the ethnographic zoning of Ukraine, and in particular the Right-Bank Polissia, is based on local differences of traditional culture namely gastronomic. The ethnographic zoning of Ukraine is carried out comprehensively in terms of both material and spiritual, taking into account the following components (Makarchuk S. A., 2012), (Fig. 3).

The ethnographic zoning of Ukraine is based on the features of traditional dwellings, clothing, artistic crafts, food, occupations and tools, taking into account local peculiarities [4] (Fig. 4). Three regions Central-South-East, North or Polissia, South-West are studied as the empirical units.

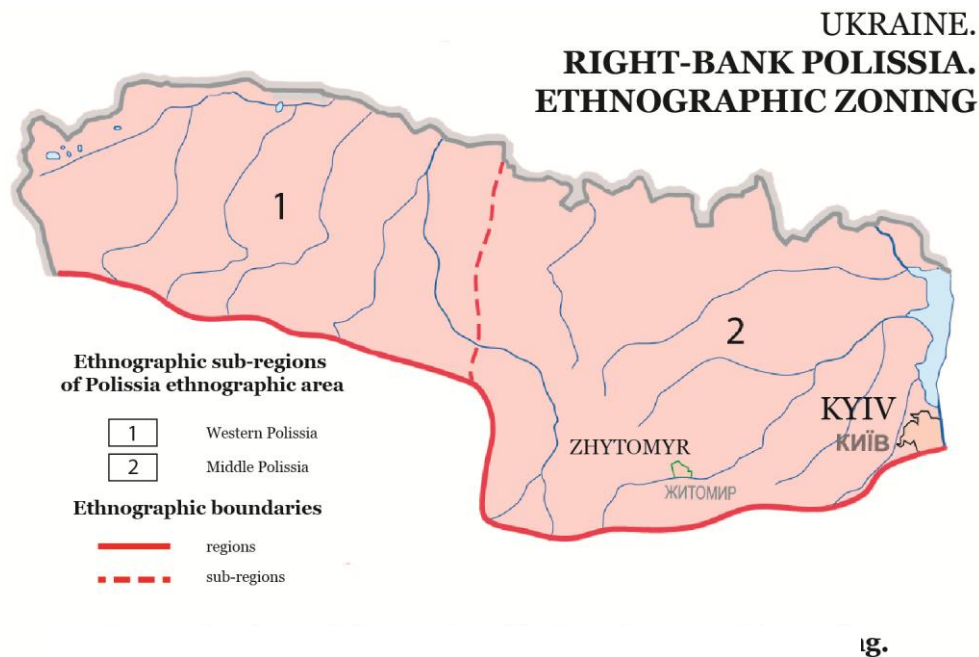
Our scientific research deals mainly with the Northern or Polissia region, namely its right-bank part (Right-Bank Polissia) which coincides with the natural strip of the Ukrainian Polissia and administratively covers the northern parts of Volyn, Rivne, Zhytomyr, Kyiv, Chernihiv and Sumy regions. The northern border of the region is the state border with Belarus and Russia, the southern boundary runs approximately through the cities of Volodymyr – Lutsk – Rivne – Korets – Novograd - Volyn – Zhytomyr – Kyiv – Nizhyn – Borzna, further along the river Seim to the border with Russia. The Polissia region is divided into three sub-districts, due to socio-political conditions. Which have also imprinted on culture and life – East Polissia, Middle Polissia, West Polissia.

Fig. 3 – The components of culture used in the ethnographic zoning of Ukraine
Source: Makarchuk S. A., 2012, improved by the authors

We have studied West Polissia and Middle Polissia sub-regions (Makarchuk S. A., 2012). The heterogeneity of the Right-Bank Polissia in ethnographic terms is obvious, since the northern lands of the Volyn region do not constitute the entire Western Polissia, but are only part of it. Ethnographic zoning is based on the genetically related features of sub-ethnicities and ethnographic groups, in particular Polishchuk-people, whose formation is influenced by geographical,

historical, political, socio-economic, cultural factors. The endogenous and exogenous influence of these factors on the food traditions of the studied region is indisputable.

ig.

Fig. 4 – Ethnographic zoning of Right-Bank Polissia
Source: developed on the basis of Makarchuk S. A., 2012

Considering that the population of Right-Bank Polissia lived in the area of mixed forests, hunting, fishing and harvesting of wild plants such as viburnum, raspberries, blackberries, as well as mushrooms and honey of wild bees (beekeeping) prevailed in the economic activity of local residents. These products were the main diet of the local population in ancient times.

Agriculture takes a secondary place because of the lack of forest-free land for horticulture and crop production, and secondly, common then millet or garden supplies (turnips, onions, peas, poppies) are easier to obtain as a result of product exchange.

The Right-Bank Polissia has considerable opportunities for development of agriculture and stockbreeding. The soil and climatic conditions of the zone are favorable for the cultivation of cereals, legumes, spinning, root crops, potatoes, vegetables, perennials and annuals, as well as various berries and fruit crops.

Rye was and still is the traditionally popular crop of the region. On the Ukrainian lands crop rye has been recorded since the 6th century B.C. During the late 19th – early 20th century it occupied 50-60% of the sown area of Polissia. There were also buckwheat and millet, barley and oats. Wheat was poorly distributed because of unstable fertility on sandy or marshy soils. This ratio of grain crops remains virtually unchanged to this day.

Peas and beans have also been grown since ancient times. Subsequently (in the 17th century) beans appeared and spread rapidly.

Potato, which gradually conquered Europe after the discovery of America, was especially widespread on the territory of Polissia and Ukraine in 18th century.

Vegetable crops in the region were widely represented by cabbage, cucumbers, beets, carrots, parsnips, celery, pumpkin, onions and garlic. Many people consumed horseradish and wild horseradish and sorrel.

Flax traditionally dominated among oilseeds, while hemp was sown in the rest of the territory. Moreover, redhead, rapeseed, mustard were grown. During the late 19th century sunflower was gaining popularity.

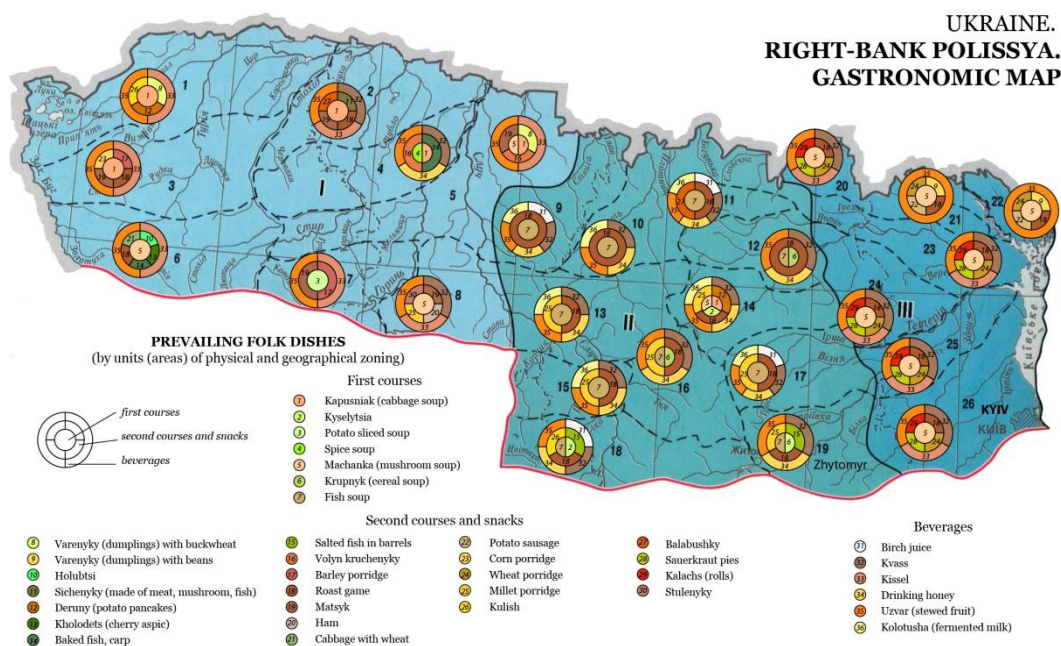
Gardening was less developed in the region than in the south of Ukraine. However, near apple, pear, plum, cherry, and berry bushes such as currant, raspberry, and viburnum grew the houses. Wild bushes of viburnum, blackberries, elderberries were also widespread. Nowadays gardens are everywhere in Polissia. Berries and fruits are consumed fresh and dried.

Most of the Ukrainian population was engaged in farming in the period of the second half of 13th – early 17th centuries. Part of the arable land was sown with rye and wheat, with much less acreage. Other cereals were barley, oats, peas, buckwheat, millet; among industrial crops – hemp, flax; garden-melons – turnips, onions, garlic, cabbage, pumpkins, beets, watermelons, melons, carrots, cucumbers, radish, beans, poppy seeds, lentils; garden – apples, pears, cherries, plums and bird-cherries.

Among vegetable crops the following vegetables were used: cabbage (fresh and pickled), beets, radish, carrots, cucumbers, pumpkins. Local spicy-flavoring plants such as horseradish, onion, garlic, dill, crushed stone, cumin, anise, mint, tormentil,

and also imported from other countries – pepper and cinnamon (cinnamon) were used as seasoning and flavoring.

The formation of gastronomic culture took place within the small population during the period of the establishment of Kyiv state, when the tribes called Drevliany, Duliby, at the same time have gained the experience of the treatment and cooking the products of hunting and fishing or gathered wild plants fruit. The competitive nature of the flora and fauna of the physical-geographical regions of the Right-Bank Polissia, as well as the way of life-style of the local population, caused the similarity of gastronomic preferences, which found their expression in their most common dishes (fig.5).

Fig. 5 – Gastronomic map of the Right-Bank Polissia
Source: authors' own research

The cartographic model is created on the basis of elaboration of analytical works of topographic and statistical content, as well as fiction that are accumulative and based on factual material necessary for its generalization about gastronomy of the region. The information base for mapping has been developed by units of physical and geographical zoning.

The whole gastronomy of the Right-Bank Polissia forms in stages and, despite the typical social obstacles in the processes of its own institutionalization, has retained its uniqueness to this day. Certainly, cooking cannot exist separately from the original identity of a national chef who has his or her own outlook, lifestyle, and characteristic details of everyday life that influence the cooking process (at the conscious and subconscious level).

Therefore, "gastronomic tourism" is a sublimation of social values, in particular gastronomy, tourism, which form images of public memory for posterity and express not only verbal information about human activity, lifestyle, culture of food and recreation, but also capable of generating meaning, symbols and tastes. The further research is rather significant, as studies of the gastronomic potential of individual regions of Ukraine are unfortunately not fully studied in scientific publications.

"Gastronomic potential" is a symbiosis of the resource (tourist and recreational), reserve (use and practical embodiment of inherent abilities: culinary, hotel-restaurant, institutional), opportunities (formation of new skills: culinary schools, master classes, blogs, tours, educational new model of leisure mass media), tourist infrastructure, manufacturer of gastronomic tourism product, institutions, attractions for the organization and implementation of tourist, recreational, gastronomic, hotel and restaurant, logistic, promotion activities in the region to meet human needs.

At present, gastronomic destination is considered as a strategic object of entrepreneurship by individual investors at the regional level, although it is desirable to develop a strategy based on international investments.

"Gastronomic destination" is a matrix that is based on the criteria of motivated subjects' involvement (based on "bottom-up initiatives"), clustering potential (public-private partnerships, cooperatives), competency-building and sustainable tourism development potential.

The guaranty to the sustainable functioning of individual tourism businesses in the united territorial communities in the future is to participate in the formation of a gastronomic tourist product of the gastronomic destination.

"Gastronomic tourist product" is a package of tangible and intangible elements (impressions, services, attractions, tourist resources,) that can be purchased within the same travel destination.

Mass media, the instagram destination that provides information on its cultural features, attractions and gastronomic events, and in general about all tourist activities, including restaurants, hotels, culinary master classes, gastronomic festivals, chef gala- dinners , always attracts more tourists.

Our authorial vision - "gastronomic tourist" to be a tourist who travels for a well-defined gastronomic purpose, regardless of financial status, visiting both high-end establishments and catering establishments, or street food or autochthonous, traditional cuisine.

So, the gastronomic space is typologized with reference to the dominant food culture of the individual region and historical period. This makes it possible to determine the characteristic conditions for the distribution and consumption of authentic dishes of the Right-Bank Polissia. As a result, in accordance with the purpose of our work, the characteristic features of the physical, geographical, soil and ethnographic zoning of Ukraine in the context of gastronomic culture are identified, which are to specify its definition, symptomatic circumstances of the origin of autochthonous dishes, the most important stages of its historical development and mutual interaction and the processes of organizing social life. Analysis of such features is made through the isolation in the field studies of the physical, geographical, soil and ethnographic epistemological properties of gastronomic culture, which became the prerequisites for the formation of a surprisingly heuristic concept for the diagnosis of gastronomic tourism in society and its further study. The gastronomic map of the Right-Bank Polissia is presented as an authentic food region that represents delicious, high-quality local cuisine whose dishes meet strict environmental standards. Since there is almost no professional literature and scientific articles on this subject, we have tried to introduce into the scientific terminology a number of definitions: "gastronomic tourism", "gastronomic potential", "gastronomic destination", "gastronomic tourist", "gastronomic tourist product".

Thus, the search of new ways of nutrition organizing is based on the study of gastronomic tourism, gastronomic tourism product, on the basic principles of branding of the territory, in particular the Right-Bank Polissia, which shapes the tourist image of the area, in the process of creating a gastronomic impression in the tourists' minds. Local cuisine can be considered as a gastronomic tourist resource of the territory, which allows to produce new gastronomic tourist products, to open new facets of gastronomic tourist direction.

References:

1. Artiukh L. F. (1985). Yizhata kharchuvannia v Kyivskii Rusi Etnohrafiia Kyieva I Kyivshchyny, Kyiv, p. 118.
2. Bondarchik V.K. (1987). Obshchestvenyj, semejnyj byt i duhovnaja kultura naselenija Polesja, Minsk, 376 p.
3. Bromelei Yu. V. (1983). Oчерki teorii etnosa, Moskva, p. 81–82 .
4. Gerenchuk K. I. (1977). Geograficheskie aksiomy i landshaftne postulaty, Kiev, p. 75–78.
5. Lyubitseva O. O. (2002). The market of tourist services (geospatial aspects), Kiev, 436 p.
6. Makarchuk S. A. (2012). Istoryko-etnografichni roboty Ukrainy, Lviv, 352 p.
7. Marynych O. M. (2005). Fizychnaehografiiia Ukrainy, Kyiv, 512 p.
8. Moroz M. A. (1988). Polesekakistoriko-jetnograficheskaja oblast, lokalizacija i granicy, Kiev, p. 28–40.
9. Naulko V. I. (1991). Istoryko-heografichne raionuvannia Ukrainy ta etnografichni hrupy ukrainskoho narodu, Kyiv, p. 22–23.
10. Nesterchuk I. K. (2018). Vidbytky kharchuvannia polishchukiv na tli fizyko-heografichnoi oblasti Volynskoho Polissia, Kherson, Vyp. 7, p. 210–214.
11. Nesterchuk I. K. (2011). Heoekolohichni analiz: kontseptualni pidkhody, stalji rozvytok, Zhytomyr, 312 p.
12. Polupan M. I. (2005). Klasyfikatsiia gruntiv Ukrainy, Kyiv, 300 p.
13. Vernander N. B. (1951). Pochvy USSR, Kiev, 326 p.
14. Stelmakh H. Yu. (1958). Etnografichne raionuvannia Ukrainy kintsia XIX – pochatku XX st. Kyiv, p. 106.

4.2. Management of tourist activities: modern trends and features

4.2. Управління туристичною діяльністю: сучасні тенденції та особливості

Туристичний ринок України має достатньо перспективних передумов для інтенсивного розвитку туризму. Утім ринкові ризики, недосконалість законодавчої бази, економічна та соціальна ситуація в країні, перешкоджають перетворенню України на державу європейського рівня в галузі туризму. Управління туристичною галуззю в Україні сьогодні потребує нових підходів, а саме: поліпшення методів управління, оцінка існуючих туристичних ресурсів, розробка нових моделей розвитку сфери туризму, підготовки професійних кадрів, визначення цілей діяльності та стратегії розвитку туристичних підприємств.

Дослідження теорії інноваційного розвитку в туризмі знайшли своє відображення у багатьох працях, як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, зокрема: E. Aguilo, E. Becic, S. Carlisle, M. Jacob, M. Licul, M. Rogerson, A. Williams, Н. Власова, О. Гарбера, О. Давидова, Л. Дмитришин, І. Жукович, О. Ільїна, Ф. Зинов'єв, О. Кальченко, Л. Маклашина, С. Мельниченко, В. Новікова, Н. Семенченко, Г. Яковлєва та інші.

Проблема розвитку управління туристичною сферою знайшла відображення в працях Л. Должикової-Поліщук, А. Дубової, Ю. Нагорського, Т. Ткаченко, В. Хорошун та інших. Однак залишились проблеми, які потребують подальшої наукової та практичної реалізації.

Основними причинами виникнення проблеми розвитку сфери туризму та курортів в Україні є: відсутність скоординованих дій та системного підходу до розроблення та виконання державної, регіональних і місцевих програм розвитку туризму та курортів, зокрема сприятливих умов для розвитку внутрішнього та в'їзного туризму; недосконалість системи ведення статистичного обліку у сфері туризму та курортів, а також здійснення заходів, спрямованих на комплексне освоєння та розвиток туристичних ресурсів;

низький рівень безпеки на туристичних об'єктах і маршрутах, несвоєчасне надання невідкладної допомоги туристам, які постраждали під час подорожі; недосконалість технічного регулювання та стандартизації, що призводить до відсутності належного інфраструктурного облаштування та інформаційного забезпечення туристичних об'єктів і маршрутів; недостатність критеріїв, на підставі яких здійснюється категоризація об'єктів туристичної інфраструктури, зокрема готелів та інших аналогічних засобів розміщення, та їх неузгодженість із сучасними стандартами розвинутих туристичних країн; відсутність механізму акредитації та сертифікації об'єктів туристичної інфраструктури; відсутність планів комплексного розвитку природних курортних територій; недосконалість системи обліку та охорони лікувально-оздоровчих територій; недостатній рівень розвитку туристичної інфраструктури і обслуговування в окремих курортних закладах [3].

Крім того, необхідно визначити невисокий рівень маркетингових досліджень, брак інформаційно-рекламного забезпечення, попит на спеціалістів туристичної галузі з високим рівнем професійних компетенцій тощо.

За даними Всесвітньої Туристичної Організації (ЮНВТО) туризм – одна з провідних галузей сучасного світового господарства, яка забезпечує 9,8% (7,581 млрд. дол. США) внеску у світовий валовий продукт. До 2025 року прогнозується зростання частки сфери туризму у світовому валовому продукті до 10,5% (11,382 млрд. дол. США) [8].

Туристичний бізнес є одним з динамічних і прибуткових галузей світового господарства. Стрімке зростання ролі туризму у розвитку країн свідчить про високу роль цієї галузі. Зростання туристичної галузі в Україні сприяє зменшенню безробіття за рахунок збільшення зайнятості населення в цій сфері. Зокрема, туризм в Україні розглядається з боку держави як важлива складова економіки та соціально-економічної сфери і надає його розвитку особливого значення, що підтверджується Указом Президента України від 21.02.2007 №136/2007 «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні та визначення 2008 року Роком туризму і курортів в Україні» [2].

Одним з нагальних завдань державної програми розвитку туризму в Україні є схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, мета якої створення умов для забезпечення прискореного розвитку сфери туризму і курортів, перетворення її у високоефективну, інтегровану у світовий ринок галузь. Запровадження Стратегії передбачається за напрямками, серед яких: забезпечення безпеки туристів та захист їх законних прав та інтересів, імплементація законодавства ЄС у сфері туризму, забезпечення комплексного розвитку територій, зокрема створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розбудову туристичної інфраструктури, удосконалення системи професійної підготовки фахівців сфери туризму, формування та просування позитивного іміджу України, як країни привабливої для туризму. Реалізація акта передбачається за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел не заборонених законодавством, а обсяг фінансування визначатиметься щороку з урахуванням конкретних завдань і реальних можливостей [4].

Реалізація державної політики України в галузі туризму здійснюється шляхом визначення основних напрямів розвитку туризму, класифікації та оцінки туристичних ресурсів України, розробки і реалізація програм розвитку туризму. Важливе значення тут має виявлення основних засади для розвитку безпеки туризму, нормативного регулювання соціальних та економічних відносин, ліцензування, стандартизації та сертифікації туристичних послуг, визначення професійних компетенцій фахівців туристичного супроводу, реалізації державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму, координація наукових досліджень та підготовка спеціалістів у галузі туризму, участі в розробці та реалізації міжнародних програм туристичної діяльності.

Пріоритетними цілями державного регулювання туризму є згідно з урядовими постановами є: забезпечення Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я; безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, власників або користувачів

земельних ділянок, будівель та споруд; створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності.

Формування і реалізації державної політики у сфері туризму та курортів передбачатиме поєднання таких складових частин:

– галузевої (міжгалузева координація та системний розвиток складових сфери туризму): туристична діяльність: туроператори; турагенти. екскурсійна діяльність; послуги розміщення: колективні засоби розміщення; індивідуальні засоби розміщення. транспорт: повітряний; залізничний; автомобільний; водний: морський та річковий; міський громадський. туристичні інформаційні центри; музеї та галереї; театри, арени, клуби; конгрес-холи и конференц-центри; заклади ресторанного господарства; спортивні арени; торгові центри, магазини, сувенірні лавки; ІТ компанії; страхові компанії; медіа-компанії;

– територіальної (міжрегіональна кооперація, досягнення рівномірного та збалансованого розвитку туристичних регіонів, територій, зон): північ, південь, схід, захід, центр; області; райони; міста.

– секторальної (створення системи стратегічного планування розвитку видів туризму): міський; екологічний (зелений); сільський; культурно-пізнавальний; подієвий; лікувально-оздоровчий і медичний; гастрономічний; релігійний; гірський, спортивний, велосипедний; пригодницький та активний; науковий і освітній; круїзний та яхтовий; шопінг та розважальний туризм [3].

Серед провідних напрямів державної політики України в галузі туризму необхідно визначити такі як: поліпшення правових засад регулювання взаємовідносин у галузі туризму; забезпечення становлення туризму як прибуткової галузі економіки України, стимулювання інвестицій у розвиток індустрії туризму, створення нових робочих місць; розвиток внутрішнього та міжнародного, екологічного (зеленого) туризму; розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку; створення слушних умов, які покликані підвищити ефективність туристичної

сфери, як-от: спрощення та гармонізації податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів регулювання та інші.

Міжнародний туризм трансформується у домінуючу галузь світової економіки та активізує питання координації й регулювання розвитку туризму в рамках світового співтовариства. Туристична галузь України виступає важливим чинником її геостратегічного розвитку, що уможлиблює співпраця з регіонами сусідніх країн з метою розвитку туристичної галузі і сприяє прискоренню регіонального розвитку, а також інтеграції у світовий простір.

Важливим органом у євроінтеграційному контексті виступає Європейська туристична комісія, членом якої Україна є з 2005 року. Членство у цій організації сприяє підвищенню рейтингу нашої держави як туристичної країни, дозволяє зарубіжним туристам краще ознайомитись з туристичними ресурсами нашої країни.

Приведення якості туристичних послуг до міжнародних стандартів, гармонізація системи стандартизації та сертифікації підприємств туристичної та курортної сфер за нормами ЄС; залучення фінансової та технічної допомоги ЄС у туристичну та курортну галузь України мають бути враховані при реалізації пріоритетних проектів розвитку туризму, в тому числі на регіональному рівні; розбудові інфраструктури туризму, популяризації туристичного іміджу України на європейських ринках ось далеко не весь список пріоритетних завдань інтеграції туристичної галузі України у міжнародний туристичний простір [6, с. 40].

Важливим завданням сучасної регіональної політики є обґрунтування пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку кожного регіону України, що, в свою чергу, стимулюватиме створення в цих регіонах нових робочих місць та комплексне залучення інвестицій, відродження та збереження пам'яток культурної спадщини, відповідальне ставлення до навколишнього середовища, належним чином змінить стиль та якість життя наших громадян.

Саме комплексний регіональний підхід до управління рекреаційно-туристичною сферою може забезпечити необхідну охорону, збереження і

використання історико-культурного та природного середовища та перетворення рекреаційно-туристичної сфери на один з пріоритетних напрямів регіонального розвитку та структурної розбудови національної економіки.

Використання потенцій стратегічного управління для суб'єктів туристичного бізнесу дозволить схарактеризувати провідні напрями та шляхи досягнення цілей активізації розвитку та забезпечення виживання підприємства в довгостроковій перспективі, концентруючи зусилля на пріоритетах, дає змогу здійснювати оперативне і постійне уточнення в процесі господарської діяльності та змін за умови добре налагодженого зворотного зв'язку.

Стратегія дає можливість забезпечити ефективну мотивацію, контроль і облік дотримання стандарту підприємства, що визначає його успішний розвиток і результати діяльності. Управління сучасним туристичним підприємством потребує здатності до швидких стратегічних перетворень, в яких необхідно враховувати високу динамічність і ступінь невизначеності зовнішнього середовища, різну масштабність об'єктів управління і рівень диференціації видів діяльності в туристичній індустрії, змістовну багатогранність видів туристичної діяльності та слабкі стартові позиції входження вітчизняних підприємств на світовий туристичний ринок [5].

Необхідно запровадити міжвідомчу координацію діяльності, розвивати інфраструктуру, транспортні зв'язки, створювати та реалізовувати туристичні продукти та послуги, які мають попит на світовому ринку, застосовувати нові технології туроперейтингу.

Крім того туристична галузь потребує підготовки фахівця туристичної галузі з високим рівнем конкурентоздатності, що, в свою чергу, вимагає переосмислення цілей, змісту, концептуальних підходів та технологій освітньої діяльності закладів вищої освіти.

Сучасний етап розвитку вищої освіти пов'язаний з переходом до практичної реалізації нової освітньої парадигми, яка спрямована на використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Одним з ефективних напрямків відповідної діяльності є інтеграція бізнесу з освітою та наукою, яка спрямовує студентів на вивчення та практичне вирішення економічних проблем та відстежує найновіші дослідницькі новації, які формуються в науково-дослідних лабораторіях університетів. У інтеграції бізнесу з освітою та наукою університети стають центрами генерацій та передачі знань (навчальна діяльність, науково-дослідна робота), розповсюдження (дослідження, академічна мобільність), а також використання й виробництво нових знань (інноваційна діяльність ділових одиниць).

Реалізація інноваційної моделі розвитку туристичної сфери регіону з метою переходу на нову доктрину соціально-економічних стандартів регіонального зростання має стати впровадження системи єдиного координуючого центру розвитку туризму, рекреації та курортів півдня України на основі створення Центру інноваційного розвитку туристичної сфери та курортів. Пропонується створення трирівневу організаційну структуру центру, головними елементами якої є сектори: інвестицій, впровадження інновацій, PR-діяльності, кредитного супроводу, зарубіжного досвіду, регіонального консалтингу, науково-дослідних розробок, аналітики та прогнозування, взаємодії з іншими суб'єктами господарювання [7].

Таким чином, новітні умови світових інтеграційних процесів і роль забезпечення розвитку туристичної галузі вимагають врахування управлінських рішень організаційних структур, що створені в рамках співробітництва та участі в європейських та світових організаціях. Системний розвиток туристичних зв'язків є ефективним механізмом інтеграції нашої країни у міжнародну спільноту, розвитку національної економіки та культури.

Пріоритетними завданнями розвитку туристичної сфери України вбачаємо в: запровадженні продуктивних механізмів реалізації політики інноваційного розвитку туристичної сфери через зростання рівня і якості життя людини, створення системи відповідного моніторингу; забезпеченні інтеграції між туристичною індустрією, наукою та громадськістю у регіоні з метою задоволення потреб національної економіки у високотехнологічній продукції з

високою доданою вартістю; забезпеченні інтенсивного розвитку туризму, як пріоритетної галузі, в якій виробляють конкурентоздатний туристичних продукт та здійснюють надання сервісних послуг тощо.

Література:

1. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторовий аспект). – К.: Альтерпрекс, 2002. – 267 с.
2. Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні та визначення 2008 року Роком туризму і курортів в Україні: Указ Президента України від 21.02.2007 №136/2007 // zakon.rada.gov.ua.
3. Про схвалення Стратегії розвитку туризму і курортів на 2016 – 2020 роки. Взято з: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/e1227acdf34bb4a1da39d384139b9d7a.pdf>.
4. Розпорядження від 16 березня 2017 р. № 168-р «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249826501>».
5. Ткаченко Т. І. Стратегічне управління розвитком суб'єктів господарювання в сфері туризму // Проблеми матеріальної культури. – Серія: Економічні науки. – 2010. – С. 77–89.
6. Туризм і курортна справа: Спец. випуск виданий при підтримці Головного Управління комунального господарства виконавчого органу Київської міської ради. – К., 2010. – 96 с.
7. Моїсєєва Н.І. Інноваційний розвиток туристичної сфери регіону : теорія, методологія, практика. Монографія. Миколаїв. ФОП Швець В.М. 2018. 330 с.
8. World Tourism Organization.URL: <https://www.unwto.org/>.

4.3. Evolution of scientific views of spatial development of the region

4.3. Еволюція наукових поглядів просторового розвитку регіону

В сучасних умовах управління економічним розвитком на регіональному рівні, обумовлює проведення теоретичних досліджень поняття «регіон», а також одночасно його практичний аналіз, закріплений нормативно-правовими актами. При проведенні регіонального дослідження є необхідність використання підходів, які були започатковані у різних наукових школах і дають змогу вирішувати важливі теоретичні, а також практичні питання регіонального розвитку. Тому метою даної роботи є необхідність аналізу наукових поглядів просторового розвитку до визначення поняття регіон та його етапів розвитку.

Дефініція “регіон” має широке значення як у нормативно-правових актах, законах, так і в науковій літературі, тому актуальним є наукове дослідження, яке буде присвячено розумінню суті поняття “регіон” та вивченню особливостей регіону як цілісної системи, так як від того, наскільки достовірними і глибокими будуть наукові висновки, залежатиме регіональний розвиток та його результативність у державі.

Категорія «регіон» походить від латинського «regio», що у перекладі означає країна, край, область. Даний термін з'явився ще у другій половині XIX століття як визначення країни, області [1].

В різні часи вивченням цього поняття займалися такі відомі мислителі, як Геродот, Аристотель, Платон, Цицерон, згодом – Ш. Монтеск'є, К. Ріхтер, Ж. Боден, М. Вебер. Що ж до сучасного розвитку вітчизняної та зарубіжної наукової думки, то поняття “регіон” набуло суттєвого поширення, але не дивлячись на це, єдиної думки щодо сутності цього поняття немає, це обумовлено можливістю неоднозначного трактування цієї категорії.

Про неоднорідність території регіону говорить і В. Куйбіда, який робить акцент на регіоні як відносно неоднорідній території, яка має набір суттєвих

однорідних характеристик політичного, економічного, соціологічного, екологічного, географічного, мовного ландшафту тощо. На його думку, регіон (на локальному рівні в межах держави) можна розглядати як територіально-економічну одиницю або як територіально-адміністративну одиницю, рідко – як громаду (що поєднує всіх жителів на певній території).

Саме поняття “регіон”, як визначає дослідник, пройшло кілька фаз розвитку і широко використовується фахівцями та науковцями. Зокрема, з 1826 р. використовується поняття “регіон географічний”; з 1954 р. – “регіон економічний”; з 1964 р. – “регіон соціальний”; з 1976 р. – “регіон культурологічний” [2].

У економічній науці категорія «регіон» стала предметом дослідження порівняно недавно, лише у другій половині ХХ століття почали розробляти концепції регіональної економіки. Дослідники використовують дане поняття тоді, коли мова йде про окреслення певної території для якісного й ефективного вирішення загальнодержавних або міжрегіональних проблем. Межі районів розміщення певних галузей не завжди співпадають з межами адміністративно-територіальних кордонів [3, с. 10].

Таким чином, дефініції «регіон» можна дати таке визначення, як деякій території, якій притаманні природно-географічні характеристики із певною визначеною спрямованістю, а саме встановленні притаманних регіону характеристик, які обумовлюють його можливості та певні переваги.

Близько кінця ХХ – початку ХХІ століття відбулися зміни в сфері регіонального економічного розвитку й регіональної політики. Зважаючи на це, науковою основою виступає певний перелік принципів та закономірностей, які формують міжрегіональні (міждержавні) господарські системи на основі зв'язків, які створюються завдяки взаємовигідним конкурентним перевагам, додержанням спільних умов пов'язаних з економічної діяльності між внутрішньо-національними та міждержавними регіонами, одностайної за єдиним механізмом соціально-економічної поведінки регіонів тощо.

У даній ситуації, кожний окремий регіон створює гео-економічний (соціальний, екологічний) простір та об'єднується в глобальну економічну систему, яка в той же час виступає ядром відкритої поліструктурної системи.

Процес розвитку цієї системи можливий лише при існуючій складній сукупності зв'язків, а саме потоків ресурсів, продукції, робочої сили, інформації тощо. На основі цих зв'язків формуються системи взаємодій, які являються наслідком створення різних форм господарських систем, а саме: мережевих, ареальних, зональних, регіональних, просторових тощо.

Замість традиційної теорії розвитку регіонів прийшли концепції міжрегіональної конкуренції, регіонального розвитку в умовах глобалізації та інтеграції світових економічних процесів. Сутність такої концепції сформульована А.Г. Гранбергом: «Наше ключевое слово – регион, наше мировоззрение – мир регионов, наши главные идеи – устойчивое развитие, регионализм и интеграция» [4, с. 85].

Щодо поняття «регіон», то є така думка що існує близько ста різних визначень даного поняття, тому єдиного однозначного визначення даної категорії немає ні в якій літературі. Категорія «регіон» у порівнянні з «район» з'явилося трохи пізніше, причиною чого є новий напрям економічної науки такої як регіональна економіка. Тому на даному етапі термін «регіон» вживають як синонім до терміну «район», а також для визначення деяких територій, які за певними характеристиками не підходять визначеній системі територіального поділу.

У довідкових та енциклопедичних виданнях, що мають універсальний характер, визначення регіону, як правило, ототожнюється з поняттям району. Наприклад, у Радянській енциклопедії визначено, що «регіон – це те саме, що і район» [5, с. 1107], а «район – у широкому розумінні підрозділ будь-яких територій по будь-яким ознакам та особливостям» [5, с. 1095]. Регіон – це «область, район; частина країни, що відрізняється від інших областей сукупністю природних ознак та (або) історично визначених, відносно стійких

економіко-географічних чи інших особливостей, які нерідко поєднуються з особливостями національного складу населення» [6, с. 422].

Доцільно зазначити, що категорія «регіон» у широкому розумінні вживається для розмежування території країни за різними ознаками, наприклад географічними, адміністративно-територіальними, етнічними. З економічної точки зору під цією категорією розуміють відносно цілісну відтворювальну соціо-еколого-економічну систему господарської території, самостійну в адміністративно-правовому відношенні, яка є складовою частиною країни, виділяється своїм економіко-географічним положенням, комплексом природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, спеціалізацією і структурою господарства, спільністю екологічних проблем, а також високим рівнем внутрішніх соціально-економічних зв'язків [7, с. 29-30].

Якщо ж брати категорію «регіон» у більш вузькому розумінні, то можна побачити, що думки щодо визначення даного поняття у дослідників різняться. Деякі науковці дають визначення регіону як господарсько-економічній спільності, на противагу їм, інші дослідники відносять «регіон» до географічно-адміністративної одиниці так наприклад, в Україні – області, в Німеччині – землі, у США – штати. Треті наполягають, що «регіон» є культурно-історичною областю такою як, (наприклад, Нова Англія – у США).

Цікаво, що деякі автори не намагаються надати конкретне визначення досліджуваному поняттю, а лише узагальнюють, що «регіон – це територія, яка відрізняється достатньо характерними ознаками для того, щоб відокремити її від сусідів» [8]. На противагу їм група авторів дає розширене пояснення даній дефініції і трактує регіон як територіальне утворення, яке має чітко окреслені адміністративні кордони, в межах яких відтворюються соціальні та економічні процеси забезпечення життєдіяльності населення, обумовлені місцем регіону в системі територіального і суспільного поділу праці [9]. Трактуювання регіону з позиції просторово-територіальної концентрації галузей народного господарства подає Б. Данилишин зі співавторами, який визначає, що регіон відрізняється від інших територіальних утворень специфічністю складових

елементів, які характеризуються взаємопов'язаністю, єдністю, цілісністю, і які мають комплексоутворюючі властивості [10].

При всій різноманітності підходів до поняття регіону, дослідники, які представляють різні галузі знань, вказують, перш за все, на його просторову сутність. У фундаментальній праці з геополітики французькі вчені сформулювали цю тезу у найзагальнішому вигляді, підкресливши, що регіон – це нечітко зафіксоване просторове уявлення, що охоплює певні реалії, які є надзвичайно різноманітними за масштабом і змістом [11, с.112].

Розуміння регіону як поняття багатозначного, дозволяє прийти до висновку про нелінійність регіоналізації території будь-якої держави, наявність кількох “горизонтів”, на яких можна здійснювати регіоналізацію і “накладення” регіонів одного горизонту на регіони іншого горизонту. Так, проблемні регіони, межі яких не співпадають з територією субнаціональних адміністративно-територіальних одиниць, можуть накладатися на регіони первинного територіального поділу чи на проблеми і регіони, виокремлені за іншими ознаками. Ще однією суттєвою рисою регіону, на яку вказують дослідники, є динамізм, що означає його здатність змінювати свою територію, структуру, та інші характеристики. Окремі автори, не заперечуючи правомірність терміну “регіон” тим не менше у своїх працях вживають інші, близькі за змістом, поняття [12].

Сьогодні питання формування та реалізації державної регіональної політики, підтримки регіонального розвитку регулюються законами «Про засади державної регіональної політики» (в редакції 2015 року), «Про стимулювання розвитку регіонів» (в редакції 2005 року), порядок та умови фінансування заходів регіонального розвитку визначається статтею 24-1 Бюджетного кодексу України (в редакції 2018 року) [13].

Якщо розглянути нормативно-правові акти, то у Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» терміни вживаються в такому значенні: регіон – територія Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя [14]. У розпорядженні Президента України «Про комісію з

розробки Концепції державної регіональної політики України» також є варіант визначення поняття «регіон» як частина території країни, яка характеризується комплексом властивих їй природно-географічних, економічних та інших ознак. Регіон може збігатися з кордоном адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць» [15].

Таким чином, підсумовуючи викладено, можна зазначити, що у ході проведених досліджень було систематизовано існуючі підходи, які викладені у значній кількості тлумачних словників та у нормативно-правових актах України, а також інших країн, щодо визначення сутності такої категорії як «регіон». Було встановлено, що поняття «регіон» може трактуватися з різних точок зору, а також з урахуванням історичного минулого: тобто, з одного боку, частина великої географічної, культурної та політичної спільності, з другого – схожість економічних та структурних ознак. Основним елементом є територіальна цілісність, тому така характеристика даного терміну як соціальної конструкції дозволяє розглядати його, як активного суб'єкта економічної діяльності, яка характеризується структурою економіки, розвинутими внутрішніми зв'язками, концентрацією населення, певною соціальною, економічною, інституціональною інфраструктурою, місцевими органами територіального управління тощо.

Отже, таке широке трактування категорії «регіон» зумовлюється не тільки авторським розумінням цієї дефініції, але й тим, що вона може мати географічну, економічну, екологічну, адміністративно-територіальну, історико-етнографічну, соціологічну природу.

Із вище викладеного можна зробити висновок, що регіон являється адміністративно-територіальною одиницею держави, а тому являється відносно самостійною його частиною із замкнутим циклом відтворення, для жителів якої характерним являється політичні, економічні, соціальні, культурні інтереси, задля задоволення яких створюються органи публічної влади регіонального рівня.

Література:

1. Регіональний менеджмент : навч. посіб. / М.А. Коваленко, Н.А. Кругла, Л.М. Радванська, Г.М. Швороб . – Херсон : “Олді-плюс”, 2004. – 304 с.
2. Куйбіда В. С. Генеза територіальної організації України: конституційно-правові аспекти [Текст] / В. С. Куйбіда, І. Я. Заєць. Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 480 с.
3. Голікова Т.В. Державне управління територіальним економічним розвитком: теорія і практика: [Текст] / Т.В. Голікова / Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 296 с.
4. Гранберг А.Г. Оптимизация территориальных пропорций народного хозяйства / А.Г. Гранберг. – М.: «Экономика», 1973. – 248 с.
5. Советский энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – 1600 с.
6. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1986. – 608 с.
7. Герасимчук З.В. Організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії розвитку регіону: монографія / З.В. Герасимчук, І.В. Вахович. – Луцьк: ЛДТУ, 2002. – 248 с.
8. Коваленко Е. Г. Региональная экономика и управление [Текст] : учеб. пособ. / Е. Г. Коваленко. – СПб. : Питер, 2005. – 288 с.
9. Экономический потенциал региона: анализ, оценка, диагностика [Текст] : монография /А.Н. Тищенко, И.А. Кизим, А. И. Кубах [и др.]. Х. : ИД “ИНЖЕК”, 2005. – 176 с.
10. Продуктивні сили економічних районів України [Текст] / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, О. В. Горська [та ін.]. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2000. – 520 с.
11. Dictionnaire de Geopolitique. – Paris, 1995. – 311 p.
12. Державне регулювання розвитку регіонів України: теорія і практика: монографія / Керецман В. Ю. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2019. – 512 с.
13. Про законопроект « Про стимулювання розвитку регіонів (нова редакція)» «2023а від 04.06.2015 URL:<https://www.csi.org.ua/news/pro-zakonoproekt-pro-stymulyuvannya-rozvytku-regioniv-nova-redaktsiya-2023a-vid-04-06-2015/> (дата звернення: 28.03.2020)
14. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005р. № 2850-IV / ВВР України, 2005 № 51 ст. 548/ остання редакція від 10.06.2012 р.
15. Розпорядження Президента України «Про комісію з розробки Концепції державної регіональної політики України» від 30.09.1999 р. № 241/99-рп, остання редакція від 16.02.2000 р.

4.4. Optimization of motor activity of teacher of physical culture by means of environmental tourism

4.4. Оптимізація рухової активності студентів засобами екологічного туризму

У сучасному суспільстві проблема збереження і зміцнення здоров'я є дуже гострою. Одним і головним завдань системи освіти в Україні є «виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності».

Провідним фактором, що впливає на формування здоров'я школяра і забезпечує його високі показники, науковці Д. Дзензелюк, А. Денисовець, Г. Грибан [3], О. Куц, А. Драчук вважають добову рухову активність особистості. Саме недостатній рівень рухової активності призводить до погіршення роботи систем організму.

Здоровий спосіб життя – це життєдіяльність, спрямована на збереження й поліпшення здоров'я людей. Це такі форми життєдіяльності людини, які можуть забезпечити стан повного фізичного, душевного (духовного) й соціального благополуччя.

Н. Долбишева переконана, що здоровий спосіб життя як повсякденне життя, що відповідає гігієнічним правилам, розвиває адаптивні можливості організму, сприяє успішному відновленню, підтримці й розвитку його резервних можливостей, повноцінному використанню соціально-психологічних функцій [6].

Здоров'я – це конкретні на кожний момент обмежені ресурси організму, які людина використовує для безперервного протистояння негативному зовнішньому впливу. Тому, нормальна життєдіяльність організму можлива лише за умови високої рухової активності, яка є необхідним стимулом для його функцій [2].

Недостатня рухова активність призводить до гіпокінезії та гіподинамії. Гіпокінезія – це особливий стан організму, що виникає внаслідок недостатньої рухової активності. В окремих випадках це може призвести до гіподинамії [6].

Гіподинамія – сукупність негативних змін в організмі людини в результаті тривалої гіпокінезії. Як наслідок порушується нормальна робота всіх органів та систем організму. Численними клінічними і експериментальними дослідженнями встановлено, що при гіподинамії:

- скорочується обсяг м'язової маси (атрофія м'язів, у тому числі і серцевого вже в 17-35 років – «серце діяльного нероби», за словами американського вченого В. Рааба), знижується тонус м'язів, їх працездатність;

- зменшується маса і щільність кісток, підвищується виділення мінеральних речовин (у тому числі кальцію) з них в кров, тому кістки стають більш крихкими, а через збільшення кальцію в крові з'являється схильність до утворення каменів у нирках;

- знижується еластичність сухожилків і зв'язок, зменшується обсяг рухів у суглобах, погіршується їх координація;

- перебудовуються всі види обміну речовин в організмі, у тому числі і жировий, що сприяє розвитку надмірної ваги і ожиріння; крім того, зростає рівень холестерину і ліпопротеїдів у крові, а отже швидше розвивається атеросклероз (захворювання, яке серед причин смерті людей стоїть на 1 місці);

- підвищується артеріальний тиск, що сприяє розвитку гіпертонічної хвороби, підвищується навантаження на серце;

- знижується інтенсивність кровотворення (насамперед зменшується кількість еритроцитів і гемоглобіну, загальна кількість білка в крові);

- погіршується робота дихальної системи, знижується ЖЕЛ, резерви вдиху і видиху, що призводить до недостатнього забезпечення тканин киснем, частіше виникають простудні захворювання;

- порушується травлення, з'являється схильність до закрепів, частіше розвивається карієс і парадонтоз;

- знижується імунітет (зменшується кількість гамма – глобулінів крові), виникають зміни у терморегуляції організму зі зміщенням в сторону тепловіддачі;

- вимикається кінцева ланка стресової реакції – рух, тому в організмі накопичуються гормони стресу і наростає стан психічної напруги, що закономірно веде до переходу стресу в дистрес і розвитку так званих хвороб цивілізації (ішемічна хвороба серця, виразкова хвороба шлунка, діабет, неврози, психічні розлади та ін.);

- знижується функціональна активність ЦНС і залоз внутрішньої секреції (через зменшення потоку тонізуючих ЦНС імпульсів від рецепторів м'язів, зв'язок і сухожилів);

- відбуваються зміни і в психічній сфері: погіршується логічне мислення, слабшає пам'ять, з'являється дратівливість, поганий настрій, почуття тривоги, безсоння, знижується розумова працездатність, розвивається стомлення і т.д.

Одним із перших, хто помітив явне протиріччя між рівнем фізичної підготовленості, стану здоров'я особистості та рівнем її рухової активності був науковець Гаскелл [8]. Він визначив, що рухова активність, впливаючи на стан серцево-судинної системи, приводить до зниження ризику виникнення захворювань серця. Найбільше зниження ймовірності виникнення захворювань встановлено при переході від низького рівня рухової активності або фізичної підготовленості до більш високого рівня рухової активності або фізичної підготовленості. Також Гаскелл довів додатковий позитивний вплив більш високих рівнів рухової активності на стан здоров'я людини.

На підставі результатів досліджень Гаскелла, Американський коледж спортивної медицини, Центр контролю й профілактики захворювань і Президентська рада з фізичної підготовленості і спорту опублікували матеріали, із яких випливало, що малорухливі люди можуть істотно знизити ризик розвитку коронарної хвороби серця та інших порушень, займаючись руховою активністю невисокої або середньої інтенсивності всього 30 хв. у день 3–4 рази на тиждень. Ще більших результатів можна досягти за рахунок

збільшення інтенсивності аеробних вправ, які виконують 3–5 разів на тиждень. Проте, найбільшого стрибка в стані здоров'я населення країни, у цілому, слід було очікувати в тому випадку, якби люди, що ведуть малорухомий спосіб життя, почали приділяти фізичним вправам хоча б кілька хвилин на день [9].

Таким чином, достатня рухова активність є необхідною умовою гармонійного розвитку школяра. Зниження ж фізичної активності сприяє розвитку так званих хвороб цивілізації: гіпертонічна хвороба, атеросклероз, ішемічна хвороба серця (ІХС) та інфаркт міокарда, ожиріння, порушення постави з пошкодженням кісткового і зв'язкового апарату. Крім чисто біологічного аспекту фізична активність в дитинстві допомагає виробляти почуття власної гідності, робить життя більш емоційним, а головне – формує звичку займатись фізичними вправами все життя, забезпечує профілактику багатьох захворювань.

Рухова активність – це сума рухів, які виконує людина в процесі життєдіяльності [10].

Як природну біологічну потребу особистості в рухах як обсяг рухів у процесі життєдіяльності визначають рухову активність науковці О. Дубогай, М. Зубалій, Т. Круцевич, Н. Москаленко, Н. Озарук, Н. Пангелова та ін.). Згадані вчені рухову активність поділяють на два види: спонтанну (задоволення потреб особистої гігієни, вживання їжі тощо) та спеціально організовану (спортивна діяльність, заняття фізичними вправами тощо).

Г. Грибан під руховою активністю розглядає невід'ємну частину способу життя і поведінки людини, яка визначається соціально-економічними і культурними факторами, залежить від організації фізичного виховання, морфофункціональних особливостей організму, типу нервової системи, кількості вільного часу, мотивації до занять, доступності спортивних споруд і місць відпочинку молоді [3].

А. Сухарев рухову активність умовно поділяє на три складові: активність у процесі організованої рухової діяльності; фізична активність під час навчання, побутової та трудової діяльності; фізична активність у вільний час. Зазначені

складові пов'язані між собою і визначають загальний обсяг добової рухової активності [7].

Рухова активність студентів закладів вищої освіти складається з різноманітних форм занять фізичними вправами (заняття з фізичної культури, спортивно-масова діяльність). Заняття з фізичної культури, як основна форма фізичного виховання студентів, спрямовані на розв'язання в першу чергу освітніх завдань. Підвищення спортивної підготовленості студентів, рекреація в більшій мірі реалізується засобами позааудиторної спортивно-масової роботи чи участі у спортивних секціях з видів спорту.

Поряд з тим, здоров'я людини, як показник її багатовимірної екологічної ніші, окрім генотипу (20%) та системи охорони здоров'я (10%), визначають такі фактори як стан природного середовища (20%) та спосіб життя (50%). Тому для зміцнення здоров'я студентів, підвищення рівня їх рухової активності та фізичної підготовленості, використовують наступні групи засобів: фізичні вправи, гігієнічні чинники та оздоровчі сили природи.

Але із розвитком техносфери, комп'ютеризацією у всіх сферах життя і насамперед в освіті, спостерігається відчуження людини від природи, що призводить до зниження рівня рухової активності та погіршення стану фізичного і психологічного здоров'я молоді.

А тому, важливого значення набуває використання засобів туристичної діяльності, що включає і виконання людиною фізичних вправ, і гармонічно поєднує гігієнічні чинники та оздоровчий потенціал природного середовища на особистість.

На виключному значенні туризму та туристичної діяльності, як важливого засобу зміцнення і збереження здоров'я людей, що впливає на фізичний розвиток, наголошено у Законі України «Про внесення змін до закону України «Про туризм». У Законі України «Про туризм» наводиться наступне визначення: «Туризм – це тимчасовий виїзд особи з місця проживання з оздоровчою, пізнавальною, професійно-діловою чи іншою метою без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає».

Сучасна література має чимало даних про позитивний вплив на організм занять туризмом. Доведено покращення функціонального стану кардіораспіраторної системи, що проявляється у збільшенні систолічного об'єму крові, збільшенні потужності вдиху і видиху, покращенні силових показників, витривалості студентів під впливом навіть одноразових багатоденних походів. Багаторічні спостереження за туристичними групами студентів, учасниками одноразових багатоденних пішохідних, лижних і велосипедних походів, окрім позитивного впливу на їхні організми, показали, що різні види туризму по-різному впливають на окремі системи.

Так, для збільшення сили м'язів верхнього плечового пояса ефективнішими є лижні походи, м'язів спини – пішохідні, для рухливості нервових процесів – лижні. Багаторічні (4-5 років) регулярні заняття туризмом позитивно впливають на фізичний розвиток людини, фізичну підготовленість, на функціональний стан багатьох фізіологічних систем. Так, якщо кистьова сила дівчаток, які цураються спорту, в тому числі й туризму, в 16 років збільшується проти показника у 12 років на 46,7%, то в тих, які полюбляють туризм, вона зростає на 63,9%, а спорт – на 101,7%. У хлопців збільшення кистьової сили у цей період складає відповідно 81,2, 99,9 і 126,5% [4].

Оздоровчий аспект туризму полягає в позитивному впливі на організм людини факторів природи в поєднанні із загально-зміцнюючою м'язовою діяльністю. Інтенсивність м'язової діяльності визначається станом здоров'я й фізичної підготовки учасника походу, що зумовлює вибір засобу пересування, темп тривалості подорожі тощо. Для оздоровлення застосовують найбільш поширені прикладні види активного туризму – пішохідні, на лижах, водні, велосипедні походи й мандрівки, прогулянки й екскурсії, причому на учасників, як правило, припадає загальне (від помірного до значного) фізичне навантаження. Це зміцнює й тренує організм людини. Досягається значний оздоровчий ефект: розвиваються та зміцнюються серцево-судинна й дихальна системи, поліпшується травний процес, підвищується обмін речовин, зміцнюється опорно-руховий апарат. Регламентоване пересування пішки, на

лижах, на веслових і парусних суднах, на велосипедах у різних погодних умовах, рельєфі місцевості, подолання перешкод, перенесення вантажу – розвивають силу, витривалість, спритність, швидкість реакції тощо.

Заняття туризмом сприяє розвитку морфофункціональних показників, проте різні види туризму мають неоднаковий вплив на них. Дослідження засвідчило, що в дітей, які займалися туризмом, відзначене значне поліпшення показників життєвої ємності легенів, частоти серцевих скорочень, а також дещо покращилися показники маси тіла, окружності грудної клітки та артеріального тиску [1]. Так, найбільш суттєвий вплив занять туризмом відзначено в показниках кардіореспіраторної системи в хлопців, які займалися велосипедним туризмом, а найменші – водним.

До позитивних рис туризму, що сприяють оздоровленню студентів, можна віднести:

1. *Фізичне навантаження* – подорож на свіжому повітрі, в лісі, в горах сприяє руховій активності і фізичному загартуванню особистості студента. Під час туристського походу доводиться долати значні відстані, і тому, запас міцності і особиста безпека туриста значною мірою залежать від його фізичної підготовки. Тривалі дозовані фізичні навантаження сприяють розвитку витривалості, сили, спритності, стабілізують і укріплюють функціональні системи організму. Участь у поході допомагає виробленню таких якостей, як витривалість, сила, спритність, швидкість. Максимальний оздоровчий ефект від походу може бути досягнутий, за умови, що характер і міра фізичного навантаження відповідатиме стану здоров'я, віковим та індивідуальним особливостям туриста.

2. *Психоемоційний вплив* – споглядання краси природного ландшафту, різнобарв'я рослин і різноманіття тварин стимулює життєвий тонус і заспокоює нервову систему, позитивно впливає на фізичний і емоційний стан людини. Естетично приваблива форма природного оточення збуджує певне відношення до нього, що супроводжується сильними позитивними переживаннями і створюють відчуття бадьорості, бажання і потребу діяти. Спостереження життя

дикої природи дозволяє поліпшити свій емоційний стан, зняти психологічне напруження і має досить велике значення на формування способу життя та світогляду взагалі.

3. *Фактор соціалізації* – під час походів, подорожей міцніше почуття колективізму, розкриваються індивідуальні здібності кожного учасника, розвивається вміння аналізувати особисті вчинки, оцінювати дії товаришів. Особливі умови туристського походу сприяють вихованню таких моральних якостей, як взаємопідтримка, взаємодопомога, організованість і дисципліна, принциповість, чуйність й увага до товаришів, сміливість, стійкість і мужність, почуття обов'язку і відповідальності.

4. *Масовість* – сучасний туризм у нашій країні представляють наступні основні види: пішохідний, лижний, водяний, гірський, велосипедний, спелеологічний. У практиці туризму часто використовується комбінований різновид (наприклад, першу частину походу туристи плывуть на байдарках, а другу – проходять пішки). Самі туристичні походи й подорожі можуть бути ближніми і далекими, різної категорії складності. Таке різноманіття форм організації раціонального дозвілля, активного відпочинку і проявлення здорового способу життя є підґрунтям для врахування індивідуальних потреб туристів і визначає масовий характер студентського туризму.

5. *Принцип доступності* – повноцінну участь у туристичній діяльності молода людина може приймати вже з 10-12 років. Вікові особливості накладають певні обмеження до форм і видів туристичної діяльності дітей шкільного віку, але чисельні туристичні гуртки, клуби та бази все ж надають можливість зробити вибір і задовольнити власні інтереси. Маршрут походу, його тривалість, темп і фізичні навантаження кожен колектив визначає, виходячи з власних інтересів і можливостей. Особливо приваблива риса туризму – це відносно невеликі матеріальні витрати, що також робить більш доступною участь студентської молоді у туристичних походах і надає можливість розширити коло його учасників.

б. *Вміння цілеспрямовано використовувати вільний час* – у значної частини студентів простежується орієнтація на пасивні види діяльності і нехтування фізичною культурою та спортом. Але саме в молоді роки у людини виробляється індивідуальний стиль проведення дозвілля і відпочинку, накопичується перший досвід організації вільного часу, виникає прихильність до тих чи інших занять. Туризм – це форма активного відпочинку, яка робить дозвілля цікавим, різноманітним і пізнавальним. Таке проведення вільного часу впливає на визначення особистого стилю життя у майбутньому, залучає до певних життєвих цінностей і формує позитивне ставлення до власного здоров'я.

Окрім того, заняття туризмом впливають не лише на загальне оздоровлення функціональних систем і організму в цілому. Так, студенти мають змогу отримати міцні знання з гігієни, виховання та формування правильної постави, профілактики і корекції плоскостопості, оптимізації рухового режиму, сформувати основні рухові вміння і навички, розвинути фізично, підвищити спортивну тренуваність та працездатність організму. Позитивною функцією туризму є те, що він сприяє фізичному, психологічному та моральному вихованню молоді. «Споживчий кошик» туризму складають: емоційні переживання; корисна інформація; укріплення здоров'я; фізичний розвиток; яскраві враження; різного роду вміння й навички.

Серед ціннісних орієнтацій, які сприяють розвитку мотивацій до турботи про власне здоров'я, важливе місце повинне зайняти живе спілкування з природою. Також під час занять туризмом студенти розвивають в собі такі морально-вольові якості як цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, колективізм, почуття дружби й товаришкості.

Ефективним засобом, що оптимізує рухову активність студентів, є застосування ігрових методів навчання. Так, С. Дмитрук визначає туристські ігри як оволодіння практичними навичками і технічними прийомами спортивно-оздоровчого туризму, готовності студентів до самостійної пошукової діяльності, до прийняття самостійних рішень у невизначених чи складних ситуаціях, формуванню злагодженості сумісних (командних) дій та

консолідації учасників майбутнього туристського походу, особливу навчально-виховну технологію, якій властиві простота, доступність, масовість, інтенсивність та активність дії [5, с. 56]. Це, насамперед, стосується тренувальних туристських вправ з елементами ігор, які широко використовуються в практиці шкільного туризму при підготовці молоді для спортивно-оздоровчих походів.

Для забезпечення оптимального рівня рухової активності студентів, формування навичок самостраховки та самозабезпечення, розвитку вестибулярної чутливості та тримання рівноваги можна використати такі ігри як «Крокви», «Повітряне перехрестя», «Рухливий міст», «Болото», «Маятник» тощо.

Так, для проведення гри «Крокви» необхідне наступне обладнання: колода – 2 шт.; основна мотузка – 1 шт.; тонка кольорова мотузка або стрічка – 2 шт.; бавовняні рукавиці з прорезиненими долонями – кількість пар, за кількістю гравців; секундомір або таймер зворотного відліку – 1 шт.

Опис ігрової ситуації: Дві колоди встановлені у вигляді Д-подібної крокви. Верхні кінці колод встановлені в розвилку двох дерев на висоті 1,5-2 м та зв'язані між собою основною мотузкою. Нижні кінці колод встановлені з упором на землю прикопані та закріплені кілками від руху. На землі під «Кроквами» лініями (тонкими кольоровими мотузками, стрічками, туристськими килимками тощо) позначена заборонена область, що відокремлює пункт А від пункту Б, лінії проведені перпендикулярно до умовної осі «Крокви» на віддалі 0,5 м від нижніх кінців колод до середини. Завдання учасників полягає в тому, щоб переправитись у протилежний пункт.

Важливим є те, що туристські ігри, окрім підвищення рухової активності студентів, можуть бути використані для активного відпочинку, емоційного піднесення, для вироблення певних, заздалегідь чітко визначених навчальних умінь та знань, виховання етичних норм. Також у процесі виконання туристських ігор можуть бути проведені різноманітні кваліфікаційні

особистісні та групові оцінювання, визначення рівня фахової підготовки студентів.

Таким чином, заняття туризмом позитивно впливають на фізичний розвиток людини, фізичну підготовленість, на функціональний стан багатьох фізіологічних систем, дозволяють сформувати основні рухові вміння і навички, підвищити спортивну тренуваність та працездатність організму. До позитивних рис туризму, що сприяють оздоровленню студентів, належить: фізичне навантаження, психоемоційний вплив, масовість доступність, уміння цілеспрямовано використовувати вільний час.

Література:

1. Биржаков М. Б. Введение в туризм / М.Б. Биржаков. – СПб: Торговый дом Герда, 2003. – 318 с.
2. Войтенко В.П. Здоровье здоровых: Введение в санологию / В.П. Войтенко. – К.: Здоровье, 1991. – 245.
3. Грибан Г.П. Самооцінка студентами рівня фізичного стану – шлях для нормування фізичних навантажень / Грибан Г.П., Дзензелюк Д.О., Денисовець А.П. та ін. // Фізичне виховання студентської молоді: проблеми та перспективи: монографія за матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., К., (24–25 листопада 2011 р.). за заг. ред. С.І. Присяжнюка. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2011. – С. 99–104.
4. Гриньова Т. Оцінювання морфофункціональних показників дітей 11 років, які займаються різними видами туризму / Тетяна Гриньова // Молода спортивна наука України. – 2013. – Т. 3. – С. 96–100.
5. Дмитрук С. В. Соціально-педагогічні технології в туризмі : навчальний посібник / С.В.Дмитрук, О.Ю.Дмитрук. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 328 с.
6. Долбишева Н. Рівень рухової активності, як фактор фізичного здоров'я дітей старшого шкільного віку // Молода спортивна наука України: Зб.наук.статей з галузі ФК і С.– Вип. 7.– Львів: НВФ «Укр. технології», 2003.– Т.2. – С. 117 – 120.
7. Сухарев А.Г. Двигательная активность и здоровье подрастающего поколения / А.Г.Сухарев. – М.: Здоровье, 1976. – 62с.
8. Haskell W. L. Physical activity and public health: updated recommendation for adults from the American College of Sports Medicine and the American Heart Association / W. L. Haskell, I.M. Lee, R. R. Pate [etal.] // Med. Sci. Sports Exerc. – 2007. – V. 39 (8): 1423–34
9. Pate R. R. Physical activity and public health : A recommendation from the Centers for Disease Control and Prevention and the American College of Sports Medicine / R. R. Pate, M. Pratt, S.N. Blair [etal.] // Journal of the American Medical Association. – 1995. – V. 273. – P. 402–40.
10. Morgan W.H/ Physical Activity and Mental Health // In the Academy papers. Champaign, Н.К.Р., 1994, p.132-145.

4.5. The problem of formulation of the services sector requirements to the competence of future specialists

4.5. Проблема формулювання вимог сфери послуг до компетентності майбутніх фахівців

Економічні реформи в Україні висувають нові вимоги до майбутніх учасників суспільного виробництва, загальна сутність яких полягає у готовності включатися в прогресивні форми економічних взаємовідносин на основі підприємницького світогляду. Інтеграція української економіки у світовий економічний простір обумовлює наявність у фахівців компетентностей, які дозволяють швидко адаптуватися до сучасних соціально-економічних умов, гнучко реагувати на запити суспільства й ефективно працювати в умовах ринкової економіки. Нові умови господарювання вимагають здатності молоді до різноманітних варіантів трудового способу життя [1].

Перехід важелів управління економікою від держави до приватних осіб потребує особистої ініціативи останніх для розвитку господарства країни. В умовах ринкових відносин у сфері обслуговування на розвиток ринку послуг і підвищення рівня зайнятості населення значною мірою впливає підприємницька діяльність. Соціально спрямований підприємець різновекторно впливає на середовище, в якому проявляє свою сутність і талант організатора й керівника, що супроводжує формування ринкової економіки. Даний соціально-психологічний вплив концентрується й кардинально змінює ставлення суспільства до бізнесу, чітко реалізуючись у свідомості підприємця як активної економічно і політично значимої в суспільстві сили [2].

Наразі в Україні створене інституціональне середовище розвитку сфери послуг для реалізації підприємницьких намірів. Концептуальні положення, що зумовлюють напрямки розвитку сфери послуг, зазначені в Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні [3], Законі України «Про

туризм» [4], Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року [5], Стратегії розвитку туризму та курортів на період 2026 року [6], а також деяких регіональних документах (Концепції розвитку туризму в Харківській обл. [7]), Програмі розвитку туристичної галузі м. Львова [8], Стратегії активізації туристичного потенціалу м. Дніпра [9] тощо. В зазначених документах наголошується, що туризм є пріоритетною галуззю економіки України [4], яка забезпечує створення нових робочих місць [5], а також є чинником працевлаштування на основі самозайнятості [6]. У Стратегії розвитку туризму та курортів [6] прямо ставиться завдання заохочення молоді до започаткування бізнесу у сфері туризму та курортів. Інноваційні процеси в діяльності підприємств галузі туризму вимагають застосування нових технологій, впровадження ринкових важелів виробництва, що обумовлює інтегративний характер професійної діяльності майбутнього фахівця. Прогностичні завдання туристичної індустрії передбачають: створення багатофункціональних центрів послуг із наданням значної кількості пропозицій щодо відкриття споживачем нових «пізнавальних світів»; розв'язання індивідуальних і непередбачуваних потреб та уподобань споживачів послуг; генерування у споживача відчуття винятковості у сприйнятті нових і неповторних вражень; забезпечення релаксу споживача, його ентузіазму щодо повторного користування послугами; створення умов безпеки і зручності як на особистісному рівні, так і на рівні запропонованого продукту [10]. В той же час, в зазначених документах звертається увага на недостатність у сучасних фахівців з туризму знань і навичок ведення бізнесу [3].

Незважаючи на те, що сфера послуг є однією із пріоритетних галузей економіки України, в ній досить чітко окреслюються наявні суперечки між: 1) суспільною потребою у високоякісних послугах у сфері готельно-ресторанного і туристичного бізнесу та дійсним вітчизняним рівнем надання цих послуг; 2) об'єктивною потребою суспільства у майбутніх фахівцях сфери послуг, здатних працювати ефективно як суб'єкти підприємницької діяльності, та недостатністю напрацьованих методологічних підходів до вдосконалення

процесу професійної підготовки; 3) зростанням професійного інтересу до власної підприємницької компетентності та недостатньою обґрунтованістю концептуальних основ її формування в процесі професійної підготовки. Слід зазначити, що нині в Україні в професійній підготовці за спеціальністю 242 «Туризм» домінує традиційний підхід, який характеризується теорією і методикою розв'язання стандартних завдань, що слабо відображають реальні потреби суспільства та держави у рівні надання послуг в галузі. Вітчизняна бізнес-освіта мало орієнтована на здатність випускників до практичної реалізації надбаних в процесі професійної підготовки компетентностей, не має глибоко обґрунтованої методології та загальноприйнятої моделі їх реалізації.

Професійна підготовка майбутніх фахівців сфери послуг відповідно до сучасних вимог ринку розглядається вітчизняними науковцями, серед яких – В. Андрущенко, В. Базилевич, О. Власюк, С. Вовканич, А. Гальчинський, А. Кредисов, А. Кінах, М. Михальченко, Ю. Пахомов, В. Пилипенко, І. Прокопенко, В. Семиноженко, А. Чухно, І. Шевель та ін., – як загальнопедагогічний феномен із відповідними метою, структурою та змістом й має виражатися в органічному поєднанні традиційних та інноваційних методів, прийомів і засобів за принципом взаємного доповнення та підсилення [11]. Підготовка майбутніх фахівців сфери послуг до підприємництва передбачає опанування кожною особистістю підприємницьких знань, розвиток підприємницьких якостей і компетентностей, становлення підприємницької поведінки за умови відповідного формування свідомості, закладання дескрипторів підприємницької культури. У зв'язку з цим виникає потреба в категоризації комплексу якостей, умінь і здібностей як вимог до успішного здійснення підприємницької діяльності фахівцями сфери послуг [12].

Спеціальності галузі знань «Сфера обслуговування», в т. ч. 242 «Туризм», належать до соціономічних, тобто до типу професій «людина – людина». Соціономічні професії висувають високі вимоги до таких якостей працівників, як вміння встановлювати та підтримувати ділові контакти; розуміти стан людини; розбиратися у взаємовідносинах; знаходити спільну мову з людьми,

впливати на них; мати добру пам'ять; виявляти витримку, терпіння, спокій і доброзичливість [13]. З цього приводу В. Шадриков, посилаючись на класифікацію Є. Клімова, зазначає, що загальними якостями таких фахівців є: спрямованість на міжособистісні відносини; високий рівень комунікативності; емпатія; здатність адекватно сприймати й оцінювати людей; чіткість і виразність мовлення; вміння володіти собою і впливати на інших; витримка, такт; організаційні вміння [14]. Стосовно вимог сфери послуг до компетентності її майбутніх фахівців вважаємо за потрібне як фундаментальну привести думку С. Кожушко, відповідно до якої організація зв'язків між фахівцями та клієнтами відбувається у формі реалізації опосередкованої професійної взаємодії [14].

Для розуміння вимог сфери послуг до особистості фахівців цієї галузі з позиції фундаментальності значущою є теорія соціального обміну соціолога Дж. Хоманса. В даному контексті доречно навести ідеї П. Блау, який соціальне життя бачить у вигляді «базару», де суб'єкти торгують один із одним задля вигоди, а основну увагу дослідник приділяє нормативно-ціннісній стороні процесів обміну. Беручи до уваги визначення згаданої вище С. Кожушко щодо професійної взаємодії, робимо висновок: метою діяльності в сфері послуг є інтенсифікація на основі взаємодії процесів, пов'язаних з купівлею-продажем, обміном та просуванням товарів і послуг від виробника до споживачів з метою отримання суб'єктом ринку максимального прибутку [14].

Взаємодія в сфері обслуговування має виключно діалогічний характер. Діалогічний принцип взаємодії є психологічною підставою співробітництва, оскільки діалог, реалізований у різних формах і на різних рівнях, найбільш адекватно відображає психологічну сутність феномену співробітництва [14]. Оскільки відмінності у взаємодії виявляються у сферах як матеріальної (побут, виробництво), так і духовної (релігія, мораль, мистецтво, законодавство, звичаї, традиції тощо) культури, для ефективності професійної взаємодії у сфері послуг особливого значення набуває ставлення до фактору «інакшості». Відтак суб'єктам взаємодії в сфері послуг необхідно набути рис «інтеркультуральної»

особистості: мати сформовану мотивацію до міжкультурної взаємодії, вміти бути «своїм» в іншій культурі, працювати у міжкультурних «командах», здійснювати комунікацію і проводити переговори у міжкультурному середовищі [14]. Посилаючись на М. Кононець, І. Лантух наголошує, що компетентна етика підприємця виступає зовнішнім моральним регулятором його професійної діяльності, визначаючи ставлення до власного професійного розвитку і регламентуючи поведінку [2].

Погоджуючись із С. Кожушко, робимо спробу зафіксувати кваліфікаційні вимоги до майбутніх фахівців сфери послуг і констатувати, що ця діяльність потребує здатності передбачати і прораховувати всі можливі варіанти дій; наявності бажання служити своїй справі; присутності в структурі особистості чесності, ініціативності, кмітливості, рішучості, завзятості, цілеспрямованості, навичок лідерства; готовності ризикувати і брати на себе відповідальність [14].

З приводу відповідальності важко не погодитись із думкою І. Лантуха, що крім юридичної та кримінальної сьогодні актуальною стає соціальна відповідальність, пов'язана із такими категоріями моралі, як шляхетство, надійність, відкритість та етика успішного бізнесу. Як зазначає дослідник, підприємницька етика спирається на властиву їй систему цінностей, в якій базовими є доброчесність, сумлінність (integrity), обов'язкове виконання обіцянок (promise – keeping), надійність (ffidelity), порядність (fairness), публічна підзвітність (accountability). Значну соціоморальну значущість мають такі цінності, як турбота про інших, доброзичливість [2].

Проблема соціальної відповідальності є ширшою за питання особистої відповідальності. В даному контексті цілком слушним є зауваження І. Лантуха: ринкова економіка вимагає не лише особливих концептів світосприйняття, але й нового типу мислення, яке виходить за межі усталених стандартів. Відтак в умовах зростаючої ролі особистих дій фахівця спрацьовує аксіома, що підприємець соціально відповідальний не тільки за себе, але й, зокрема, за фінансову успішність держави взагалі [2].

Як потенційна сфера бізнесу, галузь послуг має дуже специфічну рису: послуги цієї галузі не існують до моменту їх надання, а відтак спостерігається нерозривність процесів виробництва і споживання послуг, протягом чого споживачі і підприємці вимушені брати участь і різних етапах взаємодії. Окрім того, послуга як специфічний товар надає суто суб'єктивного забарвлення цьому процесу – взаємодія з виробництва і споживання має за домінанту суб'єктивний людський чинник. [14]. Це означає, що рівень якості послуг в туристичному бізнесі значно залежить від рівня фахової підготовки підприємця, який їх надає. Підприємець завжди виступає як особистість, значуща для споживача. Під час їх спілкування виникають нестандартні ситуації, що потребують миттєвого творчого рішення і відповідної фахової підготовки: питання вимог сфери послуг до фахівців переходить в площу встановлення суті їх професійної компетентності.

Фахівець в галузі туризму, який безпосередньо забезпечує якість туристичних послуг, має усвідомлювати ринкові реалії щодо відповідальності за результати праці та вимоги до особистісної професійної компетентності. Він повинен бути здатний інтегрувати знання і вміння в конкретні умови при розв'язанні складних типових і нетипових завдань. В той же час, у професійній підготовці фахівця з туризму дослідниками виявлено такі загальні суперечності між: предметним характером навчання й інтегрованим характером сучасної професійної діяльності фахівця сфери послуг; змістом професійної підготовки майбутнього фахівця сфери послуг та його умінням застосовувати знання у реальних умовах праці; функціональними обов'язками і рівнем їх відтворення в освітньому процесі. Професійна підготовка майбутніх фахівців сфери послуг без урахування названих вище суперечностей знижує конкурентоспроможність кінцевого продукту праці [10].

З іншого боку, визначальним чинником якості туристичного продукту є володіння працівником особистісними професійними цінностями щодо емоціональної інтелігентності. Дослідники стверджують, що емоціональна інтелігентність особистості є важливою складовою професійної компетентності

сучасного фахівця і наводять статистику, відповідно до якої емоційна інтелігентність особистості на 83% забезпечує її професійний успіх. Посилаючись на американського психолога Р. Кеттелла, автори трактують дану дефініцію як поєднання абстрактного і конкретного мислення, вербальних умінь і здатності маніпулювати пізнавальними процесами [10].

Численні вимоги до працівників сфери послуг уніфіковані в поширених в світі моделях компетенцій, які дозволяють створити єдині стандарти. На думку І. Саух, модель компетенцій є теоретичною системою знань, умінь і навичок персоналу, які забезпечують організації реалізацію завдань менеджменту, а також можуть бути використані для оцінки та просування «по кар'єрних сходах» працівників. Наведемо приклади згаданих моделей, які враховують базові типи компетенцій.

Перша: модель SHL (міжнародні стандарти управління – фахівець, менеджер, керівник групи). Включає: підприємницькі якості (бізнес, творчий підхід, рішучість стратегії); якості керівника (лідерство, планування й організація, орієнтація на якість, переконливість); професійні якості (спеціальні знання, аналіз і вирішення проблем, усна й письмова комунікація); особистісні якості (гнучкість, стабільність, особиста мотивація, міжособистісне розуміння).

Друга: модель компанії S. Whiddett & S. Hollyford (міжнародні стандарти – розвиток бізнесу, особистий розвиток). Включає: генерування й обґрунтування ідей; досягнення результатів (планування, чіткість менеджменту, постановка цілей); аналіз – робота з інформацією (аналіз і прийняття рішень); люди (робота в команді, вплив, керування відносинами).

Третя: модель Society for Human Resource Management (міжнародні стандарти – для управління колективом). Включає: знання бізнесу; персональну дієздатність; стратегічний внесок; практичні навички та володіння технологіями менеджменту.

Четверта: модель «Корпоративні фінансові технології» (міжнародні стандарти – для управління колективом і отримання результату). Включає: системне мислення; прийняття рішень; орієнтацію на результат; аналітичні

здібності; креативність; гнучкість; швидко й адекватну реакцію; здібності до навчання; організаторський талант; делегування повноважень; уміння планувати час; управляти проектами; працювати в команді; переконувати; відстоювати думку; уміння слухати інших; підтримувати зворотний зв'язок; навички проведення презентацій і переговорів; здатність ретранслювати знання й навички [15].

Утвердження підприємництва як рушійної сили економіки, потужного джерела забезпечення конкурентоспроможності й суспільного поступу зумовлює потребу в підготовці майбутніх фахівців сфери послуг на основі конкретних вимог [12]. В Україні вимоги сфери послуг щодо компетентності її майбутніх фахівців визначено нормативними документами, які регламентують зміст професійного навчання, обсяг освітньої підготовки та рівні фахової готовності [16]. Відповідно до чинного законодавства основні фахові вимоги до фахівців спеціальності 242 «Туризм» викладені в Стандарті вищої освіти України для першого (бакалаврського) рівня, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України № 1068 від 04.10.2018 р.

Підсумовуючи все викладене вище, підкреслюємо, що сучасні тенденції розвитку суспільства, пов'язані з впровадженням ринкових механізмів в економіку країни, визначають нові вимоги до компетентності фахівців та їх діяльності в соціально-економічному середовищі. Ставлячи перед собою мету підготовки фахівця для сучасної ринкової економіки, заклад вищої освіти має орієнтуватися на конкретний еталон фахівця із закладеними в нього вимогами, втіленими у конкретній освітньо-професійній програмі. Відтак загальна освітня політика в країні відповідатиме актуальним і перспективним потребам особистості, суспільства і держави.

Література:

1. Maikovska V. Psychological and pedagogical principles for the formation of communicative block in the entrepreneurship competence` structure. *European Humanities Studies: State and Society*. 2019. № 3 (II). Pp. 100-111.
2. Лантух І. В. Психологічна структура надійності особистості в підприємницькій діяльності: монографія. Харків, 2019. 474 с.

3. Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 р. № 504-р / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-p> (дата звернення: 18.12.2019).
4. Про туризм: Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1282-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-15> (дата звернення: 18.12.2019).
5. Концепція Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01 серпня 2013 р. № 638-р / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-2013-p> (дата звернення: 18.12.2019).
6. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-p> (дата звернення: 18.12.2019).
7. Концепція розвитку туризму в Харківській області до 2020 року: рішення обласної ради від 05 березня 2013 р. № 648-VI (XX сесія VI скликання). URL: http://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=8096&base=77 (дата звернення: 18.12.2019).
8. Програма розвитку туристичної галузі м. Львова на 2016-2022 роки: рішення міської ради від 04 лютого 2016 р., ухвала № 134 (II сесія VII скликання). URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/\(SearchForWeb\)/0D1D528CFBA5349AC2257F5400535D89?OpenDocument](https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/0D1D528CFBA5349AC2257F5400535D89?OpenDocument) (дата звернення: 18.12.2019).
9. Стратегія активізації туристичного потенціалу м. Дніпра на 2018-2027 роки: рішення міської ради від 16 грудня 2017 р. № 17/27 (VII скликання). URL: http://dda.dp.ua/wp-content/uploads/2017/12/17_27.pdf (назва з екрану, дата звернення: 18.12.2019).
10. Формування професійної компетентності фахівця сфери послуг і туризму: навчально-методичний посібник / В. Т. Лозовецька, Л. Б. Лук'янова, Л. В. Козак та ін.; за заг. ред. Лозовецької В. Т. Київ, 2010. 382 с.
11. Матукова Г. І. Розвиток підприємницької культури в майбутніх фахівців-економістів. *Теорія і практика становлення особистості в соціокультурному просторі*: монографія / кол. авторів; за заг. ред. О. О. Лаврентьєвої, О. П. Крупського, Є. В. Намлієва. Дніпропетровськ, 2014. С. 282-300.
12. Ткаченко М. В. Формування підприємницької компетентності майбутніх фахівців ресторанного господарства у професійно-технічних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2018. 347 с.
13. Maikovska V. The communicative block as an important structural component of specialists' entrepreneurial competence in Ukraine. *Fundamental and Applied Researches: Contemporary Scientific and practical Solutions and Approaches: Interdisciplinary Prospects. Volume V* / V. Maikovska, O. Semenog; Editors: A. Dushniy, M. Makhmudov, M. Strenacikova. Baku. – Banska Bystrica. – Uzhhorod. – Kherson, 2019. Pp. 204-209.
14. Кожушко С. П. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх фахівців з комерційної діяльності до професійної взаємодії: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.04. Дніпропетровськ, 2014. 640 с.
15. Саух І. В. Моделі професійної компетентності менеджера туристичної індустрії як основа конкурентоспроможності галузі. *Економіка. Управління. Інновації*. 2010. № 2 (4). URL: http://www.profrzvitie.ru/cgi-bin/new.cgi?go=model_komp. (дата звернення: 20.12.2019).
16. Ткаченко М. В. Формування підприємницької компетентності фахівців ресторанного господарства : методичні рекомендації. Одеса, 2015. 59 с.

4.6. Peculiarities of responsibility for saving the visitor's property in the sphere of providing hotel services

4.6. Особливості відповідальності за збереження майна відвідувача у сфері надання готельних послуг

Порядок і способи захисту порушених прав туристів визначаються Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), Законами України «Про туризм», «Про захист прав споживачів», іншими нормативно-правовими актами, при цьому якість готельних послуг має відповідати умовам договору на готельне обслуговування.

Вирішення питання про відповідальність у сфері готельного обслуговування ускладнюється тим, що досить часто воно пов'язане із туристичними або екскурсійними послугами, надання яких споживачу досить складно відокремити одну від одної, а також розгалуженою кількістю нормативно-правових актів. А саме, загальні положення про відповідальність в цивільно-правових відносинах закріплені у ЦК України, спеціальні – щодо господарюючих суб'єктів – у Господарському кодексі України, у Законі України «Про туризм», та іншими підзаконними нормативно-правовими актами. При вчиненні правопорушень у сфері надання готельних послуг особи також можуть бути притягнуті до адміністративної та кримінально-правової відповідальності.

Розглядаючи питання відповідальності у сфері надання готельних послуг ми виходимо із загальноприйнятої сучасними цивілістами тези про те, що «цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка, в свою чергу, є різновидом соціальної відповідальності» [2, с.74 та ін.; 6, с.78], а правопорушення розглядаємо як неправомірні дії, які суперечать актам цивільного законодавства і договору, які порушують права інших осіб. На нашу думку, об'єкт цивільного правопорушення як елемент складу цивільного правопорушення складають майнові відносини, закріплені та врегульовані

нормою права та договором, з огляду на запропоноване визначення С.С. Алексєєвим елементів складу цивільного правопорушення: 1) об'єкт цивільного правопорушення (майнові відносини, закріплені та врегульовані нормою права та договором); 2) суб'єктів цивільного правопорушення; 3) об'єктивну сторону цивільного правопорушення (об'єктивований шкідливий результат, протиправність дій правопорушника та причинний зв'язок між діями та наслідками цих дій, що настали) [1, с.28-29].

Відповідно до ч. 1 ст. 610 ЦК України порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Отже, протиправним вважається не тільки заподіяння шкоди порушенням договору та приписів закону, а й позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи. За нашими спостереженнями, характерним прикладом цивільного правопорушення у сфері готельного обслуговування є порушення зобов'язання стороною цивільно-правового договору шляхом невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. Причому, у цих правовідносинах відповідальність може настати і без вини сторони, яка порушила зобов'язання.

Договірна відповідальність у сфері готельного обслуговування ґрунтується на таких засадах цивільного законодавства, як обов'язковість договору, відповідальність за порушення договору.

Так, згідно з ч. 1 ст. 629 ЦК України договір є обов'язковим для виконання сторонами. «Договір, укладений сторонами з дотриманням вимог, необхідних для чинності правочину, у тому числі відповідно до чинних нормативно-правових актів, має обов'язкову силу насамперед для самих сторін» [8, с.155]. Однак не завжди сторони з багатьох причин виконують взяті на себе зобов'язання за договором.

Суди, розглядаючи справи про захист прав споживачів послуг, керуються положеннями Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист

прав споживачів» (із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998), п. 16 якої встановлено, що при визначенні розміру збитків, заподіяних неповерненням (втратою, пошкодженням) майна, суди мають виходити з його роздрібної ціни у торговельних організаціях даної місцевості (з урахуванням зносу) або з оцінки, зробленої самим споживачем чи погодженої сторонами при укладенні договору. Проте, якщо вартість майна, визначена в такому порядку, на час вирішення спору не відповідає дійсній або її взагалі не було визначено, сторони не позбавлені можливості доводити в суді дійсну вартість неповернутого, втраченого чи пошкодженого майна. У випадках, передбачених договором або відповідним нормативним актом, розмір збитків визначається у кратному обчисленні. Процент зносу втраченого або приведенного у непридатність предмета договору встановлюється, виходячи з періоду, на який розрахована його нормальна експлуатація, часу, протягом якого він фактично використовувався, та інших доказів щодо його якості [10].

На нашу думку, суди, вирішуючи питання про відшкодування знищеного, загубленого, викраденого або пошкодженого майна споживача готельних послуг, мають враховувати не тільки його вартість і розмір у натуральному вигляді (вагу, обсяг, кількість), а й значення майна для потерпілого.

Одним з порушень зобов'язань, за яке готель несе відповідальність за договором на готельне обслуговування, є незбереження майна споживача готельних послуг. На сьогодні законодавство про зберігання речей в готелі є складним і недосконалим. Складність відносин зберігання у готелі пов'язана з ним, що за такого зберігання майно перебуває одночасно в сфері проживаючої особи, і зберігача. Адже при поселенні в готель (аналогічний засіб розміщення) споживач не завжди здає свої речі в камеру схову, сейф, інше приміщення, спеціально відведене готелем для зберігання речей осіб, які в ньому проживають, а залишає речі у кімнаті, яка була виділена йому за договором. Тим самим, відповідні речі, не виходячи з володіння споживача готельних послуг, перебувають в приміщенні готелю, який має забезпечити їх збереження.

Аналізуючи ст. 975 ЦК України та п. 4.11 Правил користування про зберігання речей у готелі, готель відповідає за схоронність речей, внесених до готелю особою, яка проживає у ньому. Річ вважається такою, що внесена до готелю, якщо вона передана працівникам готелю або знаходиться у відведеному для особи приміщенні. Готель відповідає за втрату грошей, інших цінностей (цінних паперів, коштовностей) лише за умови, що вони були окремо передані готелю на зберігання. У разі втрати чи пошкодження речі особа зобов'язана негайно повідомити про це готель. Якщо до закінчення строку проживання особа не пред'явила свої вимоги до готелю, вважається, що її речі не були втрачені чи пошкоджені.

У разі внесення до готелю речей, останній стає фактичним утримувачем цих речей, не будучи при цьому їхнім власником, і має забезпечити безпеку як споживачів готельних послуг, так і їхніх речей. На нашу думку, лише належне законодавче забезпечення захисту речей особи, яка їх залишає у готелі, аналогічному засобі розміщення тощо, сприятиме ефективній їх охороні і вирішенню спорів у разі знищення, пошкодження чи втрати речей.

Аналіз судових рішень у справах про відшкодування шкоди за небережене майно споживача показує, що судова практика виробила правило, згідно з яким відповідальність за таке правопорушення настає лише за наявності вини відповідача (особи, що завдала шкоду). У разі, якщо ж вини готелю немає у втраті речей, тобто – якщо речі не були передані працівнику готелю на збереження, не поміщені до сейфу або іншого приміщення готелю, призначеного для зберігання речей, готель відповідальності за втрату речей не несе.

Так, рішенням Сакського міськрайонного суду Автономної Республіки Крим від 13 липня 2011 р. було відмовлено у задоволенні позову ОСОБИ_1 до Державного підприємства Міністерства оборони України «Сакський центральний клінічний санаторій ім. М.І. Пирогова» (далі – Санаторій) про стягнення суми збитків за викрадене майно. Судом було встановлено наступне.

Позивач, відпочиваючи у Санаторії з 31.05.2010 по 14.06.2010, 07.06.2010

приймав процедури в кабінеті №217, розташованому у будинку лікувального корпусу санаторії. Перед входом до кабінету на вішалці в коридорі в кармані спортивної куртки позивач залишив ручний механічний годинник «Брайтлінг». Після закінчення процедур, позивач виявив пропажу цього годинника, якій оцінює у сумі 28650 гривень і просить суд стягнути на свою користь з відповідача збитки у зазначеній сумі.

Постановою від 16.06.2010 порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст. 185 КК України по факту таємного викрадення чужого майна. Зі змісту постанови вбачається, що 07.06.2010 близько 09 год. 30 хв. із приміщення кабінету №217 лікувального корпусу санаторію ім. М.І. Пирогова було викрадено ручний механічний годинник «Брайтлінг», чим ОСОБА_1 заподіяно матеріальну шкоду у сумі 28650 грн. Особа, що скоїла вказаний злочин, не встановлена.

Відповідно до положень ст. 975 ЦК України, готель відповідає за схоронність речей, внесених до готелю особою, яка проживає у ньому. Річ вважається такою, що внесена до готелю, якщо вона передана працівникам готелю або знаходиться у відведеному для особи приміщенні. Готель відповідає за втрату грошей, інших цінностей (цінних паперів, коштовностей) лише за умови, що вони були окремо передані готелю на зберігання. У разі втрати чи пошкодження речі особа зобов'язана негайно повідомити про це готель. Якщо до закінчення строку проживання особа не пред'явила свої вимоги до готелю, вважається, що її речі не були втрачені чи пошкоджені. Положення цієї статті застосовуються до зберігання речей фізичних осіб у гуртожитках, мотелях, будинках відпочинку, пансіонатах, санаторіях та інших організаціях, у приміщеннях яких особа тимчасово проживає.

30.05.2010 позивач був ознайомлений з Правилам внутрішнього розпорядку для відпочиваючих в санаторії, затвердженими 04.01.2010 генеральним директором санаторію ім. М.І. Пирогова. Згідно з пунктом 5 вказаних Правил, з метою схоронності грошей, цінних паперів, коштовностей особа, яка відпочиває у санаторії може користуватися міні-сейфом або передати

гроші у відділ банку на території санаторію. Доказів того, що позивач передав годинник працівникам санаторію на зберігання або годинник був втрачений у відведеному для позивача приміщенні в матеріалах справи не має.

Дослідивши сукупність наданих сторонами доказів, суд прийшов до висновку про недоведеність обставин, на які посилався позивач як на підставу своїх вимог, зокрема щодо наявності вини відповідача у заподіянні позивачу матеріальної шкоди. Із змісту позовної заяви вбачається, що годинник був втрачений у коридорі лікувального корпусу, у місці загального користування, у зв'язку з чим відповідач не має обов'язку відповідати за їх втрату на підставі ч. 1 ст. 1167 ЦК України [12].

На нашу думку, крадіжок у готелях було б набагато менше, якби готелі хоча б мінімально відповідали за незбережені речі осіб, які користуються їхніми послугами.

Неточність ст. 975 ЦК України полягає у тому, що в них нечітко визначено приміщення готелю, в якому можуть зберігатися речі, а також особи, які можуть засвідчити факт внесення речей до готелю і вказати місце для їх зберігання. Зокрема й звідси – безвідповідальність готелю. Хоча відомо, що власники готелів, постоялих дворів завжди відповідали за неналежне збереження речей постояльців і навіть за відсутності вини з їх боку, крім, звичайно випадку (непереборної сили).

Наведемо приклади із зарубіжного законодавства, в якому дещо по-іншому вирішується питання збереження речей, внесених до готелю.

Так, за законодавством Австрії власники ресторанів і готелів, які приймають чужих людей, як зберігачі відповідають за шкоду, заподіяну речам, принесеним в заклад відвідувачами, які ними приймаються, якщо вони не доведуть, що в заподіяній шкоді немає провини ні їх, ні їхніх працівників, і шкода не заподіяна сторонніми особами, які входять в заклад і виходять з нього (§ 970 Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch) (далі – ABGB).

Якщо виникнення шкоди сприяла вина потерпілого, то суддя повинен відповідно до обставин вирішити, чи повинна бути відшкодована шкода і в

якому розмірі. Принесеними в заклад речами є речі, які були передані власнику або його працівникам або були залишені в місці, яке було вказано цими особами, або місці, спеціально відведеному для зберігання речей. Так само підприємці, які утримують кошари, гаражі та сховища, відповідають за залишених у них тварин, транспортні засоби та за речі, які у них знаходяться.

Відповідно до § 970a ABGB, звільнення від відповідальності за допомогою включення суми в рахунок не має юридичної сили. За цінності, гроші або цінні папери власник ресторану чи готелю відповідає в межах 550 євро, якщо тільки він не прийняв ці речі на зберігання, знаючи їх особливості, або шкода не була обумовлена виною його самого або його працівників.

Право вимагати відшкодування шкоди, що впливає з обслуговування відвідувачів, припиняється, якщо потерпілий негайно, після того як йому стало відомо про заподіяну шкоду, не зробить заяви власнику готелю чи ресторану. Однак це правило не діє, якщо речі прийняті власником готелю чи ресторану на зберігання (§ 970b ABGB).

Крім цього, власники ресторанів і готелів зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану чужими діями. Такий обов'язок настає в наступних випадках. Власники ресторанів і готелів, купалень і бань, а також транспорту відповідають за шкоду, заподіяну їх службовцями або службовцями, направленими до них на роботу, принесеним або прийнятим речам гостя або пасажира в їхньому закладі, установі або транспортному засобі (§ 1316 ABGB) [3, С.227].

За німецьким законодавством відповідальність господаря готелю, який на професійній основі приймає постояльців, полягає у відшкодуванні збитку, викликаного втратою, смертю або ушкодженням речей, внесених до готелю постояльцем (ч. 1 § 701 Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz) (далі – EGBGB).

Причому внесеними до готелю вважаються: 1) речі, які протягом терміну проживання постояльця в готелі поміщені в готелі або в місці, вказаному господарем або його персоналом, або поміщені в спеціально встановленому для цього господарем місці за межами готелю, або в іншому місці за межами

готелю прийняті господарем або його персоналом під нагляд; 2) речі, які в межах розумного строку до або після закінчення проживання постояльца в готелі прийняті господарем або його персоналом під нагляд. У разі прийняття речі під нагляд або за вказівкою з боку персоналу готелю ці приписи діють тільки за умови, що персоналу це доручено або, виходячи з обставин, може розглядатися як доручення.

Водночас § 702 EGBGB встановлює певні межі щодо відповідальності готелю. Так, відповідальність може обмежуватися відповідними сумами – господар готелю несе відповідальність на підставі § 701 лише в межах суми, яка відповідає ціні добового проживання в стократному розмірі, проте в межах від 600 до 3500 євро; сума відшкодування грошей, цінних паперів і коштовностей складає 800 євро замість 3500 євро.

Відповідальність господаря готелю не обмежена, якщо: 1) він або його персонал винні у втраті, загибелі або пошкодженні речі; 2) якщо речі, внесені до готелю, які господар прийняв на зберігання, мають надлишкову вартість і обсяг порівняно з рівнем і класом готелю або становлять небезпеку для зберігання, або відмовився прийняти ті які мав би. Господар готелю зобов'язаний прийняти на зберігання гроші, цінні папери, коштовності та інші цінні речі, крім випадків, коли зазначені речі мають надлишкову вартість і обсяг в порівнянні з рівнем і класом готелю або становлять небезпеку для зберігання. Господар може зажадати, щоб речі були передані на зберігання в закритому або опечатаному вигляді.

Законодавство Франції відносить зберігання в готелі до необхідного зберігання. Так, відповідно до ст. 1952 Le Code civil des Français (далі – Code civil) власники заїжджих дворів або готелів несуть відповідальність як хранителі за одяг, багаж і різні предмети, поміщені в їхній заклад постояльцем, який зупинився у їх закладі. Зберігання такого роду речей повинно розглядатися як необхідне. Таке формулювання цитованої статті з'явилося у Кодексі Наполеона у 1973 році. А до того часу редакція статті вказувала взагалі на «речі», які повинні зберігатися, без уточнення їх видів [4, с.565].

Згідно зі ст. 1953 Code civil власники заїжджих дворів та готелів несуть відповідальність за крадіжку або пошкодження речей постояльців як в тому випадку, коли крадіжка була здійснена або шкода заподіяна їх слугами і персоналом, так і тоді, коли це було зроблено сторонніми відвідувачами готелю. Незважаючи на існування договірних умов про інше, ця відповідальність є необмеженою в разі крадіжки або пошкодження будь-яких предметів, які були передані цим особам на зберігання або які вони відмовилися прийняти без достатніх законних підстав.

У всіх інших випадках збитки, що підлягають відшкодуванню гостю, обмежуються, виключаючи всі договірні межі меншого розміру, еквівалентом суми, яка в 100 разів перевищує плату за один день проживання, якщо тільки постоялець не доведе, що заподіяну йому шкода виникла з вини особи, у якого він проживає, або персоналу, за який ця особа повинна нести відповідальність [4, с.565].

За ст. 1954 Code civil власники заїжджих дворів або готелів не несуть відповідальності ні за крадіжку чи шкоду, що виникли в результаті дії непереборної сили, ні за шкоду, яка сталася з огляду на характер або вади речі, за умови, що зазначені особи доведуть обставини, на які вони посилаються. Власники заїжджих дворів або готелів несуть відповідальність також за предмети, залишені в транспортних засобах, які розміщені в місцях, які знаходяться у винятковому користуванні цих осіб, в межах вартості, яка в 50 разів перевищує плату за один день проживання.

Положення щодо відповідальності за вкрадені чи пошкоджені речі не застосовуються до живих тварин [4, с.566].

Цікавим є те, що Code civil встановлено спеціальний строк позовної давності, а саме – право на позов власників готелів і трактирів в зв'язку з проживанням і харчуванням, які вони надають, - погашається після закінчення шести місяців (ст. 2271) [4, с.641].

Таким чином, положення закону про зберігання речей у готелі потребують уточнення. З огляду на наведене, пропонуємо таку редакцію статті ст. 975 ЦК

України:

«1. Готель відповідає як зберігач без спеціального договору про це за втрату або пошкодження речей, за винятком грошей, інших цінностей (цінних паперів, коштовностей), внесених до готелю особою, яка проживає в ньому особою, крім випадків, коли втрата або пошкодження сталися внаслідок непереборної сили, властивостей самої речі або з вини особи, яка проживає в ньому чи осіб, які її супроводжують або відвідують.

Річ вважається такою, що внесена до готелю, якщо вона передана працівникам готелю або знаходиться у відведеному для проживання особи приміщенні, або залишена у місці, спеціально відведеному для зберігання речей.

2. Готель відповідає за втрату грошей, цінностей в межах 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо такі речі не було окремо прийнято готелем на зберігання.

Готель відповідає за втрату грошей, інших цінностей (цінних паперів, коштовностей) правилами лише за умови, що вони були окремо прийняті готелем на зберігання.».

Якщо при наданні готельних послуг суб'єктом цивільно-правової відповідальності виступає готель, як юридична особа, то при вчиненні кримінальних правопорушень в цій сфері слід дотримуватися положень принципу особистої відповідальності і розглядати суб'єктом кримінальної відповідальності фізичну осудну особу, яка на момент вчинення правопорушення, досягла віку кримінальної відповідальності.

Проаналізувавши статті Кримінального кодексу України (далі – КК України), можна зробити висновок, що в ньому не містяться окремі спеціальні норми, які б передбачали кримінальну відповідальність за порушення в сфері надання готельних послуг. Але, з розгляду порушень кримінального законодавства в цій сфері, враховуючи, що надання готельних послуг є одним з видів підприємницької діяльності, можна зазначити, що родовим об'єктом таких злочинів може виступати сфера господарської діяльності (розділ VII КК

України) або встановлений законом порядок здійснення службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (розділ XVIII КК України), або право власності (розділ VI КК України) та ін. При цьому, суспільні відносини в сфері готельних послуг виступають додатковим факультативним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення.

Не можна залишати поза увагою ті факти, коли вчинення злочинів завуальовується, приховується під надання готельних послуг. Як правило, це стосується незаконного заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство), де об'єктом злочину виступатиме право власності.

Тому злочини у сфері надання готельних послуг за видовим об'єктом умовно можна поділити на такі групи: злочини у сфері господарської діяльності (наприклад, ст. ст. 205-1, 209, 212, 212-2, 219 та ін. КК України); злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (наприклад ст. ст. 364, 364-1, 366, 367, 368 та ін. КК України); злочини проти власності (наприклад, ст. ст. 185, 190, 191 та ін. КК України);

інші злочини вчинені у сфері надання готельних послуг (наприклад, ст. ст. 172, 173 та ін. КК України).

При цьому злочини в сфері надання готельних послуг можуть бути вчинені як загальним суб'єктом (працівниками готелю, відвідувачами або сторонніми особами) так і спеціальним (посадовими особами готелю).

Варто зазначити, що випадки притягнення працівників сфери готельного бізнесу до кримінальної відповідальності є порівняно нечастим. Проте, власникам та керівникам готелів, необхідно знати, які дії чи бездіяльність підпадають під кримінально-правову заборону і на попередження якої поведінки підлеглих слід звернути увагу.

Зрозуміло, що одним з критеріїв надання якісних готельних послуг є забезпечення збереження майна відвідувачів. Тому, серед загальних кваліфікуючих ознак злочинів проти власності, а саме, вартість майна, спосіб

вчинення злочинів, організаційна форма співучасників, враховуючи специфіку надання готельних послуг, особливої уваги потребує аналіз такої ознаки як «проникнення в житло, інше приміщення чи сховище» (ч.3 ст.185, ч.3 ст.186, ч. 3 ст.187 КК України) [7].

З цього приводу, аналізуючи юридичну практику та положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10[11] слід враховувати, що:

- по перше, під житлом потрібно розуміти приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (в нашому випадку, це може бути номер у готелі) та ті його частини, в яких може зберігатися майно (наприклад, балкон чи камера схову, тощо);

- по друге, поняття «інше приміщення» включає різноманітні постійні, тимчасові, стаціонарні або пересувні будівлі чи споруди, призначені для розміщення людей або матеріальних цінностей (при наданні готельних послуг це може бути кемпінг, або готель на колесах);

- по третє, під проникненням у житло, інше, приміщення розуміється незаконне вторгнення до них будь-яким способом (з застосуванням засобів подолання перешкод або без їх використання; обманним шляхом; з використанням підроблених документів тощо), тобто у особи, яка знаходиться в номері готелю відсутні підстави правомірного перебування в ньому;

- по четверте, з суб'єктивної сторони проникнення вчиняється обов'язково з метою незаконного заволодіння чужим майном (тобто, якщо, наприклад, при колективному поселенні в номері хостелу, одним з його мешканців вчиняється крадіжка чужого майна – ознака проникнення в його діях буде відсутня).

Вважаємо, що дотримання цих положень забезпечить правильну кваліфікацію таких кримінальних правопорушень.

Дослідивши дану проблематику, можна стверджувати, що особливості надання готельних послуг та недосконале нормативне врегулювання питання збереження майна визначає варіативність юридичної відповідальності. Як

наслідок, це може призвести до судової тяганини, анти реклами та втрати іміджу надавачів готельних послуг.

Література:

1. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения. Избранное // С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2003. – С. 28-29.
2. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / К.В. Басін. – К., 2006. – 214 с.
3. Всеобщий гражданский кодекс Австрии = Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch / пер. с нем. [Маслов С. С.]. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 272 с.
4. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1–4: В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
5. Гражданское уложение Германии = Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: Ввод, закон к Гражд. уложению; Пер. с нем.; Науч. редакторы – А.Л. Маковский [и др.]. – М. : ВолтерсКлувер, 2004. – 816 с. –(Серия «Германские и европейские законы»; Кн. 1).
6. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія / І.С. Канзафарова. – О. : Астропринт, 2006. – 264 с.
7. Кримінальний кодекс України : офіц. текст // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №25-26. – Ст.131.
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – 1088 с. 1082+6
9. Про затвердження Правил користування готелями та надання готельних послуг в Україні : наказ Державного комітету України по житлово-комунальному господарству та Державного комітету України по туризму № 77/44 від 10.09.1996 р., зареєстрований в Міністерстві юстиції України 16 вересня 1996 р. за № 531/1556 (втратив чинність 09.04.2004) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0531-96>
10. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 р. (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998) [Електронний ресурс] // Сайт ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>
11. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A2BBE3D565D1FEAEC2257AF4005105EB?OpenDocument&Highlight=0,%E7%EB%EE%F7%E8%ED%E8](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A2BBE3D565D1FEAEC2257AF4005105EB?OpenDocument&Highlight=0,%E7%EB%EE%F7%E8%ED%E8)
12. Рішення Сакського міськрайонного суду Автономної Республіки Крим у справі № 2-0117-564/11 від 13 липня 2011 р. [Електронний ресурс] // ЄДРСР. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19184843>
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

4.7. Modern principles and methods of management of hotel business

4.7. Сучасні принципи та методи управління готельним бізнесом

Готельний бізнес належить до складних соціально-економічних системних відносин, всередині яких виділяють дві провідні складові: виробництво послуг та управління. Кожна з них взаємодіють і підпорядковуються між собою [1, с. 12]. Метою діяльності таких організаційних утворень є базисним моментом їх взаємодії. Відповідно, для її досягнення система управління має впливати на виробництво послуг. Проявом зворотного зв'язку є зміни у власне виробництві послуг, які обумовлюють внесення певного корегування в управлінні процесом.

Відповідно, готельний бізнес характеризується певними особливостями (рис.1), які мають суттєвий вплив на його функціонування і потребують значної уваги при управлінні розвитком.

Рис. 1 – Особливості готельного бізнесу

Джерело: розроблено автором

Зважаючи на те, що готельний бізнес пройшов певну еволюцію, від надання платних послуг з розміщення в готелях [2, с. 14] до проживання, разом із наданням харчування і додаткових послуг, змінювались і виробились

конкретні принципи управління основою яких стали теоретичні напрацювання провідних економістів минулого.

На сьогодні готельний бізнес для успішної діяльності має розробляти свої власні принципи управління розвитком залежно від розмірів, направленості і т.п. На наш погляд на сьогодні, найбільш суттєвими є принципи, які відображені на рис. 2.

Рис. 2 – Сучасні принципи управління готельним бізнесом
Джерело: розроблено автором

Принцип наукової обґрунтованості полягає у застосуванні сучасних наукових розробок та досягнень науково-технічного прогресу для гарантування економічного ефекту; конкретність охоплює сферу взаємодії із трудовим потенціалом та враховує його взаємозв'язок економічними, організаційними, соціальними та іншими чинниками; економічної ефективності забезпечує доходність бізнесу; системності розглядає бізнес як складний набір елементів із різноманітним функціональним зв'язком; нормативно-правової відповідальності полягає у дотриманні законодавства, правил і норм держави; сталості – забезпечує стало функціонування та адаптивність до різних зовнішніх умов.

Розвиток сфери готельного бізнесу лежить у площині, насамперед макроекономічного управління. Для цього слід розкрити сутність самого поняття управління.

Спираючись на теоретичні висновки світових економістів, вивчаючи категорію «управління» як складову економіки слід зазначити, що в економічних і соціальних науках сам термін «управління» не має до сих пір однозначного тлумачення. Так, у суспільних науках управління довгий час ототожнювався із владою і впливом суб'єкта управління на об'єкт.

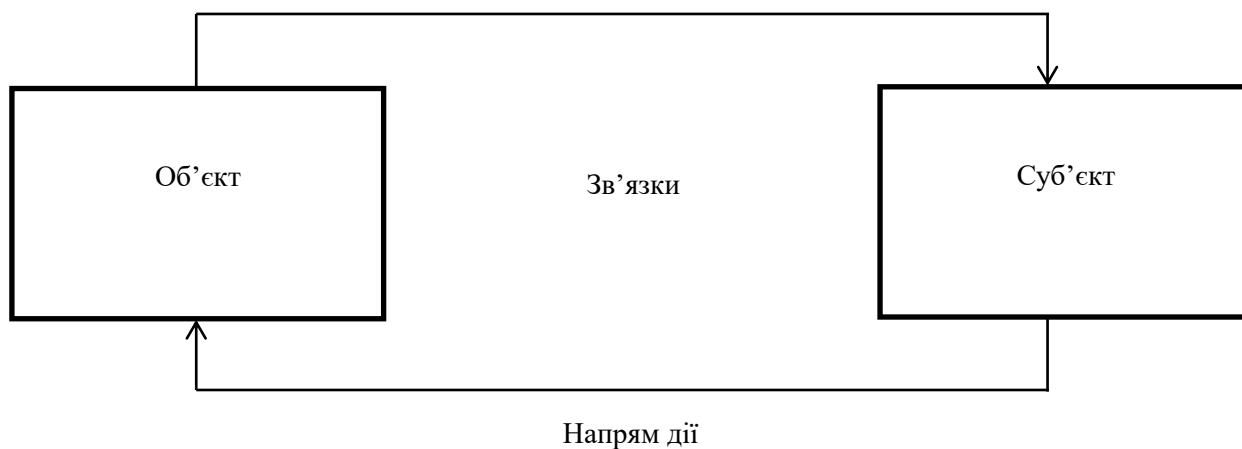
Найбільш узагальнена дефініція поняття «управління» надається у словниках. Наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» управління визначається як «елемент, функція організованих систем різної природи, що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, цілі діяльності» [3, с.704]. Тобто управління виступає, як явище, яке властиво будь-якій системі, а також як елемент і функція.

Широке тлумачення поняття «управління» пов'язане, насамперед, з виникненням інформатики та кібернетичних наук. Управління почали розуміти як універсальну властивість механічних, біологічних і соціальних систем. Основу цієї теорії складає декілька принципів, на основі яких ті чи інші явища відносять до управління. Серед них слід зазначити наявність процесу передачі, обробки й зберігання інформації; наявність цілепокладання; наявність механізму зворотного зв'язку для моніторингу та змін вектору при потребі корегування досягнення цілей [4].

Г. В. Атаманчук зазначає, що управління виникає тоді, коли у взаємозв'язках і процесах присутній початок, цілі, енергія і дії людини [5, с. 41]. Поза і без свідомої, цілепокладаючої діяльності людини управління бути не може. Необхідність в управлінні виникає тоді, коли виникає потреба в розподілі і узгодженні певної діяльності. Тлумачення слова «управління» це підтверджує – спрямовувати діяльність, роботу і її хід, перебіг якогось процесу, впливати на розвиток і стан чого-небудь» [6, с. 1511].

М.С. Солодка у своїх дослідженнях під управлінням розуміє цілераціональне регулювання діяльності і характеризує його як таке, що займає наддіяльнісну позицію [7]. М. С. Солодка робить висновок про те, що управління як діяльність є взаємодією саме з іншими типами діяльності людей.

В економічній літературі існує вузьке визначення управління як способу певного впливу на керований об'єкт. У відомому фахівцям економіко-математичному словнику дана категорія представлена у такому визначенні: «управління – це розробка й здійснення цілеспрямованих керуючих впливів на об'єкт або систему, що включає збір, передачу й обробку необхідної інформації, прийняття й реалізацію відповідних рішень» [8]. У сучасній навчальній літературі поняття управління найчастіше вживається у вузькоспеціалізованому плані, наприклад, управління попитом, управління ресурсами та ін. Сучасне викладення в економічній літературі схем управління має свої особливості, а саме: вони представлені без зворотних зв'язків і відбивають лише ієрархію в системі. Виходячи з вище зазначеного, основне визначення категорії управління представляємо як процес формування й реалізації цілеспрямованого впливу суб'єкту на об'єкт, заснований на зворотному зв'язку, інформаційному обміні між суб'єктом і об'єктом управління (рис. 3).

Рис. 3 – Процес управління бізнесом
Джерело: складено автором на основі [8]

Здійснюючи управління розвитком підприємств доцільно ґрунтуватися на досягненнях теорії управління соціально-економічними системами і враховувати механізми: стимулювання; управління розвитком і в тому числі функціонування динамічних організаційних систем; управління складом організаційних систем.

Категорія «управління» розглядається представникам багатьох напрямів та шкіл науки управління. Ф.І. Хміль вперше запропонував кінематичне зображення управління підприємством у вигляді «загальної схеми функціонування механізму менеджменту» [9, с.213]. Він зобразив вертикальну вісь, що показує зв'язок між керуючою та керованою системами і за допомогою методів та інструментів менеджменту забезпечує внутрішнє функціонування організації, а також горизонтальну вісь, що відноситься до функціонування організації, її обертання в зовнішньому середовищі.

Інші автори під управлінням [10, с.108] розуміють систему. До механізму управління, на їх думку, входить: апарат вироблення цілей та завдань управління виробництвом; засоби реалізації законів і принципів управління; система функцій і методів управління. Між усіма компонентами механізму управління існують взаємозумовлені зв'язки.

Окремі вчені [11, с.354] визначають управління як складну категорію, що об'єднує такі елементи як цілі; критерії; фактори; методи; ресурси тощо.

Низка вчених розглядає управління, систему, яка забезпечує дієвий вплив на чинники, стан яких обумовлює результат діяльності об'єкта [12].

О.М. Паламарчук запропоновано використовувати поняття «механізм управління підприємством» за умови дії внутрішніх чинників. Вразі дії зовнішніх чинників пропонується застосовувати поняття «механізм взаємодії з іншими підприємствами і організаціями» [12].

Багато дослідників розглядають поняття «механізму управління». Так, З.П. Румянцева зазначає, що механізм управління є сукупністю таких елементів, як організаційні форми і структури управління, методи і важелі впливу, що забезпечують ефективну реалізацію характерних для виробництва

цілей і найбільш повно задовольняють суспільні, колективні й індивідуальні інтереси і потреби [13, с.265].

На думку А.В. Куценко, механізм управління – це оптимальна сукупність форм, структур, методів, засобів і функцій управління, що покликані сприяти цілеспрямованому оперативному регулюванню діяльності за напрямками управління ефективністю для забезпечення відповідності фактичного стану підприємства заданим параметрам [14, с.54].

Слід зазначити, що в основі будь-якого управління лежить організація, яка складається з певного набору інструментів і які формують собою механізм та методів.

Основними елементами управління є методи організації процесу діяльності, тобто впливу на об'єкт і безпосередньо сама діяльність.

Організація процесу успішного ведення бізнесу складається з методів планування; структурування; правового впливу; контролінгу, аналітичному інформуванні та корегуванні (рис. 4).

Таким чином, управління є не лише процесом регуляції, це система взаємопов'язаних елементів, які взаємодіючи між собою роблять можливим процес управління. При цьому сутністю регуляції як діяльності є впорядкування до певного ладу та підпорядкування певним правилам. Процес регулювання без регуляторів не здійснюється. Такими регуляторами в даному випадку виступають норми. До загальноприйнятих норм, які регулюють діяльність всіх людей і кожної людини окремо, відносяться моральні і нормативно-правові норми. Моральні норми виробляються суспільством, а правові і нормативні норми розробляються державою. Як один, так і інший вид загальноприйнятих норм розповсюджується і на соціум, і на громадян країни. Дія даних норм підтримується покладанням санкцій на тих, хто ці норми порушує. Санкції виступають або у формі громадської думки, або у формі того чи іншого виду правової відповідальності. Держава через систему юридичних і нормативних правил здійснює регулювання діяльності всіх суб'єктів діяльності, як фізичних так і юридичних осіб, а також різних організацій.

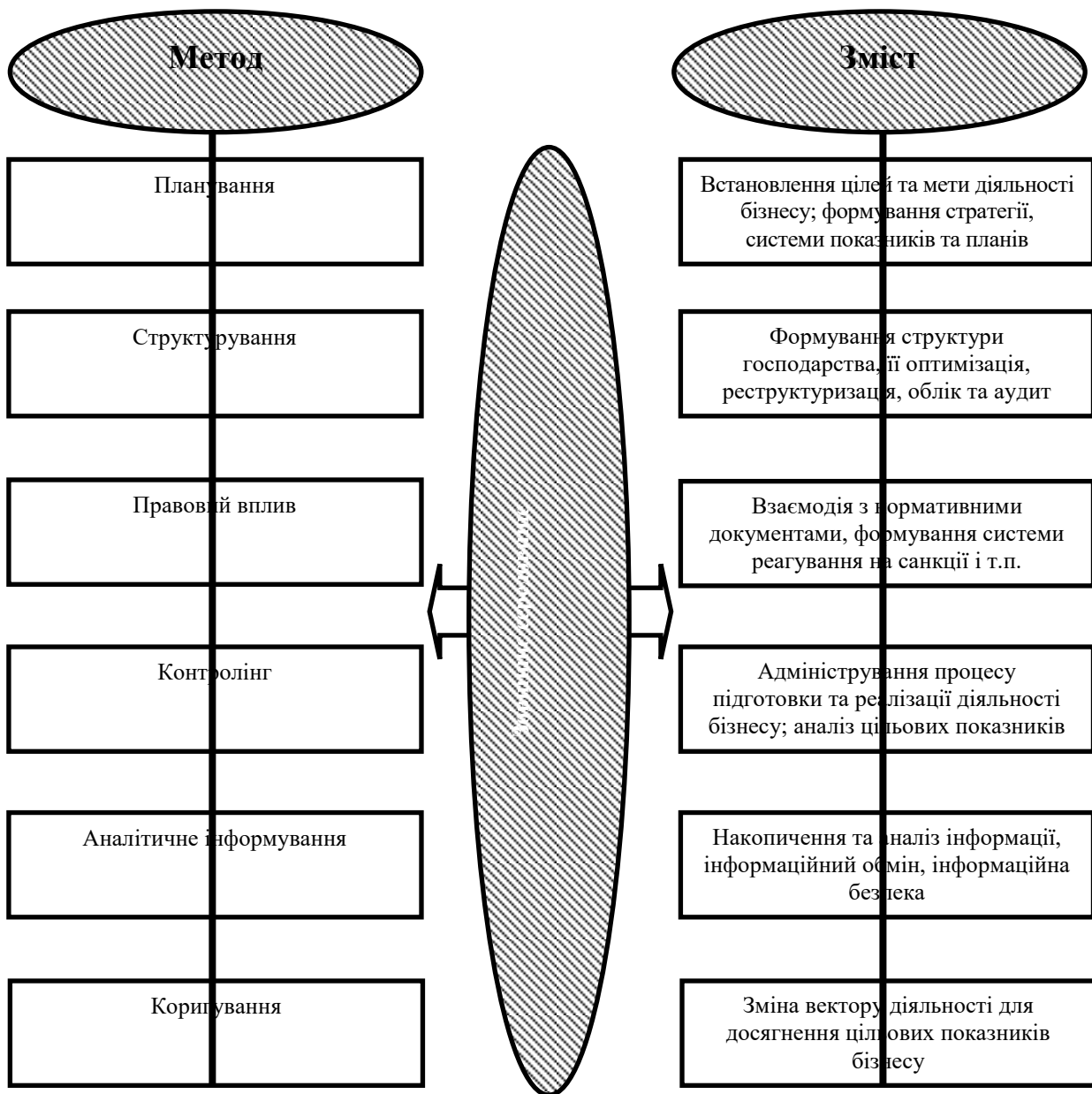

Рис. 4 – Концептуальна схема методів управління бізнесом

Джерело: розроблено автором

Література:

1. Нейман Дж. фон. Теория игр и экономическое поведение / Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. – Москва : Наука, 1970. – 708 с.
2. Нечаюк Л. І. Готельно-ресторанний бізнес: менеджмент : навч. посібник / Л.І. Нечаюк, Н.О. Нечаюк. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 348 с.
3. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
4. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном мире и машине / Н. Винер. – М. : Сов. радио, 1968.
5. Атаманчук Г. В. теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е узд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

7. Солодкая М. С. К единству социального и технического: проблемы и тенденции развития научных подходов к управлению / М.С. Солодкая. – Оренбург: Димур, 1997. – 208 с.
8. Ляпина С. Ю. Особенности организационно-управленческих инноваций как объектов управления в интеллектуальной среде / Ляпина С. Ю. // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Серия: Наука и образование. Инноватика. – 2011. – № 3 (121). – С. 68–72.
9. Хміль Ф. І. Основи менеджменту : підручник / Ф. І. Хміль. – Київ : Академвидав, 2003. – 608 с.
10. Економіка підприємства : навч. посібник / за ред. А. В. Шегди. – Київ : Знання, 2005. – 431 с.
11. Економіка підприємства : підручник / за ред. Л. Г. Мельника. – Суми : Університетська книга, 2004. – 648 с.
12. Паламарчук О. М. Сутність та формування організаційно-економічного механізму управління конкурентоспроможністю підприємства / О. М. Паламарчук // Економічний вісник університету ПХДПУ. – 2011. – № 17. – С. 23–31.
13. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : монографія / О. В. Раєвнева. – Харків : ІНЖЕК, 2006. – 496 с.
14. Куценко А. В. Організаційно-економічний механізм управління ефективністю підприємств та організацій – необхідний елемент реформи споживчої кооперації України / Куценко А. В. // III Міжнар. наук.-практ. конф. «Методологія та практика менеджменту на порозі XXI століття: загальнодержавні, галузеві та регіональні аспекти». – Полтава : Полтавський університет споживчої кооперації України, 2006. – С. 42–43.

Part 5. Organization and management in the field of physical and psychological health

5.1. Health preserving competence and virtual mass media: problems and solutions

Nowadays human life and health are defined as the highest values in the world community. They reflect the overall cultural, social, economic and mental development of any modern society. Public health promotion is very relevant today as it is related with physical and mental human well-being. It is obvious that a number of different determinants enhances or threatens an individual's or even a state's health status. They are such factors and conditions as patterns of food and diets, learning environments, cultural and mental patterns of society, political and economic challenges, and including the world demographic and global environmental change and so on. So, the prevention of health disorders; developing and improving the health protection culture of citizens and public healthcare; and strong promotion of healthy lifestyles are vital.

Public health protection and health culture promotion is a very significant social aspect in Ukraine today. It is considered as a fundamental factor in social development and economic progress. Unfortunately, in recent years, our country has experienced a negative situation with the health status of population. According to World Health Organization statistical data [13], Ukraine has a number of problems in this sphere: 2.8 million people in Ukraine (6,4 %) are reported as having a disability; the mortality has increased by almost 8%; 35% of people aged 25–40 have some health disorders and so on. So, the introduction of a health preserving culture and ideology into life, and the development of public health behavior and healthcare are the important strategic tasks of Ukrainian government. Modern health protection policy is based on the developing and providing comprehensive, integrated and

responsive services; health preserving and maintenance programmes as well as implementation a number of strategies for public health support.

The problem of information systems strengthen is extremely actual from this point of view as everyone today is exposed to their informational, educational, psychological and social influence. Modern media, especially the Internet media, tend to reach very large audiences all over the world. It is impossible to imagine our lives without this social institute. The opportunities that online and offline media can offer in the sphere of public health protection and health protection culture strong development, are really unique.

The system of Ukrainian mass media has changed over the past decade in response to more dynamic social environment, widely spreading world trends of globalization and integration. Mass media are reviewed as an essential part of social life and as a resource of better understanding of patterns of modern political, economical and social environment, in particularly the community's health protection sphere. Ukrainian society is strongly oriented on efficient using the capability of new digital technologies and media in the process of popularization of the human health value, the ways of prevention disorders, providing strong samples of health behavior, developing health protection culture, etc. Social media, such as Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, Telegram, WhatsApp, Likee are extremely popular among the population of Ukraine; they broadcast and popularize different options to health preserving competence support. For example, various online cooking projects to keep someone extremely well fed; healthy diet programmes and healthy eating plans for weight loss, health and more; healthcare and health protection scientific researches on a forums or blogs; a non-commercial fitness trainings or adaptive fitness therapy sessions YouTube video; websites of companies or organizations which help people with special needs or provide free emotional and psychological support and so on.

Thus, in modern Ukrainian society the importance of problems that are connected with the process of public healthcare and health protection as well as health protection culture development, in particular health preserving competence formation, is obvious. It is determined by the relevance of health preserving

competence of citizens, destined to carry out further physical and mental well-being that are needed for the harmonious development of Ukrainian society in the whole. The social institute of mass media, especially virtual or Internet media, is the most fundamental element of modern community. Knowledge, experience, health values are widely shared by the different types of media.

Today the social institute of mass media reflects and creates the culture, in particularly mental and physical culture as well as health protection culture. It extends its full support to public health informative process and health education of citizens; forms public health knowledge and understanding of the problems in the national health sphere; focuses the public attention on disease prevention and health promotion as well as motivates people from different social classes to participate in recreation and fitness activities; and shows how mass participants have benefit from these activities, keep proper healthy diets and refuse the bad mental and physical habits. Thus, mass media often create and mobilize healthy lifestyle projects for behavior change and health promotion, inform and educate the public for maintenance of sustains cessation of harmful behaviors, or protect against behavior-related disease. Media can be tools of different healthcare services and independent agents as well.

In modern theory and practice, a considerable number of researches on the issue of general theory of health, public physical and mental health and healthcare has been conducted (Apanasenko, H.L. et al., 2011; Boychuk, Yu. D., 2017; Dubohai, O.D., 2011; Ferman Carl.L. & Allensworth Diane D., 2017; Herrman H. et al., 2005; Pasand Ali Khoso et al., 2016; Platonov, V.M., 2012; Stigsdorret, U.K. et al., 2017 and others), particularly health behavior promotion, and health preserving (health-saving) competence (Donchenko V. I. et al., 2020; Ionova, O. M. et al, 2016; Kamick, P.M., 2015; Nesterenko, T. M., 2019; Polishchuk, V.V., 2019; Rubina, I.R., 2015; Sanjay P. Zodpey et al.,2018; Yakovlieva, V.A., 2017, Zavydivska, O., 2017 and others).

The growing number of studies (Collinson, Sh. et al., 2015; Frolova T.I., 2012; Havrychenkova, K.A., 2018; Henderson , L. & Hilton, S., 2018; Khotentseva O.V.,

2018; Maksymenko, S.D. et al., 2012; Ruban, A.O., 2017; Saraf R.A., et al, 2018; Weishaar, H. et al., 2015; Van Xuemang, 2014; Williamson, D. L.& Carr, J., 2009) shows the importance of the role of mass media in public health education and health protection promotion.

Taking into account all aforementioned information, it is obviously that mass media have a great potential for conveying information about the importance of healthcare and healthy lifestyle to large numbers of individuals and forming the appropriate attitudes to health values that play an important role in achieving their healthful behavior as well as their health preserving competence development.

Analysis of the work above authors shows that they contain a wealth of scientific theoretical and empirical material on the health-related outcomes of mass media using. These include knowledge, attitudes, self-efficacy, and necessary skills for proper health behavior and general health protection culture formation, and health status change. Nevertheless, a number of modern aspects of health protection, in particular health preserving competence formation by the means of mass media required further study.

The purpose of the research was to study the impact of online mass media on the process of health preserving competence formation of individuals.

Summarizing the opinions of a number of scholars (Judith Glaesser, 2019 [4], Andrew Gonczi, 2013 [5], Svitlana Leyko, 2013 [8]) noticed that “competence” in academic research is defined as demonstrable professional and personal characteristics and as the set of knowledge, skill and experience is acquired to perform a specific role or job efficiently. It is a flexible combination of practical and theoretical knowledge, system of thinking and emotional intelligence, behavior and values used to manage real-life situations. It should be clarified that most modern concepts of competence stress skills rather than knowledge.

According to modern approaches to the interpretation of the concept “health preserving (health-saving) competence” (Yurii Boychuk, 2017 [2], Nataliya Kholchenkova, 2017 [7], Oleksii Tohochynskiy, 2019 [14]), most scholars emphasize that the health preserving competence is a combination of knowledge and skills used

by an individual in order to plan a life path by keeping a good physical form, to prevent stress and professional diseases, to support a healthy lifestyle, to develop personal spiritual and mental culture that build the public culture of health and promote public health protection.

Adhering to position of O. Antonova & N. Polishchuk (2019) treats the term “health preserving competence” as “an integral quality of the individual, which is manifested in their overall capacity for health-preserving activities based on the integration of knowledge, skills, values, personal traits, aimed at maintaining physical, social, mental and spiritual health – him/her and his/ her environment” [1, p.41].

O. Novak considers that “health preserving competence involves not only medical and valeological informativeness, but also application of the acquired knowledge in practice, possession of methods of health promotion and diseases prevention” [9, p.61].

Therefore, based on the analysis of researches on health and health preservation it is possible to distinguish the following health-preserving competence’s components: motivational, information, integrative, technology and reflective components.

Determinants of health preserving competence are those factors that can enhance or threaten an individual’s or a whole society’s health status. These can be matters of individual choice as well as can relate to social or environmental characteristics beyond the personal control of individuals.

Thus, under modern conditions everyone needs to be competent in matters of preservation and strengthening of physical and mental health, that is, they are to have health preserving competencies, which will become an essential basis for their healthy lifestyle and general well-being.

From our point of view, mass media is an effective factor of health protection culture formation and health preserving competence development. The health issues prevalent in the community are focused by online and offline media and presented to the state and citizens. To understand modern problems of public health preserving

competence formation one should consider this process as a set of social influences on the individual's personality with the aim to inculcate health values and norms, social and personally meaningful ways of health behavior that reveal and support their individual needs.

The foreign and domestic scientific research studies (Anatolii Turchak, 2010 [15], Daniel Catalán-Matamoros, 2011 [3], Rutuja Anil Saraf & J Balamurugan, 2018 [11], Olena Hotentseva, 2018 [6]) are stated that the social institute of mass media is a very important tool that reaches a large number of population and delivers a vast amount of knowledge about health issues, public health care and protection as well. It is able to persuade a large audience for adopting new health behaviors and create a positive attitude in them towards healthy lifestyle and solutions to the health problems both individual and national. Thus, this institute has a very important role in the public health protection.

In an overview of researches on the Internet as a mass medium (Obiageli Pauline Ohiagu, 2011 [10] and Sung Wook Ji, 2019 [12]) is noted that nowadays the Internet has gone global, and played a significant role in global mass communication in numerous ways. The virtual mass media is undoubtedly the most forceful media among other mass media such as newspapers, television, radio, public relations industries and so on. It is defined that “the Internet not just a channel for mass communication like any other technological tool used by contemporary man to transmit public messages rapidly to a large, mixed and anonymous audience, but a unique mass medium that even stands out as the medium of other mass medium” [10, p. 226].

The virtual mass media is networking people into indeed one global society. Online media exhibit the same qualities as classic offline media but demonstrate higher level of simultaneity exposing of audience to a given mass media message within a given period. Besides, the online message has no boundaries and can be received anywhere. The Internet media reach a heterogeneous and spatially dispersed audience that is an absolutely mixed group (for example, in sex, age, education level, location, social status, culture, etc.). By routing a message in some popular websites

such as Google, Facebook, etc. which are visited by a range of people all over the world, the possibility of simultaneous virtual mass communication is enhanced extremely. The Internet has the great potentials for both interpersonal and personal communication as well as offers both the sender and the receiver equal opportunities in the communication.

The asset of the virtual mass media over the other mass media lies in its ability to enhance the performance of the other media. It combines all the strengths of the traditional mass media such as visual, sound abilities and emotional and motion potential and so on. In fact, the virtual media have become an indispensable part of the other media such as radio, television, newspaper. These traditional mass media have continued to enhance their relevance by hooking up to the Internet. Today it is inconceivable to think of any media outfit that can survive without supporting itself with its online version. Therefore, the influence of mass media has an effect on different aspects of human life, in particular health care and health protection culture and health preserving competence.

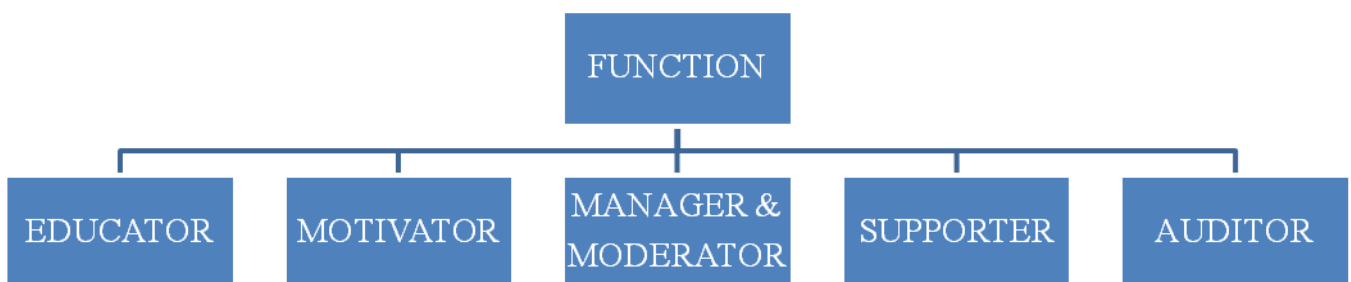
The research results have shown that virtual mass media is an effective factor of public health protection culture formation and health preserving competence development. The online mass media impact on the increasing audience motivation to health preserving activities (awareness of the importance of health preserving competence for the successful physical and mental human well-being; comfortable educational environment for the formation of health preserving competence; providing with the opportunity to obtain health protective practical skills). Today it is an efficient tool of fulfilling the main health promotion outcomes in Ukrainian society.

Modern virtual mass media stimulate individual health preserving competence formation and have different functions such as:

- ✓ educator (to form stable knowledge of healthcare issues; to realize the value of individual health in the system of vital values, etc.);

- ✓ motivator (to stimulate the personal desire to develop health preserving competence in their own life; to popularize the physical and mental health and others);
- ✓ manager and moderator (to connect the community; to integrate individual health needs into society's health norms and health care system and so on);
- ✓ supporter (to support health behavior changes; to encourage keeping healthy lifestyle, etc.);
- ✓ auditor (to check the result of individual implementation of health protective activities; to control the person's readiness to keep the healthy lifestyle and the ability to self-improvement of their own health and so on).

This information is shown in Figure 1.

Fig. 1 – The virtual mass media functions

Among online mass media tasks that provide the necessary support to individual's health preserving competence formation are:

- ✓ to inform within any time period large numbers of individuals about the importance of keeping healthy lifestyle at all stages of human life;
- ✓ to popularize the physical and mental health as the highest values in the democratic human community;
- ✓ to educate the public through broadcasting the variety of norms of health behavior and healthcare rules and so on;
- ✓ to promote the correct knowledge on health-related topics;
- ✓ to expose new ideas and advancements in the health field;

- ✓ to form opinions and responsible attitudes to health prevention concerns in modern society;
- ✓ to change the negative behavior of people into positive behavior regarding the health issues;
- ✓ to create awareness about the various healthcare problems and solutions;
- ✓ to support public debate about the different health topics;
- ✓ to mobilize citizens for voluntary work in the sphere of public health;
- ✓ to unite the community for performing public health protection activities and solving different healthcare problems;
- ✓ to strengthen online and offline community actions on public health preserving and promotion, to provide different media campaigns on health, etc.

Therefore, it has been determined that health preserving competence is a flexible combination of health protection knowledge, skills and attitudes that is formed on the basis of individual physical and mental qualities; it is the ability to apply these knowledge and skills for successfully acting different social activities and someone's involvement in healthy lifestyle as well as maintaining physical, social, mental and spiritual health and solving problems of a general kind. The structure of health-preserving competence includes motivational, information, integrative, technology and reflective components. The virtual mass media stimulate individual's health preserving competence formation and perform a number of functions such as a) educator, b) motivator, c) manager and moderator, d) supporter, and e) auditor. The virtual mass media are able to persuade a large number of people for adopting new behaviors and create a positive attitude in them towards health preserving competence importance.

References:

1. Antonova, O.Ye. & Polishchuk, N. M. (2019). Study of teachers' readiness for health-preserving activities in primary school. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*, 4 (99), 38 – 47 DOI 10.35433/pedagogy.4(99).2019.38-47
2. Boychuk, Yu. D. (Ed.)/ (2017). *General theory of health and healthcare* Kharkiv: Publisher Rozhko S. G. [in Ukrainian]
3. Catalán-Matamoros, D. (2011). *The Role of Mass Media Communication in Public Health*. In *Health Management - Different Approaches and Solutions*. Dr. Krzysztof Smigorski (Ed.). pp. 399-622 DOI:10.5772/22790

4. Glaesser, Ju. (2019). Competence in educational theory and practice: a critical discussion. *Oxford Review of education*, 45 (1), 70-85 DOI 10.1080/03054985.2018.1493987
5. Gonczy, A. (2013). Competency-Based Approaches: Linking theory and practice in professional education with particular reference to health education. *Educational Philosophy and Theory*, 45 (12), 1290-1306 DOI 10.1080/00131857.2013.763590
6. Hotentseva E. (2018). Features of the influence of the media on a healthy lifestyle among students. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, 3 (97), 116-119 [in Russian]
7. Kholchenkova, N. M. (2017). Form of health preserving competence as a scientific and pedagogical problem. *Visnyk*, 147(2), 138-141 [in Ukrainian]
8. Leyko, S. V. (2013). The notions “compepense” and “competence”: theoretical analysis. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka*, 4,128-135 [in Ukrainian]
9. Novak, O. M. (2018). Forming health preserving competency of future occupational safety and health specialists under the conditions of Higher Education modernization. *Professional Education: methodology, theory and technologies*, 7 (1), 53-66 [in Ukrainian]
10. Ohiagu, O. P. (2011). The Internet: The Medium of the Mass Media. *Kiabara Journal of Humanities*, 16 (2), 225-232
11. Saraf R.A, Balamurugan J. (2018). The Role of Mass Media in Health Care Development: A Review Article. *Journal of Advanced Research in Journalism & Mass Communication*, 5(1&2), 39-43 DOI 10.24321/2395.3810.20180
12. Sung Wook Ji. (2019). The Internet and Changes in the Media Industry: A 5-Year Cross-National Examination of Media Industries for 51 Countries. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 96 (3). DOI 10.1177/1077699018807914
13. The Global Health Observatory. Explore a world of health data. (2019). *World Health Organization*. Retrieved at: <https://www.who.int/data/gho>
14. Tohochynskiy, O. (2019). Health-saving competences an outlooking orientation of future employees of the penitentiary system. *Molod i rynok*, 1 (168), 6-12 DOI 10.24919/2308-4634.2019.158261 [in Ukrainian]
15. Turchak, A.L. (2010). Mass media as a special factor influencing the formation of healthy lifestyles of young people. *Zdorovyi sposib zhyttia – zdorova natsiia – zdorove suspilstvo*. Kirovohrad: KNTU, 157-160 [in Ukrainian].

5.2. Feathers of providing services for complex rehabilitation (habilitation) to certain categories of persons: legal aspects

An important norm of the Constitution of Ukraine stipulates that citizens have equal constitutional rights and freedoms and are equal before the law. There can be no privilege or restriction on the grounds of race, colour, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, financial status, residence, language or other characteristics (Article 24) [1].

The relevance of the research topic is that in many countries of the world interest in the problem of rehabilitation of people with disabilities has unusually grown. In modern conditions, disability is a social phenomenon that no society can avoid. So, according to UNESCO, in 1977 there were 450 million people with disabilities on the globe, until 1983 this figure increased to 514 million and the number of people with disabilities in the world today has reached 1 billion that is 15% of the population. Unfortunately, in recent years, there has been a significant increase in the number of people with disabilities in our country. In Ukraine, there are more than 2.7 million people with disabilities, which is 5.2% of the total population. Today's realities allow us to state the fact that persons with disabilities are among the most vulnerable segments of the population, who are deprived of some basic life benefits. We believe that rehabilitation of persons with disabilities is one of the most urgent medical and social problems of the Ukrainian state.

The research of some aspects in the field of rehabilitation of persons with disabilities is devoted to the scientific works of famous scientists: Andreeva V.S., Bolotina N.B., Buyanova M.O., Bezugloy Ya. I., Venediktova V.S., Dogadova T.Z., Garasimova G.S., Goncharova I.O., Humeniuk M.L., Zakharova S.I., Kobzeva S.I., Bogdanova O.E., Machulskaya V.V., Moskalenko P.D., Pilipenko O.I., Protsovsky N.M., Stakhovskaya E.G., Tuchkova Ya.M., Vogel Y.M., Fluster M.I., Yaroshenko O.M. and others. So, it is advisable to continue research on this issue considering the scientific work and recommendations of scientists.

Given the above, the aim of the study is to identify theoretical and regulatory provisions related to the national instruments of the mechanism of providing services for integrated rehabilitation (rehabilitation) to certain categories of persons and to make proposals for their improvement.

The term "rehabilitation" is used in legal practice for persons restored to rights, and comes from the Latin word "reabilitacio" (restoration). Despite the widespread use of the term "rehabilitation", there is currently no consensus on the use of the term, as well as on the goals and tasks of rehabilitation activities. The most fully and consistently developed concept of rehabilitation in the M.M. Kabanov's works. The scientist defines rehabilitation as a systematic method of approach to treatment of a patient [2]. Some authors consider rehabilitation as a complex process that includes: treating a patient – medical rehabilitation, removing him from mental depression – psychological rehabilitation, restoring the patient's ability to participate actively in the work process – vocational rehabilitation. Scientists say that in some countries rehabilitation is understood only to restore health etc. According to the definition of a large medical encyclopaedia, rehabilitation is a complex of medical, pedagogical, professional and legal measures aimed at restoring (or compensating) impaired body functions and working capacity of patients and persons with disabilities. Thus, rehabilitation involves not only the provision of medical care, but also includes a wide range of activities and activities, including initial activities (for example, restoration of professional capacity).

A number of important international legal acts have been adopted in this regard. The Universal Declaration of Human Rights, adopted on December 10, 1948 by the General Assembly of the United Nations, remains the main normative act at the global level. There is no doubt that the UN General Assembly adopted the Declaration on the Rights of Persons with Disabilities on December 9, 1975. Note the fact that in 1980 the World Health Organization adopted the international classification of disability and incapacity for work.

What is more, on 3 December 1982, the United Nations General Assembly adopted the World Program of Action for Disabled Persons. The Program was the

first internationally accepted attempt to address the issue of disability on both sides – development and protection of human rights. It should also be noted that the World Program for Action on Disabilities served as the basis for the development of the Standard Rules on Equal Opportunities for Persons with Disabilities. Standard rules on equal opportunities for persons with disabilities were adopted in 1993 by the UN General Assembly [3]. The basic idea of Standard Rules is that the states are primarily responsible for problems solving of persons with disabilities. Another instrument that has played an important role in the development of international cooperation on the rights of persons with disabilities is the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the Optional Protocol thereto, adopted by the UN General Assembly on 13 December 2006 (resolution 61/106) and entered into force on 3 May 2008 [4]. It should be noted that in September 2008, Ukraine signed this Convention and the Optional Protocol thereto. The next very important step towards respecting the rights of persons with disabilities, Ukraine has made, having ratified the Law of Ukraine of 16.12.2009, this extremely important legal act. A number of ILO acts are dedicated to the social support of workers who have received hardship health damage due to an accident at work or occupational disease that led to disability. These include ILO Convention No. 159 on Vocational Rehabilitation and Employment of Persons with Disabilities” of 1 June 1983 and Recommendation No. 168 and others [5]. It should also be noted that at European level the issue of protection of the rights of persons with disabilities is regulated by a number of human rights instruments.

We should pay tribute to the national legislation, which has a sufficiently strong legal framework to ensure the rehabilitation of persons with disabilities. The basic regulatory acts are the Constitution of Ukraine, Law of Ukraine "On rehabilitation of invalids in Ukraine" of October 6, 2005, the Law of Ukraine "On bases of social protected of invalids in Ukraine" dated 21 March 1991 the Law of Ukraine "On social services" of 17 January 2019 and other normative legal acts governing relations in this sphere. In addition, issues of rehabilitation of persons with disabilities are regulated by a number of subordinate legal acts of Ukraine, in particular, this

Provision on medical and social expertise and the regulations on the individual program of rehabilitation and adaptation of a person with disabilities approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 03, 2009 No. 1317; The state standard program of rehabilitation of persons with disabilities Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1686 of 08.12. 2006; Order of the Ministry of social policy of Ukraine dated September 27, 2018 No. 1423 " on approval of forms of documents for sending certain categories of persons to comprehensive rehabilitation (habilitation), registered in the Ministry of justice of Ukraine on October 16, 2018 No. 1160/32612, etc.

In our view, rehabilitation is the best investment in human health that can not only prevent disability, but also bring people back to a full-fledged and active life. The right to rehabilitation of persons with disabilities, its structure and constituents, the procedure for implementation are determined by the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine" of October 6, 2005, by the Cabinet of Ministers of Ukraine year №757, "On Approval of the State Standard Program for the Rehabilitation of Persons with Disabilities" of December 8, 2006 # 1686 and others. with Disabilities - a rehabilitation institution whose purpose is to implement a complex of rehabilitation activities aimed at creating conditions for the comprehensive development of disabled persons, disabled children or children with disabilities and children of age years (inclusive), belonging to the risk group of disability, mastering their knowledge, skills, In addition, the Order of the Ministry of Social Policy No. 855 of August 9, 2016 "Some Issues of Integrated Rehabilitation of Persons with Disabilities" approved the Model Regulations on the Center for Integrated Rehabilitation for Persons with Disabilities of January 22, 2019. In accordance with the approved Regulations on the Center of Integrated Rehabilitation for Persons achievements and maintaining their maximum independence, physical, mental, social professional, professional skills to maximize personal potential. Rehabilitation activities (services) are conducted (provided) exclusively on the basis of individual rehabilitation plans.

According to Article 1 of the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine" of October 6, 2005, rehabilitation of persons with disabilities is a system of medical, psychological, pedagogical, physical, professional, labour, physical and sports, social and everyday activities aimed at helping people in the restoration and compensation of impaired or lost functions of the organism in order to achieve and maintain social and material independence, occupational adaptation and integration into society, as well as the provision of persons with disabilities technical and other means of rehabilitation and medical products. The relevant legal act also defines that habilitation is a system of measures aimed at mastering a person's knowledge and skills necessary for his / her independent living in the social environment: awareness of his / her opportunities and limitations, social roles, understanding of rights and responsibilities, ability to perform self-care [6]. National legislation provides that rehabilitation services are services aimed at restoring the optimum physical, intellectual, mental and social standard of life of a person in order to promote his or her integration in society. It should be noted that the provision of rehabilitation services is a form of rehabilitation.

It is advisable to note that the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 31, 2007 No. 80 (in the wording of the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 1, 2018 No. 587) approved the Procedure for providing to certain categories of persons services of integrated rehabilitation (rehabilitation). We note the fact that the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 26, 2018 No. 587 "On Amendments to the Decisions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 8, 2006 No. 1686 and of January 31, 2007 No. 80" introduced a number of changes to prevent the development of the system provision of comprehensive rehabilitation (habilitation) services and prevention of disability (early intervention). In particular, the age range of children at risk of disability from two to three years has been expanded; the concept of "rehabilitation services" was changed with the concept of "complex rehabilitation services (rehabilitation), since rehabilitation institutions already provide complex rehabilitation (habilitation) services, which makes it possible to apply different types

of rehabilitation activities based on the real needs of each recipient of services. In addition, the list of documents for deciding on referral and enrollment of recipients for comprehensive rehabilitation (habilitation) has been optimized [7].

It is worth noting that this procedure defines the mechanism for providing persons with disabilities and children with disabilities or children under the age of three who are at risk of getting disability (for the purpose of disability) (hereinafter the recipient) comprehensive rehabilitation services. The recipient is provided with services of integrated rehabilitation (rehabilitation) in a rehabilitation institution that conducts activities in accordance with the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine" and other normative legal acts in the field of rehabilitation (habilitation).

Thus, in accordance with the Procedure for providing to certain categories of persons services of complex rehabilitation (habilitation), which was approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from January 31, 2007 No. 80 (in the wording of the Cabinet of Ministers resolution of Ukraine of July 26, 2018 No. 587) rehabilitation (habilitation), in a rehabilitation institution of state or communal ownership, the recipient or his legal representative submits to the structural unit for social protection of the population at the place of residence (location) providing comprehensive rehabilitation (habilitation) services and related documents (paragraph 3) Thereafter, the local authority shall check the availability of the documents submitted and make copies, which will be c by an official of such authority [8].

Within five business days, the local authority informs the recipient or his legal representative about the decision on referral to the rehabilitation complex (habilitation) and sends to the institution a notification about the referral of the recipient for comprehensive rehabilitation (rehabilitation), stating that the recipient has entered the central bank data disability issues and copies of documents.

It is desirable to note that after receiving the documents from the local authority, the institution registers them in the appropriate journal and within five working days reviews the documents and sends decisions on the provision of services for integrated

rehabilitation (rehabilitation) indicating the date of commencement of the rehabilitation course to the local authority and the recipient or its legal representative. It should be noted that after enrolment of the recipient for comprehensive rehabilitation (habilitation) on the basis of his individual program or the conclusion of the medical-advisory commission of the medical-preventive institution (for children under three years of age who are at risk for disability), the institution draws up an individual plan for comprehensive rehabilitation (rehabilitation).

It should be noted that an individual program of rehabilitation of a person with a disability is a complex of optimal types, forms, volumes, terms of rehabilitation measures with determination of the order, place of their realization, aimed at restoration and compensation of impaired or lost functions and abilities of a person with disability and a child with disability. It is developed for each person with disability separately on the basis of the National Standard Program of Rehabilitation of Disabled Persons of December 8, 2006 # 1686 [9].

It should be mentioned that the development of individual programs for the rehabilitation of a person with disabilities is a difficult and responsible work, since the correct selection of rehabilitation measures in each individual case depends on whether the person with disability can restore health, working ability and in general integrate into social life. Often, the development and implementation of individual programs for the rehabilitation of a person with a disability faces a number of problems, including economic, medical, biological, social and household problems.

It should be emphasized that rehabilitation services are provided to institutions free of charge. At the end of the course of complex rehabilitation (habilitation), the institution issues a certificate to the recipient or his legal representative about the provided rehabilitation services and the results of the complex rehabilitation (habilitation), a copy of which he sends to the local authority.

It is necessary to note that the state now has an important task – to create a barrier-free environment, which will enhance the social adaptation of persons with disabilities and allow them to take an active part in public life. A positive thing is that on April 10, 2019, the Government adopted a resolution “On Amendments to Certain

Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine” No. 310, which regulated the mechanism of financing measures to promote employment of persons with disabilities at the expense of the Social Security Fund for People with Disabilities.

Another legal act concerning the social protection of people with disabilities, improving their access to medicine, education, work, and objects of physical environment was the Presidential Decree “On Improving the Effectiveness of Measures in the Field of Rights of Persons with Disabilities” of 3 December 2019 №875/2019 [10]. In accordance with Presidential Decree No. 875/2019 “On Improving the Effectiveness of Measures in the Field of Rights of Persons with Disabilities”, conditions will be created for persons with disabilities to guarantee their rights and freedoms, to increase the level of accessibility of social, medical, educational and other services and to create unobstructed environment. The problem of rehabilitation of the disabled is of great importance in many countries of the world. In Western countries, the provision of rehabilitation assistance is carried out at the expense of insurance contributions of citizens (insurance agencies, companies, charitable societies). Recently, the need for radical changes in the organization of rehabilitation assistance in Ukraine has been increasingly talked about. Attention should be paid to the fact that Verkhovna Rada currently has a draft Law on Disability Prevention and Rehabilitation System in Ukraine (Reg. No. 4458 of April 15, 2016). We believe that in order to ensure a higher level of social and legal protection for persons with disabilities, it is necessary to adopt a bill. Thus, the draft law provides for the establishment of a separate procedure for rehabilitation for the following categories of population: children with disabilities; combatants; persons affected by an anthropogenic or natural emergency. We hope that with the adoption of the aforementioned bill the level of social and legal protection of the specified category of persons will be strengthened, since the main tasks of rehabilitation are to make a person able to live in society, to create appropriate prerequisites for involvement in the public labour process, based on the fact work is not only a necessary social condition for the full existence of a person, but sometimes also a decisive factor in treatment.

Summarizing the above, it can be concluded that, despite the fact that there are changes in the international regulation of the legal status of persons with disabilities, the problem of protection of the rights of this socially vulnerable group of population does not cease to be relevant, because the international legal and national aspects of protection of the rights of persons with disabilities , including the legal status of people with disabilities in society, needs rethinking and re-evaluating the global changes that are taking place in the world.

References:

1. Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996 // Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. №30. Article 141.
2. Kabanov MM Psychosocial rehabilitation and social psychiatry. St. Petersburg, 1998. 2.
3. Standard rules on equal opportunities for persons with disabilities, adopted by UN General Assembly resolution 48/96 of 20 December 1993. URL: <http://zakon.rada.gov>.
4. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, adopted by UN General Assembly resolution on 13 December 2006. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. ILO Convention No. 159 on Vocational Rehabilitation and Employment of Persons with Disabilities of 20 June 1983. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. On the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine: Law of Ukraine No. 2961-IV of 6 October 2005 // Information of The Verkhovna Rada of Ukraine. 2006. No. 2. Art. 36.
7. On amendments to the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 8, 2006 No. 1686 and of January 31, 2007 No. 80: resolution of the Cabinet of Ministers of July 26, 2018 No. 587 // Official Bulletin of Ukraine. 2018. No. 62. Art. 2137.
8. On approving the Procedure of rendering services of complex categories of rehabilitation (rehabilitation) to separate categories of persons: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 31, 2007 No. 80 (edition of August 1, 2019) // Official Journal of Ukraine. 2007. №8. Article 292.
9. About the approval of The state standard program of rehabilitation of disabled people: approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 8, 2006 No. 1686 // Official Bulletin of Ukraine. 2006. No. 50. Art. 3311.
10. Decree of the President of Ukraine “On Improving the Effectiveness of Measures in the Field of Rights of Persons with Disabilities” of 03.12.2019 №875 / 2019. URL: // <https://www.president.gov.ua/documents/8752019-30781>.

5.3. Gender features of living values professional athletes

5.3. Гендерні особливості життєвих цінностей професійних спортсменів

Актуальність дослідження гендерних особливостей цінностей сучасної молоді обумовлена оновленням українського суспільства. Ціннісна та смислова сфера особистості є одним з головних регуляторів поведінки та діяльності людини, що визначає життєву перспективу, напрям розвитку особистості, поєднує особистість і соціальне середовище. Сутність ціннісної сфери особистості, її структура та розвиток досліджувалися як вітчизняними вченими-психологами (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Васильєва, Ф. Василюк, М. Волобуєв, М. Кікінежді, О. Леонтєв, А. Сірий, Т. Титаренко, В. Ядов, М. Яницький та ін.), так і зарубіжними (А. Маслоу, М. Рокіч, В. Франкл, С. Шварц та ін.). У роботах цих та інших дослідників показано, що система цінностей відіграє провідну роль у процесі розвитку особистості, є тим підґрунтям, що забезпечує стабільність, визначеність і передбачуваність вчинків та поведінки в цілому, а також допомагає у пристосуванні до життєвих змін [6].

Поняття «цінність» ми визначаємо як погляди та переконання людини, значущий об'єкт чи явище особисто для неї, правила, обов'язкові для особистості, те, за чим вона стежить сама і чого змінити не може.

І. Назарова зауважує, що в залежності від гендера, культурних установок та ціннісних пріоритетів, можна розрізнити типи поведінки особистості. Вона зауважує, що типовими маскулініними цінностями можна вважати мудрість, чесність, послужливість і самодисципліну. До фемінних відносяться: повага до батьків, старших людей, уміння пробачати, соціальна справедливість та рівні можливості для всіх. Поєднання маскуліності та фемінності виступають як стабілізуюча ланка соціуму, що доповнюють один одного, створюють гармонію в суспільстві [4].

Численні дослідження в галузі спортивної психології та педагогіки стосуються в основному статевого диморфізму, аналізують прояви особливостей організму жінок при заняттях спортом і відмінності при оцінках спортивних досягнень чоловіків і жінок, як представників різної психологічної статі [5]. Гендерні дослідження зарубіжних учених у галузі фізичної культури і спорту спрямовані на вирішення проблеми гендерної рівності та вивчення питання щодо впливу занять спортом на формування чоловічих та жіночих якостей особистості. [7; 8; 9; 10]. Однак, у наукових джерелах, які були досліджені, не знайдено фундаментальних праць, які б вивчали життєві цінності професійних спортсменів у гендерному вимірі, що і обґрунтовує актуальність нашого наукового дослідження.

Мета: дослідити гендерні особливості життєвих цінностей професійних спортсменів.

Для вирішення завдань дослідження використовувалися методики: «Рольові очікування та домагання у взаєминах» А. Волкової, «Морфологічний тест життєвих цінностей» (МТЖЦ) В. Сопова та Л. Карпушиної. Для обробки та аналізу отриманих результатів – методи математичного і статистичного аналізу: t-критерій Стюдента. У дослідженні брали участь 52 професійних плавця: 25 жінок і 27 чоловіків, віком 18–25 років.

Для визначення уявлень чоловіків і жінок, які професійно займаються плаванням, про значущість сексуальних стосунків, особистої спільності чоловіка і жінки, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з партнерів, господарчо-побутового обслуговування, моральної і емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів була використана методика «Рольові очікування та домагання у взаєминах» А. Волкової. Отримані результати представлені в таблиці 1.

Отримані результати вказують на те, що установки в інтимно-сексуальній сфері чоловіків і жінок значущо не розрізняються. Досліджувані обох груп вважають сексуальну гармонію важливою умовою щастя, відношення до партнера істотно залежить від оцінки його як сексуального об'єкту.

Таблиця 1 – Показники основних цінностей чоловіків і жінок у взаємовідношеннях (у балах)

Цінності		Чоловіки (M±σ)	Жінки (M±σ)	t	p
Інтимно-сексуальна		7,32±2,5	6,32±2,3	1,4	>0,05
Особиста ідентифікація		3,69±1,4	6,87±2,4	2,1	≤0,05
Господарчо-побутова	Рольові очікування	7,67±2,7	8,02±2,8	1,4	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,5	7,20±2,5	2,1	≤0,05
Батьківсько-виховна	Рольові очікування	6,20±2,2	6,97±2,5	0,3	>0,05
	Рольові домагання	3,27±1,2	6,87±2,4	2,2	≤0,05
Соціальна активність	Рольові очікування	3,12±1,1	7,20±2,5	3,1	≤0,01
	Рольові домагання	8,34±2,9	5,21±1,8	2,1	≤0,05
Емоційно-психотерапевтична	Рольові очікування	6,85±2,4	5,21±1,8	1,5	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,5	6,97±2,4	1,8	>0,05
Зовнішня привабливість	Рольові очікування	7,67±2,7	6,87±2,4	1,4	>0,05
	Рольові домагання	4,19±1,5	7,69±2,7	2,1	≤0,05

За шкалою «Особиста ідентифікація» отримано значущі відмінності на $p \leq 0,05$ рівні за критерієм Стьюдента. Чоловіки значно менше орієнтовані на особисту ідентифікацію з партнером, ніж жінки. Тобто чоловікам майже не важливо, щоб у них з партнеркою були загальні інтереси, потреби, цінності, способи проведення часу. Вони мають установку на особисту автономію. Жінки, навпаки, потребують особистої ідентифікації з партнером, тобто збігу ціннісних орієнтацій, інтересів, уподобань тощо.

За шкалою, що вимірює установки на реалізацію господарчо-побутових потреб, отримано такі показники: за додатковою шкалою «Рольові очікування» значущих відмінностей у показниках не виявлено, чоловіки і жінки однаково чекають від партнерів активної участі в рішенні побутових питань, розподілі господарських обов'язків, наявності умінь і навичок ведення домашнього господарства. За додатковою шкалою «Рольові домагання» отримано значущі відмінності в показниках чоловіків і жінок ($p \leq 0,05$). Жінки значно частіше

мають установку на власну активну участь у веденні домашнього господарства, на відміну від чоловіків, які бачать свою участь в побуті мінімальною.

За шкалою, що визначає відношення до батьківських обов'язків отримано такі показники: показники за підшкалою «Рольові очікування» не мають значущих відмінностей. За додатковою шкалою «Рольові домагання» отримано значущі відмінності в показниках на рівні $p \leq 0,05$. Ця підшкала відображає орієнтацію особистості на власні обов'язки по вихованню дітей. Тобто, чоловіки значно рідше за жінок готові приймати на себе батьківські функції.

За шкалою «Соціальна активність», що відображає установку особистості на значущість зовнішньої соціальної активності (професійної, суспільної) для стабільності партнерських стосунків, отримано такі показники: показники за підшкалою «Рольові очікування» мають значущі відмінності на $p \leq 0,01$ рівні. Тобто, чоловіки значно рідше за жінок орієнтуються на те, щоб їх партнер вів активне суспільне і професійне життя. За додатковою шкалою «Рольові домагання» також отримано значущі відмінності ($p \leq 0,05$), тобто для чоловіків більш важливо мати позасімейні інтереси, ніж для жінок. У жінок показники за даною шкалою також достатньо високі. Можна говорити про те, що сучасні жінки не готові обмежувати свою активність вузьким сімейним колом, вони прагнуть досягти достатньо високого суспільного положення, робити кар'єру, мати власні інтереси, відмінні від інтересів партнера.

Шкала «Зовнішня привабливість» відображає установку особистості на значущість зовнішнього вигляду. За додатковою шкалою «Рольові домагання» отримано значущі відмінності між показниками чоловіків і жінок ($p \leq 0,05$). Ця підшкала ілюструє установку на власну привабливість, орієнтацію на сучасні зразки зовнішнього вигляду, прагнення модно, красиво вдягатися, доглядати за власним тілом і т. п. У жінок цей показник значущо вищий, ніж у чоловіків.

Дослідження переважаючих життєвих цінностей і життєвих сфер, які характерні для чоловіків і жінок, проведено за допомогою методики «Морфологічний тест життєвих цінностей» (МТЖЦ) В. Сопова та Л. Карпушиної. Результати представлені в таблицях 2, 3.

Таблиця 2 - Переважаючі життєві цінності чоловіків і жінок (у балах)

Життєві цінності	Чоловіки (M±σ)	Жінки (M±σ)	t	p
Саморозвиток	39,9±13,4	43,6±14,6	2,1	≤0,05
Духовне задоволення	40,3±13,5	44,1±14,8	1,3	≤0,05
Креативність	36,2±12,2	39,6±13,3	1,8	>0,05
Соціальний контакт	40,3±13,5	44,1±14,8	2,1	≤0,05
Престиж	39,2±13,2	39,5±13,4	0,2	>0,05
Досягнення	41,3±13,9	45,3±15,2	2,2	≤0,05
Матеріальне положення	44,8±15,1	45,3±15,2	0,7	>0,05
Збереження індивідуальності	39,4±13,2	44,0±14,8	2,2	≤0,05

Саморозвиток, як життєва цінність, є більш значущим для жінок ($p \leq 0,05$ за критерієм Стюдента). Високі показники означають прагнення людини отримувати об'єктивну інформацію про особливості її характеру, здібностей, інших характеристиках особистості. Жінкам більш властиве прагнення до самовдосконалення, усвідомлення того, що потенційні можливості людини майже безмежні і, що, в першу чергу, в житті необхідно добиватися повної їх реалізації, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, компетентність у справах, поблажливість до людей і їх недоліків і вимогливість до себе. Показники, які отримали досліджувані чоловіки, вказують на наявність тенденції до самодостатності.

Показники за шкалою «Духовне задоволення» також значущо вищі у жінок, ніж у чоловіків ($p \leq 0,05$). Тобто жінки більшою мірою прагнуть отримувати моральне задоволення майже у всіх сферах життя. Їм властиві ідеалістичність у поглядах, прагнення дотримуватися етичних норм в поведінці та діяльності. Чоловікам більш властивий пошук конкретної вигоди від взаємин, діяльності.

За шкалою «Соціальні контакти» показники жінок значущо вищі, ніж показники чоловіків ($p \leq 0,05$). Тобто, жінкам притаманне прагнення до встановлення сприятливих стосунків з іншими людьми; для них значущими є всі аспекти людських взаємин; вони більш доброзичливі, товариські, невимушені в спілкуванні, емпатійні, соціально активні. Чоловікам більшою

мірою властиві нерішучість у спілкуванні з незнайомими людьми, відсутність спонтанності у висловленнях, небажання бути відкритими.

За шкалою «Досягнення» показники жінок значущо вищі, ніж показники чоловіків ($p \leq 0,05$). Тобто, жінкам властиво прагнення досягати конкретних і відчутних результатів у життєдіяльності. Вони більш ретельно планують своє життя, ставлять конкретну мету на кожному етапі та вважають, що важливо досягти цієї мети. Велика кількість життєвих досягнень слугує для них основою для високої самооцінки. Чоловіки надають перевагу тому, щоб ставити ближчі, конкретні цілі.

За шкалою «Збереження власної індивідуальності» між показниками чоловіків і жінок отримано значущі відмінності ($p \leq 0,05$). Жінкам більш притаманне прагнення до незалежності від інших людей. Для них є важливим збереження своєрідності власної особистості, поглядів, переконань, стилю життя тощо. Чоловікам більш властиве прагнення до конформності, замкнутості; вони не люблять брати на себе відповідальність.

Таблиця 3 – Переважаючі життєві сфери чоловіків і жінок (у балах)

Життєві сфери	Чоловіки ($M \pm \sigma$)	Жінки ($M \pm \sigma$)	t	p
Професія	56,4±18,9	63,5±21,3	3,3	$\leq 0,01$
Освіта	58,9±19,7	63,1±21,3	2,2	$\leq 0,05$
Сім'я	50,2±16,9	55,9±18,8	2,1	$\leq 0,05$
Суспільна активність	51,8±17,4	55,4±18,6	1,8	$> 0,05$
Захоплення	55,1±18,2	54,1±18,2	0,2	$> 0,05$
Фізична активність	50,0±16,8	50,8±17,1	0,1	$> 0,05$

Професія як життєва сфера є більш значущою для жінок у порівнянні з чоловіками ($p \leq 0,01$). Це означає, що досліджувані жінки віддають багато часу роботі, включаються в рішення професійних проблем, прагнуть до реалізації своїх здібностей, до підвищення кваліфікації, досягти конкурентних і суттєвих результатів діяльності. Для них є характерним ретельне планування всієї роботи і отримання більшого задоволення не від процесу, а від результату діяльності, а також соціально-психологічний клімат колективу, атмосфера довіри. Вони прагнуть мати роботу, яка гарантує високу зарплатню, інші види

матеріального благополуччя. Схильні змінювати роботу, якщо вона не приносить бажаного рівня матеріального забезпечення. Досліджуваним чоловікам у професійній сфері притаманне прагнення до обмеження активності, при досягненні будь-яких значущих результатів вони заспокоюються, починають «почивати на лаврах». Вони прагнуть конкретної вигоди від діяльності, відкрито говорять про свої прагматичні інтереси. Чоловікам властива тенденція до індивідуалізації діяльності. У взаєминах з членами професійної спільноти часто відсутня довіра, підтримка стосунків обмежується корпоративними правилами.

Освіта як життєва сфера також більш значуща для жінок, ніж для чоловіків ($p \leq 0,05$). Тобто жінки дослідженої групи більш схильні до підвищення рівня власного розвитку, розширення кругозору, отримання нових знань, ніж чоловіки. Жінкам більш властиве прагнення досягти, як конкретного результату освітнього процесу, так і іншої життєвої мети, досягнення якої залежить від рівня освіти. Крім того, вони бажають досягти такого рівня освіти, який дозволить мати високу зарплатню й інші матеріальні блага. Чоловікам дослідженої групи в сфері освіти більш властиве прагнення отримати конкретний результат, або ігнорування освіти як чинника, що сприяє саморозвитку. Вони мають низьку пізнавальну активністю та недостатньо високий пізнавальний мотив. Якщо ситуація дозволяє, прагнуть досягти такого рівня освіти, який дозволить мати різні види матеріальних благ.

Сім'я як сфера життя є більш значущою для жінок, ніж для чоловіків ($p \leq 0,05$). Для жінок великого значення набуває все, що пов'язане з життям сім'ї, вони віддають багато сил і часу рішенням проблем своєї родини заради її благополуччя. Досліджувані жінки прагнуть досягти глибокого взаєморозуміння зі всіма членами родини, духовної близькості з ними. В сімейному житті бажають добиватися будь-яких реальних результатів. Стурбовані забезпеченням високого рівня матеріального достатку своєї сім'ї. І при цьому вони прагнуть будувати своє життя, споглядаючи на власні погляди, бажання, переконання, щоб зберегти свою незалежність навіть від членів

родини. Досліджувані чоловіки бажають закріпити власні позиції в родині. Їм частіше властиве небажання виправляти ті особисті властивості, які не влаштовують членів сім'ї. Бажають мати сім'ю, нерідко будують шлюб за розрахунком.

Таким чином, дослідження переважаючих цінностей чоловіків і жінок, які професійно займаються плаванням, показало, що деякі з цінностей, які вважаються традиційно жіночими або чоловічими, у них не виражені. Для жінок-плавчинь найбільш важливими є: розвиток власної особистості, отримання задоволення у всіх сферах життя, активне спілкування з іншими людьми, матеріальний достаток і збереження індивідуальність. Тобто можна говорити, що у досліджуваних жінок вираженою є етично-ділова спрямованість. Для чоловіків-плавців найбільш важливими є: самодостатність, уникнення відповідальності, обмеження контактів такими, що є потрібними або корисними, матеріальний достаток, конформізм і конкретна реалістична мета. Тобто вираженими є дві спрямованості – етично-ділова і прагматична.

Дослідження життєвих сфер, що мають переважаюче значення для чоловіків і жінок, які професійно займаються плаванням показало, що існують кількісні і якісні відмінності між показниками досліджуваних груп, а саме: для жінок-плавчинь більш значущими є сфери професійної діяльності, освіти і сім'ї, ніж для чоловіків. І у цих сферах жінки прагнуть розвивати власну особистість, удосконалювати свій духовний потенціал, активно спілкуватися і отримувати практичну користь зі всього, чим вони займаються. У чоловіків-плавців усі сфери життя мають приблизно однакове значення, але їм більш властиві: самодостатність, небажання або страх не відповідати загальноприйнятим канонам, нормам, орієнтація на прагматичну сторону життя. Результати дослідження показали, що у жінок переважає гуманістична спрямованість, а у чоловіків – прагматична, егоїстична.

Література:

1. Васильєва А. Состав, структура и динамика ценностных отношений. *Наука і освіта*. 2005. №5–6. С. 22–25.

2. Волобуєв М.І. Значущість цінностей людини. *Вісник Хмельницького національного університету*. № 2. Т. 2. 2011. С. 149–152.
3. Кікінежді М. Амбівалентність статево-рольових цінностей у життєвому самоздійсненні молоді. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Випуск 10. С. 299–308.
4. Назарова И. Ценности и ценностные установки студенческой молодежи: гендерный аспект. *Дети и молодежь*: интернет-конференция с 1.03.10 по 4.04.10, Сессия «Молодежь» с 15.03. по 21.03.10. 2010. Электр. ресурс. Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/text/33373130/>.
5. Круцевич Т.Ю., Марченко О.Ю. Проблемы гендерного подхода в физическом воспитании. *Materialele Congresului Științific Internațional «Sport. Olimpism. Sănătate Volumul»*. Chișinău, Republica Moldova, 5–8 octombrie 2016. С. 233–240.
6. Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Т. V. Ч. 6. 2003. С. 276–281.
7. Abraham W.T., Gramer R.E., Fernandes A.M., Mahler E. Infidelity, race and gender. An evolutionary on asymmetries in subjective distress to violations – of – trust. *Current Psychology*. winter, 2001–2002. Vol. 20, №4. P. 337–348.
8. Gonsoulin M. Women's Rights and Women's Rites. Religion at the Historical Root of Gender Stratification. *Electronic journal of Sociology*. 2005, P. 329–334.
9. Pawlowski C.S., Ergler C., Thomsen T., Schipperijn J. et al. Like a soccer camp for boys. A qualitative exploration of gendered activity patterns in children's self-organized play during school recess. *European Physical Education Review*. August 2015, Vol. 21. P. 275–291.
10. Slingerland M., Haerens L., Cardon G., Borghouts L. Slingerland M. Differences in perceived competence and physical activity levels during single-gender modified basketball game play in middle school physical education. *European Physical Education Review*. February 2014, Vol. 20. P. 20–35.

5.4. Conceptual principles for managing the process of formation, preservation, restoration and enhancement of individual human health

5.4. Концептуальні засади управління процесом формування, збереження, відновлення й зміцнення індивідуального здоров'я людини

Домінування у суспільній свідомості уявлення про хворобу як про негативний чинник, який обмежує можливості людини, її активність, погіршує якість життя тощо, стало однією з причин того, що система охорони здоров'я, очолювана медициною, обрала предметом свого дослідження хворобу і хворого. Однак теоретичний і практичний досвід свідчить, що шлях розробки вчення про хвороби і симптоматичне лікування не можуть бути ефективними для зміцнення здоров'я. Існування загальних першопричин багатьох, здавалося б, зовсім різних захворювань ставить під сумнів стратегію боротьби з хворобами за допомогою штучно виготовлених хімічних препаратів, які діють лише на симптоми хвороби, тобто на наслідки розладів, але не усувають причини їх виникнення [3, 4].

Поглиблення знань про сутність біологічних процесів змінює погляди на діалектичну єдність понять «здоров'я – хвороби» і привертає увагу до концепції активізації захисних сил організму, основою якої є стратегія досягнення здоров'я шляхом збільшення резервів життєдіяльності, підвищення якості біологічної організації функцій організму, розширення спектру його можливостей, підвищення функціонального потенціалу, зміцнення імунітету, в результаті чого нівелюється сама можливість появи недугів. Запропонований напрямок не новий і вже давно практикується значною частиною світової спільноти. Наукові дані свідчать, що чинники здорового способу життя в аспекті забезпечення здоров'я щонайменше в п'ять-шість разів перевершує можливості надсучасних медичних засобів. Більше того, реалізація оздоровчих технологій значно зменшує ризик захворюваності, спровокований несприятливою спадковістю й екологією [3].

На сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу все частіше людство стикається з тією проблемою, що кожне нове «відкриття», крім сьогочасної користі, підвищення рівня комфорту, вигоди чи розширення спектру можливостей людини, водночас у довготривалій перспективі приховує більш небезпечні наслідки. Сьогодні, щоб очистити планету від хімічних і радіаційних відходів, потрібно значно більше коштів, аніж дало впровадження самої розробки, особливо у військовій сфері. Ніхто не дасть точної відповіді, скільки коштуватиме ліквідація запасів ядерної та хімічної зброї, радіаційних відходів, рекультивація забруднених хімічними добривами та гербіцидами земель, оздоровлення людини після вживання отруйної їжі та ліків [1].

Єдність людського організму з екологічною системою Природи зумовлює ефективність природовідповідних (екологічних) підходів до здоров'я. Для прикладу, паличка Коха вільно існує в навколишньому середовищі, і багато людей контактує з нею, навіть не знаючи про це, але такий контакт не обов'язково призводить до хвороби. Статистика свідчить, що після нього тільки у однієї людини з десяти з'являються характерні симптоми, які у переважній більшості випадків не посилюються до небезпечного рівня. Водночас щорічно реєструється близько двох тисяч смертей від туберкульозу. Відмінність тих, хто захворів, від тих, хто за схожих обставин залишився здоровим, полягає в силі імунного захисту. Сильний імунітет знижує ризик захворювання не тільки у випадках з туберкульозом, а й з усіма іншими інфекціями. Натомість спроби знищити той чи інший патоген антибіотиками втягує людство у безглузду гонитву з безкінечними мутаціями вірусів і мікробів. Як слушно зазначив японський лікар-гастроентеролог Х. Шинья: «Зрозуміло, немає сенсу зрікатися переваг сучасної цивілізації. Думаю, ніхто не хоче повертатися в часи, коли звичайною справою було втрачати дітей через хвороби. І ми, звісно, вдячні нинішньому рівню розвитку медицини. Водночас нам давно вже слід знову відкрити давню і просту мудрість: найважливіше, що можна зробити для себе, своєї сім'ї, народу і людства в цілому – це зміцнити своє тіло, покращити здоров'я, стати володарем міцного імунітету» [4, с. 38].

У сучасній соціальній практиці вже склалася думка про чинники здоров'я та складові здорового способу життя. Головними з них є: оптимальний руховий режим, правильне харчування, психоемоційна регуляція, тренування імунітету, загартовування, раціонально організована життєдіяльність, відсутність шкідливих звичок, самоосвіта і самовиховання з питань здоров'я. Базові компоненти здорового способу життя, як і природні фізичні чинники, нормалізують і підтримують біологічні, фізіологічні, психоемоційні, інтелектуальні процеси, що притаманні людському організму. Аналіз основних компонентів способу життя індивіда дає змогу стверджувати, що він має індивідуальний характер, детермінований переважно ціннісними орієнтаціями, інтересами, потребами, прагненнями, особистісно-мотиваційною сферою, рівнем сформованості загальної культури і культури здоров'я як її складової, наявністю певних знань, традиціями, соціальним досвідом тощо. Специфіка будівництва здоров'я полягає в тому, що основним дослідником і суб'єктом управління є сам індивід, світоглядні характеристики якого визначають вибір суспільних та особистісних цінностей, на які орієнтується і якими керується у своїй життєдіяльності [2].

На рис. 1 подано концептуальну модель, яка узагальнює, систематизує та унаочнює наявний теоретичний і практичний досвід з проблеми управління індивідуальним здоров'ям людини. Як теоретична конструкція модель об'єднує структурні компоненти, злагоджена взаємодія у функціонуванні яких створює умови для організації оздоровчої діяльності, виховання та розвитку культури здоров'я, формування мотивації, опанування знань про здоров'я, що є необхідним для успішної реалізації індивідуальної оздоровчої програми і досягнення результату.

Рис. 1 – Концептуальна модель управління процесом формування, збереження, відновлення й зміцнення індивідуального здоров'я людини

Основою теоретико-методологічного компоненту є методологічні підходи (холістичний, редукціоністський, синергетичний, компетентнісний, діяльнісний) та принципи побудови здорового способу життя, реалізації

індивідуальної оздоровчої програми (поступовості, систематичності, індивідуалізації, комплексності).

Холістичний підхід визначає методологію оздоровчої практики і передбачає вирішення оздоровчих завдань шляхом застосування комплексу різних засобів, спрямованих на оздоровлення як тілесності, так і психічної, соціальної та духовної сфер життєдіяльності людини. Ураховуючи те, що здоров'я людини є досить складною багатокomпонентною структурою, холістичний підхід дає можливість підібрати найбільш ефективні й оптимальні способи впливу.

Водночас, оздоровча практика передбачає єдність холістичного та *редукціоністського* підходу, на засадах якого вирішуються конкретні завдання здоров'ятворення. Прикладом редукціоністського підходу є застосовані окремо такі напрями, як психотерапія, фізичні вправи, масаж, дієтотерапія, загартування, дихальні вправи, аутотренінг, фітотерапія, геліотерапія, гірудотерапія тощо. Вони, безперечно, мають ефективність і можуть бути використані для вирішення конкретних чи локальних проблем, однак, перманентне однобічне їх практикування, відсутність комплексного підходу, є малоефективним в аспекті зміцнення здоров'я людини в цілому.

Синергетичний підхід відкриває можливості для побудови оптимальної архітектури (конфігурації) оздоровчого впливу, яка сприятиме відновленню гармонії, злагодженій взаємодії елементів шляхом стимуляції слабких біоенергоінформаційних структур організму і досягнення оздоровчої результативності за порівняно невеликих зусиль.

Компетентнісний підхід передбачає не тільки наявність когнітивної складової, але й операційно-технологічної, мотиваційної, поведінкової, аксіологічної, рефлексивної тощо. На відміну від теоретичної поінформованості компетентнісний підхід акцентує увагу на характері і способі дій з метою успішної реалізації знань в діяльності.

Діяльнісний підхід розглядає діяльність як головне джерело формування й розвитку особистості, умовою виявлення і розкриття її потенціалу, а отже, є

головним інструментом впливу на здоров'я. Бажання без дії залишається мрією, натомість спроможність має вияв, якщо певні особистісні передумови реалізуються в діяльності.

Принцип поступовості ґрунтується на фізіологічних особливостях організму, згідно з якими зміни та перебудови в життєдіяльності органів і систем, покращення їх функцій під впливом оздоровчих засобів відбувається поступово, і оздоровчий вплив має бути адекватним фізичним та психічним можливостям конкретної людини.

Принцип систематичності передбачає певний ритм застосування тих чи інших оздоровчих впливів з урахуванням фізіологічних, біоритмологічних, психоемоційних та інших чинників з метою активізації відповідних морфофункціональних та адаптаційних процесів і досягнення більш високого рівня структурно-енергетичної досконалості.

Принцип індивідуалізації ґрунтується на факті, що кожна людина унікальна і неповторна, має свої відмінності за станом здоров'я, віковими, конституційними, статевими особливостями, реакцією на той чи інший вплив, швидкістю метаболізму, відновлювальних та обмінних процесів і т. ін. У зв'язку з цим важливим є правильність підбору, дотримання методики застосування тих чи інших засобів.

Згідно із *принципом комплексності* ефективність вирішення оздоровчих завдань визначається низкою найрізноманітніших факторів впливу як на фізіологічні, так і психоемоційні процеси. Розв'язувати проблему збереження і зміцнення здоров'я іноді пропонується шляхом застосування якогось одного засобу: певного різновиду рухової активності, спеціальної дієти, процедур загартування, психотренінгу, різноманітних методик очищення організму тощо. Спроби виокремити домінуючий фактор і взяти його за основу забезпечення здоров'я здійснювалися вже давно. Проте будь-який з цих чинників, застосований окремо, не може охопити всієї різноманітності процесів, які відбуваються в організмі людини в результаті її взаємодії з природою, соціальним оточенням і всім, що визначає життєдіяльність та зумовлює

здоров'я людини.

Мотиваційно-змістовий компонент розкриває чинники мотивації до оздоровчої діяльності, сутність культури здоров'я, процесу її формування, спектр знань для розробки комплексної оздоровчої програми.

Культура здоров'я визначається сукупністю світоглядних настанов, переконань, життєвих цінностей та знань про здоров'я, які зумовлюють свідоме, відповідальне, ціннісне ставлення до власного здоров'я, здоров'я оточуючих та довкілля, формують динамічний стереотип мислення, поведінки та діяльності, спрямованих на збереження і зміцнення здоров'я. Сутність культури здоров'я полягає в глибокому й усвідомленому засвоєнні знань, цінностей, коли вони набувають особистісного змісту, перетворюються на мотив поведінки і формують здоровий спосіб життя.

Конкретизуючи уявлення про культуру здоров'я, можна визначити її найважливіші складові, серед яких – культура харчування, культура ендоекології, культура психоемоційної активності, фізична культура, фізіологічна, інтелектуальна, соціально-комунікативна, сексуальна культура, а також культура моральності й духовності. Культура здоров'я передбачає вміння так будувати свою життєдіяльність, щоб процеси «виробництва» здоров'я переважали над процесами його «споживання».

Процесуально-діяльнісний компонент конкретизує етапи формування та реалізації індивідуальної оздоровчої діяльності. Теоретична інформація визначає орієнтири для прийняття рішень, спрямовує діяльність в потрібному напрямі. З накопиченням знань про здоров'я людина усвідомлює власну відповідальність за стан свого здоров'я. У цьому зв'язку набуває значення свідоме застосування оздоровчих засобів як результат розуміння глибинних механізмів оздоровчого впливу. Відтак формується емоційно-ціннісне ставлення до здоров'я. Отримання позитивного результату від практичної реалізації індивідуальної оздоровчої програми сприяє формуванню мотивації та вияву вольових зусиль, що, у свою чергу, стає стимулом для подальшого пошуку засобів оздоровлення, опанування додаткових знань про сутність і

механізм оздоровчого впливу певних процедур та активізації оздоровчої діяльності. Практика оздоровлення дає змогу отримати власний досвід, на основі якого вибудовується творчий підхід до розробки та реалізації оздоровчої програми. Характерною особливістю цього процесу є перманентна взаємодія і зворотній зв'язок між базою теоретичних знань та іншими етапами формування оздоровчої діяльності і поведінки людини.

Залученню до здорового способу життя, формуванню моди на здоров'я, вихованню культури здоров'я особистості повинна сприяти цілеспрямована державна політика в соціально-економічній сфері. Розумне використання комплексу різноманітних природних чинників та засобів оздоровлення відкриває можливості для забезпечення повноцінного відновлення, збереження і примноження здоров'я людей, збагачення їхнього духовного потенціалу, досягнення активного довголіття.

Література:

1. Волченко В. Н. Плюсы и минусы информационного шквала / В. Н. Волченко // Виховання і культура. – 2001. – № 1 (1). – С. 39-45.
2. Міхеєнко О.І. Формування культури здоров'я студентської молоді як педагогічна проблема / О.І. Міхеєнко, Г.М. Мешко, В.А. Литвиненко, М.М. Дяченко-Богун // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2019. – Вип. 4 (129). – С. 47-54.
3. Платонов В.Н. Сохранение и укрепление здоровья здоровых людей – приоритетное направление современного здравоохранения // Спортивная медицина. – 2006. – № 2. – С. 3-14.
4. Шинья Х. Омоложение на клеточном уровне: Революционная программа здоровья / Х. Шинья ; пер. с англ. Т. Матросова. – М. : София, 2014. – 224 с.

5.5. Interpersonal relationships of the sports coach with the basketball team members

5.5. Міжособистісні стосунки тренера з членами спортивної команди з баскетболу

По праву спортивну діяльність можна розглядати як сумісну діяльність тренера і спортсмена чи команди, результативність якої багато в чому залежить від психологічних аспектів їх взаємодії. Пошук шляхів підвищення ефективності тренувальної й змагальної діяльності спортсменів приводить до необхідності вивчення такого соціально-психологічного феномену як міжособистісні стосунки тренера зі спортивною командою [4].

На особливий вплив стосунків спортивної команди із тренером, та їх вплив на успішність виступу спортсменів і команд указують у своїх роботах видатні тренери з різних видів спорту: В.Лобановський (футбол), Ж.Обрадович (баскетбол), Д.Тилер (фехтування), І.Турчин (ганбол) і багато інших. Адже правильно організовані контакти тренера з командою, а також з окремими спортсменами, уміле керування людьми допомагають згуртувати колектив, сформувати в ньому позитивний морально-психологічний клімат. Відомо, що він виникає в процесі спільної діяльності тренера та спортсменів, продуктивної міжособистісної взаємодії і позитивно впливає і на загальне самопочуття всіх суб'єктів, і багато в чому зумовлює успішність спортивної діяльності [1; 5; 6].

Перед спортивним тренером стоять надзвичайно важливі завдання, до яких належать традиційні (формування успішної, впевненої, гармонійної, всебічно розвиненої, освіченої особистості з достатнім рівнем ігрової компетентності) та інноваційні, що передбачають підготовку гравців, спортсменів до відповідальної роботи в команді для досягнення успіху у змагальній діяльності.

Крім того, майстерність тренера має складний характер і обумовлена, насамперед, специфікою його діяльності, яка будується за законами

спілкування, в процесі якого здійснюється активний взаємовплив суб'єктів взаємодії.

Різномічним аспектам дослідження особистості тренера приділяли увагу провідні теоретики спорту, тренери-практики, психологи: А.П.Бондарчук, С.М.Войцеховський, І.П. Волков, Н.Ю.Воляннюк, Г.Д. Горбунов, Г.В.Ложкін, В.П. Некрасов, А.В.Тарасов, Д.А.Тишлер, І.Є.Турчин та інші. Вони визначили найбільш значущі особистісні та професійні якості у період їхніх найвищих професійних досягнень.

У ході дослідження передусім ставилося завдання здійснити систематизацію фактичного матеріалу, накопиченого у спортивній та педагогічній психології, а також у суміжних з ними науках, і виділити на цій основі актуальні питання підвищення ефективності роботи тренера збаскетбольною командою.

Об'єкт дослідження – спілкування тренера зі спортивною командою, його предмет – особливості взаємодії тренера в системі «тренер-спортсмени-баскетболісти».

Завдання дослідження:

- на основі аналізу наукових праць виділити та описати особливості взаємодії в системі «тренер - спортивний колектив».
- підібрати комплекс методик і емпірично вивчити особливості взаємодії тренера зі спортсменами баскетбольної команди.
- провести аналіз результатів і зробити наукові узагальнення.

Для досягнення поставленої мети були використані наступні методи дослідження: порівняльно-ретроспективний аналіз психологічних наукових концепцій та передового досвіду роботи видатних педагогів і тренерів, узагальнення; анкетування; спостереження за процесом спілкування тренера з членами команди; тестування; методи статистичного аналізу даних.

Як відомо, у системі міжособистісних взаємин прийнято виділяти ділові (формальні) й особистісні (неформальні, емоційні) стосунки. Ділові відносини – це стосунки ділової залежності. Вони впливають із офіційних обов'язків

кожного члена спортивної команди та об'єднують усіх членів на основі загальної цілеспрямованості процесу спортивної діяльності. Особистісні відносини виникають на основі симпатії, антипатії, ворожнечі, уподобань тощо. Ці відносини виникають мимоволі й виступають як один із видів безпосередніх стосунків. Потрібно зазначити, що ділові й особистісні відносини існують в одній команді і взаємовпливають між собою. Ступінь їх взаємного впливу визначається рівнем сформованості команди як спортивного колективу.

Ділові взаємини в команді максимально злагоджені, чітко, забезпечують потрібну взаємодію всіх її членів. Особистісні відносини, з одного боку, опосередковані діловими стосунками, з іншого – достатньо широкі, гуманні, характеризуються чуйністю й увагою членів команди один до одного.

У системі «тренер-спортсмени» тренеру належить провідна роль не тільки в організації навчально-тренувальної діяльності, але і в організації спілкування зі спортсменами. Ставлення спортсменів до тренера багато в чому залежить від того, як тренер ставиться до них.

Одна з головних психологічних професійних якостей тренера – комунікативність [1]. Тренер часто грає символічну роль батька або старшого брата. В першому випадку, коли є велика різниця у віці, члени команди готові слухатися і повністю підкорятися, але у відповідь потребують батьківської турботи. Якщо різниця у віці невелика, тренер може грати роль старшого брата. Особливо це вдається заслуженому майстру спорту, який має авторитет у підлеглих як знаменитий спортсмен [2].

Дослідження І.М. Решетєня, І.Х. Кобер, М.В. Прохорова показують, що спортсмени-розрядники й майстри спорту вважають найбільш значимими комунікативні якості тренера, у яких безпосередньо проявляється його ставлення до них (доброта, чуйність, справедливість, тактовність, дружелюбність). Проте, спортсмени збірних команд країни оцінюють тренерів із точки зору функціонального підходу. Вони вважають найбільш значимими властивості, що відбивають професійно-ділову підготовку тренерів (високий рівень компетентності з питань методики тренування, творче ставлення до

роботи, знання тактики, ведення спортивних поєдинків, вміння налаштувати спортсмена на боротьбу, підтримувати дисципліну на зборах, вимогливість) [7].

Як відомо, тренер, насамперед, – формальний керівник, але він тоді користується авторитетом, коли є і неформальним лідером. Лідери повинні бути і серед самих спортсменів, але якщо тренер не є головним лідером, то така команда малоефективна. П. Уільямс, баскетбольний менеджер США, вказує на якості тренера-лідера, які забезпечують його успішну тренерську діяльність: прозорливий лідер бачить те, чого поки ще не існує, антиципіуючи діяльність; сильний лідер не боїться показатися слабким; успішний лідер не боїться помилок; чим глибша криза, тим більше можливостей; сучасний лідер – це друг спортсменів, наголошує автор.

Вивчення нами міжособистісних стосунків та особливостей взаємодії в системі «тренер-спортсмени баскетбольної команди» проводилося з використанням наступних методик: 1) методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, яка призначена для вивчення стилю і структури міжособистісних відносин та їх особливостей; 2) методика Ю.Ханіна для виявлення взаємин у системі «тренер-спортсмен»; 3) методика вивчення відношення до тренувальної та змагальної діяльності членів команди.

Всього на різних етапах експерименту взяли участь 26 спортсменів-баскетболістів – юнаків і дівчат у віці 16-20 років, що входили до складу двох команд: команди з баскетболу факультету фізичного виховання Донбаського державного педагогічного університету та баскетбольної команди Слов'янського технікуму залізничного транспорту».

Насамперед ми визначили, наскільки спортсмени-баскетболісти задоволені стосунками з тренером. Було також діагностовано, які якості тренерів найбільш імпонують спортсменам. Опитування спортсменів виявило їхні думки щодо трьох компонентів взаємовідносин із тренерами – когнітивного, емоційного і поведінкового:

- когнітивний - компетентність тренера як фахівця, рівень його професійної майстерності;

- емоційний – наскільки тренер відповідає потребі спортсмена в неформальних, теплих відносинах, увазі, підтримці, оцінці його як особистості;
- поведінковий (інтеракційний) – особливості зовнішнього поводження й спілкування тренера з вихованцями з погляду самих спортсменів.

Для виявлення порівнювальних даних по кожному із компонентів міжособистісної взаємодії була визначена середня арифметична оцінка (у 8-бальній шкапі) – чим більший показник, тим більше задоволення спортсмена своїми взаємовідносинами з тренером.

Аналіз результатів, свідчить про те, що залежно від успішності виступів на змаганнях спортсмени-баскетболісти по-різному оцінюють якості особистості й поведінки тренера. Так, оцінки відносин «успішних» і «неуспішних» спортсменів до тренера показали: найбільше суджень, що відбивають ті або інші відмінності були зафіксовані в емоційній і поведінковій сферах спілкування. В емоційній сфері 76% успішних баскетболістів вважають, що їм легко спілкуватися із тренером, 60% – задоволені своїм тренером і 85% довіряють своєму тренерові.

На підставі отриманих результатів дослідження, можна вважати, що та або інша оцінка спортсменом особистісних якостей і поводження тренера залежить, насамперед, від успішності-неуспішності виступу самого спортсмена.

Результати анкетування показали, що спільне виконання тренувальних завдань спортсменами різного рівня підготовки, ініційоване тренером, негативно позначається на їхньому настрої. Для успішних баскетболістів це супроводжується зниженням інтересу, емоційного настрою й бажання тренуватися. Своє негативне відношення до партнерів з низькою спортивною формою лідери пояснюють тим, що зі слабо підготовленими не цікаво тренуватися, тому що вони не витримують високого темпу й допускають багато технічних помилок. Аутсайдери своє небажання тренуватися з лідерами пояснюють тим, що останні «сковують» їхній рух, своїми саркастичними репліками й зауваженнями, дратують, вносять у їхні дії нервозність і метушливість.

Нами проводилося емпіричне вивчення особистісних властивостей тренера (тест Т. Лірі). Досліджуваним тренерам обох баскетбольних команд було запропоновано дві таблиці з однаковим переліком професійно-особистісних якостей. Перша таблиця «Я – ідеальний» – це персональне бачення тренера ідеалу за ступенем значущості для себе. Друга таблиця «Я – реальний» пропонувала кожному досліджуваному тренеру абстрагуватися від свого ідеального Я-образу і відмітити, наскільки ці якості були сформовані в нього на момент опрацювання анкети. Кожному твердженню необхідно було надати відповідну рейтингову позицію за значущістю (1, 2, 3, 4 ....), тобто ранг. Отже, проаналізувавши отримані анкетні дані, ми отримали результати (табл.1).

Таблиця 1 – Рангові показники професійно-особистісних властивостей тренерів

№п/п	Професійно-особистісні характеристики тренера	«Я – ідеальний»	«Я – реальний»
1.	Дисциплінованість	4	5
2.	Лідерські якості	3	3
3.	Комунікативність	7	4
4.	Оптимізм	8	6
5.	Націленість на підвищення результатів і досягнень	5	9
6.	Творче ставлення до своєї професійної діяльності	12	14
7.	Толерантність, стресостійкість	11	13
8.	Емпатія, співчуття, співпереживання	10	7
9.	Тактовність	9	11
10.	Систематичне підвищення кваліфікації	13	12
11.	Рефлексія	14	10
12.	Професійно важливі знання, компетентність, ерудиція	6	8
13.	Уміння працювати в колективі	2	2
14	Моральні якості	1	1

Емпірично було встановлено, що є певні розбіжності у самооцінці тренером «Я-ідеального» і «Я-реального». Цей факт є яскравим прикладом того, наскільки різним є бачення тренерами значущості тих професійно-особистісних якостей, які б слугували опорою для виховання особистості спортсменів. Звичайно, що при цьому виникає певна невідповідність щодо картини, яку тренер вбачає відносно себе та його актуальним буттям. У нормі

така невідповідність є в кожного фахівця, і саме її осмислення передбачає шлях до ідеального образу професіонала. Результати порівняльного аналізу анкетних даних відображають повну відповідність таких критеріїв, як моральність (1 рейтингове місце) і вміння працювати в колективі (6 рейтингове місце).

Також було виявлено, що відсутність динаміки в рості спортивних результатів приводить до негативної оцінки не тільки професійних, але й особистісних якостей тренера з боку баскетболістів, незадоволеність його стилем взаємодії і засобів спілкування.

Таким чином, визначені якості особистості тренера, які зумовлюють сприятливі міжособистісні стосунки в спортивній команді з баскетболу. Провідними є наступні: а) моральні якості і вміння працювати в колективі; б) здатність до лідерства: ініціативність; наполегливість; честолюбність; б) професійно важливі знання; компетентність; ерудиція; рівень інтелекту та ін. Бажаними для тренера з баскетболу є комунікативні властивості, оптимізм, емпатія, однак вони менше впливають на зростання спортивних результатів команди. Слід зауважити, що міжособистісна взаємодія на рівні «тренер-спортсмені команди», що здійснюється тільки в рамках спортивних інтересів, часто призводить до одностороннього розвитку особистості спортсменів і може негативно відбиватися на міжособистісних стосунках.

Наше дослідження не є вичерпним. Перспективами подальшої роботи є вивчення особливостей застосування засобів спілкування в системі «тренер-члени спортивної команди».

Література:

1. Бабушкин В. З. Факторный анализ игровой деятельности футболистов. // Научно-методические основы подготовки резервов в спортивных играх. М.:ВНИИФК, 1999. – С. 5-18.
2. Бузник А.И., Волянюк Н.Ю., Дорошенко Н.Н. Психология взаимодействия в системе «тренер-спортсмен». – К.: ГНИИФК, 2003. – 60 с.
3. Кардялис К., Александровичюте Б. Конфликтность и сплоченность спортивных команд: диагностика и оптимизация межличностных отношений // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 1. – С. 71-78.
4. Ложкин Г.В., Волянюк Н.Ю. Акмеологический инвариант профессионализма тренера // Спортивный психолог. - 2004. - № 2. -С. 27-39.

5. Попов А.Л. Спортивная психология: Учебное пособие для физкультурных вузов. – 3 изд. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2000. – 152 с.
6. Резніков Ю.О. й ін. Діагностика професійно важливих якостей особистості тренера /Ю.О. Резніков, О.О. Барташников, Т.Ю. Горячун. ANALYTIC-BOOK. – 1992 // 3 Регіональна науково-практична конференція «Роль фізичної культури в здоровому способі життя». - Львів, 1992. - С. 123-124.
7. Решетень И.Н., Кобер И.Х., Прохорова М.В. Основы педагогического мастерства тренера: Учеб. пособие. // И.Н. Решетень, И.Х. Кобер, М.В. Прохорова. – Малаховка: МОГИФК, 1986. – 56 с.

5.6. Training of future physical culture teachers' to the implementation of health-care technology in camps

5.6. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до впровадження здоров'язбережувальних технологій в оздоровчих таборах

Проблема формування здорового способу життя підростаючого покоління України належить до найактуальніших проблем, вирішення якої обумовлює майбутнє держави та подальше існування здорової нації. Однією із сфер формування здорового способу життя дітей та підлітків є система освіти.

Проблема забезпечення якісної підготовки майбутніх учителів фізичної культури є однією із важливих у сучасній освіті. Успішне вирішення освітніх завдань, які полягають у збереженні здоров'я молоді, організації їх рухової активності, забезпеченні високого рівня розвитку рухових вмінь та навичок, підвищенні адаптаційних та функціональних резервів організму тощо, в великій мірі обумовлені рівнем підготовки педагога, якістю формування професійних компетентностей, індивідуальними якостями особистості педагога тощо.

Підготовка студентів факультету фізичного виховання – майбутніх педагогів здійснюється у ВНЗ в рамках їхньої професійної підготовки. Одною з головних засад діяльності вожатих, керівників фізичного виховання та керівників плавання є створення умов для зміцнення, підтримки фізичного та психічного здоров'я дітей шляхом належної організації оздоровлення та відпочинку, збереження життя та здоров'я дітей, захист їх інтересів, створення умов для оволодіння навичками накопичення власного здоров'я, пропаганда здорового способу життя. Здоров'язбережувальна діяльність – процес багатогранний і поліфункціональний, що вмотивовує доцільність окреслення основних функцій учителя фізичної культури, який провадить здоров'язбережувальну діяльність.

Вагома роль учителів фізичної культури у вирішенні оздоровчих завдань, покращенні і збереженні здоров'я молоді пояснюють існуючий інтерес з боку

науковців до питань якісної підготовки висококваліфікованих кадрів до здоров'язбережувальної роботи. Значну увагу приділив професійній підготовці майбутніх фахівців у сфері фізичної культури О. Димінський [6]. Серед таких важливих аспектів професійної підготовки, як необхідність збагачення рухового досвіду, формування культури рухів, учений наголошує на необхідності популяризації здорового способу життя, спрямування зусиль на покращення здоров'я молоді. Л. Іванова [8], А. Петров [12.] у процесі професійної підготовки пропонують особливу увагу приділяти підготовці майбутніх вчителів фізичної культури до фізкультурно-оздоровчої роботи та отримання вчителями здоров'язберігаючої освіти, формуванням у вчителів здоров'язбережувальної компетентності. В. Данилко [5] разом із формуванням здоров'язбережувальної компетентності відмічає важливість у професійній підготовці майбутніх учителів фізичної культури «формування системи відповідних ціннісних орієнтацій та установок активної життєвої позиції, позитивної мотивації до саморозвитку та самовдосконалення, відповідальності за власне здоров'я і самореалізацію у соціальному та професійному середовищі» [5, С.238]. О. Радіонова [13], Н. Мацола, Л. Щур [11] відмічають важливість спрямування професійної підготовки майбутніх вчителів фізичної культури до формування здоров'язбережувальної компетентності учнів. Водночас поступове входження української освіти до європейського освітнянського простору вимагає уніфікації системи підготовки фахівців у вищій школі, модернізації процесу навчання, яка б дозволяла особам, що здобувають освіту, буди мобільними у плані отримання освітніх послуг, розширюватиме можливості щодо проходження практик та стажування в закладах освіти інших країн, працевлаштування та отримання другої вищої освіти тощо. Нерівномірний розвиток країн, розробка нових педагогічних технологій у світі та впровадження їх у навчальний процес, глобальна інформатизація суспільства тощо, потребують глибокого і всебічного їх аналізу, з метою пошуку позитивного досвіду і подальшого впровадження його в національну освіту.

Осмислення наукової літератури дає підстави стверджувати, що нині вчені акцентують дослідницьку увагу на сприятливих можливостях, які створені колись в оздоровчих дитячих таборах, для формування рухових навичок і якостей, працездатності, посиленого фізичного розвитку, функціонального потенціалу школярів (О. Карпенко [9], Ю. Короп [10], Г. Шутка [16]).

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про те, що під здоров'язбережувальними освітніми технологіями в науковій літературі розуміється сукупність засобів, методів, форм, прийомів організації та управління навчально-виховним процесом, спрямованих на забезпечення ефективності здоров'язбереження учнів чи студентів. Основними групами здоров'язбережувальних освітніх технологій є технології організації навчального процесу, технології організації пізнавальної діяльності студентів, технології виховної роботи, предметні технології та ін.

Важливим аспектом діяльності педагога є створення умов для збереження, зміцнення та відновлення здоров'я дитини, розвиток її фізичних якостей та збільшення рухової активності, формування в школярів компетентності здоров'язбереження. Така компетентність здобувається в процесі активної діяльності щодо засвоєння позитивних життєвих навичок, які сприяють фізичному, соціальному, психічному та духовному здоров'ю. При цьому педагог повинен застосовувати різноманітні здоров'язбережувальні технології для досягнення бажаного результату.

У науковій літературі диференційовано низку функцій учителя, який упроваджує здоров'язбережувальні технології:

1) профілактичну, що реалізована через виховну та інформаційну діяльність (організація занять, які стимулюють позитивні зміни в учня, актуалізують інтерес до проблем школярів, з'ясування причин порушень у психічному, інтелектуальному й суспільному розвитку, опис превентивних дій, що запобігають закріпленню негативних звичок у поведінці);

2) діагностичну, що передбачає діагностику інтелектуального рівня розвитку учнів, фіксацію дефіцитів, емоційних порушень, їх джерел і наслідків,

рівня навченості та сформованості загальнонавчальних умінь, пізнавальних інтересів і потреб);

3) терапевтичну, що пов'язана з наданням терапевтичної допомоги учням, своєчасним запобіганням стресогенним ситуаціям, педагогічною підтримкою);

4) консультативно-нарадчу, яка прогнозує надання допомоги у виборі напряму навчання та професії, стратегії професійної кар'єри, психологічне консультування щодо розв'язання навчальних і життєвих проблем [15].

Як бачимо, майбутній учитель фізичної культури повинен знати й уміти використовувати на практиці комплекс форм, методів і засобів педагогічної, виховної та оздоровчої діяльності, що позитивно впливають на здоров'я дітей. Відповідно до функцій учителя, виокремлюють систему завдань, які має виконувати вчитель фізичної культури під час провадження здоров'язбережувальної діяльності, а саме:

1) діагностування рівня розвитку, можливостей запобігання порушенням у поведінці учнівської молоді, з'ясування причин успіхів і невдач, опис особливих труднощів у навчанні через розрізнення інтелектуальних, пізнавальних, перцептивних здібностей учнів та емоційно-психологічних процесів; визначення рівня навчальних досягнень; оцінювання процесів інтеграції сенсорного й мовного розвитку; характеристика рівня рухового розвитку; конструювання діагнозу згідно з отриманими даними;

2) допомога в усебічному розвитку можливостей і здібностей учнівської молоді через опис форми навчання; вибір форми і сфери пристосування виховних вимог; складання програми індивідуального розвитку й реалізації її стратегії для кожного учня у процесі навчання; створення індивідуальних виховних програм; рекомендація для кожного учня форм і способів психолого-педагогічної допомоги, що залежить від діагнозу;

3) ведення терапії з учнівською молоддю відповідно до зафіксованих потреб, особливо з дітьми, які мають різні дефекти, через своєчасну допомогу в становленні, розвивальні заняття, освітньо-терапевтичні заняття, корекційно-

компенсаційну терапію, поліпшення рухового апарату, соціотерапію, тренінг творчості;

4) сприяння учнівській молоді, яка відчуває адаптаційні труднощі, пов'язані з культурними відмінностями, зміною виховного середовища, навчанням за кордоном, через упровадження психовиховних занять для батьків стосовно скорочення адаптації хлопців до дитячого садка або до школи; уведення інтеграційно-адаптивних занять для учнів школи; допомога в оволодінні вміннями спілкування державною мовою; надання батькам порад у ситуації адаптації та подолання труднощів;

5) допомога батькам і вчителям у діагностуванні й розвитку індивідуального потенціалу учнів через уведення психолого-виховних занять, з огляду на індивідуальні відмінності та можливості учнів; консультації щодо вибору форм розвитку відповідно до схильностей і здібностей учнів; аналіз сильних сторін особистості учнів;

6) проведення профілактичних заходів із подолання залежностей та інших проблем учнівської молоді, надання психолого-педагогічної допомоги учням із груп ризику та їхнім батькам;

7) створення банку інформації про установи, що проводять заняття з обдарованою учнівською молоддю [15].

Крім шкільних закладів, проблемою формування здоров'язбережувальної культури дітей опікуються й установи літнього відпочинку для дітей, зокрема дитячі оздоровчі табори. В. Горбинко слушно зауважує, що дитячі заклади оздоровлення й відпочинку посідають особливе місце серед установ, які створюють здоров'язбережувальне середовище, безпосередньо використовують технології здоров'язбереження, упроваджують у практику здоровий спосіб життя, проводять комплекс рекреаційних, здоров'явідновлювальних заходів [4].

Літній табір слугує, з одного боку, формою організації вільного часу дітей різного віку, статі й рівня розвитку, з іншого – простором для художнього, технічного, соціального розвитку, творчості дитини, а головне – її оздоровлення. Розвиток та оздоровлення дітей суттєвою мірою залежать від

знань, умінь і підготовленості до роботи педагогів, які організують життєдіяльність дитини в таборі протягом усієї зміни й кожного дня. Проблему послаблення рухової активності дітей можна нейтралізувати шляхом організації їх перебування в ДОТ під час літніх канікул. Діяльність ДОТ базована на гуманістичній концепції взаємин особистості й суспільства, послідовної реалізації принципу оновлення змісту і форм, а також конкретної методики, що дає змогу максимально виявити й реалізувати найрізноманітніші інтереси та запити особистості [14].

Проте, до оздоровлення дітей у таборі найбільш залучені медичні працівники та інструктори з фізичної культури, оскільки саме вони виконують основне методичне й організаційне навантаження, відповідають за адекватність і якість проведення оздоровчих заходів. Як зазначає О. Стасенко, готовність майбутніх учителів фізичної культури до такої діяльності повинна сприяти оволодінню навичками організації та проведення фізкультурно-оздоровчої, спортивно-масової роботи, набуттю навичок організації й проведення спортивно-масової, фізкультурно-оздоровчої роботи [14, с. 167].

Нормалізація процесів розвитку й росту як у психічному, так і у фізичному аспектах оптимізує задоволення потреби організму в руховій активності. З огляду на це набувають важливості традиційні фізкультурно-спортивні заходи, що передбачають заняття, які спрямовані на розвиток різних фізичних якостей, і загальнорозвивальні фізичні вправи [2].

Реалізації названої потреби сприятиме також співпраця ЗНЗ і ДОТ. Як бачимо, дитячі оздоровчі табори в системі безперервної освіти відіграють важливу роль у справі оздоровлення юного покоління [3].

З одного боку, табір є наймасовішим за характером роботи типом позашкільних установ, а з іншого – саме в ДОТ продовжується робота з формування навичок здорового способу життя, адекватного ставлення до власного здоров'я, а також уміння послуговуватися ресурсами власного організму на користь собі. Відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України про організацію літнього оздоровлення та відпочинку дітей, літній

відпочинок дітей є складником безперервного процесу виховання. Під час перебування дітей у дитячих закладах оздоровлення й відпочинку створюють умови для розвитку внутрішнього потенціалу, творчих здібностей, формування ключових компетенцій, розширення кругозору, інтелектуального збагачення, розвитку на основі включення в різноманітну, соціально значущу й особистісно привабливу діяльність, змістовного спілкування та міжособистісних стосунків у різновіковому колективі. Виховні заходи в ДОТ потрібно організовувати, поєднуючи різноманітні види діяльності дітей: пізнавальну, ігрову, трудову, спортивну, естетичну, словесну. При цьому необхідно зберігати оптимальний баланс між усіма видами роботи [7].

Для позитивного результату, зокрема для ефективного виховання в дітей відповідального ставлення до власного здоров'я та до здоров'я інших осіб, майбутній учитель фізичної культури, повинен, працюючи в ДОТ, використовувати цілий спектр методів, які включають здоров'язбережувальні технології, а саме: методи регуляції особистісного світогляду індивіда (бесіда, переконання, навіювання), методи, що спрямовані на організацію здоров'язбережувальної діяльності (фізичні вправи, змагання, рухливі ігри), методи стимулювання здоров'язбережувальної діяльності (схвалення, заохочення, засудження тих чи тих дій індивіда), методи контролю за ефективністю впливу виховних дій (педагогічне спостереження, бесіда, опитування).

Здоров'язберігаючі технології в роботі майбутнього вчителя фізичної культури (в таборі інструктора з ФК та плавання), вихователя, вожатого можна уявити як системно організоване на єдиному методологічному фундаменті поєднання принципів педагогіки співробітництва, ефективних педагогічних технік, елементів педагогічної майстерності, що спрямовані на адаптацію вихованця до нового виховного середовища у закладі оздоровлення та відпочинку, турботу про збереження його здоров'я і виховання у нього культури здоров'я на власному прикладі.

Розглянувши різні трактування поняття «здоров'язберезувальні технології», можемо констатувати, що їх ефективність та позитивний вплив на особистість вихованця залежить від системної та злагодженої роботи в усіх напрямках, а не хаотичного застосування окремих елементів та складових технологій в освітньо-виховному процесі.

Вихователь або інструктор з фізичного виховання чи плавання, які задіяні до організації оздоровлення дітей, повинні забезпечити створення такого педагогічного середовища, яке було б життєвим простором дитини, активно чи пасивно впливало б на її свідомість, почуття, вчинки, ставлення.

Основними завданнями щодо вирішення цієї проблеми нами виділяється наступне:

- реалізація системи профілактичних заходів;
- проведення системи лікувально-оздоровчих заходів;
- організація спортивно-масових заходів;
- покращення системи психологічної допомоги вихованцям;
- формування сприятливого морально-психологічного клімату в дитячому та педагогічному колективах;
- введення здоров'язберезувальних технологій у виховний процес позашкільних закладів (літніх таборів).

Таке здоров'язберігаюче освітнє середовище формує в дітей позитивну мотивацію до здорового способу життя, забезпечує формування та розвиток навичок збереження та зміцнення здоров'я. Створення здорового середовища має велике значення для цілісного розвитку особистості, оскільки організація навчально-виховного процесу в таких умовах дозволяє вихованцям реалізувати свої здібності в різних сферах діяльності.

Вважаємо, що досягнути такого результату можна через включення до розпорядку дня ДОТ специфічних заходів, дійств, конкурсів та інших форм роботи, які сприятимуть формуванню відповідального ставлення до здоров'я, розвитку компетентності здоров'язбереження дітей.

Пропонуємо включати до режиму дня, крім загальноприйнятих конкурсів і розважальних програм, такі заходи з елементами технологій здоров'язбереження, як: музикотерапія, арттерапія, сміхотерапія, імаготерапія, психогімнастика, дихальна гімнастика, гімнастика для очей, ігротерапія, рухливі та спортивні ігри, ритмопластика, релаксація, скретчінг, теренкур, самомасаж та ін. Запропоновані заходи сприятимуть виконанню основних завдань з оздоровлення та відпочинку дітей: відновлення фізичних і духовних сил дитини; організація соціально значущої діяльності дітей і підлітків у відкритому мікросередовищі, вплив на розумну організацію дозвілля; піклування про душевну рівновагу дитини, її відчуття і переживання; організація системи профілактичних заходів щодо попередження поведінки, яка відхиляється (девіантної), та злочинної (делінквентної) поведінки дітей і підлітків у ДОТ; допомога у відмові від звичок, що завдають шкоди здоров'ю. Здорова дитина із задоволенням включається у всі види діяльності, які запропоновані педагогічним колективом ДОТ, вона оптимістична, позитивна, відкрита до спілкування і співпраці з іншими дітьми та педагогами закладу.

З огляду на названі завдання професійної діяльності майбутніх учителів у системі літнього відпочинку дітей та особливості роботи оздоровчої установи ми пропонуємо умови, які забезпечать кращу готовність студентів до роботи в ДОТ, оскільки лише теоретична база без практичного підкріплення не дає необхідного очікуваного результату. Хоча студенти мають теоретичні знання, але 80% опитаних не вважають себе достатньо підготовленими до роботи в ДОТ, 15% – відчують недостатню або й, навіть, повну неготовність працювати з дитячим колективом. І лише 5% майбутніх інструкторів з ФК та плавання впевнено відповіли на питання щодо їхньої готовності роботи в ДОТ. Такі результати опитування дають нам змогу стверджувати недостатню професійну компетентність студентів, які проходять практику в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку.

Ми пропонуємо поєднання теоретичної та практичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури шляхом вивчення дисциплін «Робота в

літньому оздоровчому таборі» і «Методика виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах», спецкурсу «Літня педагогічна практика» і проведення «Літньої спортивної педагогічної школи» (літній табірний збір) для студентів, а також забезпечення взаємодії викладачів і студентів з метою розвитку в останніх професійних навичок. Попередні роки такий збір проводився в межах університету. Ми пропонуємо відновити проведення цих дисциплін і практики, як це було десятки років тому, з виїздом. Місцем проведення школи ми рекомендуємо діючий заклад оздоровлення (ДОТ «Лісова казка» (м. Святогірськ) підпорядкований відділу освіти Слов'янської міської Ради). Така взаємодія, особливо в структурі «Літньої спортивної педагогічної школи», дає можливість студенту повністю відчувати специфіку роботи в закладах оздоровлення та відпочинку, оскільки динаміка зміни видів діяльності буде наближена до реальних умов. Дотримання розпорядку дня допоможе якнайкраще спланувати черговість використання окремих форм роботи. Крім того, практичне застосування елементів технологій здоров'язбереження «на місці» виявляє прогалини у теоретичній підготовці, які можна і необхідно скоригувати.

Діяльність ЛСП школи дозволяє покращити студентам такі вміння:

- *організаторські*: організовувати різноманітні форми роботи загону з урахуванням елементів здоров'язбереження, формувати актив загону, контролювати доручення;

- *комунікативні*: реалізовувати міжособистісну комунікацію з дітьми, колегами, керівництвом установи, застосовувати доцільні стилі та форми спілкування з вихованцями;

- *креативні*: створення власного творчого продукту (написання пісень, масовок, конкурсів, розважальних програм, сценаріїв), удосконалення акторської та виконавської майстерності;

- *дослідницькі*: вивчення та спостереження розвитку тимчасового дитячого колективу, узагальнення та систематизація результатів своєї професійної діяльності;

•*гностичні*: робота з науковою, методичною літературою, вивчення передового та новаторського педагогічного досвіду в сфері оздоровлення та відпочинку;

•*проективні*: постановка виховних цілей на визначений період, участь колективному плануванні, проектуванні результатів колективних справ.

Спілкування і співпраця зі студентами інших факультетів та педагогами, перебування почергово як в ролі педагога, так і вихованця дають можливість проектувати різні способи поведінки, передбачати результати роботи, уникати значних помилок у своїй професійній діяльності.

Таким чином, сучасний стан життя людини, що характеризується зниженням рухової активності молоді, погіршенням рівня здоров'я, викликаним внаслідок масової інформатизації суспільства, всебічного впровадження в різні сфери життєдіяльності людини автоматів та механізмів тощо, лише підвищує роль та значення професії вчителя фізичної культури. Водночас вирішення проблеми професійної підготовки майбутніх вчителів фізичної культури повинно базуватись на існуючих реаліях, враховувати сучасні тенденції вищої школи, включати в себе новітні підходи і напрямки підвищення якості професійного навчання, враховувати прогресивний закордонний досвід.

Отже, ефективність застосування здоров'язберезувальних технологій залежить від особистісних рис майбутнього вчителя фізичної культури, а також від опанованих під час навчання у ВНЗ знань і вмінь. Здоров'язберезувальні технології неможливо застосувати адекватно до ситуації без такого тандему, як диференціація й інтерактивні технології, оскільки без взаєморозуміння та індивідуального підходу до кожної дитини стає нереальним процес виховання й досягнення поставленої мети. Особливої уваги заслуговує налагодження та оптимізація пізнавальної й самостійної діяльності студентів, тому що вміння майбутнього вчителя фізичної культури самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у відборі необхідної інформації, використовувати отримані знання на практиці, провадити здоров'язберезувальну діяльність із

перспективою на кінцеву мету характеризують його як професіонала, висококваліфікованого фахівця.

Підвищення готовності майбутніх вчителів фізичного виховання до здоров'язберігаючої діяльності в ДОТ залежить від ефективності системи методичної, навчальної та прикладної роботи ВНЗ з підготовки вчителів до застосування здоров'язберігаючих технологій у професійній діяльності.

Література:

1. Антропова А. П. Индивидуализация процесса осуществления здоровьесберегающей функции физического воспитания детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теория и методика профессионального образования» / Алла Петровна Антропова. – Челябинск, 2001. – 171 с.
2. Гертнер С. Возможности летних оздоровительных лагерей в деле нравственного воспитания подрастающего поколения / С. Гертнер, Е. Гуськова // Природное и культурное наследие Урала : Материалы III региональной науч.-практич. конф. – Челябинск : ЧОКМ, ЧГАКИ, 2005. – С. 48–51.
3. Гертнер С. В. Формирование готовности будущих учителей к оздоровительной работе с детьми в летних лагерях : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.08 / С.В. Гертнер. – Екатеринбург, 2005. – 205 с.
4. Горбинко В. Формування здорового способу життя у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку / В. Горбинко // Гуманітарний вісник. Педагогіка. – 2012. – № 27. – С. 59–65.
5. Данилко В. М. Формування здоров'язбережувальної компетентності у процесі підготовки майбутніх фахівців фізичної культури [Електронний ресурс] / В. М. Данилко // Молодий вчений. – 2018. – № 3(1). – С. 236-239.
6. Деминский А. Ц. Основы теории и методики физического воспитания / А.Ц. Деминский. – Донецк: АО Донеччина, 1995. – 520 с
7. Законодавство України «Про організацію літнього оздоровлення та відпочинку дітей у 2012 році» : Наказ Міністерства від 12 квітня 2012 р. – № 464. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/img/zstored/.../1_9-321.doc
8. Иванова Л. І. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до фізкультурнооздоровчої роботи з учнями загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Любов Іванівна Иванова; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 22 с
9. Карпенко О. І. Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Олена Георгіївна Карпенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 19 с.
10. Короп Ю. А. Физическое воспитание в спортивно-оздоровительных лагерях / Ю.А. Короп, С.Ф. Цвек. – К. : Здоровье, 1988. – 136 с.
11. Мацола Н. П. Підготовка майбутнього вчителя фізичної культури до здоров'язбережувальної діяльності школярів [Електронний ресурс] / Н.П. Мацола, Л. Щур // Науковий часопис [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). – 2017. – Вип. 5К. – С. 197-200.
12. Петров А. О. Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх учителів фізичної культури в процесі професійної підготовки[Електронний ресурс] / А. О. Петров //

- Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 1. – С. 203-207
13. Радіонова О. Л. Сутність проблеми підготовки майбутніх вчителів фізичної культури до формування здоров'язбережувальної компетентності учнівської молоді / О.Л. Радіонова // Наукові записки КДПУ. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти / ред. кол. : С. П. Величко [та ін.]. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2016. – Вип. 9, ч. 3. – С. 58-61
14. Стасенко О. Сучасний стан підготовки майбутніх учителів фізичної культури до позакласної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл / О. Стасенко // Молода спортивна наука України. – Львів, 2009. – Т. 2. – С. 166–172.
15. Теоретические основы здоровьесберегающей деятельности учителя : коллективная монография [под ред. д.п.н., проф. Л. Кондрашовой и д.п.н., проф. А. Клим-Климашевской]. – Черкассы : УПХ – ЧНУ им. Б. Хмельницкого, 2014. – С. 61–62.
16. Шутка Г. І. Фізичний розвиток дітей у літніх оздоровчих таборах як актуальна соціально – педагогічна проблема / Г. І. Шутка // Соціалізація особистості. – К. : НПУ, 2000. – С. 69–76.

5.7. The healthkeeping competence of the personality as scientific and pedagogical problem

5.7. Здоров'язберігаюча компетентність особистості як науково-педагогічна проблема

Розв'язання проблеми зміцнення людського здоров'я не може обмежуватись зусиллями лише медиків. Це зумовлено тим, що рівень здоров'я людини залежить від багатьох факторів: спадковості, соціально-економічного стану, екології, діяльності системи охорони здоров'я. Але провідна роль у формуванні та збереженні здоров'я належить самій людині, її ціннісним орієнтаціям на здоровий спосіб життя, гармонізації внутрішнього світу та відносинам з оточенням. З огляду на це серед найбільш впливових факторів збереження здоров'я людини є освіта, насамперед загальна середня, що завдяки своїй тривалості закладає фундамент освіченості та культури всього населення країни. Цінність здоров'я особистості визнають на всіх рівнях вітчизняної системи освіти, а ідеями формування та зміцнення здоров'я підростаючого покоління пронизані найважливіші нормативно-правові документи щодо системи освіти України. Зважаючи на це пріоритетним завданням є пошук ефективних способів організації освітнього процесу, їх відповідність віковим етапам психофізіологічного і соціального розвитку учнів, спрямованість на усунення навчальних перевантажень, визначення умов і механізмів збереження та зміцнення здоров'я дітей, формування в учнів здоров'язберігаючої компетентності.

Збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді визначаються пріоритетними завданнями соціальної програми нашої держави, стратегічні цілі якої визначені Конституцією України, законами України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Про позашкільну освіту", "Про дошкільну освіту", Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року та іншими документами.

У Концепції «Нова українська школа» однією з ключових компетентностей учнів є екологічна грамотність і здорове життя, тобто «уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя».

Збереження здоров'я є проблемою, яка потребує нагального вирішення. Статистичні дані свідчать, що з кожним роком зростає не тільки сезонна захворюваність серед учнівської молоді, але й кількість учнів з хронічними хворобами і хворобами, що потребують тривалого лікування. Тому в сучасних умовах тотальної інформатизації суспільства, коли відбувається штучне відмежування людини від природи, украй необхідно зосередити увагу педагогів на поверненні дітей та молоді до першоджерел їхнього життя; формувати небайдуже і свідоме ставлення до природних багатств і власного здоров'я як до найвищої цінності.

Фундаментальні питання, пов'язані зі здоров'ям людини, розкриваються в роботах М. Амосова, Г. Апанасенка, І. Брехмана, Ю. Лисицина та ін.

Психолого-педагогічні дослідження щодо формування культури здоров'я особистості, її здоров'язберігаючої компетентності здійснили М. Безруких, В. Безрукова, Т. Бойченко, Є. Вайнер, Б. Горащук, О. Дубогай, Г. Зайцев, О. Іонова, С. Кириленко, С. Кондратюк, В. Оржеховська, С. Омельченко, О. Савченко, Г. Серіков, Л. Сущенко.

Зниження рівня здоров'я дітей і молоді є наслідком багатьох соціально-економічних, педагогічних та екологічних факторів (несприятлива екологічна ситуація, поширення шкідливих звичок, низький рівень культури здоров'я і мотивації на дотримання правил здорового способу життя та ін.). Разом із тим, за даними ВООЗ, значна частина захворювань школярів має так звану дидактогенну природу (інтенсифікація навчального процесу та перевантаження; невідповідність програм і технологій навчання функціональним і віковим особливостям школярів; недотримання елементарних фізіолого-гігієнічних вимог до організації навчального

процесу; недостатній рівень підготовки педагогів у питаннях розвитку й охорони здоров'я дітей; недоліки в існуючій системі фізичного виховання), тобто прямо викликана або спровокована школою.

За цих обставин особливої значущості набуває проблема формування здоров'язберігаючої компетентності учнів в навчально-виховному процесі закладу загальної середньої освіти.

Запровадження компетентнісного підходу в освітній процес є важливим завданням сучасної освіти. Він передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових компетенцій особистості, сприяє формуванню здатності самостійно вирішувати професійні проблеми різної складності на основі отриманих знань та власного досвіду, розглядати перешкоди як стимул до подальшого розвитку.

Теоретико-методичні засади впровадження компетентнісного підходу розглядаються у працях сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників – Б. Гершунського, В. Давидова, А. Деркача, І. Зимньої, Н. Кузьміної, О. Пометун, О. Савченко, О. Овчарука, А. Хуторського, В. Шадрікова, І. Якиманської та ін.

Під поняттям «компетентнісний підхід в освіті» вітчизняні дослідники, зокрема О. Пометун розуміють спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток основних базових і предметних компетентностей особистості. Результатом такого процесу повинно бути формування загальної компетентності людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегрованою характеристикою особистості [15].

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що в наукових дослідженнях і нормативно-правовій документації останніх років поняття «компетентності» і «компетенція» використовуються досить широко, вживаються в найрізноманітніших контекстах і трактуються не однаково. Багато авторів розглядають ці поняття як синоніми. Як зазначає Ю. Лебеденко, це пояснюється тим, що в багатьох словниках англійські слова «competence» і «competency» визначаються як синоніми та перекладаються в подвійному

значенні – і як компетенція, і як компетентність. Однак у визначенні цих понять існують суттєві відмінності [11].

У Великому тлумачному словнику української мови подаються досить схожі трактування цих загальних понять [4, с. 445]. Компетенція: 1) добра обізнаність із чим-небудь; 2) коло повноважень якої-небудь організації, установи чи особи. Компетентність – властивість від компетентний. Компетентний – 1) той, що має достатні знання в певній галузі, з чим-небудь добре обізнаний, тямущий; який ґрунтується на знанні, кваліфікований; 2) той, що має певні повноваження, повноповний, повновладний [4, с. 445].

Ця схожість не є випадковою, адже ці поняття походять з одного джерела: з латинської *competentia* – узгодженість, відповідність, а *competere* – відповідати, бути здатним. Українські дослідники розводять ці поняття, враховуючи вітчизняні мовні стереотипи. Поняття «компетенція» традиційно вживається у значенні «коло повноважень», «компетентність» же пов'язується з обізнаністю, авторитетністю, кваліфікованістю [11].

Російський вчений А. Хуторський [18, с. 60] також пропонує розводити поняття «компетентність» і «компетенція», використовувати їх паралельно, вкладаючи при цьому в них різний смисл. Компетенція розглядається ним як «сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, засобів діяльності), що задаються по відношенню до відповідного кола предметів та процесів, і необхідних, щоб якісно продуктивно діяти по відношенню до них». А компетентність трактується як «володіння людиною відповідною компетенцією, що включає її особистісне відношення до неї, а також до предмету діяльності» [18, с. 60].

Тобто компетенцію, за А. Хуторським, слід розуміти як задану вимогу, норму освітньої підготовки учня, а компетентність – як його реально сформовані особистісні якості та мінімальний досвід діяльності. Учений виділяє також найголовніші функції компетентностей та компетенцій по відношенню до особистості (функціональна грамотність людини, особистісні якості та якість професійної підготовки людини, успішне вирішення різних

проблем у житті, характеристика здатностей та практичної підготовки особистості).

У Державному стандарті початкової загальної освіти зазначається, що під компетентністю слід розуміти набуту у процесі навчання інтегровану здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці [7]. Компетентність є багатофакторною якістю особистості. Вона припускає не лише наявність певного обсягу знань, умінь, навичок, досвіду та особистих якостей, які є дуже важливими чинниками для досягнення високих результатів у професійній діяльності, а й ціннісних орієнтацій фахівця, усвідомлення ним свого місця в суспільстві і розуміння світу навколо нього, відповідного стилю взаємодії з іншими людьми, загальної культури особистості, а також здібностей та можливостей до постійного вдосконалення власного творчого потенціалу.

Універсальні компетентності широкого спектру (радіусу) використання називають ключовими. Вони включають основи сучасного наукового знання, принципи і закономірності безлічі предметів і явищ дійсності. На думку Е. Зеєр, правильніше називати їх базовими компетентностями, тим самим підкреслюючи їх первинність по відношенню до інших мета-освітніх конструктів: компетенцій і мета-якостей. Базові компетентності багатofункціональні, надпредметні й міждисциплінарні. Вони багатовимірні, оскільки включають пізнавальні, операційно-технологічні, емоційно-вольові і мотиваційні компоненти.

Таким чином, до базових компетентностей слід віднести комплекс універсальних знань, що відрізняються широким рівнем узагальнення. Ці інтегральні знання включають загальнонаукові і загальнопрофесійні категорії, поняття, закони, принципи і закономірності функціонування науки, техніки і суспільства.

За результатами діяльності робочої групи з питань запровадження компетентнісного підходу, створеної у межах проекту ПРООН Освітня політика та освіта «рівний – рівному», запропоновано такий перелік ключових

компетентностей: уміння вчитись (навчальна); громадянська; загальнокультурна; компетентність з інформаційних та комунікаційних технологій; соціальна; підприємницька; здоров'язберігаюча [15].

Отже, здоров'язберігаюча компетентність визнається однією із ключових компетентностей людини, які мають бути обов'язково сформовані у кожній особистості для її повноцінної життєдіяльності й життєтворчості. Вона розглядається як основа буття людини, де основним є усвідомлення важливості здоров'я, здорового способу життя для всієї життєдіяльності особистості.

З огляду на необхідність визначення сутності поняття «здоров'язберігаюча компетентність» виникає потреба в аналізі поняття «здоров'я людини».

Як нами було з'ясовано вище, ідеї збереження здоров'я і життя людини, певною мірою привертали увагу суспільства на різних етапах його розвитку. При цьому, як зазначає Д. Воронін [5, с. 12], проблема здоров'я розглядалася не тільки фахівцями в галузі медицини, але й філософами, соціологами, психологами, педагогами та іншими дослідниками. Сучасні наукові дані свідчать, що здоров'я людини є складним феноменом, який можна розглядати як філософську, соціальну, економічну, біологічну, медичну проблему; як об'єкт споживання, внесення капіталу; як індивідуальну і суспільну цінність; динамічне явище системного характеру, що постійно взаємодіє з довкіллям, яке, у свою чергу, постійно змінюється. При цьому сучасні дослідження феномена «здоров'я людини» виявили обмеженість суто медичного підходу, що визначає здоров'я як відсутність хвороби. Більш того, комплекс суто медичних питань складає лише малу частину феномена здоров'я.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що всі визначення сутності поняття «здоров'я» можна розділити на три групи: нормоцентричні (здоров'я – нормальна діяльність організму), адаптаційні (здоров'я – складний багатовимірний феномен, що відображає різні аспекти людського буття, його взаємозв'язку з навколишнім світом), аксіоцентричні (здоров'я – основа творчого, духовного розвитку особистості).

Спроби дати визначення поняття «здоров'я» мають глибокі історичні корені, що призвело до чисельних його тлумачень. У багатьох наукових працях мова йде про 300 різних визначень, але підкреслюється, що єдиного загальноприйнятого тлумачення здоров'я нині не існує. Дослідження поняття «здоров'я» надало можливість визначити ознаки, компоненти цієї дефініції і на їх основі класифікувати різні підходи. Так, заслуговує на увагу класифікація підходів до «здоров'я» на основі найважливішої ознаки. Такою ознакою може бути стан, властивість, процес, функція, цінність, інтеграція декількох з них тощо.

Загальноприйняте в міжнародному вживанні наступне визначення здоров'я, викладене в преамбулі Статуту ВООЗ (1948): «Здоров'я це стан повного фізичного, духовного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних вад». Однак будь-яке визначення здоров'я, включаючи й це, не може претендувати на абсолютну точність, воно змінюється, розвивається, удосконалюється відповідно до прогресу суспільства, науки й культури.

Поняття «здоров'я» розкривали у своїх працях такі вчені як М. Амосов, Г. Апанасенко, Т. Бойченко, І. Брехман, Б. Бутенко, Д. Венедиктов, О. Ізуткін, В. Ліщук, Ю. Лисицин, Л. Попова, Л. Сущенко, А. Царенко та ін.

Так М. Амосов здоров'я порівнює зі щастям, оскільки воно згадується як щастя тільки тоді, коли його вже немає. Здоров'я, на його думку, – це резервні потужності клітин, органів, усього організму. Цінність його в тому, що воно забезпечує необхідні умови для ефективної діяльності, завдяки якій досягається щастя [1, с 26-55].

Багато вчених, подібно до М. Амосова, характеризують здоров'я не тільки з якісної, але й з кількісної сторони. Вони вказують, що це поняття має характеризувати не лише моментальний стан організму, але і його потенційні можливості, резерв яких визначає напрямок зміни стану здоров'я. У зв'язку з цим поняття «здоров'я» пропонується розглядати як «рівень здоров'я». Під цим терміном розуміється кількісна характеристика функціонування й резервів

фізіологічних, біологічних і психічних систем, а також ступінь напруги регуляторних механізмів, що дають змогу підтримувати гомеостаз організму при оптимальному рівні різнобічної фізичної підготовленості, що забезпечує високу соціальну дієздатність.

Е. Буліч та І. Мурахов та І. Мурахов також визначають здоров'я як динамічний стан найбільшого фізичного й психоемоційного добробуту, в основі якого знаходиться гармонійне співвідношення взаємопов'язаних функцій і структур, що забезпечують високий енергетичний рівень організму за найменшої вартості його адаптації до умов життєдіяльності [2].

Узагальнюючи результати аналізу характеристик поняття «здоров'я», що використовуються різними авторами, можна зазначити, що все їх розмаїття може бути представлено декількома категоріальними ознаками, а саме: медичні ознаки і характеристики здоров'я; біологічні й соціальні ознаки, що розглядаються в єдності; відсутність у людини органічних порушень і суб'єктивних відчуттів нездоров'я; здоров'я як цінність для людини, необхідна передумова повноцінного життя, задоволення її матеріальних і духовних потреб.

Дослідники (Г. Апанасенко, Т. Бойченко, Д. Венедиктов, О. Ізуткін, С. Кириленко, В. Оржеховська, В. Пономаренко, Д. Солопчук, Л. Сущенко) наголошують на цілісному погляді на здоров'я, яке інтегрує чотири його складові: фізичну, психічну, духовну, соціальну.

Здоров'я також розглядається як результат самопізнання, оскільки від стану здоров'я залежить зміст відповідей на запитання про роль особистості у світі та суспільстві, а також ставлення до власного тіла, знання законів функціонування організму та ступінь їх вольової регуляції, ставлення до хвороби як ступеня здатності до пошуку, наявності особистісних настанов під час одужування.

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що жодне з визначень поняття «здоров'я» не носить універсальний характер і не задовольняє повністю запити педагогічної практики. На думку Л. Сущенко,

доцільним з точки зору здоров'язбереження дітей і власного викладацького досвіду є визначення поняття «здоров'я» як динамічного стану людини (включаючи його позитивні й негативні показники), що змінюється у процесі життєдіяльності під впливом соціального й екологічного середовища.

Актуалізація проблеми здоров'язбереження в освітньому середовищі навчального закладу підкреслює важливість поняття «здоров'я учнів». А. Дубенчук розглядає цей феномен як здатність дитини до адаптації в умовах освітнього закладу, що забезпечує підтримку в навчально-виховному процесі, активних взаємовідносинах з партнерами та освітніми системами [9, с. 35].

Такий підхід до розуміння сутності «здоров'я» актуалізує звернення до поняття «здоров'язбереження», а також синонімічних категорій «збереження здоров'я», «зміцнення здоров'я», які достатньо часто використовуються в наукових працях. На жаль, як зазначають О. Іонова та Ю. Лукьянова [10], термін «здоров'язбереження» на сьогодні не має однозначного визначення, оскільки донедавна це поняття було монополізовано медичною галуззю, а проблема здоров'язбереження особистості як пріоритетне педагогічне завдання, як безпосередній результат освітньої діяльності обговорюються в педагогіці досить побіжно.

Узагальнюючи погляди дослідників на сутність здоров'язбереження, науковці О. Іонова та Ю. Лукьянова пропонують розуміти здоров'язбереження в педагогічному аспекті як процес навчання й виховання, що не наносить прямої або опосередкованої шкоди здоров'ю учнів, створює безпечні й комфортні умови перебування дітей у школі, забезпечує індивідуальну освітню траєкторію дитини, запобігання стресів, перевантаження, втому вихованців і тим самим сприяє збереженню й зміцненню здоров'я школярів [10].

Досліджуючи проблему здоров'язбереження учнів, Т. Ткачук та О. Нікіфоров [17, с. 227-231] дійшли висновку, що існує певний взаємозв'язок між здоров'ям учнів і навчальним процесом. При цьому вони стверджують, що навчання може сприяти як збереженню здоров'я, так і виникненню

різноманітних відхилень у ньому. Таким чином, гостро постає необхідність пошуку компромісу між обов'язковістю вирішення освітніх завдань, пов'язаних, перш за все, з досягненням необхідного рівня освіченості і необхідністю збереження при цьому здоров'я учасників навчального процесу. Цей компроміс, на їх думку, і складає основу здоров'язбереження.

Під здоров'язбереженням учнів Т. Ткачук та О. Нікіфоров розуміють вирішення освітніх завдань із урахуванням стану їх здоров'я з метою його збереження і, по можливості, зміцнення. Здоров'язбереження, на їх переконання, з одного боку, є частиною освітнього процесу, а з іншого – умовою, що забезпечує реалізацію освітніх програм на основі збереження здоров'я учасників освітнього процесу та самореалізації учнів [17, с. 227].

Зіставлення понять «компетентність», «здоров'я», «здоров'язбереження» дозволяють нам перейти до визначення поняття «здоров'язберігаюча компетентність». Підходи дослідників до визначення цієї категорії більш узгоджені, хоча і тут спостерігаються певні різночитання.

Більшість дослідників сходяться на думці, що здоров'язберігаюча компетентність передбачає здатність людини розуміти, пояснювати, регулювати свій функціональний стан, поведінку, спосіб життя з метою збереження здоров'я, якості життя і довкілля. Відтак здоров'язберігаюча компетентність розглядається як навички збереження, зміцнення, здоров'я та дбайливого ставлення до нього, розвиток особистої фізичної культури.

Здоров'язберігаючу компетентність, з точки зору О. Шатрової [19], варто розглядати як інтегральну якість особистості, що проявляється у загальній здатності і готовності до здоров'язберігаючої діяльності, заснованої на інтеграції знань, умінь і досвіду. Н. Лопаєва доповнює це визначення розумінням здоров'язберігаючої компетентності як «здатності особистості володіти засобами самостійного методично правильного використання методів фізичного виховання і зміцнення здоров'я, готовності до досягнення належного рівня фізичної підготовленості для забезпечення повноцінної соціальної і професійної діяльності» [12, с. 89].

Під здоров'язберігаючою компетентністю І. Сичова [16] розуміє інтеграційну властивість особистості, яка охоплює знання, уміння, професійний і життєвий досвід, засновані на сформованому мотиваційно-ціннісному ставленні до здоров'я, що виражається в здатності і готовності вирішувати професійні завдання, пов'язані з реалізацією здоров'язбереження у процесі професійної діяльності.

Російський дослідник А. Хуторський наголошує на діяльнісному характері здоров'язберігаючої компетентності, яка характеризується позитивним ставленням до свого здоров'я, володінням способами фізичного самоудосконалення, емоційної саморегуляції, самопідтримки і самоконтролю; знаннями і уміннями застосовувати правила особистої гігієни, здатністю піклуватися про власне здоров'я, особисту безпеку, володіти способами надання першої медичної допомоги; володінням елементами психологічної грамоти, статевої культури і поведінки; різноманітним руховим досвідом і умінням використовувати його у масових формах змагальної діяльності, в організації активного відпочинку і дозвілля; знанням чинників позитивного впливу здорового способу життя на загальний стан організму; уміннями відбирати індивідуальні засоби і методи для розвитку своїх фізичних, психічних і особистісних якостей [18].

Зрештою, у Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти здоров'язберігаюча компетентність визначається як здатність учня застосовувати в умовах конкретної ситуації сукупність здоров'язберігаючих компетенцій, дбайливо ставитися до власного здоров'я та здоров'я інших людей [6].

Підсумовуючи все вищезазначене, під «здоров'язберігаючою компетентністю» школярів будемо розуміти інтегративну характеристику особистості, яка проявляється у її загальній здатності та готовності до здоров'язберігаючої діяльності, що ґрунтується на інтеграції знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень особистості, спрямованих на збереження здоров'я свого та оточення. Цей вид компетентності є результатом інтеграції еколого-

валеологічної та фізкультурної освіти учнів. Формування здоров'язберігаючої компетентності в учнів ми розглядаємо як результат організації здоров'язберігаючого освітнього процесу.

Врахування базисних видів діяльності особистості – пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, комунікативної, естетичної та фізичної дозволив в нашому дослідженні в якості основних компонентів структури здоров'язберігаючої компетентності учнів визначити мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент здоров'язберігаючої компетентності характеризує ієрархію цінностей особистості в здоровому способі життя, ставлення учнів до цього явища, його вплив на їх життєві плани і професійну орієнтацію, задоволеність і незадоволеність від діяльності, спрямованої на збереження і зміцнення здоров'я.

Когнітивний компонент здоров'язберігаючої компетентності передбачає наявність в учнів системи знань і уявлень про здоров'я і здоровий спосіб життя, здоров'язберігаючі технології; володіння світоглядними і морально-етичними ідеями здорового способу життя.

Діяльнісний компонент передбачає наявність в учнів необхідних умінь і навичок ведення здорового способу життя; відображає ступінь включення їх в цілісну систему здорового способу життя чи в окремі елементи здоров'язбереження, а також їх готовність до пропаганди здорового способу життя серед близьких та товаришів.

Емоційно-вольовий компонент здоров'язберігаючої компетентності охоплює в основному психічну сферу життєдіяльності учнів: пробуджує інтерес, вольові зусилля та внутрішні спонукання до активної діяльності, спрямованої на дотримання правил здорового способу життя; виявляє сформованість морально-вольових якостей особистості (цілеспрямованість, наполегливість, сила волі), необхідних для досягнення поставленої мети й виконання життєво важливих програм.

Всі компоненти структури здоров'язберігаючої компетентності взаємопов'язані. Крім того, здоров'язберігаюча компетентність є динамічним явищем і кожна конкретна ситуація потребує визначеного відбору здібностей, якостей, готовності особистості до здоров'язберігаючої діяльності.

Дослідник О. Отравенко визначив та теоретично обґрунтував наступні педагогічні умови формування здоров'язберігаючої компетентності учнівської та студентської молоді: 1) забезпечення взаємозв'язку теоретичної і практичної підготовленості учнів та студентів за допомогою системного формування теоретичних знань про стан здоров'я та свідоме ведення здорового способу життя; 2) створення здоров'язберігаючого освітнього середовища, що спрямоване на виховання свідомого та дбайливого ставлення до власного здоров'я, позитивне відношення учнів та студентів до самостійних занять фізичними вправами; 3) розробки системи засобів, що спрямовані на формування здоров'язберігаючої компетентності учнівської та студентської молоді з впровадженням методики проведення розтягувань та дихальних вправ [14].

Таким чином, у сучасному закладі середньої освіти виникає потреба в здоров'язберігаючій діяльності будь-якого вчителя, переструктурування навчально-виховного процесу, змін дидактичних основ проведення уроку на основі педагогіки здоров'я. Діяльність вчителя отримує здоров'язберігаюче обґрунтування. Вважаємо, що критерій здоров'я, його збереження і зміцнення міг би стати головним при оцінці доцільності змін в навчально-виховних системах. А показником справжньої гуманності діяльності закладу освіти та педагогічних працівників є активне використання технологій роботи з учнями, які несуть розвиваючий потенціал, не допускають індивідуально-особистісних руйнувань ні на одному з рівнів: фізіологічному, психічному, соціальному, моральному і ін.

Таким чином, здоров'язберігаюча стратегія педагогічної діяльності – напрямок роботи вчителя, його професійної життєдіяльності, яка заснована на пріоритетах здоров'я школярів.

Матеріали статті не вичерпують все різноманіття питань, пов'язаних з визначенням сутності та структури здоров'язберігаючої компетентності школярів. Вони дозволяють продовжити більш детальний розгляд теоретичних і прикладних аспектів проблеми, розкрити потенційні можливості здоров'язберігаючого середовища освітнього закладу.

Література:

1. Амосов М. М. Роздуми про здоров'я. К.: Здоров'я, 1990. 168 с.
2. Булич Е. Г., Мурахов І. В. Здоровье человека: биологическая основа жизнедеятельности и двигательная активность в её стимуляции. К.: Олимпийская литература, 2003. 414 с.
3. Васина Н.А. Методика формирования компетентности здоровьесбережения при обучении разделу биологии-8: автореферат дис. ... канд. пед. наук. Астрахань, 2010. 23 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української / голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Воронін Д. Є. Формування здоров'язберігаючої компетентності студентів вищих навчальних закладів засобами фізичного виховання: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання. Херсон, 2006. 199 с.
6. Державний стандарт базової і повної середньої освіти (освітня галузь «Здоров'я та фізична культура»), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. К., 2011.
7. Державний стандарт початкової загальної освіти // Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911/
8. Дорошенко А. Л. Педагогические условия формирования валеологической компетентности у студентов вуза: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания. Кострома, 2008. 181 с.
9. Дубенчук А. Система роботи загальноосвітнього навчального закладу щодо збереження та зміцнення здоров'я учнів. *Фізичне виховання в школі*. 2005. № 3. С. 33–36.
10. Іонова О. М., Лук'янова Ю.С. Здоров'язбереження особистості як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2009. № 1. С. 69–72.*
11. Лебеденко Ю. М. Дефініція понять компетенції та компетентності фахівця як теоретична проблема. URL: http://socium.sitecity.ru/lttext_2106201612.phtml? p_ident=lttext_2106201612.p_2106210556.
12. Лопаева Н. С. Воспитательная среда вуза в формировании здоровьесберегающих компетенций. *Вестник ЧГПУ*. 2010. №10. URL: <http://www.csru.ru/uchenomu/vestnik.html>.
13. Лук'яненко М. І. Теоретико-методичні засади розвитку педагогіки здоров'я в Україні: автореф. дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2012. 40 с.
14. Отравенко О.В. Педагогічні умови формування здоров'язбережувальної компетентності учнівської та студентської молоді в умовах ступеневої освіти. *Здоровье, спорт, реабилитация*. 2016. № 4. С. 47-50.
15. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики*. К.: "К.І.С.", 2004. 112 с.
16. Сычева И. Н. Структура здоровьесберегающей компетенции будущих педагогов по физической культуре. URL: http://sociosphera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/podgotovka_konkurentosposobnogo_specialista_kak_cel_sovremennogo_obrazovaniya

/struktura_zdoroovesberegajushhej_kompetencii_budushhikh_pedagogov_po_fizicheskoi_kulture/56-1-0-1075

17. Ткачук Т., Нікіфоров О. Принципи та критерії здоров'язбереження учнів. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: зб. наук. праць*. Вип. 5. К., 2011. С. 227-231.

18. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58-64.

19. Шатрова Е. А. Теоретическая модель формирования здоровьесберегающей компетентности педагога. *Вестник Томского государственного педагогического университета (TSPU Bulletin)*. 2012. № 2 (117). С. 111-116.

Annotation

Part 1. Organization and management in the provision of services by business

- 1.1. *Piotr Blaik*. Identification of the potential and achievements of the logistics and logistics services sector in the European Union.** The article concerns the identification of the development and logistics performance as the important sector/field of the economy in the EU countries. With a view to increasing significance for the development of the economy – an attempt was made to the benchmarking the all expenses in the modern logistics sector (the volume of logistics market) and its potential and performance in the EU countries in light of assumption and concepts and research results BVL and World Bank. Depicted research and analysis allows formulation certain observation, indicating to emerging tendencies and regularities in a tested range of.
- 1.2. *František Hocman*. New challenges for risk management in the digital economy and digital markets.** Standard techniques of economic market definition in information asymmetry cannot be classified by traditional historical approaches and need to be defined in the spectrum and symbiosis of sector specificities. Ergodicity of provided variables in the linear array of time and states of nature is information element of information value in conditions of probability area. The main assignment is to retain valuation of direct or indirect impact on stationary components of risk and abstract the main determinants of the relationship of their causality. Despite the assumption of information efficient market there prevail deviations of direct or indirect impact of the financial decisions that are observed in economic decision making and result in ineffective accumulation of financial risks. In their perception, however, individual variables can be perceived many times higher than in the definition of traditional markets.
- 1.3. *Maksym Kulyk, Oleksandr Kalinichenko, Vitalii Dekovetz*. Efficiency of energy crops cultivation for business development in Ukraine.** The article presents the comparison of the different varieties of miscanthus giganteus and switchgrass in terms of yield and economic efficiency. A logistical chain of their cultivation has been developed. It has been determined that the yield of miscanthus varieties will be higher than the switchgrass varieties. The miscanthus variety Osinnii zoretsvit and switchgrass variety Zoriane have been established to be the most yielding and profitable. The use of energy crops biomass enables to stimulate business structures, increase effectiveness and reduce energy dependency of the territorial communities.

- 1.4. *Hanna Pysarevska. Risks of a funded pension system.*** In the article grounded the conditions for the introduction of funded pension providing in Ukraine, provides a classification of the basic risks of the system of private pension providing, grounded the possibility of using this classification. Approaches are proposed for their minimization by creation of clear and equal legal conditions for all participants, providing of transparency and control of the funded pension system.
- 1.5. *Adam Walawender. Public services as the tasks of the commune.*** Public management models have evolved in response to the challenges of public management reform processes. These processes have increased emphasis on the economic aspects of spending public funds, and on improving the quality of public services. The reform of public management assumes that the implementation of new management concepts will affect the more effective implementation of tasks that the state fulfills towards citizens. New public management introduces a managerial approach to public sector management. The novelty of this management model is the adaptation of management methods and techniques used in the private sector to the conditions of managing public organizations.
- 1.6. *Władysław Wornalkiewicz. Scoring models.*** Scoring modelling using various methods, including econometric, Excel or statistical formulas, aims at providing an objective assessment of the reliability of a potential customer, who, for example, is applying for a credit or a loan. There are various methods for recognising the features of borrowers, for example based on completing scoring cards. The assessment may also consider customer behaviour resulting from collected statistical data of previous cooperation with a bank, insurer or other institution operating similarly. The basic concepts related to scoring and examples of literature of this topic were discussed in the paper. In addition, Excel formulas are used to describe the result features, when considering the advisability of, for example, conducting an advertising campaign.
- 1.7. *Iryna Volevakha. Internal organizational interactions as a factor of the organization competitiveness.*** The article is devoted to the determination of psychological factors of competitiveness of the organization, related to the socio-psychological processes and phenomena within the organization. The author considers the internal organizational interactions as a psychological factor that provides the internal competitive advantage of the organization. In addition to formalized relationships that are based on legal, economic and social norms (social interaction), the subjects within the organization interact on the socio-psychological (relationships between people in the process of joint activities, joint tasks) and psychological (predominantly interpersonal

communication) on emotional level. An important parameter of competitiveness is the socio-dynamic factors of joint activity regulation. In order to maintain the stability and competitiveness of the organization, it is necessary to maintain a certain stability of its internal environment. For the enterprise, this is largely achieved by maintaining and developing the psychological climate and corporate culture of the organization. The interaction subsystem acts as a set of factors related to the processes of maintaining the stability of the internal environment of the organization. The author includes in it the socio-psychological climate, corporate culture of the organization and teamwork. The results of the study can be used by the leaders of the organization, personnel managers and organizational psychologists in the creation of programs of psychological support for organizational activities, the creation of scientific and practical developments on the actualization of internal factors of organization competitiveness.

1.8. *Katerina Melnyk*. Audit in providing of agrarian business subjects activity.

The results of the study identified the key role of audit in capabilities of information using on the activities of agricultural business enterprises. The main objectives of the audit in this context are: to verify the historical information, to evaluate the activity of the business entity promptly, to determine the validity of the forecast data used in the planning of activity. The criteria for historical, current and forecast information evaluating provided by the auditor should be based on the user's informational interests. The main executors of these tasks in the agricultural business are internal and external (independent) auditors. As a result of the audit, users can be assured of the adequacy of historical information, the validity of forecasts, the estimation of activity and the optimization of risk management processes.

1.9. *Stepan Poperechny, Oksana Salamin*. Current problems of formation and functioning service cooperatives in agriculture.

The problems of creation and effective functioning service cooperatives in agriculture are analyzed. It is shown that without functioning cooperatives, under conditions of monopolization and inadequate level of service sector formation, efficient function of farms is impossible. Especially large holding-type farms are developing rapidly, which independently carry out all technological operations and sales operations. It is proposed to send state financial support to service cooperatives at the initial stages of their operation. A necessary prerequisite for the formation and efficient functioning of sales cooperatives is the ability to search for alternative distribution channels. Such prerequisites are formed by the creation on the basis of cooperative whole sale markets of agricultural products, which nature remains the same as that of conventional marketing cooperatives.

1.10. Inna Yatskevych. Marketing communications in the management system strategic partnership relations in the field of communications and information. It is determined that strategic partnerships are an integral part of entrepreneurial activity, which enables enterprises to develop with limited resources, especially in the field of communications and information. The paper studies the state of development of the communications and information sector in 2019, as the basis of communication exchange between other sectors of the economy. It is proved that one of the effective tools in finding a partner in the formation of strategic partnerships is marketing communications. The article explores the essence, advantages, elements (economic, social) and principles (coordination of mission (ideology) in the interaction, customer service orientation, and budget alignment) of marketing communications in the field of communications and informatization. The stages of the marketing communications strategy for the promotion of partnerships in the field of communications and informatization are defined and systematized.

Part 2. Organization and management of educational institutions

2.1. Tetiana Grabovska, Yaroslav Syvokhop, Oleksandr Grabovskyy. Innovative educational work in Ukraine: management aspect. The article deals with the peculiarities of management of the innovative work in educational institutions of Ukraine. Emphasis is placed on managing a holistic pedagogical process on a scientific basis, understanding its complexity, knowledge of the mechanisms and patterns of pedagogical interaction that contribute to the development of personality. It is noted that common to all levels of management of innovative educational activity is the aspiration to overcome the administrative style of management, to minimize bureaucratic links between levels of management, to use the intellectual and creative potential of teachers, to involve scientists in solving problems of modern pedagogical practice. Particular attention is paid to the coordination, control, evaluation and expertise of the effectiveness of the implementation of educational innovations.

2.2. Maryna Azhazha, Tetyana Nestorenko, Vladimir Gonda. Lifelong learning as the civilization paradigm' factor of modern society development. The article reveals the essence of the concept of "lifelong learning". The European experience of its implementation is analyzed. The managerial model of introducing lifelong learning as a factor in the civilizational paradigm of modern society development is considered. The goals, principles and reasons for the introduction of such education, its content, the main components, features

and ways of implementation are determined. It is emphasized that lifelong learning is the driving force behind the formation and development of a nation's economic, intellectual, spiritual and cultural future.

2.3. *Olena Havrysh. The problem of defining the concept and types of migration in modern pedagogical science.* In the article the problem of defining the concept and types of migration at the present level of pedagogical science development is lighted out. The author emphasizes that the concepts of "migration", "migrant", "emigrant", etc. are thoroughly analyzed by native and foreign scholars who show differences in their interpretations, which are related to the polyaspectivity and polyfunctionality of these concepts.

2.4. *Anastasiia Kuzmenko, Iryna Kashyrina. CLIL as a method of training European specialists.* The article is dedicated to CLIL methodology usage during training international specialists. The general peculiarities and principles of using CLIL methods, main advantageous aspects are discussed. CLIL is revealed as a successful and commonly distributed approach for integrating foreign language into study process of various curriculum disciplines. Content and Language Integrated Learning refers to teaching students different subjects through a foreign language. CLIL has several advantages that include: bilingual immerse, development of mental abilities, logic, creative and cognitive thinking, enhancement of communication skills, expansion of world outlook and increase cultural competence.

2.5. *Oleksandra Marmaza. Innovation management as an important component of education institution management.* The article reveals the essence of innovation management that promotes systemic innovation activity, shapes a favorable investment climate and competitiveness of an education institution. The tasks of innovation management (organizational-managerial, socio-economic, socio-cultural) and the main functions (analyzing, planning, organizing, controlling, regulating) are defined. Specific means of innovation management are described, which are caused by the peculiarities of the innovation process in the education institution (initiation, marketing, benchmarking, fronting, engineering, monitoring, brand strategy, diffusion of innovations).

2.6. *Yevgen Nagorny, Olha Shulika. Approach to improving the efficiency of functioning the internal quality system of higher education in Ukraine in the student – teacher module.* The research provides an analysis of approaches to the definition of educational goals for Ukrainian higher educational institutions. An example of applying the competency-based approach to the formation of a work program for the discipline "Fundamentals of Management" for the specialty – 275.03 Transport technologies (in road

transport) is given. A unique methodology for assessing the pedagogical activity of the teacher through the eyes of students is presented. It allows you to take into account the socio-professional, functional-role, ethical, psychological and individual typological aspects of the pedagogical activity of the teacher and the level of students' mastery of the competencies declared in the discipline.

2.7. Jevgenija Nevedomsjka. Organization of health space in an educational institution. Over the last decades, there has been an alarming situation regarding the decline in the number of healthy children in Ukraine. According to the Ministry of Health of Ukraine, the most common diseases among children are manifestations of visual impairment and changes of the musculoskeletal system, in particular impaired posture and scoliosis. This situation is getting even worse among Ukrainian students. That is why it is so important to create a health-saving space in the school for children and students. The main reasons of formation of an incorrect posture and its influence on an organism's health are revealed in the article. Emphasis is placed on the proper selection of educational furniture to organize safe and comfortable conditions for children and students at universities and to preserve their health during the educational process.

2.8. Oleksii Prokopenko, Olena Naholiuk. Aesthetic value in education. This article is about thinking about aesthetic value in education. Value is a universal category. Axiology is a philosophical theory that summarizes the data of special sciences about values: moral, legal, sociological and values of knowledge. Aesthetic value is simultaneously a function of subjective needs and objective qualities.

2.9. Nataliya Tkachova, Olena Kazanska, Olha Shevtsova. Distance education as an innovative education service. Recent trends of functioning of higher educational institutions of Ukraine in the transformation market conditions are analyzed, the scientific literature and current legislation regulating the sphere of education are analyzed. The definition of «educational service» is defined. Some specific features and differences that differentiate them from other goods are considered. Educational services have a specific features: peculiarities of educational services consumers, especially obtaining educational services, peculiarities of the effectiveness and the beneficial effects, the special relationship between educational institutions, which are both competitors and partners, especially the quality of educational services, significant state influence and control, public and social importance, especially the provision of educational services, especially the purchase / sale of educational services. Distance education is a modern, innovative educational service.

Part 3. Applied aspects of organization and management in education

- 3.1. *Liudmyla Batsenko, Roman Halenin, Ruan Shuangshan. Problems and countermeasures of personnel development in Chinese.*** With the rapid development of enterprises, many problems come one after another. This paper takes China's education and training institutions as the research object, finds out the common problems in personnel development, and puts forward reasonable Suggestions for the existing problems, in order to provide effective opinions for the development of personnel in education and training institutions.
- 3.2. *Mykhailo Broshkov, Daria Bulysheva. “Agrosharing” as a strategic vector of agricultural education management.*** The scientific research substantiates the preconditions, current challenges, prospects and expected results of the introduction the principles of joint consumption into the “University-Science-Production” system. The concept of “Agrosharing” is defined as a socio-ecological-economic system based on the sharing of material resources and human capital through technologies and online platforms, which develops on the principles of equality, trust and mutual assistance of participants. The main socio-economic preconditions for the implementation of “Agrosharing” are economic crises that have hit humanity, low living standards, tendencies to increase urbanization processes, increasing attention to human values. Barriers to the implementation of the appropriate system are imperfect or incomprehensible regulatory framework, low level of confidence, lack of guarantees on the quality of service delivery and low speed of humanity adaptation to change. Agrosharing's undeniable benefits include independence and flexibility for participant engagement; ensuring the rational use of natural and material resources and the environmental protection; economic and resource advantages; confidence building and comfort. It is justified that “Agrosharing” can become one of the most popular and important trends in agricultural development. This will create a new model of cooperation between the participants of the process and will form a new way of development the respective educational sector.
- 3.3. *Tetiana Gorokhova, Leila Mamatova. Distinctives of the learning process transformation through digital tools: challenges and opportunities.*** Changes in the tendency of modern society development and economic processes require professionals of a new generation, which necessitates fundamental changes in the educational process. The principle of blended learning corresponds to the process of educational processes digitalization, increased inclusiveness of education and mobility of participants of this process. Authors researched the problems of digitalization of education, the introduction of distance and e-

learning in educational institutions of Ukraine. Activation of the creation of digital educational programs has identified a number of problems associated with financing, technology, the readiness of students, teachers to study in electronic environments. The authors also examined the possibilities of digital technologies in the educational process of educational institutions. The characteristic of the digital educational environment is given. The authors conclude that the digitalization of education is changing the content of taught courses, as well as the flow of information, these are not only presentations or videos, they are already direct connections to information networks, databases, etc.

3.4. Lesia Vysochan, Halyna Bilanych, Yulia Saenko. The information competence formation's organization of future primary school teachers, social and cultural workers: foreign experience. In the article the peculiarities of information competence formation in primary school teachers, social workers and cultural workers are analyzed in the example of Poland, Finland, and England. It has been found that the modernization of higher education requires new approaches to improve the formation of information competence among primary school teachers and social workers. The importance of peculiarities and typical preferences of information society teachers and students is analyzed.

3.5. Maria Yuzyk, Olha Yuzyk, Larysa Zdanevych. Organization of control in higher education institutions for quality formation of professional competences in future teachers and preschool teachers in the European countries. The article analyzes the control of the formation of key competences in primary school teachers and preschool teachers on the example of the European states of Slovakia and Poland. The position of the teacher in the National Education and Training Program in Slovakia for 2018-2027 and the problems of horizontal and vertical separation of the education and training system are analyzed. The example of primary school №16 with integration departments named for the Lviv eagles in Peremyshl during 2018/2019 school year highlights the process of forming the key competencies of students in the field of social and civic competences development.

3.6. Kateryna Binytska, Galyna Buchkivska, Valentyna Greskova. Peculiarities of cultural-artistic education in primary schools and gymnasia of the countries of the European Union. The research deals with the highlighting the peculiarities of cultural-artistic education in primary schools and gymnasia of the countries of the European Union. To this end, we have used research materials from the European RESEO organization as well as European programs, including the results of comparative-pedagogical explorations of the European information network in the field of education “Eurydice “Art and

Culturological Education in Schools of Europe”. In our scientific research, the views of European scholars on the definition of notion “cultural-artistic education” have been presented, the goals of artistic education in the countries of the European Union have been considered. It has been found that music and the arts are taught in all primary schools and gymnasia of the countries of the European Union. Handicrafts (fancywork), theatrical arts and choreography (dance) are also compulsory subjects in the vast majority of the countries, although the latter two are most often taught as a part of other compulsory non-artistic subjects, such as literature or physical education. It is emphasized that artistic education programs are included into multimedia art in twelve EU countries, and only a few countries have introduced architecture studies in schools. The article analyses the educational goals of artistic and cultural subjects included in the curriculum of primary schools and gymnasia. On the basis of the study of the researches of the European organization RESEO, interesting facts about the expediency of introducing cultural-artistic disciplines into school curricula have been offered.

3.7. *Oksana Bykonja. Mobile teaching future economists English for specific purposes.* The article is devoted to mobile teaching future economists English for Specific Purposes. The aim of the article is to analyze mobile teaching and learning English for Specific Purposes, its main functions in the educational process.

3.8. *Kateryna Vukolova, Iryna Kashyrina, Ganna Popova. Studying time category using infant folk tales.* The article is dedicated to studying English through English folk tales by primary school pupils. Folk tale is revealed as an inseparable part of young learners’ life. The general peculiarities and principles of using this method, main advantageous aspects are discussed. Such methodology is shown as an effective way to study Past Simple tense at the lessons of English language. Some useful techniques and exercises of learning Past Simple in frames of English folklore are presented. The methodology of using folktales at the lessons of English for primary school learners help them to improve skills being self-interested and self-motivated unforced and without embarrassment.

3.9. *Mariia Zaslavska. Changing the flows of people of people in the education system in European countries.* The paper deals with theoretical and methodological principles of formation of educational paths. Changing the flow of people in the education system for 10 years in the European countries are analyzed, and the impact of education on human demand in the economy is revealed in the research. The results of the analysis of employment, income and

overall life satisfaction on the level of competencies are presented in the research.

3.10. Yuliia Karachun. Semantic relation between compound term-nouns in science and technical texts on electrical engineering. The study focuses on research of semantic relation of compound term-nouns in English texts on electrical engineering. During the research it was found out that compound terminological units can function in scientific and technical texts on electrical engineering as compound term-nouns with polysemic value (94 units), compound term-synonyms (19 synonyms), compound term-antonyms (37 pairs), correspondingly, between them there are semantic relations based on three phenomena: polysemy (one term-noun has two or more meanings); antonymy (the essence of which is the creation of compound term-nouns in pairs); synonymy (when compound term-nouns are different in semantics, structure and functional characteristics, but are used to mark one denotation). However, the role of synonyms, antonyms, and polysemous terms in electrical engineering is somewhat limited, since a compound term-noun must be symmetrical in terms of relation of sign and meaning, it must most completely, most accurately characterize the depicted notion.

3.11. Iryna Kurilchenko, Serhiy Usenko. Accounting the individual lateral profile of schoolchildren when choosing a profession. The article is devoted to the problem of improving the process of professional self-determination in high school students. It presents the results of the study of the individual lateral profile of students. The role and importance of taking into account the individual-biological and psychological properties in choosing a profession are shown.

3.12. Natalia Kucherenko, Sergey Kucherenko. Peculiarities of organization of psychological provision of professional training of future risk professional professionals. The article determines that the problem of organization of psychological provision of vocational training in special and extreme conditions of activity is very important due to the fact that modern conditions require higher education to form a future specialist of risky professions comprehensive experience, dynamic training, optimal mental a resource that will allow him to effectively solve professional problems in different conditions of activity, while not stopping in his development, both personal and professional. It is determined that the organization of psychological support of educational process consists in purposeful use of psychological knowledge in organizational and educational-methodical directions of professional training of future specialists of risky professions, aimed at creating conditions for their personal and professional development, includes measures and means that can be applied,

advantages, during training: psychological diagnostics, psychological support of vocational training, psychological correction, etc.

3.13. Elena Levchuk. Peculiarities of mathematical preparation on the market of educational services for specialists of the agrarian industry. The problem of mathematical training of agricultural specialists in the market of educational services has been determined. It is proved that distance learning will be effective provided it is combined with the classroom. The peculiarities of formation of content of mathematical preparation of agrarian specialists in the process of introduction of distance forms are determined. It has been proved that the design of mathematical education will be effective under the following pedagogical conditions: the content should be based on the principles of systematic individualization, differentiation and creative activity of students; personal orientation of training; integration of fundamental and special knowledge based on the introduction of mathematical modelling using information technology. In these conditions, it is advisable to adhere to the principles of: purposefulness and optimal content selection; complexity; integrity; scientific relevance; priority of application tasks. Ways of introduction of mathematical modelling in professional training of specialists are demonstrated.

Part 4. Organization and management in the tourism sector

4.1. Inna Nesterchuk. Ethnic loading of food as a sustainable culture component in the form of physical-geographical, soil and ethnographic zoning of the Right-bank Polissya. The subject of the study of gastronomic tourism is food not in itself, but as a manifestation of certain physical, geographical, soil and ethnographic conditions. To this end, the dependence of food on the natural environment, ethnic traditions and economic activities was investigated, which now regards the Right-Bank Polesie region as a relic in the field of gastronomic tourism. The results of field geographical, ethnographic, agronomic researches and representatives of other scientific directions made it possible to substantiate the place of the Right-bank Polesie as a separate region in the system of physical-geographical, soil and ethnographic zoning of Ukraine. The historiogenesis of Ukrainian geographical science at tests that all scientific research is based on analytical works of topographic and statistical content, and works of art based on factual material are accumulative. The collection and systematization of data actually belonged to numerous expeditions of physical, geographical, ethnographic, agronomic and local lore. Food, gastronomy, which creates a framework in the field of gastronomic tourism, is clearly a sustainable

component of culture. It is a less dynamic form than other spiritual treasures of mankind. The conservatism of the gastronomy of the designated area depended directly on women who were the bearers of sustainable cultural and everyday traditions in the past space-time slice. The social situation on the each stage of life made changes in the traditional forms of eating Polish. The detailed analysis of local features of folk food of the right-bank Polesie residents is one of the priority tasks of scientific research, which is interpreted through physical-geographical, soil and ethnographic zoning.

4.2. *Iryna Danchenko, Natalia Moiseeva. Management of tourist activities: modern trends and features.* The mechanisms of regulation and management of tourism potential of Ukraine are investigated in the article. The conditions and factors of tourism development are considered, the state tourism development policy in 2016-2020 is analyzed and recommendations are given on improvement of some mechanisms of tourism potential management.

4.3. *Kateryna Laikova, Petro Gudz. Evolution of scientific views of spatial development of the region.* The article examines the evolution of scientific views of the spatial development of the region. The essence of the "region" notion is substantiated and the basic approaches to its interpretation are defined. The analysis of the existing approaches to the definition of the term "region", including domestic and foreign scientists, is based on the author's definition of this concept. It is concluded that the region is a relatively independent part of the administrative-territorial unit of the state with a closed cycle of reproduction, which has its own peculiarities distinguishing it from other territorial entities, and the political, economic, social, cultural interests, for which regional level public authorities are created.

4.4. *Yaroslava Logvinova. Optimization of motor activity of teacher of physical culture by means of environmental tourism.* Motor activity is a factor that provides high rates of health of the student's personality. To increase the level of physical activity and physical fitness of student youth use physical exercises, wellness forces of nature, hygienic factors. All these tools combine tourism. Classes in tourism improve the functional state of the cardio-respiratory system, contribute to the increase of strength, endurance of students.

4.5. *Viktoriiia Maikovska. The problem of formulation of the services sector requirements to the competence of future specialists.* The article reveals the basics of formulation the requirements to service sector specialists. It has been established that the organization of communication between service sector specialists and clients is dialogical and takes the form of mediated professional interaction. An analysis of the competence content of the personality of a tourism specialist was conducted; the reasons of weak orientation of

the national business education on the graduates` ability to practical realization of the competences acquired in the process of professional training are revealed. Requirements for service sector specialists are presented as a unified and wideworldspread competence models.

4.6. *Olena Fatkhutdinova, Yulia Korostashyvets, Larysa Maksymova. Peculiarities of responsibility for saving the visitor's property in the sphere of providing hotel services.* The article deals with the peculiarities of responsibility for maintaining the property of the visitor in the sphere of hotel services. The conditions of civil liability in the compensation of destroyed, lost, stolen or damaged property of the hotel services consumer in the example of Austria, Germany, France are analyzed and the improvement of the national Ukrainian legislation in this sphere is proposed. An attempt to classify crimes in the sphere of hotel services has been made and the peculiarities of qualification in crimes against property have been considered.

4.7. *Yulia Shevchuk. Modern principles and methods of management of hotel business.* The article deals with modern principles and methods of hotel business management. The basic features of the hotel business are revealed. Modern principles of hotel business management are substantiated. The process of business management is revealed. The conceptual scheme of methods of business management is offered.

Part 5. Organization and management in the field of physical and psychological health

5.1. *Inna Kurlishchuk, Yurii Poluliashchenko, Tetiana Poluliashchenko. Health preserving competence and virtual mass media: problems and solutions.* The research determines the relevance of the problem of individual's health preserving competence formation by the means of virtual mass media. The essence of the basic concepts of the terms "competence" and "health preserving competence" are analyzed, their meanings are clarified. The authors have emphasized the fact that in modern Ukrainian society the virtual mass media are intensively employed in public health. Mass media campaigns is generally aimed to change knowledge, awareness and attitudes, contributing to the goal of changing citizens' behavior, promote healthy lifestyle and develop health protection culture. The impact of the virtual mass media on the process of forming health preserving competency is defined.

5.2. *Oksana Triukhan, Inna Chumachenko, Olena Zanko. Feathers of providing services for complex rehabilitation (habilitation) to certain categories of persons: legal aspects.* The article considers modern scientific views on topical

issues of rehabilitation of persons with disabilities and suggests ways of solving these problems. The content of international acts and national norms on the rehabilitation of persons with disabilities is analyzed. The work describes the procedure for providing comprehensive rehabilitation services (habilitation) to certain categories of individuals. General conclusions are drawn that the problem of rehabilitation of persons with disabilities requires reforming and improvement, as well as suggestions for improving legal regulation in this field.

5.3. Victoria Berezikova, Olexandr Kholodny. Gender features of living values professional athletes. Currently, there is an active breakdown of gender stereotypes, changing values and attitudes between genders. Substantial transformations undergo an understanding of the partnership norm, roles and functions. A study of the prevailing vital values of men and women who are professionally involved in sports has shown that women have an ethical and business orientation and men have an ethical business and pragmatic attitude. An analysis of the life spheres that are predominant for men and women has determined that women have a humanistic focus and men have a pragmatic, selfish one. Significant differences in the vital values of men and women were identified. Men are more oriented towards the traditional distribution of roles and responsibilities in the couple, and women, by contrast, are mastered by «masculine» roles and functions.

5.4. Olexander Mikheienko, Marina Dyachenko-Bohun, Serhii Novopismennyi. Conceptual principles for managing the process of formation, preservation, restoration and enhancement of individual human health. The strategy of achieving health involves the application of environmentally friendly environmental approaches related to the activation of the body's defences, strengthening the immunity. The process of managing individual health is based on the interaction of theoretical, methodological, motivational content and process-activity components, the functioning of which creates the conditions for the organization of health activities, education of health culture, the formation of motivation, the acquisition of knowledge about health necessary to build and the implementation of an individual wellness program. The basis of the theoretical and methodological component are methodological approaches (holistic, reductionist, synergistic, competent, activity) and principles of building a healthy lifestyle, implementation of individual wellness program (graduality, systematicity, individualization, complexity). The motivational and content component reveals the factors of motivation for the health activity, the essence of the health culture, the process of its formation, the spectrum of knowledge for the development of a comprehensive health program. Determinants of individual health are motor mode, nutrition,

endoecology, biorhythmology, habits, psycho-emotional activity, moral-willed, value-motivational and spiritual qualities and more. The procedural component specifies the stages of formation and realization of individual health activity.

5.5. *Iryna Ostopolets, Vladyslav Panchenko. Interpersonal relationships of the sports coach with the basketball team members.* The article describes the peculiarities of formation of interpersonal relations of the coach with the athletes of the basketball team. The factors that determine the success of joint sports activities are identified. The work also examines the professionally important personal characteristics of a sports coach. The role of leadership qualities is established. The importance of moral, intellectual, communicative characteristics in forming a favourable relationship of the coach with the team is pointed out.

5.6. *Oleksandr Saienko, Hryhorii Hryhorenko. Training of future physical culture teachers' to the implementation of health-care technology in camps.* The article considers the modern approaches to the interpretation of the concept of «health protection technologies», and the role of such technologies in future primary school teachers's training to work at health and recreation centres. There have been formulated tasks, the solution of which promotes the creation of health protection educational environment. The article suggests various forms of activities with elements of health protection, which are appropriate in the work of a children's health camp. The research defines main stages in student's training to use health protection technologies in a health camp. The main views of scientists on the use of health-saving technologies in the preparation of physical education teachers for their further use in children's health camps are considered. The functions of a teacher who implements health-saving technologies as well as the tasks performed by a physical education teacher while conducting health-care activities are analyzed. The importance of physical culture workers in the work of children's health camps is outlined. It is revealed that it is children's health camps that play an important role in the cause of children's health improvement. The range of methods necessary for successful health work of a physical worker of children's health camps is highlighted.

5.7. *Oksana Jazlovetska. The healthkeeping competence of the personality as scientific and pedagogical problem.* The article under consideration contains the important aspect of preservation of the pupils' health – the formation of the healthkeeping competence. To determine its essence and structure, the author considers and analyzes the basic concepts – «competence», «health», «healthkeeping». The article reveals their relationship, provides a didactic interpretation. The term «the healthkeeping competence» is introduced into the scientific circulation as the integrative personal characteristic.

About the authors

Part 1. Organization and management in the provision of services by business

1.1. *Piotr Blaik* – DSc, Professor

The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.

1.2. *František Hocman* – PhD

University of Economics in Bratislava, Bratislava, Slovakia.

1.3. *Maksym Kulyk* – DSc in Agricultural Sciences, Associate Professor

Oleksandr Kalinichenko – PhD in Economics, Associate Professor

Vitalii Dekovetz – PhD Student

Poltava State Agrarian Academy, Poltava, Ukraine.

1.4. *Hanna Pysarevska* – PhD, Associate Professor

Simon Kuznets Kharkiv National Economic University, Kharkiv, Ukraine.

1.5. *Adam Walawender* – PhD, Engineer

The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.

1.6. *Władysław Wornalkiewicz* – PhD, Professor WSZiA

The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.

1.7. *Iryna Volevakha* – PhD in Psychology, Associate Professor

Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine.

1.8. *Katerina Melnyk* – PhD in Economics, Associate Professor

National Science Centre "Institute of Agricultural Economics", Kyiv, Ukraine.

1.9. *Stepan Poperechny* – PhD in Economics, Associate Professor

Oksana Salamin – PhD in Economics, Associate Professor

Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv, Lviv, Ukraine.

1.10. *Inna Yatskevych* – DSc in Economics, Associate Professor

Odessa Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Odessa, Ukraine.

Part 2. Organization and management of educational institutions

- 2.1. *Tetiana Grabovska* – PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor
Yaroslav Syvokhop – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Oleksandr Grabovskyy – PhD in Biological Sciences, Associate Professor
Zakarpattia Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Uzhgorod, Ukraine.
- 2.2. *Maryna Azhazha* – DSc in Public Administration, Associate Professor
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine
Tetyana Nestorenko – PhD in Economics, Associate Professor
Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine
Vladimir Gonda – PhD, Professor
The University of Economics in Bratislava, Bratislava, Slovakia.
- 2.3. *Olena Havrysh* – Senior Lecturer
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University",
Slovyansk, Ukraine.
- 2.4. *Anastasiia Kuzmenko* – PhD in Philology, Associate Professor
Iryna Kashyrina – Senior Teacher
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine.
- 2.5. *Oleksandra Marmaza* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.6. *Yevgen Nagorny* – DSc of Engineering, Professor
Olha Shulika – PhD of Engineering
Kharkiv National Automobile and Highway University, Kharkiv, Ukraine
- 2.7. *Jevgenija Nevedomsjka* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine.
- 2.8. *Oleksii Prokopenko* – PhD in Philosophy, Associate Professor
Olena Naholiuk – PhD in Law, Senior Lecturer
Luhansk National Agrarian University, Starobilsk, Ukraine.
- 2.9. *Nataliya Tkachova* – DSc in Public Administration, Professor
Olena Kazanska – PhD in Public Administration, Associate Professor
Olha Shevtsova – PhD in Economics
National Aviation University, Kyiv, Ukraine.

Part 3. Applied aspects of organization and management in education

3.1. *Liudmyla Batsenko* – PhD

Roman Halenin – PhD

Ruan Shuangshan – Master

Sumy National Agrarian University, Sumy State University, Sumy, Ukraine.

3.2. *Mykhailo Broshkov* – DSc, Professor

Daria Bulysheva – PhD in Economics

Odessa State Agrarian University, Odessa, Ukraine.

3.3. *Tetiana Gorokhova* – PhD

Leila Mamatova – PhD

State Higher Educational Establishment «Priazovskyi State Technical University», Mariupol, Ukraine.

3.4. *Lesia Vysochan* – PhD in Pedagogy, Associate Professor

State Higher Education Institution “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Halyna Bilanych – PhD in History, Associate Professor

Municipal Higher Education Institution "Uzhgorod Institute of Culture and Arts" of Transcarpathian Regional Council, Uzhgorod, Ukraine

Yulia Saenko – Assistant

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

3.5. *Maria Yuzyk* – PhD Student

Kyiv National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Olha Yuzyk – PhD in Pedagogy

Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Rivne, Ukraine

Larysa Zdanevych – DSc in Pedagogy, Professor

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.

3.6. *Kateryna Binytska* – DSc in Pedagogy, Associate Professor;

Galyna Buchkivska – DSc in Pedagogy, Professor

Valentyna Greskova – PhD in Pedagogy, Associate Professor

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.

- 3.7. *Oksana Bykonja* – DSc in Pedagogy, Associate Professor
Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine.
- 3.8. *Kateryna Vukolova* – PhD in Philology
Iryna Kashyrina – Senior Lecturer
Ganna Popova – Lecturer
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine.
- 3.9. *Mariia Zaslavska* – Lecturer
V.N. Karazin Kharkiv National University, Karazin Business School, Kharkiv, Ukraine.
- 3.10. *Yuliia Karachun* – PhD in Philology, Teacher
National Technical University of Ukraine „Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, Ukraine.
- 3.11. *Iryna Kurilchenko* – PhD in Biological Sciences, Associate Professor
Serhiy Usenko – Student
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University", Slovyansk, Ukraine.
- 3.12. *Natalia Kucherenko* – PhD in Psychology, Senior Lecturer
Sergey Kucherenko – PhD in Psychology, Assistant Professor
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.
- 3.13. *Elena Levchuk* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Vinnytsia National Agrarian University, Vinnytsia, Ukraine.

Part 4. Organization and management in the tourism sector

- 4.1. *Inna Nesterchuk* – PhD in Geography, Associate Professor
Polissya National University, Zhytomyr, Ukraine.
- 4.2. *Iryna Danchenko* – DSc in Pedagogy, Associate Professor
Natalia Moiseeva – DSc in Economics, Associate Professor
Petro Vasylenko Kharkiv National Technical University of Agriculture, Kharkiv, Ukraine.
- 4.3. *Kateryna Laikova* – PhD Student
Petro Gudz – DSc in Economics, Professor
Zaporizhzhia Polytechnic National University, Zaporizhzhia, Ukraine.

- 4.4. *Yaroslava Logvinova* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Volodymyr Vinnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 4.5. *Viktoriiia Maikovska* – PhD in Pedagogy
A. S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Sumy, Ukraine.
- 4.6. *Olena Fatkhutdinova* – PhD in Legal Sciences, DSc in Philosophy, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine
Yulia Korostashyvets – PhD in Legal Sciences, Associate Professor
Larysa Maksymova – PhD in Legal Sciences, Associate Professor
Kyiv University of Tourism, Economics and Law, Kyiv, Ukraine.
- 4.7. *Yulia Shevchuk* – PhD Student
Kyiv National University of Technologies and Design, Kyiv, Ukraine.

Part 5. Organization and management in the field of physical and psychological health

- 5.1. *Inna Kurlishchuk* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Yurii Poluliashchenko – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Tetiana Poluliashchenko – PhD in Pedagogy
Luhansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine.
- 5.2. *Oksana Triukhan* – PhD, Associate Professor
Inna Chumachenko – PhD, Associate Professor
Olena Zanko – Senior Teacher
National University "Odessa Law Academy", Odessa, Ukraine.
- 5.3. *Victoria Berezikova*
Olexandr Kholodniy – PhD in Pedagogy, Associate Professor
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University",
Slovyansk, Ukraine.
- 5.4. *Olexander Mikheienko* – DSc in Pedagogy, Associate Professor
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy,
Ukraine
Marina Dyachenko-Bohun – DSc in Pedagogy, Associate Professor
Serhii Novopismennyi – PhD in Pedagogy, Assistant
Poltava Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine.

- 5.5. *Iryna Ostopolets* – PhD in Psychology, Associate Professor
Vladyslav Panchenko – Master Student
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University",
Slovyansk, Ukraine.
- 5.6. *Oleksandr Saienko*
Hryhorii Hryhorenko – PhD in Psychology, Associate Professor
State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University",
Slovyansk, Ukraine.
- 5.7. *Oksana Jazlovetska* – PhD in Pedagogy, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.

ISBN 978 – 83 – 66567 – 02 – 3